

PRACE FILOLOGICZNE

ZAŁOŻONE W R. 1884 PRZEZ A.A. KRYŃSKIEGO

ISSN 0138-0567

**PRACE
FILOLOGICZNE**

**ROCZNIK WYDZIAŁU POLONISTYKI
UNIwersytetu warszawskiego
POŚWIĘCONY JĘZYKOZNAWSTWU**

TOM LXXIV (2019)

WARSZAWA 2019

Redaktor naczelny
prof. dr hab. Halina Karaś

Komitet redakcyjny
dr Monika Kresa (sekretarz), dr hab. Katarzyna Dróżdź-Luszczuk, dr Marta Falkowska,
prof. dr hab. Zbigniew Greń, dr Jerzy Molas, prof. dr hab. Krystyna Waszakowa, dr hab. Izabela Winiarska-
Górska, dr hab. Zofia Zaron, prof. UW

Rada Redakcyjna
prof. dr hab. Jurij Apresjan (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Andrzej Bogusławski (Polska, Warszawa),
prof. dr hab. František Čermák (Czechy, Praga), prof. dr hab. Stanisław Dubisz (Polska, Warszawa),
prof. dr hab. Marina Głowinskaja (Rosja, Moskwa), prof. dr hab. Władysław Kupiszewski (Polska, Warszawa),
prof. dr hab. Jadwiga Puzynina (Polska, Warszawa), prof. dr hab. Janusz Siatkowski (Polska, Warszawa),
prof. dr hab. Zuzanna Topolińska (Macedonia, Skopje), prof. dr hab. Anna Wierzbicka (Australia, Canberra)

Redaktorzy naukowemu
dr hab. Dorota Krystyna Rembiszewska, dr Milena Hebal-Jezińska, dr Peter Weiss

Recenzenci
dr hab. Andrzej Charciarek (UŚ), dr hab. Anna Cychnerska (UMK), prof. dr hab. Feliks Czyżewski (UMCS),
dr Kinga Geben (UWil, Litwa), dr Mirosław Dawlewicz (UWil, Litwa), dr Mirosław Jankowiak (AV ČR, Czechy),
dr hab. Jadwiga Kozłowska-Doda (UMCS), prof. dr hab. Henryk Fontański (UŚ),
prof. dr hab. Ała Kożynowa (BUP, Białoruś), dr hab. Tadeusz Lewaszewicz (UAM).

Redakcja językowa
Dorota K. Rembiszewska (język polski, język rosyjski, język ukraiński), Milena Hebal-Jezińska (język czeski,
język słowacki), Jagoda Dolińska (język angielski)

Korekta
Zespół i autorzy

Adres redakcji
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski

Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa
e-mail: PRACEFILOLOGICZNE@uw.edu.pl, www.pracefilologiczne.uw.edu.pl
+48 22 55 20 379

Osoba do kontaktu: dr Monika Kresa

Czasopismo zarejestrowane w European Reference Index for the Humanities (ERIH)

© Copyright by Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019.

ISSN 0138-0567

Tom opublikowany w wersji pierwotnej

Wydanie publikacji sfinansowane przez Uniwersytet Warszawski,
Wydział Polonistyki UW, Instytut Języka Polskiego UW
Nakład: 300 egz.

Realizacja wydawnicza:
Dariusz Górski i Fabryka Druku

*Profesorowi Doktorowi
Januszowi Siatkowskiemu
z okazji Jego jubileuszu
tom ten ofiarowują*

*przyjaciele, koledzy, uczniowie
i redakcja „Prac Filologicznych”*

XVI међународни конгрес слависта 2018.

Филошки факултет Универзитета у Београду, Србија, 20–27. август 2018.

Janusz Sialkowski

SPIS TREŚCI/CONTENTS

OD REDAKCJI	9
JADWIGA WANIAKOWA Jubileusz Profesora Janusza Siatkowskiego	13
Życzenia dla Jubilata	31
Bibliografia prac Janusza Siatkowskiego za lata 1999–2018.....	35

Z PROBLEMÓW METODOLOGICZNYCH

MARTINA IREINOVÁ Nářeční výzkum v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od poloviny 20. století do současnosti – metody, výsledky	59
Research of Dialect in Bohemia, Moravia and Silesia from mid-20 th Century to the Present	
Тетяна Ястремська Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання. .	69
Local Adverbs in the Dialects of the Ukrainian language: a Lexicographic Modeling	
Славка Керемидчиева Лексикографско представяне на диалектна кулинарна лексика	81
Dialectal Culinary Vocabulary	

SŁOWIAŃSKIE SYSTEMY JĘZYKOWE

IRENA SAWICKA Miejsce akcentu w języku macedońskim	95
The Place of the Word Stress in the Macedonian Language	
MARTIN CHOCHOL Vyrovnávanie deklinačných prípon substantív vo východnej časti východoslovenských nářečí.	117
Paradigmatic Leveling of Noun Grammatical Forms in the Eastern Part of East Slovak Dialects	
HALINA KARAŚ W tej rzeki. Miejscownik liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich twar-dotematowych w gwarach polskich na Litwie	135
W tej rzeki. The Locative Case Singular in Hard-Stem Feminine Nouns in Polish Dialects in Lithuania	
ADRIANA FERENČIKOVÁ Niektoré typy nezhodného prívlastku v slovenských nářečiach	155
Some Types of Appositional Adjective in the Slovak Dialects	

JAN SOKOŁOWSKI

- Uwagi o znaczeniu słowiańskich przymiotników motywowanych wyrażeniem
przymiokowym *bez dna* 163
Some remarks on the meaning of Slavic adjectives motivated by the syntactic phrase
with the preposition *bez dna*

LEKSYKA SŁOWIAŃSKA

JADWIGA WANIAKOWA

- Polskie gwarowe nazwy chabry bławatka, *Centaurea cyanus* L. na tle słowiańskim
i europejskim 173
Polish Dialectal Names of Cornflower, *Centaurea cyanus* L. against the Slavic
and European Background

IGNACY M. DOLIŃSKI

- Nazwy 'szyi' w dialektach słowiańskich (na materiałach *Ogólnosłowiańskiego atlasu*
językowego – OLA) 189
Names of the 'neck' in Slavic Dialects – based on Slavic Linguistic Atlas (SLA) Material

Мікалай Антропаў

- Назвы вясёлкі ў матэрыялах *Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа*: погляд
з беларускага боку 197
The Names of the Rainbow in the Materials of the *Slavic Linguistic Atlas*: a View from
the Belarusian Side

PAVOL ŽIGO

- Pomenovanie manželkinho brata (nielen) v slovenských nárečiach 207
The Name of the Wife's Brother (not only) in Slovak Dialects

DOROTA KRYSZYNA REMBISZEWSKA

- Z lokalnych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich – *dryhle* 'galareta' ... 213
From the Local Eastern-Slavic Borrowings in Polish Dialects – *dryhle* 'aspic'

JERZY MOLAS

- Najnowsze chorwacko-serbskie różnice leksykalne (na przykładzie słownictwa
z zakresu nowych technologii i mediów społecznościowych) 221
New lexical differences between Croatian and Serbian: the case of new technologies
and social media-related vocabulary

ELŻBIETA KACZMARSKA, ALEXANDR ROSEN

- Analiza korpusowa czeskiego czasownika *postrádat* i jego polskich ekwiwalentów 231
A Corpus-Based Analysis of the Czech Verb *postrádat* and its Polish Equivalents

Z ETYMOLOGII SŁOWIAŃSKIEJ

Татьяна Шалаева, Дарья Ващенко

- К этимологии праслав. **grědelь* 'оглобля плуга' 247
The Slavic etymology of * *grědelь* 'plow-beam'

LUBOR KRÁLIK

- Súvisí slk. *kántrit'* s pol. dial. *kętrzyć, kętrać?* 257
Is Slovak *kántrit'* Related Etymologically to Polish Dial. *kętrzyć, kętrać?*

Христина Дейкова	
Към балканските езикови контакти. Произход на няколко български диалектни думи .	267
Towards the Balkan Language Contacts. The Origin of Several Bulgarian Dialectal Words	
HANNA POPOWSKA-TABORSKA	
O pochodzeniu nazwy <i>Nieborów</i>	277
About the Origin of the <i>Nieborów</i> Name	
EWA SIATKOWSKA	
Koncepcje etymologiczne polskich nazw kobiety zamężnej	281
Etymological Concepts of Polish Names of the Married Woman	
ZUZANNA TOPOLIŃSKA	
'Władza' na rozdrożach derywacji semantycznej.....	289
'State Government' on the Path of Semantic Derivation	

KONTAKTY JĘZYKOWE

Татяна Вендина	
<i>Общеславянский лингвистический атлас</i> и культурологическая география.....	301
<i>Slavic Linguistic Atlas</i> and Cultural Geography	
MOTOKI NOMACHI	
Placing Kashubian in the Circum-Baltic (CB) area.....	315
Miejsce kaszubszczyzny w bałtyckiej lidze językowej	
OLDŘICH ULIČNÝ	
Die Mährer und ihr politischer und sprachlicher Status.....	329
Moravians and their political and linguistic status	
MILENA NEBAL-JEZIERSKA	
Komunikacja interkulturowa czesko-polska – zarys problematyki	341
Czech-Polish Intercultural Communication – an Introduction	
GERD HENTSCHEL, SABINE ANDERS-MARNOWSKY, SVIATLANA TESCH	
Zur russischen Vermittlung von Germanismen ins Polnische während der Zeit der polnischen Teilungen	351
On the Mediation of the Russian Language in Taking Germanisms into Polish during the Partitions of Poland	
IRYDA GREK-PABISOWA	
O wpływach języka rosyjskiego na mówioną polszczyznę północnokresową dawniej i dziś ...	365
The Influence of the Russian Language on Spoken Northern Borderland Polish in the Past and Nowadays	
JANUSZ RIEGER	
Wybrane zapożyczenia i paralele słowackie w słownictwie lemkowski gwar Wysowej ...	383
Selected Borrowings and Slovak Parallels in the Lemko Vocabulary of Wysowa	
MARIA TRAWIŃSKA	
Wyrazy polskie w <i>Variae exhortationes et formulae ordinis Fratrum Minorum de Observatia</i> Bartłomieja z Bydgoszczy	393
Polish Words in <i>Variae exhortationes et formulae ordinis Fratrum Minorum de Observatia</i> by Bartholomeus of Bydgoszcz	

ZBIGNIEW GREŃ

- Gwary Śląska Cieszyńskiego w Internecie. 401
 Dialects of Cieszyn Silesia on the Internet

SŁOWIAŃSZCZYŻNA W WIELKOMIEJSKICH PRZESTRZENIACH

KINGA SIATKOWSKA-CALLEBAT

- Kieszonkowy atlas języków warszawskich. Cztery Marie – cztery języki – cztery Warszawy
 (w powieści Sylwii Chutnik, *Kieszonkowy atlas kobiet*)..... 413
 The Pocket Atlas of Warsaw Languages. Four Maries – Four Languages – Four Worlds
 (in Sylwia Chutnik's Novel *Women. Pocket Atlas*)

KAZIMIERZ SIKORA

- Kraków spod ciemnej gwiazdy w symbolicznej przestrzeni miasta..... 427
 Kraków of the Deepest Dye in the Symbolic Sphere of the City

OD REDAKCJI

Tom LXXIV „Prac Filologicznych” zadeedykowano prof. Januszowi Siatkowskiemu z okazji dziewięćdziesiątych urodzin. Nie jest to dzieło przypadku, bowiem prof. J. Siatkowski był członkiem Komitetu Redakcyjnego w latach 1991–2005 (tomy XXV–L PF) oraz nadal jest członkiem Rady Redakcyjnej (od 2006, tomy LI–LIV, 2008, LVI, 2009, LVIII, 2010, LX, 2011, LXII, 2011–LXXII, 2018).

W czasach, gdy funkcję redaktora naczelnego sprawował prof. Władysław Kupiszewski, prof. J. Siatkowski aktywnie uczestniczył w pracach redakcyjnych i we wszystkich etapach przygotowań „Prac Filologicznych” do druku. Pamiątką tej współpracy jest księga jubileuszowa wydana na siedemdziesięciolecie urodzin prof. Siatkowskiego.

Minęło 20 lat, a Jubilat nie spoczął na laurach, w tym czasie napisał 10 monografi, 160 artykułów. Jest współautorem i współredaktorem kilku tomów atlasu ogólnosłowiańskiego (Общеславянский лингвистический атлас) oraz autorem map i komentarzy w atlasie europejskim (Atlas linguarum Europae). Brał również udział w wielu konferencjach i posiedzeniach gremiów naukowych (m.in. w kongresach slawistów, posiedzeniach Komisji Międzynarodowej Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego).

Aktywność naukową ostatnich dwóch dziesięcioleci prof. Siatkowskiego najlepiej ilustruje zamieszczona w tym tomie bibliografia prac. Szczegółowo sylwetkę naukową Profesora-Jubilata przedstawiła Jadwiga Waniakowa.

Dobór autorów tekstów wynika z licznych kontaktów prof. Siatkowskiego z różnymi ośrodkami slawistycznymi nie tylko w Polsce, ale i zagranicą, m.in. w Berlinie, Bratysławie, Brnie, Lwowie, Mińsku, Pradze, Sofii, a nawet Sapporo.

Tematyka publikacji również wiąże się z zainteresowaniami Jubilata, które zamykają się w kilku blokach problemowych. Metodologii poświęcone są dwa teksty dotyczące różnych obszarów Słowiańszczyzny. Pierwszy to Martiny Ireinovej o metodach badań gwar na terenie Czech, Moraw i Śląska od połowy lat 20. wieku do współczesności. Drugi (autorka – Тетяна Ястремська), odnosi się do nowego sposobu analizy systemu derywatów przysłówków lokatywnych, reprezentujących opozycję semantyczną *góra* – *dół*, na materiale gwar ukraińskich. Zasadom metodologicznym, jakie zastosowano przy opracowywaniu tematycznego słownika

gwarowego poświęciła tekst Славка Керемидчиева. Przedstawiła ona zasadniczą koncepcję oraz podstawowe elementy makro- i mikrostruktury *Słownika kulinarnego dialektu bułgarskiego*.

Kolejny krąg stanowią zagadnienia systemowe, które pokazują osobliwości fonetyczne, słowotwórcze i fleksyjne na różnych poziomach i w różnych odmianach terytorialnych wybranych języków słowiańskich. Artykuł Ireny Sawickiej ilustruje związki sytuacji akcentowej z wielojęzycznością i uwarunkowania geograficzne na podstawie systemu akcentu wyrazowego języka macedońskiego, zarówno w odmianie dialektalnej, jak i standardowej. Martin Chochol przedstawił charakterystykę deklinacji rzeczowników w niektórych gwarach wschodniosłowackich, tj. zemplіńskich, sotackich i użskich w kontekście słowackiej deklinacji substancywnej. Formy miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich twar-dotematowych występujące w gwarach polskich na Litwie w rejonach ignalińskim i jezioroskim graniczących z Białorusią i Łotwą uczyniła przedmiotem opisu Halina Karaś. Wskazała na nieznanne na innych obszarach gwarowych na Litwie formy miejscownika synkretyczne z dopełniaczem, typu *w tej rzeki, pierwszy w rodzinie*.

Adriana Ferencíková, zakładając, że badania geograficznego zróżnicowania składni gwarowej, oparte na materiale zebrany za pomocą kwestionariusza, nie są wystarczające, przeprowadziła analizę różnych typów przydawki bezokolicznikowej i przydawki niekongruentnej z wykorzystaniem zbioru tekstów gwarowych. Przydawki te należą do systemu syntaktycznego dużej części gwar słowackich, jednak nie ma ich w języku literackim.

Kolejna grupa tekstów poświęcona jest analizie pojedynczych wyrazów reprezentujących różne odmiany języków słowiańskich.

Szczegółową analizą polskiej gwarowej nazwy *chabra / bławatka* w ujęciu historyczno-porównawczym, na tle nazw słowiańskich i europejskich zajęła się Jadwiga Waniakowa. Trzy artykuły omawiają nazwy występujące w materiałach do *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*: o białoruskich nazwach tęczy napisał Мiкалай Антропаў, o nazwach szyi w dialektach słowiańskich – Ignacy Doliński, o nazwach członków rodziny ze szczególnym uwzględnieniem dialektów słowackich – Pavol Žigo.

Dorota K. Rembiszewska w artykule, poświęconym jednemu z wyrazów gwarowych występujących na polskim pograniczu wschodnim, przedstawiła interpretację ewentualnego zapożyczenia wschodniosłowiańskiego wyrazu *drahle (dryhle)* 'galareta z mięsa'.

Innego kręgu leksyki słowiańskiej dotyczy tekst Jerzego Molasa. Przedmiotem analizy uczynił on zakres podobieństw oraz różnic pomiędzy chorwacką i serbską leksyką związaną z nowymi technologiami i mediami społecznościowymi – zarówno specjalistyczną, jak i potoczną.

Problematyka słownictwa słowiańskiego w ujęciu korpusowym została zasygnalizowana w tekście Elżbiety Kaczmarskiej, Alexandra Rosena. Autorzy zajęli się problemem tłumaczenia wieloznacznych czeskich czasowników na język polski. Szczegółowej analizie został poddany czasownik *postrádat*.

Następny dział dotyczy etymologii słowiańskiej. Татьяна Шалаева, Дарья Ващенко poddały analizie etymologię psł. **grędelb/*grędělb* 'grządziel' i wskazały nowe argumenty potwierdzające hipotezę o zapożyczeniu wyrazu z pgerm. **grindila-* 'belka, żerdź, grządziel'. Artykułem pokazującym na konieczność zestawienia wyrazów pochodzących z tej samej rodziny językowej do wyjaśnienia etymologii jest tekst Lubora Králíka, który słowacki czasownik *kántrit* 'zabijać; niszczyć; spowodować cierpienie psychiczne' połączył z polskim dial. *kętrzyć* 'cudzołożyć', *kętrać* 'sprośnie, wszetecznie czynić'.

Problemowi związanemu z etymologizowaniem pożyczek, które trafiły do języka bułgarskiego w warunkach bezpośredniego językowego kontaktu z sąsiadującymi językami bałkańskimi, poświęciła tekst Христина Дейкова.

Przykład krótkiej analizy etymologicznej stanowi tekst Hanny Popowskiej-Taborskiej o pochodzeniu nazwy miejscowej Nieborów.

Dwa ostatnie teksty z tego działu są przekrojowym spojrzeniem na wybrane wyrazy. Ewa Siatkowska przedstawiła koncepcje etymologiczne polskich nazw kobiety zamężnej. Zuzanna Topolińska natomiast ukazała ewolucję semantyczną rdzeni **ręd-*, **vold-* i **(g)pan-* prowadzącą do współczesnych polskich i macedońskich predykatów 'sprawowania władzy'.

Następna grupa tekstów skupia się wokół kontaktów językowych. Татьяна Вендина scharakteryzowała ważną, wielotomową, publikację dla kontaktów językowych, jaką jest *Ogólnosłowiański atlas językowy*. Wskazała na jego rolę w badaniach nie tylko nad językami słowiańskimi, ale także nad elementami kultury poszczególnych narodów oraz możliwość wykorzystania do rekonstrukcji dawności słowiańskich.

Artykuł Irydy Grek-Pabisowej dotyczy wpływu języka rosyjskiego na gwary kresowe dawniej i obecnie. Zapożyczenia i paralele słowackie w gwarach północnołemkowskich omówił Janusz Rieger, zwracając uwagę na to, że ich znajomość może być pomocna w rozważaniach nad ewentualnym zasiedleniem terenów w Polsce przez Rusinów zza Beskidu. Natomiast Gerd Hentschel, Sabine Anders-Marnowsky, Sviatlana Tesch ukazali różne sposoby przenikania germanizmów za pośrednictwem języka rosyjskiego do polszczyzny. Dowodzą także, że liczba w ten sposób zapożyczanych germanizmów jest najprawdopodobniej większa niż dotąd przypuszczano.

Kontaktów językowych na obszarze Polski północnej dotyczy artykuł Motoki Nomachi. Autor przeanalizował kaszubszczyznę z tej perspektywy, zwłaszcza w obrębie tzw. bałtyckiej ligi językowej (*Circum-Baltic area*).

Zagadnieniom kwestii morawskiej (w Republice Czeskiej) w odniesieniu do języka poświęcone jest studium Oldřicha Uličnego. Podkreślono, że w różnych okresach z mniejszym lub większym nasileniem działały siły separatystyczne dążące do stworzenia języka morawskiego. Zdaniem autora kodyfikacja literackiego języka morawskiego nie jest możliwa ze względu na zbyt duże zróżnicowanie morawskich dialektów i interdialektów.

O czesko-polskich cechach interkulturowych pisze Milena Hebal-Jeziarska. Na podstawie wstępnych badań firm zatrudniających obywateli Czech i Polski wysnuła wniosek, że różnice interkulturowe mogą w znacznej mierze utrudnić osiągnięcie celu biznesowego. Artykuł stanowi połączenie zagadnień językoznawczych i problematyki dotyczącej zarządzania.

Zbigniew Greń z kolei analizuje gwary cieszyńskie występujące w Internecie. Teksty gwarowe i z wykorzystaniem gwary, które pojawiają się w sieci, wykazują duże zróżnicowanie funkcjonalne i formalne.

Kontaktów językowych niewynikających z sąsiedztwa geograficznego dotyczy tekst Marii Trawińskiej. Artykuł omawia wyrazy polskie występujące w XVI-wiecznym łacińskim rękopisie Bartłomieja z Bydgoszczy. Zamieszczone przykłady pokazują, że wprowadzanie polszczyzny może przybierać formę dosłownego tłumaczenia łacińskiego fragmentu, być zbliżonym znaczeniowo dopowiedzeniem lub rozbudowanym komentarzem bądź swobodną parafrazą.

Tom zamykają dwa teksty dotyczące języka jako elementu folkloru wielkomiejskiego. Kinga Siatkowska-Callebat scharakteryzowała język powieści Sylwii Chutnik, *Kieszonkowy atlas kobiet*, który jest wyróżnikiem indywidualności bohaterów, oddającym jakąś formę wykluczenia społecznego. Pokazała, jak w powieści koegzystuje współczesna gwara warszawska z różnymi tekstami kultury (m.in. ballady podwórzowe, piosenki z dwudziestolecia międzywojennego oraz elementy dyskursu feministycznego), stanowiąc istotny czynnik kreacji prozatorskiej. Kazimierz Sikora zaś na przykładzie języka regionalnego Krakowa i jego przedmieść pokazuje, jak zaznacza swoją obecność tradycyjny folklor miejski we współczesnej przestrzeni miasta.

Mamy nadzieję, że ten obszerny, wielowątkowy, skupiony wokół problematyki języków słowiańskich, tom wzbudzi zainteresowanie czytelników, a jednocześnie będzie należyty wyrazem uznania i sympatii dla Szanownego Jubilata.

Dorota K. Rembiszewska
Milena Hebal-Jeziarska
Peter Weiss

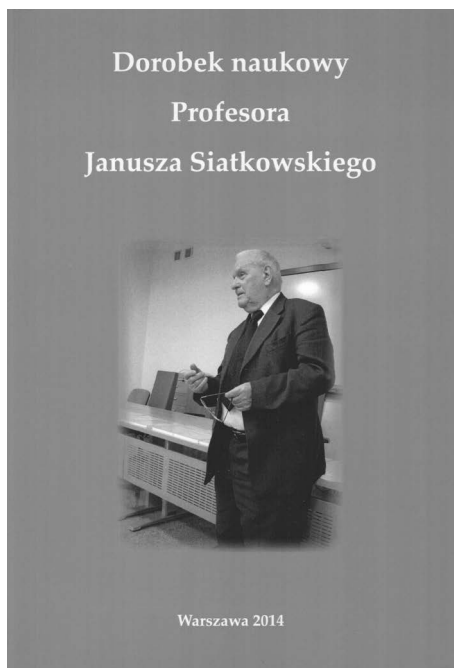
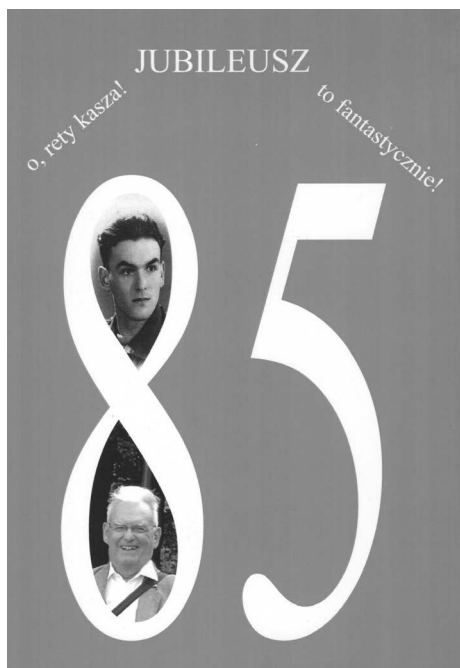
JADWIGA WANIAKOWA

Pracownia Etymologii i Geolingwistyki
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
tel. +48 12 632-56-92 (centrala)

JUBILEUSZ PROFESORA JANUSZA SIATKOWSKIEGO

Profesor Janusz Siatkowski, doktor honoris causa Uniwersytetu Karola w Pradze, wybitny sławista o międzynarodowej renomie, znawca dialektologii słowiańskiej, historii języków słowiańskich, specjalista w zakresie międzysłowiańskich i słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych, a także leksykograf, 5 marca 2019 roku obchodził piękny jubileusz 90-lecia. Czuję się niezwykle zaszczycona, że dane mi napisać o nim z tak wspaniałej okazji. Do tej pory już dwie osoby nakreśliły sylwetkę Profesora. W roku 1999 uczyniła to prof. Hanna Popowska-Taborska (1999: 9–12) z okazji 70. urodzin Uczonego, potem, w roku 2014, pisał o nim prof. Stanisław Dubisz (2014: 293–299), upamiętniając 85. urodziny Jubilata. Wtedy też została wydana w osobnej publikacji bibliografia Profesora (*Dorobek naukowy Profesora Janusza Siatkowskiego* w opracowaniu Ignacego Dolińskiego, Zdzisława Kłosa i Doroty Krystyny Rembiszewskiej), obejmująca lata 1951–2013. Została bardzo pomysłowo opracowana, bowiem zawiera kolorowe zdjęcia okładek wydawnictw zwartych, których autorem bądź współautorem jest Profesor Siatkowski. Na uwagę też zasługuje jej osobliwa okładka, której pierwsza strona jest zwykła, czyli poważna i naukowa, ostatnia zaś, zarówno w treści, jak i w formie, odnosi się do charakteru Jubilata, a więc jest pełna humoru i zawadiacko młodzieńcza.

O Profesorze Januszu Siatkowskim, mimo że jest wybitnym uczonym i Dostojnym Jubilatą, nie można pisać tylko poważnie, bo wtedy w żaden sposób nie ujęłoby się całości jego sylwetki. Dostrzegła to już prof. Popowska-Taborska, dzieląc swój tekst na dwie części: pierwszą – oficjalną (encyklopedyczną) i drugą – mniej oficjalną (widzianą oczami przyjaciół). Również prof. Dubisz w końcowej części swego tekstu o Profesorze Siatkowskim zamieścił osobiste refleksje o Jubilate.

W niniejszym szkicu chciałabym odwrócić trochę ten porządek. Mianowicie najpierw chcę powiedzieć kilka słów o Profesorze Siatkowskim jako ujmującym człowieku z dużym poczuciem humoru i wspaniałym gawędziarzu, ponieważ wydaje mi się to szczególnie ważne w opisie jego sylwetki, następnie pragnę przedstawić w skrócie jego drogę naukową, wymienić liczne funkcje naukowe i organizacyjne, potem pragnę krótko scharakteryzować jego bogaty dorobek naukowy (bardziej szczegółowe omówienie ogromnych dokonań naukowych zajęłoby bowiem całą książkę!), a na koniec chcę wymienić polskie i zagraniczne wyróżnienia w uznaniu wielkich zasług naukowych Profesora.

Jaki zatem jest Profesor Janusz Siatkowski „pozanaukowo”? Z pewnością niezwykle słowny. Poznałam go w roku 1999 na konferencji w Mogilanach pod Krakowem, gdzie wygłaszał referat o nazwach pomidora w językach Europy. Ponieważ sama kiedyś pisałam o nazwach pomidora w językach słowiańskich, podeszłam i mu to powiedziałam. „Jeśli Pani chce, żebym się zapoznał z Pani tekstem, proszę mi przesłać jego dane bibliograficzne”. Potem jego referat został opublikowany (por. Siatkowski 2002a: 201–204). W tekście tym jest odwołanie do mego artykułiku (por. Waniakowa 1999: 57–64). Nie zapomniał!

W dwa lata później znów los mnie z nim zetknął. Zadzwoił i niespodziewanie zaczął mnie namawiać, bym zajęła się *Atlasem Linguarum Europae* (ALE). Długo przekonywał, tłumaczył, że się do tego nadaję. Tylko jego wielkiej sile

przekonywania należy przypisać to, że przy tym atlasie pracuję. Drugi raz jego siła perswazji objawiła się przy zatrudnieniu mnie przy *Ogólnosłowiańskim atlasie językowym* (OLA) w roku 2004. Pamiętam pierwsze wyjazdy na spotkania atlasowe. Wtedy sobie po raz pierwszy w pełni uświadomiłam, jakim autorytetem jest Profesor Janusz Siatkowski. Zobaczyłam, jak rozległą ma wiedzę, jaki ogromny respekt budzą jego merytoryczne uwagi, z jak wielkim szacunkiem odnoszą się do niego zagraniczni uczeni. Dużo się od niego uczyłam, wyjaśniał mi wiele kwestii historycznojęzykowych i geolingwistyczno-dialektologicznych. Ważne, że czynił to w przyjazny i miły sposób, bez żadnego mentorstwa czy napuszoneści, wręcz przeciwnie, z dużym poczuciem humoru. Jest to jedna z cech podstawowych Janusza Siatkowskiego, powiedziałabym, cecha dystynktywna. Pamiętam, jak kiedyś przy okazji spotkania atlasowego, zwiedzaliśmy w wielkim upale Dubrownik. Gdy wspominaliśmy potem ten wielogodzinny spacer w pałącym słońcu, rzekł: „tak, tak, mało wtedy nie umarłem!”. Powiedział to oczywiście po swojemu, najpierw porozumiewawczo błysnął okiem, a potem mrugnął...

Inną dominującą cechą charakteru Profesora Siatkowskiego jest jego rycerskość. Tak właśnie, rycerskość. Mam tu na myśli nie tylko nienaganne formy towarzyskie, ale przede wszystkim nawyk obrony niesłusznie atakowanych naukowo. Sama aż dwukrotnie doświadczyłam takiej sytuacji i jestem do tej pory pełna wdzięczności za jego zachowanie, zwłaszcza że okazywał się jedynym obrońcą i miał odwagę czynić to publicznie.

Profesor lubi spacerować, mówi „hop!”, ochoczo wstaje i dziarsko rusza naprzód poznawać świat. Cechuje go prawdziwie młodzieńcza ciekawość świata i chęć zobaczenia czegoś nowego. Lubi wspominać wycieczki górskie, w których uczestniczył i opowiadać, jak wybierał się w góry także samotnie, przy tym nie chodzi tylko o góry w Polsce, ale też za granicą.

Skłonność do turystyki rozwinęła w nim doskonałą orientację w rozkładach jazdy pociągów, w czym zawsze pomagała mu świetna pamięć. Toteż w podróży można mu w pełni zaufać i być pewnym, że nie wsiądzie się do niewłaściwego pociągu. Z Januszem Siatkowskim można też bez obawy się znaleźć w zupełnie obcym miejscu. Ma znakomitą orientację w terenie. Bezbłędnie wszędzie trafia, nie pozwala się nikomu zgubić, co mnie zawsze wprawia w podziw. Niektóre miejsca zna jak własną kieszeń (wedle jego własnych słów), na przykład Paryż, gdzie często bywa, odwiedzając córkę Kingę, zatrudnioną na Sorbonie.

Jest bardzo dumny ze swoich dzieci i wnuków, potrafi o nich długo i z przejęciem opowiadać. Gdy dzieci były małe, przykładowie się nimi zajmował i jeździł z nimi na wakacje, potem równie chętnie jeździł na wakacje z wnukami. Jest wyjątkowo rodzinny, bardzo dobrze gotuje i poświęca sporo czasu domowi. Nie jestem gołosłowna, kilka razy byłam u Państwa Siatkowskich w domu i miałam okazję jeść doskonałe obiady. Tę cechę Jubilata ceni też jego

Żona, prof. Ewa Siatkowska, z którą od początku poczułyśmy bliskość jako zodiakalne raki.

Gdy jestem w mieszkaniu Państwa Siatkowskich, za każdym razem ogromnie wrażenie robi na mnie ich olbrzymia biblioteka. Jest tam wszystko – począwszy od słowników gwarowych języków słowiańskich, poprzez słowniki historyczno-językowe, słowniki etymologiczne słowiańskie i europejskie, szczegółowe opracowania konkretnych zagadnień językoznawczych, a skończywszy na atlasach językowych. Jest to po prostu kopalnia wiedzy na półkach. Biblioteka jest oczywiście cały czas powiększana o najnowsze pozycje. Gdy się ogarnie wzrokiem tę niezliczoną liczbę woluminów, nie ma się wątpliwości, że Profesor Janusz Siatkowski to przede wszystkim światowej klasy uczony.

Prof. dr hab. Janusz Siatkowski, urodzony 5 marca 1929 roku w Warszawie, jest wybitnym językoznawcą, polonistą, bohemistą i sławistą. Studiował filologię polską na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1948–1952. Przy tym w roku akademickim 1950/1951 przebywał na Uniwersytecie Karola w Pradze, gdzie uczęszczał na zajęcia z bohemistyki. Na początku roku 1953 uzyskał magisterium za pracę dialektologiczną pt. *Słownictwo warmińsko-mazurskie z zakresu budownictwa*, napisaną pod kierunkiem prof. Witolda Doroszewskiego (Dubisz 2014: 293). Warto wspomnieć, że Janusz Siatkowski zaczął pracować zawodowo już w czasie studiów, mianowicie w latach 1950–1952 był zatrudniony w Zakładzie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego (najpierw jako zastępca asystenta, potem jako asystent). To pozwoliło mu brać udział w pracach terenowych Zespołu Dialektologicznego przy Zakładzie, prowadzonych w Ostródku, na Warmii i Mazurach, a kierowanych przez prof. Witolda Doroszewskiego i prof. Halinę Koneczną. Podczas tych wyjazdów gromadził materiały do wspomnianej wyżej pracy magisterskiej, wydanej kilka lat później w formie książki (por. Siatkowski 1958a). Praca ta odbiła się szerokim echem w środowisku językoznawczym. Była wielokrotnie recenzowana w kraju i za granicą. Należy dodać, że jako pracownik Zakładu prowadził też zajęcia dla studentów (m.in. z gramatyki historycznej języka polskiego i gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego), zdobywając w ten sposób doświadczenie dydaktyczne (Dubisz 2014: 294, 297).

Po ukończeniu studiów był zatrudniony przez kilka lat (1953–1956) w Katedrze Filologii Słowiańskiej na Uniwersytecie Warszawskim, z początku jako aspirant, potem starszy asystent. W roku 1954 zaangażował się w prace terenowe nad *Atlasem kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, prowadzone pod kierunkiem prof. Zdzisława Stiebera. Prof. Hanna Popowska-Taborska (1999: 10) wspomina, że warszawski kolega zaimponował jej wówczas „swoją rozległą wiedzą dialektologiczną i gruntowną orientacją we wszystkich realiach wsi”. Podkreśla także, że z ogromnym entuzjazmem angażował się w badania terenowe i wszelkie naukowe prace zespołowe. W tym czasie też, nie z własnej woli, a drogą odgórnej decyzji

władz – jak pisze prof. Popowska-Taborska (1999: 11) – Janusz Siatkowski zmienił swego naukowego mistrza. Miał odtąd pracować (od sierpnia 1956 roku) w Zakładzie Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, kierowanym przez prof. Zdzisława Stiebera, który stał się promotorem jego rozprawy doktorskiej. On to zachęcił nowego ucznia – mając na uwadze jego naukowy pobyt w Pradze – do badań nad dialektem czeskim w okolicach Kudowy. Praca doktorska Janusza Siatkowskiego dotyczyła zatem dialektologii czeskiej (por. Siatkowski 1962a, 1962b). Jej obrona miała miejsce w maju 1960 roku na Uniwersytecie Warszawskim, a Autor dysertacji uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie filologii słowiańskiej (por. Dubisz 2014: 293). Jak zauważa prof. Popowska-Taborska (1999: 11), „polski świat językoznawczy zyskał [...] pilnego i wieloletniego badacza bohemizmów”. Wydane na podstawie doktoratu dwie książki znalazły szeroki oddźwięk nie tylko w Polsce, ale i w Czechach, gdzie uzyskały wiele pochlebnych recenzji.

Rozprawa habilitacyjna Janusza Siatkowskiego dotyczyła także tematyki bohemistycznej, tym razem jednak było to ujęcie przede wszystkim diachroniczne. Autor zajął się mianowicie czeskimi zapożyczeniami fonetycznymi w języku polskim (por. Siatkowski 1965a). Na podstawie tej pracy i pozostałego dorobku uzyskał w roku 1965 habilitację.

Kolejne liczne publikacje przyczyniły się do otrzymania przez Janusza Siatkowskiego w roku 1972 tytułu profesora nadzwyczajnego, a w roku 1979 – profesora zwyczajnego. W Zakładzie (potem Instytucie) Słowianoznawstwa PAN (dziś Instytut Sławistyki PAN) Janusz Siatkowski przeszedł przez kilka stanowisk: od adiunkta (1956–1968), potem docenta (1968–1972) aż do profesora (1972–1982). Pełnił też tam kolejno wiele odpowiedzialnych funkcji administracyjnych: w latach 1972–1973 był zastępcą kierownika Zakładu, w latach 1974–1977 jego kierownikiem, a następnie, w latach 1977–1982, dyrektorem Instytutu Słowianoznawstwa¹.

W roku 1982 na powrót stał się pracownikiem Uniwersytetu Warszawskiego. Został zatrudniony w Instytucie Filologii Słowiańskiej (dziś Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej). W latach 1985–1990 był kierownikiem Zakładu Filologii Bułgarskiej w tym Instytucie, potem, w latach 1992–1997, kierownikiem Zakładu Języków Słowiańskich, będąc także prawie równocześnie, bo w latach 1993–1999, dyrektorem całego Instytutu. Wcześniej, w latach 1986–1990, pełnił również funkcję prodziekana Wydziału Polonistyki (por. Popowska-Taborska 1999: 9; Dubisz 2014: 297). Na Uniwersytecie Warszawskim był zatrudniony aż do emerytury.

¹ W roku 1977 Zakład Słowianoznawstwa PAN został przemianowany na Instytut Słowianoznawstwa PAN.

Bibliografia publikacji Profesora Janusza Siatkowskiego od roku 1951 do tej pory (styczeń 2019) obejmuje (nie licząc prac redaktorskich) prawie 400 pozycji². Pierwszą jego publikacją, która ukazała się drukiem, jeszcze za czasów studenckich, był tekst gwarowy pt. *Z gwary warmińsko-mazurskiej. Bajka o Panu Bogu, diable i krowie* w „Poradniku Językowym” z roku 1951. Potem przyszła kolej na następne artykuły, recenzje i książki. Profesor ma w swoim dorobku naukowym kilkanaście książek (w tym jeden słownik we współautorstwie i trzy współautorskie monografie). Są to, prócz pozycji wymienionych wyżej, następujące dzieła: *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. II: 4. *Formy beznosówkowe*; 5. *Formy nieprzejęte* (1970), *Slawizmy w utworach śląskich Horsta Bienka* (1995), *Slawismen in den schlesischen Romanen von Horst Bienek* (2000, wersja niemiecka), *Czesko-polskie kontakty językowe* (1996), *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym* (2004), *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach* (2005), *Obce nazwy geograficzne w języku czeskim i polskim* (2006), *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach* (2012) i *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi* (2015). Prócz tego wydał we współautorstwie z prof. Mieczysławem Basajem trzykrotnie potem wznawiany *Słownik czesko-polski (Česko-polský slovník)* (1991, wyd. 2 poprawione 2002, wyd. 3 – 2007, wyd. 4 – 2010) oraz trzy współautorskie monografie: *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*³ (2006, z prof. Mieczysławem Basajem), *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza* (2014, z prof. Ireną Maryniakową i prof. Dorotą Krystyną Rembiszewską) oraz ostatnio: *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe* (2018, z prof. Dorotą Krystyną Rembiszewską).

Jubilat ma na koncie także ważne współautorskie prace edytorskie. Jest to *Wybór tekstów staroczeskich*, opublikowany w roku 1967 wspólnie z prof. Ewą Siatkowską (drugie wydanie w roku 1988) oraz *Gesta Romanorum linguae polonicae* (1543) *cum fontibus latinis et bohemicis* adiuvante R. Olesch nunc iterum edidit J. Siatkowski (wydane w Kolonii i Wiedniu w roku 1986).

Niezwykle szeroka tematyka monografii odzwierciedla bogate spectrum zainteresowań badawczych Jubilata. Profesor Janusz Siatkowski jest wybitnym znawcą historii polszczyzny i jej dialektów, a także kaszubszczyzny oraz specjalistą w zakresie historii języka czeskiego i jego gwar. Interesuje go żywo język bułgarski i słowacki, ponadto języki łużyckie i wschodniosłowiańskie. Sporo uwagi poświęca językowi niemieckiemu, a zwłaszcza wzajemnym językowym kontaktom

² Por. dane bibliograficzne ze strony Instytutu Slawistyki PAN: <http://ispan.waw.pl/default/pl/uczni-z-kregu-is-pan/1108-prof-dr-hab-janusz-siatkowski> [dostęp: 12.01.2019].

³ Pracę tę, mimo skromnego podtytułu, zaliczam do monografii, bowiem jest to w istocie dogłębne i wielostronne opracowanie wyrazów uważanych za bohemizmy w języku polskim.

polsko-niemieckim i słowiańsko-niemieckim (przede wszystkim w zakresie gwar). Zajmuje się wpływem języka niemieckiego na polski i inne języki słowiańskie, ale także oddziaływaniem języka polskiego i języków słowiańskich na niemiecki. Kontakty językowe stanowią dla Jubilata niezwykle interesujące pole badawcze. Zajmuje się szczególnie wzajemnymi interferencjami języków słowiańskich, jak i zapożyczeniami obcymi w Słowiańszczyźnie, przede wszystkim w ujęciu diachronicznym. Dorobek naukowy Profesora Janusza Siatkowskiego obejmuje zatem całą Słowiańszczyznę i jej kontakty językowe z językami pozasłowiańskimi.

W te wszechstronne zainteresowania naukowe Jubilata wpisują się też jego inne publikacje, mianowicie artykuły i recenzje. Dość trudno podzielić je na poszczególne nurty, bo się one w twórczości Profesora Janusza Siatkowskiego splatają i często jeden artykuł odnosi się do kilku problemów (na przykład publikacje dotyczące historii języka polskiego traktują jednocześnie o wpływach czeskich bądź staro-cerkiewno-słowiańskich na polszczyznę, a teksty poświęcone wpływom czeskim na polszczyznę nie tylko konfrontują oba języki, ale też odwołują się do historii i dialektów ich obu). Dzieje się tak, ponieważ Autor w swoich pracach zawsze dokonuje dogłębnej i wielostronnej analizy omawianych zjawisk, co świadczy nie tylko o jego niezwyklej erudycji, ale też o nadzwyczajnej wnikliwości badawczej.

Część artykułów weszła do wyżej wymienionych monografii, na przykład książka *Czesko-polskie kontakty językowe* (1996) zawiera wcześniej opublikowane artykuły o tej problematyce, a praca *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach* (2005) składa się z uzupełnionych wersji wcześniejszych tekstów poświęconych poszczególnym nazwom z tego zakresu w językach słowiańskich.

Jakkolwiek poruszana w pracach Profesora Janusza Siatkowskiego tematyka jest niezwykle szeroka, a szczegółowe problemy wzajemnie się ze sobą wiążą (por. wyżej), to można jednak wyróżnić w jego olbrzymiej twórczości naukowej szereg działów, do których należą się kolejne publikacje.

I tak do dialektologii polskiej zaliczyć można dwa wczesne teksty dotyczące gwar warmińsko-mazurskich (por. Siatkowski 1960, 1964) oraz późniejszą publikację o interferencjach językowych na tymże obszarze (por. Siatkowski 1983a)⁴. Do tego trzeba dodać artykuł o współczesnej sytuacji językowej w okolicach Kudowy (Siatkowski 1990a)⁵ i pracę na temat etymologii *burszówki* (Siatkowski 1996a). Warto też tutaj nadmienić, że Jubilat jest współautorem *Kwestionariusza do badań słownictwa ludowego* (1958) pod red. W. Doroszewskiego.

⁴ Tekst ten należy zarazem do problematyki kontaktów polsko-niemieckich.

⁵ Publikacja traktuje oczywiście o gwarowych kontaktach polsko-czeskich.

Przedmiotem zainteresowania Profesora jest także historia języka polskiego w szerokim ujęciu porównawczym ze szczególnym uwzględnieniem wpływów innych języków na polszczyznę. Tu plasują się prace na temat wydań *Katechizmu* Mikołaja Reja (Siatkowski 1967a), tekst o rozwoju polskiej ortografii (por. Siatkowski 1973), liczne artykuły na temat wpływów staro-cerkiewno-słowiańskich na polszczyznę (por. np. Siatkowski 1982) i wpływów czeskich (np. Siatkowski 1990b) oraz prace o języku *Historii rzymskich* (np. Siatkowski 1985)⁶.

Kolejnym obszarem badawczym Jubilata jest kaszubszczyzna. Tu należą szczególne opracowania: Kaszubskie **chata*, **cháta*, **káta* 'stary dom' (Siatkowski 1962c) oraz: Kasz. *merlica* – ps. **mwrlica* (Siatkowski 1997). Nie można pominąć też prac o kaszubskim ścieśnionym *a* (Siatkowski 1962d, 1965b), jak również recenzji słownika zapożyczeń niemieckich w kaszubszczyźnie Friedhelma Hinzego (por. Siatkowski 1965c), która odnosi się przede wszystkim do problematyki kontaktów językowych.

Profesor Janusz Siatkowski od początku swojej kariery naukowej interesuje się językiem czeskim, jego historią, gwarami oraz wzajemnymi wpływami polsko-czeskimi w ujęciu diachronicznym. Tym zagadnieniom poświęcił szereg prac, począwszy od publikacji na temat czechizmów w języku Jana z Koszyczek (Siatkowski 1959), poprzez wspomniane już wyżej niezwykle liczne artykuły o wpływach czeskich na polszczyznę, kontaktach językowych polsko-czeskich (por. Siatkowski 1978, 1984a, 1994a) i prace zarówno na temat gwar czeskich w Polsce (uwieńczone niedawnym artykułem o obecnej sytuacji językowej w okolicach Kudowy, por. Siatkowski 2017a), jak i dialektów w samych Czechach (por. np. Siatkowski 1976) po cykl szczegółowych studiów wyrazowych, dotyczących leksemów uważanych za bohemizmy (opracowywanych we współautorstwie z prof. Mieczysławem Basajem i publikowanych w „Rozprawach Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” w latach 1964–1980), które potem wydano razem we wzmiankowanym już wyżej słowniku w roku 2006. Nie sposób nie wspomnieć o dwóch niezwykle ważnych pozycjach z tego zakresu, mianowicie o niedawnej pracy *Czesko-polskie pogranicze językowe w świetle ankiet Georga Wenkera* (red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2017, s. 89 + mapa) oraz o tłumaczeniu studium Władysława Nehringa, *Wpływ języka i literatury staroczeskiej na język i literaturę staropolską* (przełożył Janusz Siatkowski, do druku przygotował, posłowiem i indeksami opatrzył Mieczysław Balowski, Poznań 2017, s. 188). Jubilat zajmuje się także obcymi nazwami własnymi w języku czeskim w ujęciu porównawczym z odpowiednikami polskimi. Poświęcił temu zagadnieniu szereg prac (por. np. Siatkowski 1991a) ze wspomnianą wyżej książką włącznie (2006). Jako wybitny specjalista regularnie recenzuje najważniejsze prace językoznawcze

⁶ Por. w tym kontekście wspomniane wyżej wydanie *Gesta Romanorum* [...].

powstające w Czechach (w tym *Czeski atlas językowy*) i przybliży polskiemu czytelnikowi współczesny stan językoznawstwa czeskiego (por. np. Siatkowski 2000a).

Zagadnienia językowe czeszczyzny stanowią jeden z głównych nurtów badawczych Jubilata, ale poświęca on swoją uwagę także innym językom słowiańskim. Na przykład z zakresu języka słowackiego opublikował wraz z prof. Ewą Siatkowską artykuł o słowackich nazwach miejscowych (por. Siatkowska E., Siatkowski J., 1990). Recenzował też słownik gwar słowackich. Zajął się również łużyckim przyrostkiem *-awa* w niemieckich gwarach brandenburskich (por. np. Siatkowski 1999a)⁷. Poza tym recenzował prace z zakresu językoznawstwa łużyckiego. Sporo uwagi w swojej pracy naukowej poświęca Jubilat językowi bułgarskiemu. Zajmuje się przede wszystkim porównawczym słowotwórstwem polsko-bułgarskim (por. Siatkowski 1984b; Bałtowa, Siatkowski 1993), w takimż ujęciu nazwami miejscowymi (por. Siatkowski 1987a) oraz pożyczkami tureckimi w zakresie bułgarskiej frazeologii (np. Siatkowski 1988). Jego zainteresowania obejmują też język staro-cerkiewno-słowiański (por. Siatkowski 1987b) i rosyjski (zob. Siatkowski 2011). Dużo prac Profesora Janusza Siatkowskiego dotyczy zagadnień ogólnosłowiańskich, z biegiem czasu tego rodzaju publikacji jest coraz więcej (por. np. Siatkowski 1986, 1991b, 2001), też we współautorstwie (por. Rembiszewska, Siatkowski 2015, 2016, 2017).

Wiele uwagi poświęca Profesor Janusz Siatkowski językowi niemieckiemu i jego dialektom, historycznym związkom języka niemieckiego z polskim, a przede wszystkim kontaktom gwarowym polsko-niemieckim. Zagadnienia te ujmuje bardzo szeroko, bowiem zajmuje się również kontaktami słowiańsko-niemieckimi. Jubilat zaczął zgłębiać tę problematykę, publikując doskonale studium na temat wpływu poszczególnych dialektów niemieckich na język polski (por. Siatkowski 1967b). Potem badał między innymi efekty kontaktów polsko-niemieckich w gwarach niemieckich (por. np. Siatkowski 1983b), wpływ języka czeskiego na niemiecki (np. Siatkowski 1993a) i ogólnie słowiańskie wpływy (przede wszystkim słowotwórcze) na język niemiecki i jego gwary (np. Siatkowski 1992, 2000b, 2015, 2017b), a także szczegółowo analizował pożyczki słowiańskie w gwarach niemieckich (por. np. Siatkowski 1994b, 1995, 1998a), ponadto część publikacji poświęcił sławizmom w utworach Horsta Bienka (np. Siatkowski 1996b) ze wspomnianą wyżej książką na ten temat na czele.

Niewątpliwie wszystkim wspomnianym wyżej zagadnieniom Jubilat poświęca dużo uwagi, jednak prawdziwą pasję badawczą Profesora Janusza Siatkowskiego zostawiłam na koniec. Otóż działem językoznawstwa, który od lat jest najbliższy jego sercu, jest geolingwistyka słowiańska i europejska. W tej dziedzinie nie ma sobie równych, pozostaje tu bezkonkurencyjnym ekspertem jako współautor

⁷ Praca ta oczywiście poświęcona jest także kontaktom łużycko-niemieckim.

czterech atlasów językowych. Każdy z nich wiele mu zawdzięcza. Chronologicznie najwcześniejszy był wspomniany wyżej *Atlas kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Profesor Janusz Siatkowski jest współautorem tomu wstępnego atlasu, który ukazał się w roku 1964. Następnie pilotował kolejne tomy dzieła jako konsultant lub recenzent. Drugi z kolejności był międzynarodowy *Общекарпатский диалектологический атлас* (Ogólnokarpacki atlas dialektologiczny). W roku 1981 ukazał się w Moskwie kwestionariusz do tego atlasu, którego Jubilat jest współautorem, a także członkiem Międzynarodowego Komitetu Redakcyjnego tegoż atlasu, jak również współredaktorem tomu trzeciego. Jest ponadto autorem aż 22 map atlasowych i komentarzy do nich oraz współautorem innych 12 map wraz z komentarzami (w różnych tomach dzieła). Profesor Janusz Siatkowski jest także autorem i współredaktorem w geolingwistycznym przedsięwzięciu na skalę ogólnoeuropejską, mianowicie współredagował tom piąty (wydany w roku 1997 w Rzymie) i siódmy (który ukazał się drukiem w roku 2007 również w Rzymie) *Atlasu Linguarum Europae* (ALE). Jest przy tym autorem dwóch map atlasowych (*peigne* ‘grzebień’, *tomate* ‘pomidor’) wraz z obszernymi komentarzami oraz współautorem jednej.

Atlasem, z którym Profesor Janusz Siatkowski związał się najmocniej, jest *Общеславянский лингвистический атлас* (Ogólnosłowiański atlas językowy, OLA). Jest to, jak wiadomo, ogólnosłowiańskie długofalowe przedsięwzięcie geolingwistyczne, ukazujące się w dwóch seriach, leksykalnej i fonetycznej⁸. Jubilat należy do Międzynarodowego Komitetu Redakcyjnego atlasu i jest współredaktorem 4 tomów leksykalnych (drugiego, czwartego, ósmego i dziewiątego) oraz jednego tomu fonetycznego (2b). Jest ponadto autorem i współautorem zapisów uogólniających do map leksykalnych atlasu⁹ oraz autorem 26 map i komentarzy do nich, a także współautorem 46 map wraz z komentarzami w różnych tomach atlasu.

Warto podkreślić, że jest to w sumie ogromny dorobek geolingwistyczny. Profesor Janusz Siatkowski ma niebywałe wprost doświadczenie w pracy nad atlasami. Swoją wiedzę w tym zakresie dzieli się w licznych publikacjach, nie tylko na temat samych atlasów i ich metod badawczych, ale też przedstawiając szczegółowe zagadnienia na kanwie map i materiałów atlasowych. Powstają w ten sposób wyczerpujące studia wyrazowo-pojęciowe w ujęciu historyczno-przestrzennym i porównawczym oraz prezentowane są przekrojowe zagadnienia ilustrowane innowacyjnymi, czytelnymi mapami, których próżno szukać w atlasach językowych. Do swoich wieloaspektowych badań (które mają za podstawę materiały i mapy atlasowe) Profesor Janusz Siatkowski wykorzystuje ponadto

⁸ Już w roku 1965 ukazał się kwestionariusz do atlasu, po nim zaś sukcesywnie kolejne tomy dzieła.

⁹ Warto pamiętać, że zapisy uogólnione są warunkiem powstania map leksykalnych, bowiem na podstawie samego tylko materiału gwarowego nie da się takich map skonstruować.

wszelkie dostępne źródła i opracowania historyczne oraz gwarowe z wielu języków, a także historyczne i gwarowe słowniki. Z uwagi na to jego prace nie są omówieniami map atlasowych, ale stanowią dogłębne i wszechstronne analizy wybranych problemów. Takie podejście badawcze jest gwarancją wiarygodności przedstawianych rozwiązań.

Zagadnieniom związanym z Ogólnokarpackim atlasem dialektologicznym poświęcił Jubilat kilka publikacji. Część z nich odnosi się do samego atlasu (por. np. Siatkowski 1991c, 2016), część dotyczy szczegółowych problemów historycznojęzycznych i gwarowych, analizowanych w oparciu o materiały atlasowe (por. np. Siatkowski 1993b, 1999b). Podobnie przedstawiają się artykuły związane z *Atlasem Linguarum Europae* (ALE), niektóre dotyczą samego przedsięwzięcia (jak np. Siatkowski 1998b), a inne przekrojowych problemów leksyki europejskiej (np. Siatkowski 1989).

Niewątpliwie najwięcej publikacji Profesora Janusza Siatkowskiego wiąże się Ogólnosłowiańskim atlasem językowym (OLA). Prócz szeregu ogólnych artykułów o atlasie (np. Siatkowski 2002b, 2012) i jego teoretyczno-praktycznych problemach (por. np. Siatkowski 1998c, 2001–2002, Rembiszewska, Siatkowski 2003), Jubilat stworzył ogromną liczbę różnego rodzaju wnikliwych analiz w oparciu o materiały i mapy atlasowe, z wykorzystaniem wszelkich dostępnych źródeł i opracowań pozaatlasowych (por. wyżej). Jest zatem autorem jedynych w swoim rodzaju publikacji zarazem geolingwistycznych i dialektologicznych, jak również historycznojęzycznych, porównawczych i etymologicznych. Dotyczą one albo konkretnych pojęć z zakresu słowiańskich gwarowych nazw zawodów (np. Siatkowski 2003a, 2004, 2005a) i nazw części ciała (por. Siatkowski 2009, 2010, 2014), albo przekrojowych problemów, jak na przykład zapożyczeń i ogólnie kontaktów językowych (por. np. Siatkowski 2003b, 2005b, 2008, Rembiszewska, Siatkowski 2010). Część z tych prac została po ujednoczeniu wydana w osobnych książkach, które wymieniałam wyżej.

Przytoczone publikacje Profesora Janusza Siatkowskiego przekonują, że umie on łączyć wiele metod badawczych, co daje znakomite rezultaty. W swoich dociekaniach stosuje podejście geolingwistyczne, historyczno-porównawcze, dialektologiczne oraz wszelkie metody z zakresu teorii kontaktów językowych. Dzięki temu udaje mu się rozwiązać tak wiele problemów etymologicznych, historycznojęzycznych i dialektologicznych. W ten sposób Jubilat jest wzorem prawdziwego naukowca, i to takiego, który ze swojej pracy czerpie nie tylko satysfakcję, ale jest ona także źródłem jego radości i inspiracji.

Ożywiona twórczość naukowa i wymienione wcześniej funkcje administracyjne Profesora Janusza Siatkowskiego to tylko część jego bogatej działalności. Należał on i należy, jako ceniony ekspert, do licznych komitetów redakcyjnych i rad naukowych prestiżowych czasopism językoznawczych, a w niektórych pełnił

rolę redaktora naczelnego lub przewodniczącego. W porządku chronologicznym są to następujące czasopisma i funkcje¹⁰:

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej – sekretarz: t. VII (1967) – XV (1976);
zastępca redaktora: XVI (1977) – XXII (1984); redaktor naczelny: XXIII (1985)
– XXIV (1987); członek Komitetu Redakcyjnego XXV (1989) – XLV (2010);
członek Rady Naukowej XLVI (2011) – XLVIII (2013);

Prace Filologiczne – członek Komitetu Redakcyjnego: XXV (1991) – L (2005),
członek Rady Redakcyjnej: LI (2006) – LIV (2008), LVI (2009), LVIII (2010),
LX (2011), LXII (2011), LXVI (2015).

Acta Baltico-Slavica – członek Komitetu Redakcyjnego: X (1976) – XVIII (1987).

Slavia Occidentalis – członek Komitetu Redakcyjnego od 1979.

Przegląd Humanistyczny – członek Rady Redakcyjnej: XXXIX (1995) – LIV
(2010).

Bohemistyka – członek Komitetu Redakcyjnego od 2001.

Rocznik Slawistyczny – przewodniczący Rady Redakcyjnej: LVII (2008) – LXIV
(2015).

Nová čeština doma a ve světě – członek Rady Redakcyjnej od 2012.

Środowisko naukowe w Polsce i za granicą od dawna docenia jego wielki autoritet w dziedzinie slawistyki, toteż Profesor był i jest członkiem wielu polskich i zagranicznych gremiów naukowych oraz pełnił i pełni w nich szereg zaszczytnych funkcji z wyboru. Oto stosowna lista¹¹:

Międzynarodowy Komitet Slawistów – przewodniczący 1993–1998, obecnie członek honorowy;

Komitet Językoznawstwa PAN, 1967–2015 (wiceprzewodniczący 1975–1984);

Komitet Słowianoznawstwa PAN, od 1975 (przewodniczący 1991–1996, honorowy przewodniczący od 2001);

Towarzystwo Naukowe Warszawskie (członek korespondent od 1982, członek zwyczajny od 1985, przewodniczący Wydziału I Językoznawstwa i Literatury 1989–1991; obecnie członek honorowy;

Polskie Towarzystwo Językoznawcze, od 1954 (przewodniczący 1991–1993);

Białostockie Towarzystwo Naukowe;

Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów;

Towarzystwo Filologów Bułgarystów – od 1986 członek honorowy;

Towarzystwo Jabłonowskich w Lipsku – od 1991;

Czeskie Towarzystwo Językoznawcze – od 1991 członek honorowy.

¹⁰ Informacje zaczerpnięte ze strony internetowej Instytutu Slawistyki PAN: : <http://ispan.waw.pl/default/pl/uczeni-z-kregu-is-pan/1108-prof-dr-hab-janusz-siatkowski> [dostęp 12.01.2019].

¹¹ Dane głównie ze strony Instytutu Slawistyki PAN: <http://ispan.waw.pl/default/pl/uczeni-z-kregu-is-pan/1108-prof-dr-hab-janusz-siatkowski> [dostęp 12.01.2019], por. też Popowska-Tabor-ska 1999: 9–10; Dubisz 2014: 297.

Do tego trzeba dodać, że Profesor Janusz Siatkowski był pierwszym przewodniczącym Rady Naukowej powstałego w roku 1973 Instytutu Języka Polskiego PAN. Funkcję tę pełnił w latach 1973–1980. Ponadto w latach 1991–1994 był członkiem Rady Naukowej Instytutu Łużyckiego w Budziszynie.

Za swoją wspaniałą pracę naukową, za działalność administracyjną i organizacyjną Profesor Janusz Siatkowski był wielokrotnie nagradzany w Polsce i za granicą. Nagrody te w kolejności chronologicznej przedstawiają się następująco¹²:
Złoty Krzyż Zasługi – 1973;
Medal „1300 lat Bułgarii” – 1982;
Order Cyryła i Metodego I klasy – 1986;
słowacki Order Podwójnego Białego Krzyża III klasy – 1998;
Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski – 2000;
Medal Dobrowskiego, Czeska Akademia Nauk – 2001;
Medal Jubileuszowy 50-lecia PAN – 2002;
Medal Komisji Edukacji Narodowej – 2005.

Jednak najbardziej cenną nagrodą, najbardziej prestiżową, jest doktorat honoris causa Uniwersytetu Karola w Pradze, który został Profesorowi Januszowi Siatkowskiemu nadany w roku 1998 w uznaniu jego ogromnych zasług dla bohemistyki i slawistyki europejskiej.

Jak widać, dokonania Jubilata są olbrzymie na wielu polach. Bez żadnej przesady można stwierdzić, że jest prawdziwym tytanem pracy. Tylko dzięki temu zdołał osiągnąć tak wiele. Trzeba też podkreślić, że będąc światowej klasy uczonym, piastującym przez lata tak wiele ważnych funkcji, nie zatracił bezpośredniości, poczucia humoru i pogody ducha.

Z okazji pięknej dziewięćdziesiątej rocznicy urodzin niech mi będzie wolno najserdeczniej życzyć Drogiemu i Dostojnemu Jubilatowi długich lat w dobrym zdrowiu, wiele satysfakcji z publikacji i dalszych wspaniałych sukcesów naukowych. Życzę też gorąco, aby nadal zachował młodzieńczą werwę i zapał do wszystkiego, czego tylko się podejmuje, życzę również zawsze wspaniałego humoru i radości życia.

Bibliografia

Bałtowa Julija, Siatkowski Janusz, 1993, Koncepcja opisu słowotwórstwa w konfrontatywnej gramatyce bułgarsko-polskiej, [w:] *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. V–VI: Konfrontacja językowa. Słowotwórstwo. Wybrane kategorie semantyczne, red. Violetta Koseska-Toszewa, Małgorzata Korytkowska, Warszawa, s. 11–27.

¹² Dane o nagrodach dla Profesora Janusza Siatkowskiego pochodzą ze strony internetowej Instytutu Sławistyki PAN: <http://ispan.waw.pl/default/pl/uczzeni-z-kregu-is-pan/1108-prof-dr-hab-janusz-siatkowski> [dostęp 12.01.2019].

- Dorobek naukowy Profesora Janusza Siatkowskiego, 2014, opr. Ignacy Doliński, Zdzisław Kłos, Dorota K. Rembiszewska, Warszawa.
- Dubisz S., 2014, Profesor Janusz Siatkowski – polonista, bohemista, sławista, „Bohemistyka”, t. 3, s. 293–299.
- Popowska-Taborska Hanna, 1999, O Profesorze Januszu Siatkowskim – oficjalnie (i mniej oficjalnie), „Prace Filologiczne”, t. XLIV, s. 9–12.
- Rembiszewska Dorota K., Siatkowski Janusz, 2003, O możliwościach prezentowania różnicowania leksykalno-morfologicznego na mapach Atlasu ogólnosłowiańskiego, „Prace Filologiczne”, XLVIII, s. 473–478 + 4 mapy.
- Rembiszewska Dorota K., Siatkowski Janusz, 2010, Wpływy obce w IX tomie OLA, [w:] Діалектологічні студії 9. Запозичення та інтерференція, Lwów, s. 19–35 + 4 mapy.
- Rembiszewska Dorota K., Siatkowski Janusz, 2015, Różnicowanie morfologiczne wyrazu **ormę* ‘ramię w językach i dialektach słowiańskich, „Jazykovedné štúdie”, 32: Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty, Bratislava, s. 163–171.
- Rembiszewska Dorota K., Siatkowski Janusz, 2016, Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim?, „Rocznik Sławistyczny”, t. XLV, s. 67–87.
- Rembiszewska Dorota K., Siatkowski Janusz, 2017, Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim? Cz. II, „Rocznik Sławistyczny”, t. XLVI, s. 27–63 + 2 mapki.
- Siatkowska Ewa, Siatkowski Janusz, 1990, Słowackie nomina loci z przyrostkami *-ňa*, *-eň* w słowniku Loosa i obecnie, [w:] Studia Linguistica Polono-Slovaca, t. III: Dynamika rozwoju słownictwa. Referaty z konferencji w Paszkówce 22–25 VI 1987, Wrocław, s. 71–77.
- Siatkowski Janusz, 1958, Słownictwo Warmii i Mazur, I: Budownictwo i obróbka drewna, Wrocław, s. 137 i 64 mapy.
- Siatkowski Janusz, 1959, Czechizmy w języku Jana z Koszyczek, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, I/II, s. 143–176.
- Siatkowski Janusz, 1960, W sprawie nazw pomieszczeń dla zwierząt domowych na Warmii i Mazurach, „Język Polski”, r. XL, s. 237–240.
- Siatkowski Janusz, 1962a, Dialekt czeski okolic Kudowy, cz. I: Fonetyka – Słowotwórstwo, Wrocław, s. 174.
- Siatkowski Janusz, 1962b, Dialekt czeski okolic Kudowy, cz. II: Fleksja – Słownictwo – Teksty, Wrocław, s. 204.
- Siatkowski Janusz, 1962c, Kaszubskie **chata*, **cháta*, **káta* ‘stary dom’, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. VIII, s. 253–258.
- Siatkowski Janusz, 1962d, Różnicowanie terytorialne Kaszub w zakresie występowania *a* ścieśnionego, „Slavia”, t. XXXI, s. 441–452.
- Siatkowski Janusz, 1964, Warmińsko-mazurskie nazwy mieszkańca i mieszkanki wsi, „Prace Filologiczne”, t. XVIII/3, s. 253–260.
- Siatkowski Janusz, 1965a, Bohemizmy fonetyczne w języku polskim, cz. I: 1. Grupy *trat*, *tlat*; 2. *h* zamiast *g*; 3. Spółgłoski twarde przed *i*, *e*, Wrocław, s. 239.
- Siatkowski Janusz, 1965b, Geografia kontynuantów *á* w kaszubszczyźnie na podstawie dawniejszych opracowań, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. V, s. 407–413.

- Siatkowski Janusz, 1965c, F. Hinze, Die deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen), „Rocznik Slawistyczny”, t. XXIV/1, s. 175–179.
- Siatkowski Janusz, 1967a, Dwa Unglerowskie wydania Katechizmu (Reja), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. VI, s. 87–109.
- Siatkowski Janusz, 1967b, Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na język polski, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. VII, s. 33–46.
- Siatkowski Janusz, 1973, The Development of Polish Orthography, rozdział w pracy Z. Stiebera, A Historical Phonology of the Polish Language, Heidelberg, s. 147–151.
- Siatkowski Janusz, 1976, Badania nowych dialektów mieszanych i mowy miejskiej w Czechach, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XV, s. 269–283.
- Siatkowski Janusz, 1978, Zakres i charakter wpływu języka czeskiego na polski, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria V: Językoznawstwo, Warszawa, s. 307–314.
- Siatkowski Janusz, 1982, Altbulgarische Einflüsse auf das Altpolnische, Die slawischen Sprachen, t. II, Salzburg, s. 121–129.
- Siatkowski Janusz, 1983a, Interferencje językowe na Warmii i Mazurach, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXI, s. 103–115.
- Siatkowski Janusz, 1983b, Polnische Interferenzen in deutschen Mundarten, Die slawischen Sprachen, IV (Salzburg), s. 119–131.
- Siatkowski Janusz, 1984a, Czeskie wpływy fleksyjne w języku staropolskim, „Acta Baltico-Slavica”, t. XVI, s. 221–234.
- Siatkowski Janusz, 1984b, За българско-полското съпоставително словообразуване, [w:] Втори колоквиум по български език, 20–24 август 1984 г., Научни материали, ч. II, Sofia, s. 98–113.
- Siatkowski Janusz, 1985, O języku *Historii rzymskich* z 1543 roku, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXIII, s. 87–98.
- Siatkowski Janusz, 1986, Kryteria ustalania wpływu języków bliskospokrewnionych, [w:] Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986, Köln–Wien, s. 551–563.
- Siatkowski Janusz, 1987a, Bułgarskie *-ište* i polskie *-isko* w nominach loci, [w:] Slawistyczne studia językoznawcze, Wrocław, s. 343–348.
- Siatkowski Janusz, 1987b, Nomina loci в старобългарския език, [w:] Кирило-Методиевски студии кн. 4: Хиляда и сто години от смъртта на Методий, Sofia, s. 232–239.
- Siatkowski Janusz, 1988, За някои мними турски фразеологизми в българския език, [w:] В помощ на преподаването по български език на чуждестранни студенти, Sofia, s. 261–267.
- Siatkowski Janusz, 1989, Europejskie paralele motywacyjne słownictwa słowiańskiego (na marginesie Atlasu języków Europy), [w:] Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich, Wrocław, s. 39–49.
- Siatkowski Janusz, 1990a, Obecna sytuacja językowa w okolicy Kudowy, [w:] Tgoli chole Městró Gedenkschrift für Reinhold Olesch, Köln–Wien, s. 117–123.
- Siatkowski Janusz, 1990b, Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica, 23: Polszczyzna średniowieczna i renesansowa, Łódź 1990, s. 137–144.

- Siatkowski Janusz, 1991a, Obce nazwy miast w języku czeskim i polskim, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXIX, s. 181–208.
- Siatkowski Janusz, 1991b, Innerslawische und slawisch-nichtslawische sprachliche Interferenz im Bereich der Morphologie, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXVII, s. 227–246.
- Siatkowski Janusz, 1991c, Der Atlas der karpatischen Mundarten, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Jg. LVIII/3, Wiesbaden, s. 257–266 i 2 mapy.
- Siatkowski Janusz, 1992, Słowiańskie wpływy słowotwórcze w języku i dialektach niemieckich, Z polskich studiów slawistycznych”, seria 8: Językoznawstwo, Warszawa, s. 235–240.
- Siatkowski Janusz, 1993a, O wpływach języka czeskiego na niemiecki (w związku z pracami P. Eisnera), „Poradnik Językowy”, z. 9–10, s. 552–555.
- Siatkowski Janusz, 1993b, Ukr. dial. *tokma* ‘umowa przy kupnie-sprzedazy’, ‘zaręczyny’ na tle karpacko-bałkańskim, [w:] Munera linguistica L. Kuraszkiewicz dedicata, Wrocław, s. 307–311.
- Siatkowski Janusz, 1994a, Polsko-czeskie kontakty językowe na terenie Polski, „Prace Filologiczne”, t. XXXIX, s. 231–246.
- Siatkowski Janusz, 1994b, Słowiańskie wyrażenia i zwroty jako źródła pożyczek w gwarach niemieckich, „Poradnik Językowy”, z. 1–2, s. 37–45.
- Siatkowski Janusz, 1995, Morphologischer Einfluß der slawischen Sprachen auf die deutsche Sprache und deren Dialekte, Zeitschrift für Slawistik, 40, z. 3, s. 325–334.
- Siatkowski Janusz, 1996a, Etymologia dial. *burszówki*, *burtówki* ‘snopki w pierwszej warstwie poszycia dachu’, „Język Polski”, r. LXXVI, 4–5, s. 281–284.
- Siatkowski Janusz, 1996b, Slawismen in den Schlesienromanen Horst Bieneks, „Germanoslavica”, t. II (VIII), s. 47–56.
- Siatkowski Janusz, 1997, Kasz. *merlica* – ps. **mbrlica*. [w:] Onomastyka i dialektologia, red. Hanna Popowska-Taborska, Jerzy Duma, Warszawa, s. 229–233.
- Siatkowski Janusz, 1998a, Słowiańskie **materica*, **matica* jako pożyczki w gwarach niemieckich, [w:] Slawistyka 9. Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Leszka Moszyńskiego, Gdańsk, s. 220–224.
- Siatkowski Janusz, 1998b, Atlas języków Europy (komunikat o obecnym stanie opracowań), [w:] Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, red. Sławomir Gala, Łódź, s. 79–80.
- Siatkowski Janusz, 1998c, Odróżnianie warstwy morfologicznej od fonetycznej w Atlasie ogólnosłowiańskim, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria IX, Językoznawstwo, Warszawa, s. 273–276.
- Siatkowski Janusz, 1999a, Łużycki sufiks *-awa* w dialektach niemieckich Brandenburgii, [w:] Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie jego urodzin, red. Wiesław Banyś, Leszek Bednarczuk, Stanisław Karolak, Katowice, s. 314–325.
- Siatkowski Janusz, 1999b, O nemeckých vplyvoch v materiáloch Celokarpatského dialektologického atlasu, [w:] Nárečia a národný jazyk. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie (Budmerice 24–26. septembra 1997), red. Adriana Ferenčíková, Bratislava, s. 115–123.

- Siatkowski Janusz, 2000a, O leksykografii czeskiej, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 24–37.
- Siatkowski Janusz, 2000b, Wpływy słowiańskie na język i gwary niemieckie. (Stan badań, potrzeby badawcze), „Polonica”, t.t XX, s. 271–288.
- Siatkowski Janusz, 2001, Znaczenia horyzontalne wyrażen z leksemem *dno* w językach południowosłowiańskich, „Prace Filologiczne”, t. XLVI, s. 547–551.
- Siatkowski Janusz, 2001–2002, O trudnościach w ustalaniu legend do map *Atlasu ogólnosłowiańskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XLIX–L. Językoznawstwo. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Leszczyńskiemu, Lublin, s. 373–378.
- Siatkowski Janusz, 2002a, Nazwy pomidora w językach Europy, [w:] *Studia dialektologiczne*, t. II, red. Joanna Okoniowa, Bogusław Dunaj, Kraków, s. 201–204.
- Siatkowski Janusz, 2002b, Ogólnosłowiański atlas językowy, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 13–14: Spotkania polsko-ukraińskie, red. Stefan Kozak, Warszawa, s. 367–371.
- Siatkowski Janusz, 2003a, Słowiańskie nazwy ‘młynarza’ w świetle materiałów gwarowych i historycznych, *Славистички студии*, t. 10, посветено на Проф. Зузана Тополињска, по повод седемдесетгодишнината, Скопје, s. 429–439.
- Siatkowski Janusz, 2003b, Językowe wpływy tureckie w Atlasie ogólnosłowiańskim, „*Studia Slavica Hungarica*”, t. 48/4, Budapest, s. 379–392.
- Siatkowski Janusz, 2004, Komentarz historyczno-etymologiczny do słowiańskich nazw ‘murarza’, „*Slavica Slovaca*”, t. 39, čis. 2, s. 137–142.
- Siatkowski Janusz, 2005a, Słowiańskie gwarowe nazwy ‘kucharki’ jako ilustracja konkurencji nazw rodzimych i obcych, „Prace Filologiczne”, t. L, s. 133–144.
- Siatkowski Janusz, 2005b, Грчките лингвистички влијанија во *Општословенскиот лингвистички атлас*, [w:] *Теории и методи*, red. З. Тополињска, Скопје, s. 229–243.
- Siatkowski Janusz, 2008, Pożyczka turecka *kapak* ‘powieka oka’ w dialektach południowosłowiańskich, [w:] *Reverendissimae Halinae Satkiewicz cum magna aestimatione*, red. Grzegorz Dąbkowski, Warszawa, s. 325–329.
- Siatkowski Janusz, 2009, Słowiańskie nazwy ‘płuc’ i ‘wątroby’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, „Rocznik Sławistyczny”, t. LVIII, s.135–162 + 2 mapy.
- Siatkowski Janusz, 2010, Słowiańskie nazwy ‘twarzy’ i ‘policzka’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, „Rocznik Sławistyczny”, t. LIX, s. 91–125 + 2 mapy.
- Siatkowski Janusz, 2011, Rosyjskie gwarowe *морцкі* i *морскі* ‘zmarszczki’, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 5–9.
- Siatkowski Janusz, 2012, Osiągnięcia Polski w zakresie badań nad *Ogólnosłowiańskim atlasem językowym*, [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju*. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN, red. Maciej Grochowski, Warszawa, s. 83–89.
- Siatkowski Janusz, 2014, Słowiańskie nazwy ‘stopy’, ‘podeszwy’ oraz ‘śladu stopy’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*” 3578. *Slavica Wratislaviensia*, CLIX. Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 8. Opis, konfrontacja, przekład, red. Iwona Łuczaków, Michał Sarnowski, Wrocław, s. 427–449.
- Siatkowski Janusz, 2015, Od bicza do pejca – o kontaktach językowych słowiańsko-niemieckich, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 32–39.

- Siatkowski Janusz, 2016, Karpacki atlas językowy, „Studia Łomżyńskie”, t. XXVI, s. 147–160.
- Siatkowski Janusz, 2017a, Co zostało z dialektu czeskiego w okolicy Kudowy?, [w:] Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku., red. Dorota K. Rembiszewska, Warszawa, s. 147–155.
- Siatkowski Janusz, 2017b, Wpływy słowiańskie na język i gwary niemieckie, „Slavia Iaponica”, 20, Tokio, s. 52–73.
- Waniakowa Jadwiga, 1999, Nazwy pomidora w językach słowiańskich, [w:] Język – Teoria – Dydaktyka. Materiały z XXI Konferencji Młodych Językoznawców w Trzcinicy k. Jasła 27–29 maja 1998, red. Barbara Greszczuk, Rzeszów, s. 57–64.

ŻYCZENIA DLA JUBILATA

Szanowny i Drogi Panie Profesorze,

z prawdziwym wzruszeniem i szczerą życzliwością przekazujemy Panu Profesorowi najserdeczniejsze życzenia z okazji DZIEWIĘĆDZIESIĄTYCH URODZIN.

Miło nam, że w dużej części poświęconych nauce lat mogliśmy z Panem współpracując (głównie nad Ogólnosłowiańskim Atlasem Językowym) docenić Pańską wiedzę, naukową rzetelność i szczodrość w dzieleniu się z innymi tymi dobrami oraz że mogliśmy się od Pana dużo nauczyć.

Do podziękowań dołączamy najlepsze życzenia długich jeszcze lat twórczej pracy, w jak najlepszym zdrowiu, przepelnionych pańskim naukowym entuzjazmem.

Anna i Jan Basarowie

Szanowny Panie Profesorze,

kiedyś w sklepie z ręcznikami na jednym z nich zobaczyłem napis „Życie zaczyna się po siedemdziesiątce”. Najpierw pomyślałem: świetny chwyt marketingowy, dowcipny i – dla nas, naukowców – trafiony. Po chwili zastanowienia dodałem w myśli: ktoś celnie nazwał rzeczywistość polskich naukowców. Teraz po siedemdziesiątce żadne sylabusy, żadne czasowe ograniczenia w realizacji projektów badawczych, żadne administracyjne obciążenia, przepisy, parametryzacje, punktacje itd. nie stoją na przeszkodzie, aby w całości poświęcić się własnej pasji, nauce. Osoba Pana Profesora jest tego doskonałym, wręcz wzorcowym, przykładem. Po siedemdziesiątce – 6 autorskich monografii, 2 monografie współautorskie, kilkanaście artykułów naukowych autorskich i współautorskich, kilka recenzji prac naukowych etc. etc. etc.

Wszyscy podziwiamy Pański dorobek naukowy, zarówno ten przed siedemdziesiątką, jak również ten z ostatnich dwudziestu lat oraz Pańską niespożytą energię i ofiarność w pracy nad wielkimi przedsięwzięciami organizacyjnymi polskiej nauki, jak choćby projekt międzynarodowego atlasu językowego, wymagającego wielkiego wysiłku i ogromnego nakładu pracy. Pański ogrom wiedzy i doświadczenia godny jest pozazdroszczenia. Nie możemy się nadziwić, ile sił twórczych posiada Pan w tym wieku. Przecież niejeden o wiele młodszy profesor nie może się poszczycić takim dorobkiem życia jak Pan. Do tego należy dodać ową cechę charyzmatycznego nauczyciela, męża, ojca i dziadka. Jak Pan to robi?

Z wielką dumą może Pan przyznać się do swojego wieku, bo wiek ten świadczy o Wielkim Człowieku.

Chciałbym z serca życzyć Panu Profesorowi dalszych tak pięknych dni, pełnych radości i uśmiechu, a także dalszych pięknych monografii i artykułów naukowych, sukcesów i zasłużonych zaszczytów, a nade wszystko satysfakcji z dotychczasowych dokonań. Chciałbym też życzyć Panu dobrego zdrowia oraz wszelkiej pomysłowości w życiu prywatnym i tym – już własnym, osobistym – „zawodowym”. Drogi Panie Profesorze, w dalszym życiu niech nie opuszcza Pana radość z tego, co Pan czyni, uśmiech na ustach i w duszy oraz spokój, który zawsze cechował Pana.

Mieczysław Balowski

RS

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET SŁOWIAŃCZNAWSTWA
ROCZNIK SŁAWISTYCZNY ~ REVUE SLAVISTIQUE

53-313 Wrocław, ul. Pocztowa 9
e-mail: rocznik_slawistyczny@uni_wroc.pl
<http://journals.pan.pl/rslaw>

Szanowny Pan
Prof. dr hab. Janusz Siatkowski
Przewodniczący Rady Redakcyjnej
„Rocznika Sławistycznego”

Panie Profesorze, Dostojny Jubilatcie,

w imieniu Komitetu Redakcyjnego i Rady Redakcyjnej „Rocznika Sławistycznego” oraz swoim własnym mam zaszczyt złożyć Panu Profesorowi – z okazji Jubileuszu 90-lecia urodzin – serdeczne gratulacje.

Ten piękny Jubileusz jest okazją, aby wyrazić Panu Profesorowi najwyższe uznanie za obfitującą w liczne osiągnięcia działalność badawczą, organizacyjną i dydaktyczną. Osiągnięcia twórcze Pana Profesora stanowią wybitny wkład do językoznawstwa polskiego i słowiańskiego, utrwalony w postaci imponującego dorobku naukowego, obejmującego obszar całej Słowiańszczyzny.

Należy Pan profesor do grona uczonych cieszących się najwyższym autorytetem w Polsce i za granicą. Swoją postawą udowadnia Pan Profesor, że warto podejmować ciężkie trud badacza i nauczyciela.

Jesteśmy wdzięczni za to, że przewodnicząc pracom Rady Redakcyjnej „Rocznika Sławistycznego”, przyczynił się Pan Profesor w sposób znaczący do umocnienia jego rangi.

Życzymy Panu Profesorowi satysfakcji z dotychczasowych dokonań, zdrowia, urzeczywistnienia planów naukowych i pomyślności w życiu osobistym.

Z wyrazami głębokiego szacunku

Komitet Redakcyjny

Wiesław Boryś (Kraków)
Wojciech Chlebda (Opole)
Hanna Popowska-Taborska (Warszawa)
Zuzanna Topolińska (Skopje)

Rada Redakcyjna

Diana Blagoeva (Sofia)
Victor A. Friedman (Chicago)
Antoni Furdal (Wrocław)
Stanisław Gajda (Opole)
Ilona Janyšková (Brno)
Małgorzata Korytkowska (Warszawa)
Aleksandr M. Moldovan (Moskwa)
Włodzimierz Pianka (Warszawa)

Sekretarz Redakcji

Redaktor Naczelny

Wrocław, 5 marca 2019 roku

BIBLIOGRAFIA PRAC JANUSZA SIATKOWSKIEGO
ZA LATA 1999–20181999¹

215. a. Łużycki sufiks *-awa* w dialektach niemieckich Brandenburgii, [w:] *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie jego urodzin*, red. W. Banyś, L. Bednarczuk, S. Karolak, Katowice 1999, s. 314–325.
b. Pożyczki łużyckie z sufiksem *-awa* w niemieckich dialektach Brandenburgii, *Zeszyty Łużyckie*, z. 27, 1999, s. 41–44.
216. Słowacystyka w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] *Slovakistika v Poľsku. Słowacystyka w Polsce*, Warszawa–Kraków 1999, s. 16–17.
217. a. O bitwie na Białej Górze, *Przegląd Humanistyczny*, r. XLIII, 1999, nr 1, s. 163–164.
b. Obniżenie Białej Góry, *Gazeta Wyborcza, Świąteczna*, 28–29 listopada 1998, s. 19.
218. (rec.), *Slovník slovenských nářečí, I: A–K*, red. I. Ripka, Bratislava 1994, SFPS 1999, t. 35, s. 331–333.
219. (rec.), *Český jazykový atlas, t. 2*, Praha 1997, SFPS 1999, t. 35, s. 335–347. – O nemeckých vplyvoch v materiáloch Celokarpatského dialektologického atlasu, [w:] *Nárečia a národný jazyk. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie (Budmerice 24–26. septembra 1997)*, red. A. Ferencíková, Bratislava 1999, s. 115–123. Por. 202b.

2000

220. **Slawismen in den schlesischen Romanen von Horst Bieniek**. Übersetzt von T. Kachlak, unter der Redaktion von K. Gutschmidt, München 2000, s. 124. Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik, hrsg. von P. Thiergen, B. 38. Por. 177 (nieco zmienione i poprawione).
221. **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексикословообразователь, вып. 2. Животноводство. Ogólnosłowiański atlas językowy.

¹ Bibliografia prac Janusza Siatkowskiego za lata 1951–1998 ukazała się w „Pracach Filologicznych”, t. XLIV (1999), s. 13–34.

- Seria leksykalno-słotwórcza, t. 2. Hodowla zwierząt, red. B. Falińska, J. Siatkowski, A. Kowalska, Warszawa 2000. Współautorstwo i ostateczne opracowanie zapisów uogólniających (s. 12a/19–23, s. 13b/10–15).
222. **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразователь, вып. 3. Растительный мир, ред. А.И. Падлужны, Минск 2000. Współautorstwo i rewizja zapisów uogólniających oraz mapy i komentarze: 1 (L 333 'растущее дерево', 53 (L 465) 'незабудка' (*Myosotis*).
223. Wpływy słowiańskie na język i gwary niemieckie (Stan badań, potrzeby badawcze), *Polonica* 2000, t. XX, s. 271–288.
224. Regionalne słowniki niemieckie jako źródło językowych materiałów słowiańskich, [w:] *Język – człowiek – kultura. Rozprawy i artykuły*, red. B. Czopek-Kopciuch. Księga pamiątkowa poświęcona profesorowi Marianowi Jurkowskiemu, Piotrków Trybunalski 2000, s. 129–142.
225. O rozróżnianiu słowiańskich pożyczek z sufiksami *-ica* i *-bcb* w języku niemieckim, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. III: *Rozwój polskiego systemu językowego*, pod red. K. Rymuta i W.R. Rzepki, Kraków 2000, s. 187–190.
226. Nowe źródło służące poznaniu wpływów słowiańskich w niemieckich gwarach Górnej Saksonii, *Zeszyty Łużyckie* 2000, t. 31, s. 71–78.
227. Jeszcze raz o pożyczce słow. **materica* w gwarach niemieckich, *PorJęz* 2000, nr 2, s. 62–63.
228. O leksykografii czeskiej, *PorJęz*, 2000, nr 1, s. 24–37.
229. *Žyciorys naukowy Profesora Władysława Kupiszewskiego*
a. *PF* 2000, t. 45, s. 9–12.
b. *PorJęz* 2000, nr 9, s. 1–4.
230. Słowiańskie nazwy zawodów w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego. I. Nazwy związane z obróbką drewna, [w:] *Съкровище словесное. Studia slawistyczne ofiarowane Profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny*, red. W. Stępnik-Minczewska i W. Boryś, Kraków 2000, s. 177–181.
231. Słowiańskie nazwy zawodów w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego. II. Nazwy kowala, 2000, *PF*, t. 45, s. 533–538.
232. Słowiańskie nazwy zawodów w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego. III. Nazwy szewca. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 2000, т. XLIII, s. 531–539.
233. Słowiańskie nazwy 'myśliwego' w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego, *Slavica Slovaca* 2000, t. 35, č. 2, s. 155–160.
234. Czesko-polskie pogranicze językowe w świetle materiałów *Czeskiego atlasu językowego* dla kontynuantów **tolt*, **tort*, [w:] *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś*, red. H. Wróbel, Kraków 2000, s. 227–231.

235. Językowe wpływy niemieckie w Karpatach, II (w V tomie OKDA), [w:] Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Riegerowi, red. E. Wolnicz-Pawłowska i W. Szulowska, Warszawa 2000, s. 231–238.
236. Tysiąclecie Pomorza w świetle najnowszych badań niemieckich. SFPS 2000, t. 36 s. 253–262.
237. (rec.), Český jazyk, red. Jan Kořenský, Opole 1998, s. 216, SFPS 2000, t. 36 s. 307–313.
238. (rec.), Slovenský jazyk, red. Ján Bosák, Opole 1998, s. 168, SFPS 2000, t. 36 s. 315–319.
239. (rec.), Pommersches Wörterbuch, begründet von Wolfgang Stammer, fortgesetzt von Hans-Friedrich Rosenfeld, herausgegeben von Renate Herrmann-Winter, Band I, Lieferung 1: *A-afbacken*, Akademie Verlag, Berlin 1997, s. LXX, 24, SO 2000, t. 57 s. 270–273.

2001

240. (współaut.), **Общекарпатский диалектологический атлас**, t. VI, red. L. Balogh, J. Bańcerowski, I. Posgay, Budapest 2001. Mapy i komentarze: 61 (637–638). ‘теряет молоко – об овце и о корове’, (współaut.) 71 (656). междометие – подзывание козы, 75 (660). междометие – подзывание козленка, 89 (674). науськивать собаку (чтобы она бросилась на кого-либо и укусила).
241. a. Znaczenia horyzontalne wyrażen z leksemem *dno* w językach południowosłowiańskich, PF 2001, t. 46, s. 547–551.
b. Хоризонтални значења на изразите со лексемата *дно* во јужнословенските јазици, Македонски јазик, LI–LII, Скопје 2001, с. 55–60.
242. Słowiańskie nazwy ‘pastucha’ w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego, [w:] Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Випуск 4: Українське і слов’янське мовознавство. Міжнародна конференція на чест 80-річчя Йосипа Дзендзелівського, ред. М.І. Сюсько, Ужгород 2001, с. 504–509.
243. Słowiańskie nazwy ‘krawca’ i ‘krawcowej’ w świetle materiałów Atlasu ogólnosłowiańskiego, [w:] W świetle słów i znaczeń. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Krei, Gdańsk 2001, s. 286–296.
244. Językowe wpływy węgierskie w Atlasie ogólnosłowiańskim, [w:] Hungaro-Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcerowski, red. I. Nyomárkay, Budapest 2001, s. 231–236.
245. Karpacki atlas dialektologiczny, [w:] Złota księga. Ścieżkami współczesnego lite-raturoznawstwa i językoznawstwa, red. S. Gajda, Opole 2001, s. 349–358. Por. 131.

246. Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi. Kontakty polsko-czeskie, [w:] Współczesny język polski, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 541–544.
247. Franciszek Sławski (1916–2001), Nauka Polska 2001, nr 3, s. 251–252.
248. (rec.), Helmut Jentsch, Die Entwicklung der Lexik der obersorbischen Schriftsprache vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, Bautzen/Budyšin 1999, s. 384.
- a. Lětopis Instituta za serbski ludospyt 2001, t. 48/1 s. 163–168.
- b. SO 2001, t. 58 s. 251–256.
- c. Dwieście lat rozwoju leksyki łużyckiej, Zeszyty Łużyckie 2002, t. 34 s. 109–113.
249. (rec.), Český jazykový atlas, t. III, Praha 1999, s. 577, SFPS 2001, t. 37, s. 255–266.

2002

250. (z M. Basajem), **Słownik czesko-polski**. Drugie, uaktualnione wydanie. **Česko-polský slovník**. Druhé, aktualizované vydání. Warszawa 2002, Wiedza Powszechna, s. XVI+1118. Por. 129.
251. W siedemdziesięciolecie Profesora Jana Basary, [w:] Studia dialektologiczne, t. II, red. J. Okoniowa, B. Dunaj, Kraków 2002, s. 9–11.
252. Nazwy ‘pomidora’ w językach Europy, [w:] Studia dialektologiczne, t. II, red. J. Okoniowa, B. Dunaj, Kraków 2002, s. 201–204.
253. Na siedemdziesięciopięciolecie Profesora Jerzego Damborskiego, Studia slavica VI. Slavistika osudem i volbou (K 75. narozeninám prof. Jiřího Damborského), Ostrava 2002, s. 9–10.
254. Sławizmy z sufiksem *-ač* w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech i Moraw, Studia slavica VI. Slavistika osudem i volbou (K 75. narozeninám prof. Jiřího Damborského), Ostrava 2002, s. 251–261.
255. Ogólnosłowiański atlas językowy, Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, t. 13–14: Spotkania polsko-ukraińskie, pod red. S. Kozaka, Warszawa 2002, s. 367–371.
256. a. Morfologické změny v současném českém jazyce, [w:] Čeština jako cizí jazyk IV. Materiály ze 4. mezinárodního sympozia o češtině jako o cizím jazyku, Praha 2002, s. 201–209.
- b. Zmiany morfologiczne we współczesnym języku czeskim, [w:] Procesy innowacyjne w językach słowiańskich, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa 2003, s. 211–223.
257. Pożyczkі obce w materiałach *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, ZPSS X, Językoznawstwo, Warszawa 2002, s. 237–243.
258. a. Nazwy ‘žon’ i ‘synów’ rzemieślników w *Atlasie ogólnosłowiańskim*, PF 2002, t. 47, s. 383–396.

- b. Названия жен и сыновей ремесленников в *Общеславянском лингвистическом атласе*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас, Материалы и исследования*. 2001–2002. Сборник научных трудов, Москва 2004, s. 10–18.
259. Słowiańskie nazwy ‘młynarza’ w świetle materiałów gwarowych i historycznych, *Славистички студии*, т. 10, посветено на Проф. Зузана Тополиńska, по повод седемдесетгодишнината, Скопје 2003, s. 429–439.
260. Co ma wspólnego *łapka z jabłkiem?* (z prac nad *Atlasem ogólnosłowiańskim*), [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*. Księga jubileuszowa, dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi, red. S. Gala, Łódź 2002, s. 479–482, *Prace Wydziału I ŁTN – językoznawstwa, nauki o literaturze i filozofii*, nr 101.
261. O trudnościach w ustalaniu legend do map *Atlasu ogólnosłowiańskiego*, „*Roczniki Humanistyczne*” 2001–2002, t. XLIX–L. *Językoznawstwo. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Leszczyńskiemu*, Lublin, s. 373–378.

2003

262. (współaut.) *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия лексико-словообразовательная, вып. 8. Профессии и общественная жизнь. *Ogólnosłowiański atlas językowy*, Seria leksykalno-słowotwórcza, t. 8. Zawody i życie społeczne, red. J. Basara, J. Siatkowski, A. Basara, Warszawa 2003. Zapisy uogólniające do tomu (s. 12b/5–6d), mapy i komentarze: 13 (LSI 2017) ‘человек, который шьет и чинит обувь’, 14 (Sl 2018) ‘жена сапожника’, 15 (Sl 2019) ‘сын сапожника’, 25a (Sl 2039) ‘овчар’, 25b (Sl 2039) ‘пастух коров’, 25в (Sl 2039) ‘пастух свиней’, 25г (Sl 2039) ‘пастух лошадей’, 26 (Sl 2040) ‘гусятница’, 27 (LSI 2041) ‘человек, который разводит пчел’, 36 (L 2083) ‘карандаш’ oraz opracowania zbiorcze z mapami: Названия жен и сыновей ремесленников (s. 170–173), Заимствования (s. 174–184).
263. (współaut.), *Общечарпатский диалектологический атлас*, t. VII, red. Б. Видоески, Д. Петровић (отв. ред.), М. Пиичурица, С. Реметић, Београд–Нови Сад 2003, Mapy i komentarze: 37 (732); ‘освещенная сторона горы’, 38 (734); ‘тенивая сторона горы’ (współaut.), 54 (759); **balta*, НМ 17 (725), **magura*, 22 (733) **osoj-*.
264. Słowiańskie nazwy ‘pszczelarza’ w świetle materiałów *Atlasu ogólnosłowiańskiego*, [w:] *Діалектологічні студії 3: Збірник пам’яті Ярослави Закревської*, Львів 2003, s. 340–347.
265. Komentarz historyczno-etymologiczny do słowiańskiej mapy ‘tkacza’, [w:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, red. U. Sokólska, P. Wróblewski, Białystok 2003, s. 345–352.

266. Komentarz historyczno-etymologiczny do słowiańskiej mapy 'bednarza', [w:] *Pogranicza języków – pogranicza kultur*. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej, red. A. Engelking, R. Huszcza, Warszawa 2003, s. 112–118.
267. Językowe wpływy tureckie w Atlasie ogólnosłowiańskim, *Studia Slavica Hungarica*, t. 48/4, Budapest 2003, s. 379–392.
268. a. Językowe wpływy niemieckie w VIII tomie Atlasu ogólnosłowiańskiego, *PF* 2003, t. 48, s. 435–472.
b. Językowe wpływy niemieckie w 8. tomie Atlasu ogólnosłowiańskiego (z uwzględnieniem materiałów pozaatlasowych), [w:] *Kontakty językowe w Europie Środkowej. Sprachkontakte in Mitteleuropa*, red. A. Kątny, Olecko 2004, s. 27–39 (wersja skrócona).
269. O czeskim atlasie językowym, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia, cz. VII: Obraz życia i kultury mieszkańców regionu utrwalony w słownictwie gwarowym i regionalnym*, red. H. Sędziak, Łomża 2003, s. 175–181.
270. Sławistyka w Polsce, [w:] *Humanistyka przeszłości a przeszłość humanistyki*, red. E. Bem-Wiśniewska, Warszawa 2003, s. 22–25.
271. a. (z D. Rembiszewską), O możliwościach prezentowania zróżnicowania leksykalno-morfologicznego na mapach Atlasu ogólnosłowiańskiego, *PF* 2003, t. 48, s. 473–478 + 4 mapy.
b. O możliwościach prezentowania zróżnicowania leksykalno-morfologicznego na mapach Atlasu ogólnosłowiańskiego, [w:] *Kontakty językowe w Europie Środkowej. Sprachkontakte in Mitteleuropa*, red. A. Kątny, Olecko 2004, s. 44–45.
272. (rec.), Luděk Bachmann, *Nářečí na Vysokomýtsku*, Praha 2001, s. 202, *SFPS* 2003, t. 38, s. 203–206.
273. (rec.), Jarmila Bachmannová, *Podkrkonošský slovník*, Praha 1998, s. 265, *SFPS* 2003, t. 38, s. 207–209.
274. (rec.), Libuše Čižmárová, *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, Brno 2000, s. 446, *SFPS* 2003, t. 38, s. 211–217.
275. (rec.) *Český jazykový atlas*, t. IV, Praha 2002, s. 626, *SFPS* 2003, t. 38 s. 219–233.
– Zmiany morfologiczne we współczesnym języku czeskim, [w:] *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa 2003, s. 211–223. Por. 256b.

2004

276. **Studia nad wpływami obcymi w *Ogólnosłowiańskim atlasie językowym***, Warszawa 2004, s. 178. Weszły tu poprawione i uzupełnione pozycje: 244, 257, 267, 268, 289.
rec.: P. Žigo, *Slavica Slovaca* 2005, t. 40, s. 86–87.

- P. Žigo, *Kontakty* 2006, t. V (Kraków), s. 71–74.
- P. Žigo, *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования* 2003–2005, Москва 2006, с. 254–260.
- Г.П. Клепикова, *Славяноведение* (Москва 2007), с. 103–106.
277. Słowiańskie nazwy ‘rybaka’ w świetle materiałów gwarowych i historycznych, [w:] *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*, hrsg. V. Lehmann, L. Udolph, München 2004, s. 113–120.
278. Słowiańskie nazwy ‘garncarza’ w świetle materiałów gwarowych i historycznych, *PF* 2004, t. 49, s. 453–476 i mapa.
279. Komentarz historyczno-etymologiczny do słowiańskich nazw ‘murarza’, *Slavica Slovaca* 2004, zw. 39, čis. 2, s. 137–142.
280. a. Badania bohemistyczne w Instytucie Sławistyki, [w:] *50 lat sławistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004)*. Księga jubileuszowa Instytutu Sławistyki PAN, red. K. Handke, Warszawa 2004, s. 77–83.
b. Badania bohemistyczne w Instytucie Sławistyki, *SFPS* 2005, t. 40, s. 85–92.
281. a. *Prace nad Karpackim atlasem dialektologicznym* w Instytucie Sławistyki, [w:] *50 lat sławistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004)*. Księga jubileuszowa Instytutu Sławistyki PAN, red. K. Handke, Warszawa 2004, s. 171–174.
b. *Prace nad Karpackim atlasem dialektologicznym* w Instytucie Sławistyki, *SFPS* 2005, t. 40, s. 185–189.
282. *Hasła w Wielkiej encyklopedii PWN: Josef Dobrovský (VII 237–238), Sławski Franciszek (XXV 199–200), Słowiańskie języki (XXV 244–245)*.
283. (rec.), T. Menzel, G. Hentschel, *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Teschener Dialekt des Polnischen*, Oldenburg 2003, s. 408, *Zeitschrift für slavische Philologie* 2004, B. 63/1, s. 232–237.
– Названия жен и сыновей ремесленников в *Общеславянском лингвистическом атласе*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас, Материалы и исследования*. 2001–2002. Сборник научных трудов, Москва 2004, s. 10–18. Por. 258.
– Językowe wpływy niemieckie w 8. tomie *Atlasu ogólnosłowiańskiego* (z uwzględnieniem materiałów pozaatlasowych), [w:] *Kontakty językowe w Europie Środkowej. Sprachkontakte in Mitteleuropa*, red. A. Kątny, Olecko 2004, s. 27–39. Por. 268b.
– (z D. Rembiszewską), Jak można prezentować zróżnicowanie leksykalno-morfologiczne na mapach *Atlasu ogólnosłowiańskiego*, [w:] *Kontakty językowe w Europie Środkowej. Sprachkontakte in Mitteleuropa*, red. A. Kątny, Olecko 2004, s. 41–45. Por. 271b.

2005

284. **Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach**, Warszawa 2005, s. 378 i 8 map. Weszły tu poprawione i częściowo znacznie uzupełnione pozycje: 230, 231, 232, 233, 242, 243, 258, 259, 264, 265, 266, 277, 278, 279, 286, 287, 288, 294, 298.
rec.: P. Žigo, *Slavica Slovaca* 2006, t. 41 s. 81–82.
P. Žigo, *Kontakty* 2007, t. 6, Kraków, s. 85–87.
И.Е. Ананева, *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2003–2005*, Москва 2006, с. 256–260.
285. Sławizmy z sufiksem *-ak* w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech i Moraw, *Slavistische Forschungen* 48. In memoriam Reinhold Olesch, hrsg. von A. Lauhus und B. Zelinsky, Köln–Weimar–Wien 2005, s. 73–83.
286. Słowiańskie gwarowe nazwy ‘kucharki’ jako ilustracja konkurencji nazw rodzimych i obcych, *PF* 2005, t. 50, s. 133–144.
287. Słowiańskie nazwy ‘zduna’ (stawiającego piece) w świetle materiałów gwarowych i historycznych. *Studia Turcologica Cracoviensia* 2005, t. 10, s. 411–421.
288. Słowiańskie nazwy ‘kołodzieja’ w świetle materiałów gwarowych i historycznych, [w:] *Ogród nauk filozoficznych. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Stanisławowi Kochmanowi*, red. M. Balowski i W. Chlebda, Opole 2005, s. 591–599.
289. Грчките лингвистички влијанија во *Опитословенскиот лингвистички атлас*, [w:] *Теории и методи*, red. З. Тополињска, Скопје 2005, s. 229–243.
290. (rec.) Jana Jančaková, Pavel Jančák, *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*, Praha 2004, s. 173 i 12 map. *SFPS* 2005, t. 40 s. 523–526.
291. (współaut.) *Prace Filologiczne, Bibliografia*, Warszawa 2005, s. 199.
– Zdzisław Stieber, [w:] *Z historii sławistyki w Uniwersytecie Warszawskim*, red. J. Molas, Warszawa 2005, s. 218–227. Przedruk p. 80.
– *Badania bohemistyczne w Instytucie Sławistyki*, *SFPS* 2005, t. 40, 85–92. Przedruk p. 280.
Prace nad Karpackim atlasem dialektologicznym w Instytucie Sławistyki PAN, *SFPS* 2005, t. 40 s. 185–189. Przedruk p. 281.

2006

292. (z M. Basajem), **Bohemizmy w języku polskim. Słownik**, Warszawa 2006, s. 502. Ujednolicony przedruk częściowo poprawionych pozycji: 20, 24, 26, 31, 32, 35, 39, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 53, 61, 69, 70.
rec.: A. Černá, *Slovo a slovesnost* 2007, t. 68 s. 75–77.
B. Walczak, *SO* 2008, t. 65 s. 152–155.
293. **Obce nazwy geograficzne w języku czeskim i polskim**, Warszawa 2006, s. 170. Poprawiony i uzupełniony przedruk pozycji: 118, 133, 134, 135a, 135b.

- rec.: L. Čižmárová, *Slovo a slovesnost* 2009, t. 70 s. 73–76.
 B. Walczak, *SO* 2008, t. 65 s. 158–160.
294. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия фонетико-грамматическая. Вып. 4а, Рефлексы **ѵ*, **ѵ*, red. D. Brozović, M. Menac-Mihalić, Zagreb 2006, mapa i komentarz: 24 (FPM 1478) *отъць*.
295. Słowiański **žьньць* ‘zniwiarz’, *Slawistyka X. Mistrz i jego przyjaciele*, red. M. i A. Braccy, Gdańsk 2006, s. 105–107.
296. (rec.) S. Wölke, *Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Budyšin/Bautzen 2005, s. 304, *SFPS* 2006, t. 41, s. 285–288.
297. (rec.) Stefan Michael Newerkla, *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*, Frankfurt am Main, 2004, s. 780, *SFPS* 2006, t. 41, s. 289–294.
298. a. Jubileusz Profesor Ireny Maryniakowej, [w:] *Miniksięga jubileuszowa ofiarowana Profesor Irenie Maryniakowej z okazji Jej 75. urodzin*, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2006, s. 9–12.
 b. Jubileusz Profesor Ireny Maryniakowej, *PorJęz* 2006, z. 8, s. 3–5.

2007

- (z M. Basajem), **Słownik czesko-polski**. Wydanie trzecie. **Česko-polský slovník**. Třetí vydání. Warszawa 2007, Wiedza Powszechna, s. XVI+1118. Por. 250.
299. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи, ред. Ж.Ж. Варбот, Т.И. Вендина (ответственный редактор), Л.Э. Калнынь, Г.П. Клепикова, Moskwa 2007. Udział w opracowaniu zapisów uogólniających (s. 11b/35). Mapy i komentarze: (z T.I. Vendiną) 26 (L 1116) ‘жирный’, (z A. Kowalską): 42 (Sl 1147) ‘белая часть яйца’, 43 (Sl 1148) ‘желтая часть яйца’.
300. **Atlas linguarum Europae (ALE)**, t. VII. Cartes, Commentaires, par M. Alinei, E. Beltechi, R. Caprini, N. Contossopoulos, A.V. Dybo, G. Eklund, H. Franconie, N. Mocanu, J. Siatkowski, A. Timuška, Roma 2007, mapy I 77 Tomate, I 78 Peigne, komentarz s. 147–154, 155–168.
301. Słowiańskie gwarowe nazwy ‘lekarza’ i ‘lekarki’ jako ilustracja konkurencji nazw rodzimych i obcych, [w:] *Słowiańsko-niesłowiańskie kontakty językowe w perspektywie dia- i synchronicznej. Slawisch-nichtslawische Sprachkontakte aus dia- und synchronischer Sicht*, red. A. Kątny, Olecko 2007.
302. *Wpływy czeskie w dawnych dialektach niemieckich na terenie Czech i Moraw*, *ZPSS* 2007, t. XI, s. 201–209.
303. (rec.), *Český jazykový atlas*, t. V, Praha 2005, s. 680, *SFPS* 2007, t. 42, s. 311–325.

2008

304. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия фонетико-грамматическая. Вып. 5. Рефлексы *o, ред. Т.И. Вендина, Л.Э. Калнынь, Москва 2008. Mapa i komentarz (z A. Kowalską): 30 (FP 2171) **bogat(-jъ)*.
305. Słowiańskie nazwy ‘warkocza’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, [w:] Kontakty językowe i kulturowe w Europie. Sprach- und Kulturkontakte in Europa, *Studia Germanica Gedanensia*, Gdańsk 2008, nr 16, red. A. Kątny, s. 8–24, z mapą.
306. Słowiańskie nazwy ‘skroni’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, „*Studia Śląskie*”, t. LXVII: Nie tylko o Śląsku. Rozprawy językoznawcze i historyczne, red. B. Wyderka, Opole 2008, s. 245–260 z mapą.
307. Pożycza turecka *kapak* ‘powieka oka’ w dialektach południowosłowiańskich, [w:] *Reverendissimae Halinae Satkiewicz cum magna aestimatione*, red. G. Dąbkowski, Warszawa 2008, s. 325–329.
308. Słowiańskie nazwy ‘włosów’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, *RS* 2008, t. 57, s. 98–107.
309. Славянские наименования ‘лба’ в свете диалектных материалов и исторических источников, *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2006–2008*, Москва 2008, s. 114–125.
310. Słowiańskie nazwy ‘nerek’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, *Bohemistyka 2007–2008*, t. 8, s. 101–120.
311. Słowiańskie nazwy ‘brzucha’ (człowieka i zwierzęcia) w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, *PF* 2008, t. 54, s. 367–385 i 2 mapy.
– Polski język i jego narzecza, [w:] *Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, t. I–II, pod red. A. Wędzkiego, Warszawa 2008, s. 448–451. Por. 37.
312. Wspomnienie o Leszku Moszyńskim, *RS* 2008, t. 57, s. 5–6.
313. (rec.), H. Keipert, Das „Sprache” – Kapitel in August Ludwig Schlözers „Nestorъ” und die Grundlegung der historisch-vergleichenden Methode für die slavische Sprachwissenschaft, *Vandenhoeck & Ruprecht* 2006, s. 137, *RS* 2008, t. 57, s. 156–161.
314. (z A. Duliczenką i H. Cychunem), Sprawozdanie z prac sekcji językoznawczych na XIV Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Ochrydzie (9–16 IX 2008).
a. *Slavia Orientalis* 2008, t. 57, nr 4, s. 567–569
b. *SFPS* 2009, t. 44, s. 279–281.
315. (rec.) [Irena Bajerowa], [w:] Irena Bajerowa. *Doctor causa Universitatis Silesiensis*, Katowice 2008, s. 45–51.

2009

316. (współaut.) **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная, вып. 9. Человек. Ogólnosłowiański atlas językowy, Seria leksykalno-słowotwórcza, t. 9. Człowiek, red. J. Siatkowski, J. Waniakowa, Kraków. Współautor zapisów uogólniających (s. 11b/1–6), 35 map i komentarzy (1–8, 11, 22–23, 25–26, 30, 41, 44–46, 48–55, 59–60, 69–75) oraz (z D.K. Rembiszewską) opracowania zbiorczego Заимствования (z 4 mapami).
317. Słowiańskie nazwy ‘żołądka’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, [w:] Językowy świat Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania. Księga jubileuszowa na 70-lecie Profesora Włodzimierza Pianki, red. J. Mindak-Zawadzka, I.M. Doliński, Warszawa 2009, s. 185–208 + mapa.
318. Słowiańskie nazwy ‘płuc’ i ‘wątroby’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, RS 2009, t. 58, s.135–162 + 2 mapy.
319. Słowiańskie nazwy ‘łydki’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, SFPS 2009, t. 44, s. 193–222 + mapa.
320. Słowiańskie nazwy ‘skóry ludzkiej’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, [w:] Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym, red. I. Generowicz, E. Kaczmarska, I.M. Doliński, Warszawa 2009, s. 385–394 + mapa.
321. Słowiańskie nazwy ‘oczu’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, [w:] Z wdzięcznością o Profesorze Władysławie Kuraszkiwiczu, red. J. Migdał i S. Mikołajczak, Poznań 2009 s. 99–106, Poznańskie Spotkania Językoznawcze, t. XVIII.
322. a. Zmiany zasięgów wyrazowych w dialektach wschodniosłowiańskich, Acta Baltico-Slavica 2009, t. 33, s.53–65.
b. Изменения в распространении названий частей тела в восточнославянских говорах в свете данных истории языка, [w:] **Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2009–2011**, Москва 2011, s. 161–174.
323. Stosunek pracy zespołowej do indywidualnej w *Atlasie ogólnosłowiańskim* (w związku z publikacją B. Falińskiej, *Leksyka dotycząca hodowli na mapach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, I. Substantiva, II. Verba i adiectiva, Białystok 2001), *PorJęz* 2009, nr 2, s. 69–76.
324. Kazimierz Polański (6 IV 1929 – 7 II 2009)
a. RS 2009, t. 58, s. 3–6
b. SFPS 2009, t. 44, s. 19–22.
325. Włodzimierz Pianka – na jubileusz, *PorJęz* 2009, z. 9, s. 5–8.
326. Zmiany zasięgów wyrazowych w dialektach wschodniosłowiańskich. [Streszczenie], [w:] *Славянские языки и культуры в современном мире. Труды и материалы*, Москва 2009, с. 199.

– (z A. Duliczenką i H. Cychunem), Sprawozdanie z prac sekcji językoznawczych na XIV Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Ochrydzie (9–16 IX 2008), SFPS 2009, t. 44, s. 279–281. Por. 314b.

2010

- (z M. Basajem), **Słownik czesko-polski**. Wydanie czwarte. **Česko-polský slovník**. Warszawa 2010, Wiedza Powszechna, s. XVI+1118. Por. 250.
327. Słowiańskie nazwy ‘żrenicy’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, SFPS 2010, t. 45, s. 143–174 + 2 mapy.
328. Słowiańskie nazwy ‘twarzy’ i ‘policzka’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, RS 2010, t. 59, s. 91–125 + 2 mapy.
329. Zanikanie elementów wschodniosłowiańskich w polskich dialektach peryferyjnych, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś, jutro*, red. B. Czopek-Kopciuch i P. Żmigrodzki, Kraków 2010, s. 367–373.
330. O wieloznaczności niektórych nazw odnoszących się do części ciała w gwarach słowiańskich, [w:] *Res slavicae*. Księga dedykowana Profesor Ewie Siatkowskiej, red. J. Goszczyńska, Z. Greń, Warszawa 2010, s. 223–230.
331. **Obličje*, **obličajb* ‘twarz’ w dialektach i w historii języków słowiańskich. *Jazykovedné štúdie* 2010, t. 28: *Súradnice súčasnej slovenskej dialektológie*, Bratislava, s.83–88.
332. О польск. *pieski* ‘виски’ и подобных словах в других славянских языках, *Этимология* 2006–2008, Москва 2010, s. 216–219.
333. (z D.K. Rembiszewską), Wpływy obce w IX tomie OLA, [w:] *Діалектологічні студії 9*. Запозичення та інтерференція, Lwów 2010. s. 19–35 + 4 mapy.
334. (rec.), *Македонски диалектен атлас*. Пролегомена, ред. У. Гайдова, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, Скопје 2008, s. 148, SFPS 2010, t. 45, s. 217–220.

2011

335. Słowiańskie nazwy ‘brwi’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, SFPS 2011, t. 46, s. 175–193+ mapa.
336. Słowiańskie nazwy ‘uda’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, RS 2011, t. 40, s. 111–132 + mapa.
337. Słowiańskie nazwy ‘zmarszczek’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, PF 2011, t. 62, s. 305–327 + mapa.
338. Rosyjskie gwarowe *моріцкі* i *морскі* ‘zmarszczki’, *PorJez* 2011, z. 10, s. 5–9.
339. Mieszanie nazw dla ‘powiek’, ‘rzęs’ i ‘brwi’ w dialektach słowiańskich, *RKJ ŁTN* 2011, t. 57, s. 189–198.
340. Przydatność pisowni uogólniającej OLA do badania pogranicza językowego. *Прилози, Contributions*, t. 36, 1–2: *Прилози посветени на академик Зузана Тополињска*, Скопје 2011, s. 139–146 + 2 mapki.

– Изменения в распространении названий частей тела в восточнославянских говорах в свете данных истории языка, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2009–2011*, Москва 2011, s.161–174. Por. 322b.

2012

341. **Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach**, Warszawa 2012, s. 355 + 20 map. Weszły tu poprawione, częściowo uzupełnione lub skrócone pozycje: 305–311, 317–322, 327–333, 335–340, 343–344.
rec. A. Litwińczuk, *Dialektolog o ciele*, *Etnolingwistyka* 2013, t. 25, s. 295–298.
П. Приценко, Часова і просторова інтерпретація лексики слов'янських діалектів: сторінками монографії професора Януша Сятковського, *RS* 2012, t. 62, s. 175–182.
L. Čižmárová, *Opera Slavica* 2014, t. 24, s. 60–63.
342. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 4. Сельское хозяйство. *Slovanský jazykový atlas. Lexikálně-slovotvorná série. Zväzok 4. Poľnohospodárstvo*, red. A. Ferencíková (vedecká redaktorka), M. Chochol, H. Jenč, L. Králik, J. Siatkowski, Ž.Ž. Varbot, P. Žigo, Bratislava 2012. Udział w opracowaniu zapisów uogólniających (s. 13a/15 i 26), członek rady redakcyjnej tomu oraz mapy i komentarze: 2 (FSI 486) (j)abl'jko/-a, 61 (L 613) 'vasilek, *Centauera cyanus*.
343. O kilku polonizmach wśród wschodniosłowiańskich nazw części ciała, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5: *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach*, red. E. Dzięgiel, K. Czarnecka, D.A. Kowalska, Warszawa 2012, s. 301–310.
344. Wieloznaczność i geografia słowiańskich nazw części ciała, *ZPSS*, ser. XII: *Językoznawstwo*, Warszawa 2012, s. 151–157.
345. Rozrůznění fonetické a morfologické vrstvy v Slovanském jazykovém atlase, [w:] *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, red. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová, Praha 2012, s. 315–319.
346. Osiągnięcia Polski w zakresie badań nad *Ogólnosłowiańskim atlasem językowym*, [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN*, red. M. Grochowski, Warszawa 2012, s. 83–89.
347. Zu den Entlehnungen im Gemeinslawischen Sprachatlas (OLA) – Band VIII, [w:] *Sprachkontakte in Zentraleuropa*, hrsg. A. Kątny, Frankfurt am Main 2012, Peter Lang Edition, s. 11–24.

348. (z D.K. Rembiszewską), Fremde Einflüsse im Band IX des Gemeinslawischen Sprachatlasses (OLA), [w:] Sprachkontakte in Zentraleuropa, hrsg. A. Kątny, Frankfurt am Main 2012, s. 25–53.
349. (z D.K. Rembiszewską), Nazwy stopni pokrewieństwa w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny na tle ogólnosłowiańskim (OLA), Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych PAN Oddział w Lublinie, t. VII: Język ukraiński poza granicami Ukrainy/Українська мова за межами України, red. M. Borciuch, L. Frolak, Lublin 2012, s. 135–142.

2013

350. Słowiańskie nazwy ‘stawów palców’ i ‘przegubu ręki’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, RS 2013, t. 62, s. 109–136 + 2 mapy.
351. Słowiańskie nazwy ‘pleców’ i ‘ramienia’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, SFPS 2013, t. 48, s. 207–235.
352. Wspólne nazwy ‘płuc’ i ‘wątroby’ w dialektach słowiańskich i ich geografia, [w:] Niejedno ma imię... Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesor Ewie Wolnicz-Pawłowskiej, red. E. Dzięgiel, T. Korpysz. Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW, Warszawa 2013, s. 331–341.
353. Regionalne słowniki niemieckie, [w:] Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi, red. J. Migdał i A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań 2013, t. 3, s. 189–196.
354. Zdzisław Stieber – zyciorys naukowy, [w:] Zdzisław Stieber (1903–1980). Materiały i wspomnienia, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2013, s. 15–31.
355. Wschodniosłowiańska *spina* ‘plecy’ pożyczką z polskiego? PorJęz 2013, nr 3, s. 36–40.
356. Historia Komitetu Słowianoznawstwa PAN, RS 2013, t. 62, s. 5–6.
357. (z H. Taborską), Specyfika polskich językoznawczych slawistycznych badań diachronicznych ostatniego sześćdziesięciolecia, RS 2013, t. 62, s. 11–37.
358. (z J. Waniakową), Ogólnosłowiański atlas językowy (OLA) – projekt prof. Zdzisława Stieberta a obecna rzeczywistość atlasowa, [w:] Zdzisław Stieber (1903–1980). Materiały i wspomnienia, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2013, s. 77–86.
359. (rec.), Český jazykový atlas. Dodatky, Praha 2011, s. 579 + 2 płyty CD z tekstami gwarowymi, SFPS 2013, t. 48, s. 295–300.
360. (rec.), (z D.K. Rembiszewską), Slovenski lingvistički atlas 1. Človek (telo, bolezn, družina), Ljubljana 2011, cz. I: Atlas, cz. II: Komentarji, s. 403, SFPS 2013, t. 48, s. 301–310.

2014

361. (z I. Maryniakową i D.K. Rembiszewską), **Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza**, Warszawa 2014.
362. Sprachatlas des Karpatenraums, [w:] Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung / An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation, Herausgegeben von / Edited by Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger, Peter Kosta. Band 2 / Volume 2, Berlin–New York 2014, s. 2095–2103.
363. Słowiańskie nazwy ‘stopy’, ‘podeszwy’ oraz ‘śladu stopy’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 3578, Slavica Wratislaviensia CLIX. Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 8. Opis, konfrontacja, przekład, red. I. Łuczaków i M. Sarnowski, Wrocław 2014, s. 427–449.
364. a. (z D.K. Rembiszewską), Język ukraiński i jego dialekty w *Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*, Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych PAN Oddział w Lublinie, t. IX, red. M. Borciuch, L. Frolak, Lublin 2014, s. 131–142.
b. (z D.K. Rembiszewską), Характерная для украинского языка лексика в Общеславянском лингвистическом атласе, [w:] Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2012–2016, Москва 2016, s. 65–80.

2015

365. **Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi**, Warszawa 2015. s. 503. Weszły tu poprawione i przeważnie znacznie zmienione pozycje: 81, 87, 102, 132, 136, 139, 141–144, 153, 156, 164, 166–171, 177–180, 183, 185–187, 189, 196–201, 203, 207–209, 215, 220, 223–227, 254, 285, 302, 353, 367, 368.
rec. B. Walczak, SO 2015, t. 72/1, s. 242–244, Poznań.
B. Czopek-Kopciuch, RS 2016, t. 65, s. 117–118, Wrocław.
P. Bartelik, Studia Germanica Gedanensia 2016, t. 35, s. 215–220, Gdańsk.
B. Nowowiejski, Białostockie Archiwum Językowe 2016, nr 16, s. 381–387.
I. Bily, Lětopis 2017, t. 64, 1, s. 160–163, Budziszyn.
H. Karlíková, Slavia 2017, t. 86, 1, s. 73–78, Praha: Slovensko-německé jazykové kontakty.
S.M. Newerkla, Wiener Slavistisches Jahrbuch. Vienna Slavic Yearbook. Neue Folge 5, 2017, s. 294–296.
T. Menzel, SFPS 2017, t. 52, s. 315–328, Warszawa.

366. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 10. Народные обычаи, ред. Т.И. Вендина, Moskwa–Sankt-Peterburg 2015. Udział w opracowaniu zapisów uogólniających (s. 12a/4). Współautor map 28 (Sl 2279 ‘tancerz’), 29 (Sl 2280 ‘tancerka’).
367. Historia badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki, Gwary dziś, Poznań 2015, s. 141–154.
368. Sławizmy z sufiksami *-ski*, *-cki*, *-owski*, *-ewski*, *-inski* w języku niemieckim i jego dialektach, Zeszyty Łużyckie 2015, t. 49, s. 165–177.
369. Od bicza do pejcza – o kontaktach językowych słowiańsko-niemieckich, PorJęz 2015, z. 10, s. 32–39.
370. Różnice między czeską i polską terminologią europejskiego nazewnictwa geograficznego, [w:] Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych. W 110. rocznicę urodzin Profesora Władysława Kuraszkiewicza (1905–1997), red. F. Czyżewski, M. Olejnik, A. Pihan-Kijasowa, Lublin–Włodawa 2015, s. 273–276.
371. (rec.), Татьяна Ивановна Вендина, Типология лексических ареалов Славии, Москва, Санкт-Петербург 2014, s. 692, RS 2015, t. 64, s. 217–228.
372. (z D.K. Rembiszewską), Nazwy *jarzębiny* na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim, Semantyka a konfrontacja językowa, 2015, t. 5, red. D. Roszko i J. Satoła-Staśkowiak, s. 281–291.
373. (z D.K. Rembiszewską), Zróżnicowanie morfologiczne wyrazu **orinę* ‘ramię w językach i dialektach słowiańskich, Jazykovedné štúdie 2015, t. 32: Prirozený vývin jazyka a jazykové kontakty, s. 163–171.
- 2016
374. Przydatność regionalnych słowników i opracowań w interpretacji materiałów *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, [w:] Słowiańskie słowniki gwiarowe – tradycja i nowatorstwo, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2016, s. 235–244.
375. (z D.K. Rembiszewską), Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim?, RS 2016, t. 65, s. 67–87.
376. (rec.), Einflüsse des Deutschen auf die grammatische Struktur slawischer Sprachen. Internationale Konferenz des Sorbischen Instituts 14–15.10.2011 in Cottbus/Chóšebuz, hrsg. von Sonja Wölke und Hauke Bartels. – Bautzen: Schriften des Sorbischen Instituts / Spisy Serbskeho instituta 62. Domowina-Verlag, 2015, s. 239. RS 2016, t. 65, s. 146–151.
377. (rec.), (z D.K. Rembiszewską), Georg Wenker, Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, Gesamtausgabe, B. I: Handschriften: Allgemeine Texte. Kartenkommentare 1889–1897, hrsg. und bearb. von Alfred Lameli,

- 2013, s. XXXII, 466. B. II: Handschriften: Kartenkommentare 1898–1911. Druckschriften: Veröffentlichungen 1877–1895, hrsg. und bearb. von Alfred Lameli, 2013, s. XII, 467–976. B. III: Erläuterungen und Erschließungsmittel zu Georg Wenkers Schriften, von Alfred Lameli. Unter Mitarbeit von Johanna Heil und Constanze Wellendorf, 2014, s. XIV, 310, Hildesheim Zürich New York. Georg Olms Verlag, RS 2016, t. 65, s. 151–158.
378. O moich studiach nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi, *Studia Łomżyńskie* 2016, t. 26, s. 115–122.
379. Karpacki atlas językowy, *Studia Łomżyńskie* 2016, t. 26, s. 147–160.
380. Polskie *racuchy*, Białostockie Archiwum Językowe 2016, nr 16, s. 381–387. – (z D.K. Rembiszewską), Характерная для украинского языка лексика в Общеславянском лингвистическом атласе, [w:] Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. VIII: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2012–2014, Москва 2016, s.65–80. Por. 364b.

2017

381. **Czesko-polskie pogranicze językowe w świetle ankiet Georga Wenkera**, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2017, s. 89 + mapa.
382. tłumaczenie, **Władysław Nehring, Wpływ języka i literatury staroczeskiej na język i literaturę staropolską**. Przełożył J. Siatkowski, Do druku przygotował, posłowiem i indeksami opatrzył M. Balowski, Poznań 2017, s. 188.
383. Wpływy słowiańskie na język i gwary niemieckie, *Slavia Iaponica* 2017, t. 20, s. 52–73.
384. Co zostało z dialektu czeskiego w okolicy Kudowy?, [w:] Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa 2017, s. 147–155.
385. Moje badania gwarowe na Warmii i Mazurach, [w:] Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. *Studia*, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok–Ełk 2017, s. 217–225.
386. (z D.K. Rembiszewską), Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim? Cz. II, RS 2017, t. 66, s. 27–63 + 2 mapki.
387. (z D.K. Rembiszewską), Pograniczne wpływy wschodniosłowiańskie w nazwach ‘mrowki’ i ‘mrowiska’, PF 2017, t. 71, s. 261–271.
388. (z D.K. Rembiszewską), Jak szczerkają nasze psy na wschodniej granicy Polski: po rusku czy po polsku?, Białostockie Archiwum Językowe 2017, nr 17, s. 271–280.
389. (z D.K. Rembiszewską), Zapożyczenie *rubel* ‘drąg do przyciskania siana na drabiniastym wozie’ w gwarach wschodniej Polski, Białostockie Archiwum Językowe 2017, nr 17, s. 281–286.

390. (z D.K. Rembiszewską), Wschodniosłowiańskie relikty leksykalne w nazwach uprzęży i wozu, [w:] Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекотології, Київ 2017, s. 348-364.
391. (rec.), (z D.K. Rembiszewską), Slovenski lingvistični atlas 2. Kmetija, cz. I: Atlas, cz. II: Komentarji, red. Jožica Škofic, Ljubljana 2016, s. 454. RS 66 (2017), 134–141.
392. (rec.), (z D.K. Rembiszewską), Wobrazowy słownik ludowego twarstwa w Hornjej Łużicy/ Obrázkový slovník lidové architektury v Horní Lužici/ Ilustrowany słownik architektury ludowej Górnych Łużyc, Sächsischer Verein für Volksbauweise e. V., 2016, s. 62. Zeszyty Łużyckie, t. 51, s. 405–411.

2018

393. (z D.K. Rembiszewską), **Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe**, Warszawa 2018, s. 357.
394. (z D.K. Rembiszewską), Interferencje językowe na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim a interpretacja materiału gwarowego (na przykładzie wsi Choroszczyńska), RS 2018, t. 67, s. 55–102.
395. (z D.K. Rembiszewską), Zapożyczenie czy nawiązanie – problematyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle leksyki gwarowej, ZPSS, ser. XIII, t. 2: Językoznawstwo, red. Z. Greń, Poznań 2018, 243–253.
396. (z D.K. Rembiszewską), Zapożyczenie czy nawiązanie – problematyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle leksyki gwarowej. [Streszczenie], Тезе и резимеи у два тома. XVI Међународни конгрес слависта. Београд, 20–27 VIII 2018, главни и одговорни уредник Бошко Сувајдић, Београд 2018, s. 131–133.
397. (z D.K. Rembiszewską), Z problematyki nawiązań i zapożyczeń na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, [w:] Діалектологчні Студії 11: Слово – Словник – Корпус. Світлій пам’яті Наталі Хобзей, Львів 2018, s. 163–175.

W druku:

398. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия фонетико-грамматическая. Вып. 5. Рефлексы **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, Brno. Mapy i komentarze: F (Sm) 106 **merža*, SmF 3281 **xornitv*, F (Sm) 1188 **xorna* i rzeczowniki pokrewne.
399. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 5. Київ. Mapy i komentarze (z A. Kowalską): L 887 ‘выдергивает, убирает созревший лен’, 890. ‘отходы при первичной обработке льна’.

400. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 11. Sofia. Mapa i komentarz 1.
401. (współaut.), **Общеславянский лингвистический атлас**, Серия лексико-словообразовательная. Вып. 12. Moskwa. Mapa i komentarz 2.
402. (z D.K. Rembiszewską), *Зі східнослов'янських лексичних реліктів - hreczka, racuchy i chabor*. Referat we Lwowie 1 X 2015, s. 13.
403. *Die tschechische Sprachinsel von Kudowa und ihr Umgebung*, Referat w Berlinie.
404. *Zur tschechisch-polnischen Sprachgrenze anhand der Wenkermaterialien*, referat wygłoszony na konferencji w Marburgu.
405. *Świn(i)arnik, świniniec* 'chlew dla świń' pożyczkami wschodniosłowiańskimi? Księga dla Jerzego Reichana.
406. (z D.K. Rembiszewską), *Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim?* Cz. III, RS 68, s. 49.
407. (z D.K. Rembiszewską), *Problemy z rozróżnieniem pożyczek od dawnych powiązań leksykalnych na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, s. 10, Konferencja w Pradze.
408. (z D.K. Rembiszewską), *Leksyka na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim jako świadectwo wielojęzycznej przeszłości*, s. 9, SFPS.
409. (rec.), *Wokół Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego Rec.: Pavol Žigo, Vývin substantívnej deklinácie v slovanských jazykoch*. – Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, 116 s., RS 68.

O Januszu Siatkowskim

1. H. Popowska-Taborska, *O Profesorze Januszu Siatkowskim – oficjalnie (i mniej oficjalnie)*, PF XLIV (1999), s. 9–12.
2. S. Dubisz, *Jubileusz Profesora Janusza Siatkowskiego*, Bohemistyka 3/2014, s. 293–299.
3. I. Doliński, Z. Kłos, D.K. Rembiszewska, *Dorobek naukowy Profesora Janusza Siatkowskiego za lata 1951–2013*, Warszawa 2014.
4. D.K. Rembiszewska, *Na dziewięćdziesięciolecie Profesora Janusza Siatkowskiego*, Bohemistyka 2/2019, s. 275–282.
5. J. Waniakowa, *Jubileusz Profesora Janusza Siatkowskiego*, PF LXXIV (2019), s. 13–30.

Prace redakcyjne

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej

członek Komitetu Redakcyjnego XLV (2010); członek Rady Naukowej XLVI (2011) – LII (2017).

Prace Filologiczne

członek Komitetu Redakcyjnego: XLV (2000) – L (2005), Bibliografia (2005); członek Rady Redakcyjnej: LI (2006) – LIV (2008), LVI (2009), LVIII (2010), LX (2011), LXII (2011) – LXXII (2018).

Slavia Occidentalis

członek Komitetu Redakcyjnego: LVI (1999) – LXXIV/1 (2017).

Przegląd Humanistyczny

członek Rady Redakcyjnej: XLIII (1999) – LIV (2010).

Bohemistyka

Członek Komitetu Redakcyjnego: I (2001) – XVIII (2018).

Rocznik Sławistyczny

Przewodniczący Rady Redakcyjnej: LVII (2008) – LXVII (2018).

Nová čeština doma a ve světě

Członek Rady Redakcyjnej: 2012-

Z polskich studiów sławistycznych, Warszawa

członek Komitetu Redakcyjnego: ser. X, Językoznawstwo (2002), ser. XI, Językoznawstwo (2007), ser. XII, Językoznawstwo (2012).

Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, t. I (z S. Glinką i A. Obrębską-Jabłońską), wyd. II, Warszawa 2014 (z D.K. Rembiszewską), s. 230.

Общекарпатский диалектологический атлас/Karpacki atlas dialektologiczny – członek Międzynarodowego Komitetu Redakcyjnego: t. VI (Budapest 2001), t. VII (Beograd–Novi Sad 2003).

Общеславянский лингвистический атлас–Ogólnosłowiański atlas językowy – członek Międzynarodowego Komitetu Redakcyjnego: **seria fonetyczno-morfologiczna**: t. IVa (Zagreb 2006), t. IVb (Skopje 2003); t. V (Moskwa 2008), VI (Moskwa 2011), **seria leksykalno-słowotwórcza**: t. II (Warszawa 2000, też członek zespołu redakcyjnego tomu), III (Minsk 2000), t. IV (Bratislava 2012, też członek rady redakcyjnej tomu), t. VI (Moskwa 2007), t. VIII (Warszawa 2003, też członek zespołu redakcyjnego tomu), t. IX (Kraków 2009, też współredaktor tomu), t. X (Moskwa 2015).

Atlas linguarum Europae (ALE), t. VI (Roma 2002), t. VII (Roma 2007).

Skróty tytułów czasopism:

JęzPol – Język Polski

LF – Listy filologické

PF – Prace Filologiczne

PorJęz – Poradnik Językowy

RKJ ŁTN – Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego

RS – Rocznik Sławistyczny

SFPS – Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej

SO – Slavia Occidentalis

ZPSS – Z polskich studiów sławistycznych

Sporządził Autor

Z PROBLEMÓW
METODOLOGICZNYCH

MARTINA IREINOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.

dialektologické oddělení

Veveří 97, 602 00 Brno

tel. +420 532 290 296

e-mail: ireinova@ujc.cas.cz

NÁŘEČNÍ VÝZKUM V ČECHÁCH, NA MORAVĚ A VE SLEZSKU OD POLOVINY 20. STOLETÍ DO SOUČASNOSTI – METODY, VÝSLEDKY*

KLÍČOVÁ SLOVA: dialekty, korespondenční anketa, přímý terénní výzkum, Český jazykový atlas, Slovník nářečí českého jazyka.

SŁOWA KLUCZOWE: dialekty, ankiety korespondencyjne, badania terenowe, Atlas języka czeskiego, Słownik gwar języka czeskiego.

KEYWORDS: dialects, mail survey, fieldwork, Czech Linguistic Atlas, Dictionary of Czech Dialects.

RESEARCH OF DIALECT IN BOHEMIA, MORAVIA AND SILESIA FROM MID-20TH CENTURY TO THE PRESENT – METHODS, RESULTS

ABSTRACT: Dialects of the Czech national language were examined according to a unified program for the first time after 1879. That year, the paper *Navedení pro sběratele* (*Manual for Collectors*) was published; its part *Obecná řeč* (*Common Speech*) is considered to be the first questionnaire for research of Czech dialects. The experience and results obtained during this action were also used in further exploration of dialects. Territorially most extensive research was carried out by a correspondence inquiry at the turn of the 40s and 50s of the 20th century. It was followed by preliminary works for *Český jazykový atlas* (the *Czech Linguistic Atlas*): selection of phenomena for *Dotazník pro výzkum českých nářečí* (the *Questionnaire for research of Czech dialects*), creation of a network of examined localities, direct field research in which Janusz Siatkowski took part as well, in localities with older Czech settlement in the Strzelin region. Since 2011, the mate-

* Tento příspěvek vznikl na základě řešení grantového projektu GA ČR č. 16-04648S Odras života našich předků v mizejících slovech.

rial gained via mail inquiries and the research for the *Czech Linguistic Atlas* is used for entries of the national *Slovník nářečí českého jazyka* (the *Dictionary of Czech Dialects*).

V Česku uskutečňuje systematický výzkum tradičních teritoriálních dialektů českého národního jazyka dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i. Činnost tohoto oddělení se datuje od roku 1946, kdy Ústav pro jazyk český vznikl. Původně bylo dialektologické oddělení pouze v Praze, v roce 1952 vznikla jeho brněnská pobočka; v roce 1983 byla provedena velká reorganizace Ústavu a veškerá dialektologická práce byla postupně převedena do Brna.

Před vznikem dialektologického oddělení však nářečí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku opomíjena nebyla, pozornost jim věnovaly osobnosti našeho vědeckého i kulturního života již takřka o sto let dříve. Jazykovědci zkoumali především nářeční lexikum, s jehož pomocí se snažili obohacovat spisovný jazyk, spisovatelé využívali nářeční prvky ve svých dílech k dokreslení místa, postav a děje a národopisci zapisovali lidové pohádky, pověsti, bajky a písně. Připomeňme si na tomto místě alespoň krátce počátky dialektologických bádání.

První souhrnný pohled na nářeční rozrůznění přinesla práce Aloisa V. Šembery *Základové dialektologie československé* (1864). Šembera patřil mezi ty, kdo vyzývali ke sbírání lidových písní, k zapisování lidové slovesnosti ve všech nářečních oblastech pro uchování slovesného bohatství i dalším generacím. Součástí výzev ale nebyly podrobnější pokyny ke sběru materiálu a ke způsobu zapisování nářeční podoby.

V historii dialektologických bádání má své významné místo *Navedení ke sbírání pohádek, pověstí, písní a říkadel, pak obyčejů všeobecných a zejména právních mezi lidem českým*. Jedná se o stručný návod pro sběratele folkloru, který vznikl roku 1870 díky tzv. pohádkové komisi literárního a řečnického spolku Slavia, založeného v Praze roku 1869. Podle tohoto *Navedení* měli sběratelé věnovat pozornost neobvyklým vlastním jménům a jednotlivým slovům neznámým ve spisovném jazyce. Při sběru lidových písní byl kladen důraz jednak na uvedení místa zápisu a jména zpěváka, od něhož sběratel píseň slyšel, jednak na přesný záznam písně po stránce jazykové. Autoři *Navedení* si již byli vědomi toho, že text zachycený v jeho původní, neupravené podobě má svou odbornou hodnotu a může poskytovat cenný materiál pro poznání českých nářečí.

V roce 1879 bylo publikováno druhé, rozšířené vydání pod názvem *Navedení pro sběratele*. Podle něj se měli sběratelé zaměřovat na různé okruhy vesnického života, např. ze světa dětí zapisovali ukolébavky, hádanky, rozpočítávání, hry, zaznamenávali písně světské a duchovní, dále pohádky, pověsti, obyčeje a pověry, přísloví a pořekadla, zaměřovali se na pracovní život vesnického lidu, popisovali

jeho kroj, zabývali se nejen podobou vesnických stavení, ale charakterem celých obcí a jejich uspořádáním. Otázky národopisné byly důležité, ale zároveň se prohluboval i zájem ke zkoumání místních nářečí. *Navedení* z roku 1879 obsahovalo část nazvanou *Obecná řeč*, která je považována za první dotazník pro zkoumání českých nářečí (autoři *Navedení* užívali termín *obecná řeč* ve významu 'místní nářečí'). Dotazy byly rozděleny do tří tematických okruhů, jež se zaměřovaly na názvy jevů jak v přírodě, tak v hospodářství a dále na nářečí. Novátorským počinem bylo to, že se naše nářečí měla poprvé zkoumat na celém českém území podle jednotného programu a měla být sledována komplexně: výzkum se totiž soustředil nejen na hláskosloví, tvarosloví a lexikum (značnou část tematických okruhů lze nalézt i v pozdějších nářečních dotaznících), ale také na větnou melodii, nářeční skladbu, význam slov a vlastní jména (místní, pomístní a osobní).

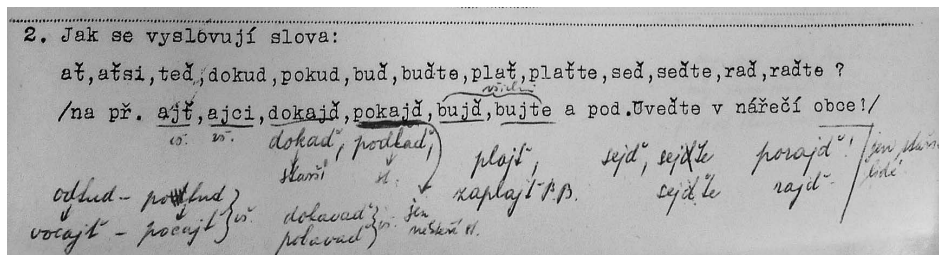
Navedení měla velký ohlas, uvádí se, že se akce v jejím průběhu účastnilo až 280 sběratelů. S jejich pomocí byl shromážděn jednak bohatý národopisný materiál, jednak údaje o českých nářečích. V dalších letech se však nepodařilo v takto rozsáhlém nářečním výzkumu pokračovat. Získaný materiál sice neměl stejnou vědeckou hodnotu, celá akce však přinesla nepopíratelné vědecké výsledky.

Nářeční materiály shromážděné díky spolku Slavie se staly východiskem pro další dialektologické práce jednotlivců a *Navedení* posloužilo jako vodítko pro další výzkumy v terénu. Členům Slavie se během jejich působení podařilo vytvořit spolehlivou vědeckou základnu pro rozvoj české dialektologie. Z jejich zkušeností čerpali a výsledky jejich činnosti využívali mnozí následovníci. Z některých se stali přední dialektologové, díky nimž se výzkum českých nářečí dále rozvíjel a kteří zajistili dialektologii pevné místo v rámci jazykovědné bohemistiky.

Jistě by bylo zajímavé zastavit se u velkých osobností české dialektologie, jakými byli Vavřínek J. Dušek, Quido Hodura aj., připomenout si např. lexikografickou činnost Františka Bartoše a Jana F. Hrušky, působení Antonína Frinty, zejména jeho zájem o jazykový zeměpis a způsob získávání materiálu pomocí vlastní korespondenční ankety. Opusťme však přelom 19. a 20. století, předjeme i první polovinu 20. století, v níž např. Bohuslav Havránek představil nový, syntetizující pohled na nářeční diferenciaci národního jazyka ve svém obsáhlém pojednání *Nářečí česká* (1934).

Soustředme se nyní na rozmach české dialektologie v letech poválečných, kdy záštitu nad systematickým výzkumem našich nářečí převzal Ústav pro jazyk český.

V letech 1947–1953 bylo vypracováno třináct regionálních dotazníků zaměřených především na základní jevy hláskoslovné a morfologické. Cílem bylo prohloubit tehdejší znalosti o našich nářečích, zjistit povahu jednotlivých sledovaných nářečních jevů a získat přehledný obraz o jejich zeměpisném rozšíření; výsledkem měla být komplexní představa o tehdejším stavu dialektů na celém území českého národního jazyka.

Obrázek 1: Ukázka ze *Zvláštního dotazníku pro nářečí západočeská*, obec Nevřeň (vyplňovatelé podtrhávali predepsané nářeční podoby užívané v obci a dopisovali další)

Rozsáhlý výzkum se uskutečnil formou korespondenční ankety – dotazníky byly rozeslány téměř do všech obcí, v nichž se nacházela škola¹, dotazníky vyplňovali většinou učitelé a zasilali je zpět do Ústavu pro jazyk český (návratnost byla přes 95 %). Výsledky pak byly výběrově kontrolovány přímým výzkumem v terénu.

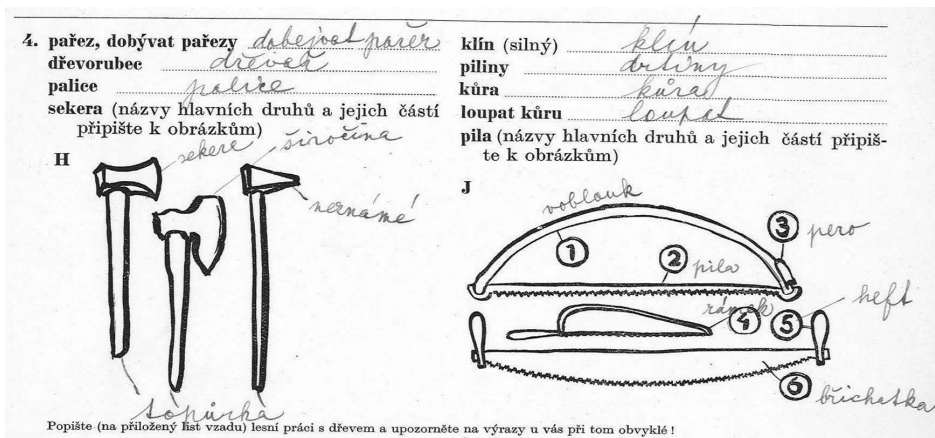
Dotazníky nebyly sice jednotné ani z hlediska rozsahu (od 2 do 44 listů), ani z hlediska obsahu (zaměřovaly se na zvláštnosti příslušných nářečních skupin a podskupin, prostřednictvím každého z oblastních dotazníků se zjišťoval zeměpisný rozsah důležitých nářečních jevů charakteristických pro danou oblast), ale anketa přesto představuje první systematický, široce založený výzkum tradičních teritoriálních dialektů na celém území českého jazyka.

Kartografování shromážděného materiálu přineslo ucelený pohled na územní rozruznění našich dialektů. Nejprve vznikaly velkoformátové značkové mapy, zobrazená situace pak byla převedena pomocí izoglos na schematické mapky formátu A5. Tyto malé mapky podávající základní přehled o zeměpisném rozšíření mapovaných jevů se staly materiálovým východiskem pro zpracovávání kompendia Jaromíra Běliče *Nástin české dialektologie* (1972). Na základě materiálu shromážděného pomocí oblastních dotazníků vznikly kromě dílčích odborných statí nářeční monografie Jaroslava Voráče *Česká nářečí jihozápadní* (I, 1955; II, 1976) a Slavomíra Utěšeného *Nářečí přechodného pásu česko-moravského* (1960).

Výzkumy pomocí korespondenční ankety pokračovaly druhou, lexikální fází. Byly sestaveny dva sešity *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka* (část I, 26 stran, 1954; část II, 20 stran, 1958; viz obrázek 2), na rozdíl od první fáze bylo zadání jednotné pro celé území českého národního jazyka.

Ještě před ukončením korespondenčních anket bylo v polovině padesátých let 20. století rozhodnuto zahájit přípravné práce na *Českém jazykovém atlase* (dále ČJA), založeném na anketě přímé, realizované v terénu dialektology.

¹ Síť zkoumaných obcí patří k nejhustším, jakých bylo v evropských anketách podobného druhu dosaženo.

Obrázek 2: Ukázka ze *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka* (část II), obec Dolní Němčice

Korespondenční ankety přinesly data nezbytná pro přípravu *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964–1965), vybíraly se jevy mající význam pro charakter nářečí a vhodné pro srovnávání a zachycení na mapách. *Dotazník*, obsahující 2649 otázek, byl rozdělen do dvou oddílů. Oddíl A byl zaměřen zejména na jevy diferencující se lexikálně a slovtvorně a byl uspořádán podle věcněvýznamových souvislostí (viz obrázek 3); v oddíle B byly soustředěny jevy gramatické a syntaktické.

98 • DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ	1451	„kukačka“ (Cuculus canorus L.)	<i>kukulka</i> // <i>kukučka</i>
	1452	„datel“ (Dryocopus martius L.)	<i>datel</i>
	1453	koroptev: (Perdix perdix L.) 1.sg.	<i>korolfa</i>
	1454	„čáp“ (Ciconia ciconia L.)	<i>čap</i> / <i>bocan</i>
	1455	„čejka“ (Vanellus vanellus L.)	<i>čijka</i>
	1456	jestřáb (Accipiter gentilis L.)	<i>jastráb</i>
	1457	„sýček“ (Athene noctua Scop.)	<i>kulich</i>

Obrázek 3: Ukázka z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, obec Pustějov

V letech 1964–1972 se podle *Dotazníku* zkoumalo ve 420 venkovských obcích. Součástí této sítě bylo i pět vesnic ležících v dnešním Polsku, a to dvě ze starého českého osídlení v Kladsku (Stone a Jakubowice; tzv. Český koutek) a tři z bývalého opavského Slezska (Branice, Pietrowice Wielkie, Krzanowice). Paralelně s tím se nářečí zkoumala též v dalších třinácti vybraných vesnicích se starší českou kolonizací v zahraničí, a to v Rumunsku, v bývalé Jugoslávii a v Polsku.

A právě na výzkum v české enklávě na Střelínsku v Polsku vzpomínal takto v knize *Rozhovory s českými lingvisty I* Pavel Jančák²:

Tehdy už byl v první verzi hotov dotazník pro *Atlas*, tak ten si vzal doktor Voráč na starost sám a já jsem se staral o magnetofon a o nahrávání. Naším milým a zasvěceným průvodcem byl náš přítel Janusz Siatkowski, dnes profesor varšavské univerzity a už tehdy čerstvý autor významné monografie o kladské češtině [Siatkowski 1962]. Když si vezmete do ruky céděčko se zvukovými ukázkami nářečí v Čechách, které jsou vybrány z nahrávek při výzkumu pro *Český jazykový atlas* a které nám Akademii vydala hlavně díky iniciativě doktorky Bachmannové, tak na tom titulním obrázku je oba vidíte. Je to taková malá mystifikace. Ta „starosvětská“ fotografie je totiž právě ze Střelínska. Nám se to zdálo jako velmi případná ilustrace, protože oba stojí před doškovou chalupou s mikrofonem a rozmlouvají u žebříňáku s „pohádkovým dědečkem“, s panem Zezulkou, a ten má v ruce cep. Ale hlavně, v popředí na židli je náš „dvorní“ magnetofon Sonet duo. Je tu tedy věrně představeno právě prostředí při terénním nahrávání. Tehdy na tom Střelínsku to byla velmi milá spolupráce... (Chromý, Lehečková 2007: 131) (viz obrázek 4, 5).

Ve venkovských lokalitách bylo cílem výzkumu zachycení nejstaršího zjiitelného stavu nářečí, proto byli vybíráni převážně 65–75letí starousedlíci (celkem 4364 osob).

V letech 1973–1976 výzkum pro ČJA pokračoval v 57 městech. Zde šlo o zaznamenání běžné mluvy, proto se ve vnitrozemských městech zkoumalo jak u nejstarší generace (365 osob), tak u 14–15leté mládeže, zatímco v pohraničních městech se sledovala jen mluva nejmladší generace (vzhledem k poválečnému osídlování zde žilo obyvatelstvo nářečně, zčásti i jazykově různorodé; mladých bylo celkem 667). Ve městech výzkum probíhal podle *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, jen byly vynechány lexikální položky spjaté s reáliemi tradičního života na venkově (např. pojmenování pro pluh, cep a jejich části, pro různé druhy kos, bramborovou nať). Navíc byl vypracován zvláštní lexikální dotazník obsahující 139 položek zaměřených naopak na reálie spojené s městským životem (např. pojmenování pro rohový dům, tramvaj; slangové výrazy mládeže pro sestru, žvýkačku aj.).

² Pavel Jančák se na vzniku ČJA podílel od počátku až po završení celého díla (tj. připravoval *Dotazník*, účastnil se terénních výzkumů, v prvních dvou svazcích ČJA vedl spolu s Janem Balharem autorský kolektiv, další čtyři svazky recenzoval).

Obrázek 4: Nářeční výzkum pro *Český jazykový atlas*, obec Kuropatnik (Polsko) – zleva: Tesla Sonet Duo (na židli); J. Siatkowski, J. Voráč, informátor

Obrázek 5: Nářeční výzkum pro *Český jazykový atlas*, obec Horní Poděbrady (Górne Gościęcice, Polsko) – zleva: J. Siatkowski, informátoři, J. Voráč

Na základě shromážděného materiálu vzniklo šest svazků *Českého jazykového atlasu* (1992–2011). ČJA 1–5 obsahuje celkem 1558 map a 1578 komentářů. První tři svazky ČJA jsou zaměřeny na lexikální zásobu z významových okruhů „člověk“, „místní a domácí prostředí“ (svazek 1), „zahrada a sad“, „živočišstvo“, „les a rostlinstvo“, „krajina“, „čas a počasí“, „vesnice dříve a nyní“, „zábavy a zvyky“ (svazek 2), „hospodářská usedlost“, „polní práce, zemědělské nářadí a nástroje“, „dobytek a drůbež“ (svazek 3). Čtvrtý svazek představuje územní diference morfologických forem všech ohebných slov. Jádrem pátého svazku je část o vybraných jevech hláskoslovných, zařazeny byly jevy syntaktické a tvoření adverbii, prezentovány jsou i výsledky z doplňkového výzkumu ve městech a poslední část přináší mapy svazků izoglos excerpovaných z celého ČJA.

Dílo uzavírá svazek *Dodatky*, jenž obsahuje především kompletní rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků, rozsáhlou bibliografii české dialektologie od 1968 r. (starší literatura je uvedena v monografii J. Bělice, 1972), charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl celý výzkum realizován. Součástí jsou i dvě CD, obsahující výběr z audiozáznamů souvislých vyprávění pořízených při nářečním výzkumu pro ČJA. Vedle zvukového záznamu 36 vyprávění z Čech a 34 z Moravy a Slezska jsou publikovány i přepisy těchto ukázek a stručná charakteristika nářečních jevů obsažených v ukázkách.³

Od roku 2011 vzniká v dialektologickém oddělení ÚJČ další celonárodní dílo, *Slovník nářečí českého jazyka*⁴. Zpracovává lexikální zásobu nářečí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Materiálovým východiskem je především *Archiv lidového jazyka*, obsahující nářeční materiál přibližně za posledních 150 let, který je průběžně doplňován nejen excerpty z psaných a tištěných zdrojů, ale i materiálem z přímých terénních výzkumů. Sleduje se mluva nejstarší generace, při výzkumu se využívá zejména metoda řízeného rozhovoru, jsou pořizovány zvukové záznamy pro *Archiv zvukových záznamů nářečních promluv*. Pozornost se věnuje i mluvčím nejmladší generace, zejména jejich (ne)znalosti nářečního lexika; k tomuto účelu jsou sestavovány krátké dotazníky (o zhruba 40 položkách). Terénní výzkumy organizuje dialektologické oddělení pravidelně jednou ročně, vždy v jiné nářeční oblasti. Zavítali jsme např. i na Chodsko, kam podle vzpomínek Pavla Jančáka (Chromý, Lehečková 2007: 130) jezdíval velice rád Jaroslav Voráč „a taky tam rád vodil své vzácné a nejmilejší hosty“. Mezi nimi na prvním místě zmiňuje Janusze Siatkowského.

³ Od roku 2017 je na internetových stránkách ÚJČ (<https://cja.ujc.cas.cz/>) dostupné 2., elektronické, opravené a doplněné vydání celého ČJA (s výjimkou audiozáznamů, jejich zpřístupnění je připravováno).

⁴ Elektronická verze je zpřístupňována od roku 2016: <https://sncj.ujc.cas.cz/> (nyní jsou dostupná hesla s náslovím A–Č.)

V dialektologickém oddělení si velice ceníme toho, že se česká nářečí stala předmětem zájmu takového významného dialektologa, jakým je právě profesor Janusz Siatkowski, a vážíme si jeho spolupráce při výzkumu pro *Český jazykový atlas*.

Bibliografie

- Bělič Jaromír, 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
Český jazykový atlas 1, 1992 (dotisk 2004), Praha.
Český jazykový atlas 2, 1997, Praha.
Český jazykový atlas 3, 1999, Praha.
Český jazykový atlas 4, 2002, Praha.
Český jazykový atlas 5, 2005, Praha.
Český jazykový atlas, Dodatky, 2011, Praha.
Český jazykový atlas [on-line]. <<https://cja.ujc.cas.cz/>> [cit. 27.10.2018].
Dotazník pro výzkum českých nářečí, 1964–1965, Praha.
Havránek Bohuslav, 1934, *Nářečí česká*, [in:] *Československá vlastivěda III. Jazyk*, red. Oldřich Hujer, Praha.
Chromý Jan, Lehečková Eva (red.), 2007, *Rozhovory s českými lingvisty I*, Praha.
Ireinová Martina, Konečná Hana, 2012, *Český jazykový atlas v datech*, [in:] *Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)*, eds. Světlá Čmejrková, Jana Hoffmannová, Jana Klímová, Praha.
Jančák Pavel, 1977, *K ukončení výzkumu městské mluvy pro Český jazykový atlas*, „Naše řeč“, r. 60, Praha.
Jančák Pavel, 1987, *Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase*. „Slovo a slovesnost“, r. XLVIII, Praha.
Siatkowski Janusz, 1962, *Dialekt czeski okolic Kudowy cz. I, II*, Warszawa–Wrocław.
Šembera Alois V., 1864, *Základové dialektologie československé*, Vídeň.
Slovník nářečí českého jazyka [on-line]. <<https://sncj.ujc.cas.cz/>> [cit. 29.10.2018].
Utěšený Slavomír, 1960, *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, Praha.
Voráč Jaroslav, 1955, *Česká nářečí jihozápadní I*, Praha.
Voráč Jaroslav, 1976, *Česká nářečí jihozápadní II*, Praha.
Voráč Jaroslav, 1950, *K jazykovému zeměpisu Čech*, „Naše řeč“, r. 34, Praha.
Voráč Jaroslav, Racková Marie, 1968, *Práce na Českém jazykovém atlase*, „Slovo a slovesnost“, r. XXIX, Praha.

Streszczenie

W artykule przedstawiono niektóre badania nad gwarami ludowymi przeprowadzone na terenie Czech, Moraw i Śląska. Bogaty materiał gwarowy, znajdujący się w Zakładzie Dialektologii Instytutu Języka Czeskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej, jest od 2011 roku wykorzystywany do opracowania haseł *Słownika gwar języka czeskiego*.

ТЕТЯНА ЯСТРЕМСЬКА

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

Національної академії наук України

вул. Козельницька 4

Львів 79026

tel. +38 050 64 79 541

e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com

ЛОКАТИВНІ ПРИСЛІВНИКИ В ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дериват, семантична структура, мотивація, локативні прислівники, говори української мови.

SŁOWA KLUCZOWE: derywat, struktura semantyczna, motywacja, przysłówki miejsca/ lokatywne, dialekty języka ukraińskiego.

KEYWORDS: derivative, derivative cluster, semantic structure, motivation, locative adverbs, dialects of the Ukrainian language.

LOCAL ADVERBS IN THE DIALECTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: A LEXICOGRAPHIC MODELING

ABSTRACT: The article proposes an analysis of locative adverbs; it represents the semantic opposition „top” – „bottom” and fragments of derivative clusters of the base words of the opposition *верх, гора* („top”) and *низ, діл, спід* („bottom”) (*вверху, ввершкы, ввершечку, вгорі, вдолі, долині, внизу, всподу, споді*).

The purpose of the research is to analyze the peculiarities of the structure and semantics of locative adverbs, form a generalized semantic structure of derivatives according to the semantic subcomplexes of the base words, identify semantically and structurally correlated derivatives, and offer a sample lexicographic modelling of derivatives. More than 2,000 micro-contexts of the function of the adverbs in dialects of Ukrainian language (above all, the southwestern dialect) were analyzed.

The sources were dialect dictionaries, card indices and texts, regional linguistic atlases, ethnographic and dialectal materials starting from 19th c. (Yakiv Holovatskyj, Volodymyr Shukhevych, Volodymyr Hnatiuk, Antin Onyshchuk, Ivan Verchratskyj, Ivan Franko, et al.).

In the article, I proposed a new perspective on the analysis of the derivative system in the format of an epidigmatic dialect dictionary which contains information on word-building derivativeness, motivation, and semantics of derivatives.

Однією з найбільш важливих та актуальних проблем дослідження діалектних явищ є проблема словотворення, розв'язання якої передбачає не тільки формування словотвірних гнізд (далі – СГ), з'ясування способів та напрямків деривації, а також лексикографічне моделювання дериватів, укладання словника, який відобразатиме комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів.

Об'єктом мого зацікавлення є деривати, які входять у межі базової просторової опозиції «верх – низ», слугують для опису орієнтації об'єкта у просторі, для просторової кваліфікації частини об'єкта, а також формують систему координат мовної картини світу.

У статті пропоную аналіз фрагмента системи дериватів – прислівників, утворених від базових слів *верх, гора* («верх») і *низ, діл, спід* («низ»), які посідають провідне місце у формуванні картини простору. Це передбачає виконання низки завдань, а саме: укласти корпус прислівників на матеріалі говорів української мови (передусім південно-західного наріччя); проаналізувати особливості їх семантичної структури, сформувати узагальнену семантичну структуру дериватів відповідно до семантичних субкомплексів (далі – СК) базових слів, виявити семантично і структурно співвідносні деривати, запропонувати зразок лексикографічного моделювання дериватів, а також окреслити низку проблем, пов'язаних із контекстуальним дослідженням діалектного прислівника, із його граматиною, а власне окресленням частини мовної належності, як передумовою коректного визначення семантики.

Джерельною базою слугували записи говіркового мовлення української мови, діалектні словники та картотеки, діалектні тексти, регіональні лінгвістичні атласи, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. (Яків Головацький, Володимир Шухевич, Володимир Гнатюк, Антін Онищук, Іван Верхратський, Іван Франко, Володимир Кобільник, Марко Грушевський, Іван Панькевич) і дотепер та ін.

1. Корпус локативних прислівників

Прислівники на зразок *вверх, зверху, догори, підгору, вділ, долини, віднизу, зісподу, позаспід* тощо в науковій літературі закріпили за собою назву просторових, локативних, прислівників місця та напряму, які належать

до лексико-граматичного розряду обставинних прислівників (Грищенко 1997: 452).

Аналізовані прислівники утворені в результаті адвербіалізації форм непрямих відмінків іменників (Gen, Acc, Abl, Loc) з прийменниками (*в / у, від / од, д / до, з / із / зі, на, під, по, понад, през*) (Німчук 1978: 355–356), а також зі складеними прийменниками, утвореними на діалектному ґрунті: *з+під, по+за*. Засвідчено також діалектні деривати, утворені за допомогою префіксації від прислівників *поверх* → *зповерх, напóверх, зверх* → *назверх* (чи *наверх* → *назверх?*).

На підставі аналізу понад 2100 мікроконтекстів виявлено 138 прислівників, 21 з яких вживаються у функції прийменників і 2 є тільки прийменниками.

Системний аналіз корпусу прислівників, утворених від базових слів опозиції «верх – низ», передбачає дослідження прислівникових дериватів, утворених за різними моделями, а також їх лексикографічне опрацювання.

2. Семантична структура прислівників

Діалектні словники, фіксуючи просторові прислівники статичної локалізації, наводять переважно «спрощену» семантику, яка за відсутності мовної ілюстрації майже не несе корисної інформації, адже, як виявив аналіз «живих» контекстів, семантика просторових прислівників не може обмежуватися значенням 'угорі' чи 'унизу'. Проте важливе значення має фіксація прислівників у діалектних словниках та вияви фонетичних варіантів; наприклад: *в верху* 'в горі, на горі' (Мосора 12); *в доли* 'в долині' (Кміт 23); *увер(ь)ху* 'нагорі, угорі', *усподу* 'унизу' (ГТ 190, 193); *уверьху* 'угорі', *всподу* ('усподу') 'унизу' (Негріч 45, 172, 173); *вверьху* 'вгорі', *вдоліні* 'внизу, відносно нижче', *всподу* 'на дні' (СГРЯ 145, 156, 318), *вверху* 'на горі', 'у верхній течії річки', *вгорі* 'вгорі', *ўгорі* 'високо', *вдолі* 'внизу', *всподу* 'внизу' (Он. I 87, 88, 150, 184); *угорі, вгорі* 'угорі, вгорі; високо в повітрі', *внізу* 'внизу, в нижній частині' (Пиртей 396, 53); *удоліні* 'унизу, знизу' (БГС 561); *ўдоліні* 'внизу' (БГТ 48); *вдолі* (*ўдол'ї, удол'ї*) 'внизу' (Матіїв 54, 473) та ін.

Семантичний аналіз дав змогу виявити, що семантика базових слів СГ і дериватів накладається, деривати репрезентують усі семантичні СК, виокремлені в межах семантичних структур базових слів, значення яких часто слугують основою для творення значень дериватів. На підставі аналізу діалектних матеріалів змодельовано узагальнену семантичну структуру прислівників, яка охоплює понад сто компонентів у межах 4 «семантичних субкомплексів із своїм внутрішнім підпорядкуванням похідних значень»

(Гриценко 1990: 154), об'єднані навколо «центрів-домінант» (Гриценко 1990: 175; Гриценко 1984: 89), перші три з яких вказують передусім на простір, а четвертий – на спосіб дії: I – ‘верхня / нижня частина (об’єкта)’; II – ‘верхній / нижній край, межа’; III – ‘поверхня (‘верхній шар’ та ‘зовнішній бік’)’; IV – ‘сидячи на коні; верхи’.

Найбільш семантично розгалуженим є I СК ‘верхня / нижня частина об’єкта’, елементи якого об’єднано за диференційною ознакою ‘розташований угорі’, а саме: ‘у верхній / нижній частині рослини (будівлі, копиці, пристосування (пристрої, прилади, знаряддя), посудини, тіла, одягу)’, ‘на вершині / у підніжжі гори’, ‘у верхів’ї / пониззі річки’; ‘у верхньому / нижньому кінці села’, ‘високо в небі / нижче від поверхні землі, під землею’, ‘вище / нижче щодо іншого об’єкта’, а також охоплює значення, що вказують на напрямок: ‘знизу угору / зверху вниз’. Зазначу, що точка відліку, орієнтир (лінія / точка), яка розділяє об’єкт на дві частини – верхню і нижню – є досить умовною (гора – вершина і підніжжя, дерево – верхів’ття і нижня частина, тіло – верхня (до пояса) і нижня (від пояса) частини, верхня і нижня частина об’єкта, пристосування, посудини та ін.), що часто залежить і від місця перебування мовця. Для формування семантики важливо виокремити просторові параметри, які усвідомлює мовець; «не загубити» його у формуванні семантики. За словами Юрія Апресяна, «фігура мовця організовує семантичний простір тексту, (...) є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору» (Апресян 1997: 274). Це, зокрема, підтверджують приклади: *Йак то ў нас на |бере^з'i/ |хата |була он там ўгор'и/ а |тутка |була с'тайн'а* (ГПЗН 17); *Ўгор'ї на поліце стойаў бан' ечок* (КСГГ); *Я тогди був на грусъці, удолині пс дитину вкусив* (БГС 561); вони містять вказівку на додаткову локалізацію – на те, що мовець стоїть десь внизу, нижче щодо іншого об’єкта.

Просторова семантика прислівників може трансформуватися у семантику способу дії, наприклад: ‘піднявши угору / опустивши вниз’ (*гóri, догорí / дóлом*), ‘повернувши вгору / униз’ (*ўверх, ўгóру, гóр'и, догорí, навéрх / ўдо-ліну, ўниз, додóлу, дóл'и, донíзу, над'іл, надолíну, нанíz, насп'ід*), ‘дїбом, стїйма, на задні ноги (про коня)’ (*ўгóру, гóр'и, догорí*) та ін.

Значення II СК об’єднано навколо семантичної домінанти ‘верхній / нижній край, верхня / нижня межа’, зокрема виокремлено семантичні компоненти, які вказують на місце, напрям: ‘вище, ніж потрібно; надто високо; зависоко’ (*горóю*), ‘із верхнього краю; на самому верху’ / ‘на самому низу; на дні’ (*звéрха(и,у), згорí, навéрха(у), нагор'ї / ўспóд'и(у), надолíн'и, наспóд'и*), ‘до верхнього краю, до верхньої межі / до нижнього краю, до нижньої межі’ (*довéрха(у), догорí / досподá*); на кількість: ‘через край об’єкта’ (*звéрху, повéрх(и)*), ‘понад норму, міру, забагато, більше, ніж

потрібно' (*верхом, зверху(и), напóверх, поверху(а, и)*) та ін. Прислівники у деяких прикладах орієнтують не тільки на географічний простір, а й на соціальний – 'попереду, на висоті, у вигідному становищі / позаду, у гіршому становищі' (*наверсі, наверха / ўспод'ї*), 'у панівному становищі / у пригнобленому становищі' (*верха, верхами, верхом, зверху(у), наверху(у) / долиною, сподом*) тощо.

Третій СК формують значення, що вказують на поверхню – 'верхній шар' та 'зовнішній бік', зокрема: 'по поверхні горизонтального об'єкта (вода, земля тощо) / під поверхнею – з нижнього боку об'єкта (пристосування, посудина, предмет)' (*верхом, гóр'ї, зверх(а, и, у), згорі, поверху(а, и) – долу, поп'ідсп'їд*), 'із зовнішнього, лицевого боку; іззовні' / 'із внутрішнього, зворотного боку; із вивороту' (*ўгóру, горóйу, зверху(у), наверху(у), поверху – ўдоліну, ўнизу, дóлом, з'їспóду, знізу*).

Значення, пов'язані із краєм, межею та із поверхнею, здебільшого «накладаються», тому складно визначити СК, наприклад:

- 'на самий верх' (II СК) ↔ 'уверх на поверхню водойми (рідини), землі' (III СК) <підтягувати, вихоплюватися, спливати, виходити>: *Набрав і <глину> у жменю, та вихопив си у гору. Але заки віринув, вода усю глину вімулила з єго руки* (Шух. V 1), *Толту вурду (то ўна ўстане ўс'а ўверх, ц'а вурда) ўни тим друш'л'аком ўс'о збре^арут* (КСГГ), *Чиї маї скóро п'їде дгóр'ї <про пироги, які варяться>* (УЗГТ 133), *Як язби легла нижива, тогди вода из зимлі люгла; из усіх жилїў вода вілюгла на верх и розилела сї по цалїм сьвікі* (ГС 153); *Тота гадина далеко у землі, не виходит на верх* (ГС 172);
- 'на самий низ, на дно' (II СК) ↔ 'униз на поверхню землі, водойми; на дно, на землю' (III СК) <іти, класти>: *Коло нашого ставу є вікнина [‘трясовина’], місце таке, шо якби став, так би і пішов удоліну* (БГС 56), *Клáli насп'їд маргарїну, нав'їт' і давали йáпка, а пóтім пригладжували рїсум* (Надсяння 318);
- 'на самому верху' (II СК) ↔ 'зверху на поверхні водойми, у верхньому прошарку рідини; на поверхні пристосування' (III СК) <бути, плавати, ставати, варити>: *Невелїка рьїба, хрибёт зелен'авий. Навїки зверх водї йе* (КГ), *Вода зверху тепла, а вспогї студена, аж щїпáє* (БГС 155), *Розбóвташ воду у фляшїці та стáне зверху пїна* (КГ), *І зверху мокре, і наспїтку мокре* (БГС 322), *Шпар'гáт [‘чавунна кухонна плита’] на кўхни стоїт, зверху на ним йїсти вар'áт* (ГГ 219);
- 'на самому низу' (II СК) ↔ 'знизу на поверхні землі; на дні водойми (посудини, пристосування)' (III СК) <бути, шукати>: *Вода зверху тепла, а вспогї студена, аж щїпáє* (БГС 155), *То шо шукáла, найшлá аш усподу у скрїн'ї* (КСГГ); *Поклала дитину у місце, де кїнь їв сїно;*

як кінць переїв сіно, шукав у *споду*, форкав (Шух. IV 225).

- ‘із самого верху’ (II СК) ↔ ‘із поверхні води’ (III СК) <черпати>: *Відгашене вугльи взьити з **поверх** води, покласти на бік, укрити платинков* (Шух. V 245; ГС 154)
- ‘із самого низу’ (II СК) ↔ ‘із дна водойми (посудини)’ (III СК) <набирати>: *Зи **споду** ни набирай – там повно мулу* (Арк_С 188), *Всі роди пампушниць (...) зі **споду** неполивані, зате заглиблення на пампухи поливані* (Макс. 30) та ін.

3. Лексикографічне моделювання прислівників

Лексикографічне моделювання прислівників дає змогу не тільки систематизувати прислівники, утворені за однією моделлю, а й з'ясувати їх семантичну структуру відповідно до СК базових слів; ілюструючи їх функціонування прикладами, диференціювати прислівники та утворені від них прийменники, які зберігають безпосередній семантичний зв'язок із прислівниками, а також дійти висновків про те, що однотипність структури дериватів здебільшого зумовлює й ідентичну семантику.

Для дослідження системи дериватів визначальним є комплексне дослідження деривації, мотивацій та семантики похідних, адже ці аспекти є взаємозумовлюваними, вони доповнюють інформацію, а також дають змогу дійти достовірних висновків.

Усвідомлення того, що аналіз похідних лексем потребує глибшого дослідження, вивчення їх за іншими критеріями стало поштовхом до створення поліпроблемного словника, який комплексно відображатиме різні аспекти аналізу мовних одиниць.

Важливе значення має семантичне обмеження дериватів, що дає змогу не тільки виявити спільні компоненти значень слів, змоделювати на їх підставі узагальнені семантичні моделі для різних частин мови, що у подальшому можуть стати зразком лексикографічного представлення слів, а й виявити структурні мотиватори, які вказують на продуктивність моделей творення.

Простежити шляхи і способи творення слів, виявити семантичні зв'язки між дериватами, глибинні механізми формування та особливості семантики, що виявляє світогляд діалектоносіїв, дасть змогу *Епідигматичний діалектний словник* (далі – ЕДС), який передбачає комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів. Перевага ЕДС насамперед у його системності – передусім він відображає один із видів системних зв'язків, а також репрезентує лексику

як цілість – системно, що є важливою умовою лексикографічного опрацювання діалектних явищ.

Мета ЕДС – структурно-семантичний аналіз СГ із вершинами *верх, гора, низ, діл, снід* у діалектах української мови, що дасть змогу вербалізувати семантичну опозицію «верх – низ» на підставі комплексного аналізу мотиваційних, дериваційних та семантичних особливостей дериватів.

Реєстрові слова уніфіковано в написанні – їх подано разом, за абеткою відповідно до ступенів деривації, наведено фонетичні варіанти (у дужках) та частину мови (зразок подання реєстрових слів див.: таблицю 1).

Таблиця 1

I	вверху	(<i>ўвер¹ху, в верху, уверху, у верьху</i>)	<i>adv</i>
ступінь деривації	реєстрове слово	фонетичні та орфографічні варіанти	частина мови

Структура словникової статті містить 3 блоки, які подано в таблиці:

- – **дериваційний** – вказано спосіб творення: для дериватів морфологічного способу подано у дужках афікс, відтак морфонологічні зміни в межах основи й на морфемному шві і словотвірну пару в напрямку від твірного до похідного; для неморфологічного способу – модель творення (для адвербіативів);
- ▲ – **мотиваційний**, який містить здебільшого 3 пункти: ЛМ – лексичний мотиватор і його значення; МЗ – мотиваційний зв’язок – напрямок мотивації, який фактично збігається з напрямком словотвірної похідності, дає змогу виявити закономірності номінації (наприклад: частина об’єкта > місце, місце > спосіб); у цьому пункті зазначено також перехід стилістично нейтрального слова у емоційно марковане (демінутив чи аугментатив); СМ – структурний мотиватор (якщо виявлено) – дериват із аналогічною семантичною і формальною структурою. Відзначу деяку умовність щодо цілісної структури СГ, яка, однак, не завжди зумовлена об’єктивними чинниками – не всі деривати виявлено та й чимало джерел ще очікують на опрацювання; зауважу, що для визначення лексичного мотиватора слова домінує семантика кореневої морфемі (базового слова), а для відповідних значень структурного мотиватора – семантика афіксальної морфемі;
- – **семантичний** – подано назву семантичного СК базового слова, відтак – в основній частині словникової статті – значення деривата, у трикутних дужках – дієслова, з якими поєднується реєстрове слово, зі статичною (*бути, складати, рости, лежати, держати*)

чи динамічною (*іти, їхати, плавати, котитися, сипати, падати, ставити, притискати, застеляти, обмотувати*) семантикою.

Ілюстративний матеріал подано після двокрапки; відтак – джерело фіксації.

Як приклад лексикографічного моделювання пропоную деривати, розташовані на трьох ступенях деривації (від базового слова *верх*):

I	II	III
<i>вверху́ adv</i>	→ <i>вверху́ adv</i> ¹	
	→ <i>вершкú adv</i>	→ <i>вершкú prep</i>
	→ <i>ввершечкú adv</i>	

I *вверху́* (ўвер¹ху, в верху́, уверху́, у верьху) *adv*

- адвербіалізація (в + *Loc*)
- ▲ ЛМ: *верх* ‘верхня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта > місце; СМ: *внизу́, всподу́*
- ‘верхня частина об’єкта’

- 1) ‘у верхній частині рослини – дерева; у верхівіті’ <бути>: *А в поли, в поли в три йвори, / Гей дай Боже! / Тонкі, високі, в корінь глибокі, / В корінь глибокі, в верху листяті* (Шух. IV 98)
- 2) ‘у верхній частині елементів будівлі’ <складати, збігатися>: *На «колібу» ставлять (...) оструб, який імішать добре, аби у «хату» не віяло; верх оструба кладуть кізли так, аби вони усі збігли ся у верху до купи* (Шух. II 174)
- 3) ‘у верхній частині копиці’ <складати>: *Зберемо возів сімсот обозів, / Ой повеземо на тихий Дунай, / (...) Там їх <в’язанок пшениці> складемо в споду широко, / В споду широко, в верху високо. / Чим завершимо? Сивим соколом!* (Шух. IV 97)
- 4) ‘на горі, на вершині гори; високо в горах; у гірській місцевості’ <рости>: *Навкругі був л’іс (...), а в верху на Тарниці росли дес по од’н’ї смерец’ї та й жеретий* (Піпаш 251); *Розкинені гуцульські хати (...) по «кєчерах» (горах у верху гладких, а в долині залісених)* (Шух. I 73); *Ўни^е пок’лали хату ў Білобел’рези’ї ў сел’ї ... тий те’пер там жи’їють. А ўвер’ху ... ні^х’то ні^х си’¹ди’т, ли’ш хог’ї туд’а с’іно роб’и’ти’* (СГРЯ 145); *Скажуть тобі, що газда з котрим хочеш бесідувати, сидить «в верху», то итимеш до него трохи чи не цілу днину* (Верхр_СЮ I)
- 5) ‘у верхній течії річки’ <бути> (Кміт 24; Он. I 87)

¹ До уваги беремо також прислівники, утворені лексико-семантичним способом, пор.: II *вверху́ adv*.

II вверху́ (ввер'ху́) adv

- лексико-семантичний
- ▲ ЛМ: *вверху* 'у верхній частині; вгорі, вверху'; МЗ: місце > спосіб; СМ: *внизу́*
- 'верхня частина об'єкта'

- 1) 'піднявши вгору <держати>: *Вітко було, менé дёржит на конéцi, на самий зад. А йа вже ни в'ідёржував так довго держ'йти руку **ввер'ху*** (Піпаш 257)

II ввершкú (у вершкú) adv

- суфіксація (-к-); х/ш; *вверху* → *вверш-к(у)*
- ▲ ЛМ: *вверху* 'у верхній частині об'єкта'; МЗ: нейтральне слово > демінутив; СМ: –
- 'верхня частина об'єкта'

- 1) 'у верхній частині рослини – дерева; у верховітті' <бути, рости>: *Зросли йi с'а брыва, гi туршкы ['смереки'] **у вершкú*** (КГ)
- 2) 'у верхній частині будівлі' <бути>: *Кiзли укривають драницями або лубе, (...) лишаючи лише **у вершкú** «прозiр» для проходу диму* (Шух. II 174)

III ввершкú (у вершкú) preap

- препозитивація
- ▲ ЛМ: *ввершкú (adv)*; СМ: –
- 'верхня частина об'єкта'

- 1) 'у верхній частині будівлі' <бути>: *Дим з ватри iде «прозiрем» **у вершкú** колиби* (Шух. II 175)

II ввершечкú (в вершьичкú) adv

- суфіксація (-ечк-); х/ш; *вверху* → *вверш-ечк(у)*
- ▲ ЛМ: *вверху* 'у верхній частині об'єкта'; МЗ: нейтральне слово > демінутив; СМ: –
- 'верхня частина об'єкта'

- 1) 'у верхній частині рослини' <бути>: *Розкладають прядиво на мокрiй лавици i скочують его на кужiвцi до купи у долини грубише а **в вершьичкú** тонше* (Шух. II 148).

Аналізовані прислівники репрезентують такі способи словотворення, як: адвербіалізація, препозитивація, лексико-семантичний (утворення прислівника способу дії від локативного), суфіксація (для творення деминутивів *вверхечку, увёршкú* ‘у верхній частині об’єкта’; пор.: літ. *додолоньку, звершечку* (СУМ-20 791, 1107).

Неусталеність написання прислівників разом, нарізно і навіть через дефіс (це виразно засвідчують діалектні джерела) значною мірою ускладнює процес аналізу й водночас підтверджує думку науковців про тривалість і незавершеність процесу адвербіалізації, про наявність перехідних одиниць, які умовно можемо зарахувати до прислівників. Це пов’язане, зокрема, із неможливістю диференціювати прислівник і прийменниково-іменникову конструкцію, які мають те саме семантичне навантаження, наприклад: *Навкругі був л’іс (...), а в верху* [‘на вершині гори’] *на Тárниці росли дес по од’н’і смерец’і та й жерепий* (Піпаш 251), *Зросли йі с’а брыва, гі туршкы* [‘смереки’] *у верху* [‘на верхівці дерева’] (КГ), *Прядиво (...)* *у долині грубше а в верхішкú* [‘на верхівці дерева’] *тонше; Кізли укривають драницями або лубе, (...) лишаячи лише у верху* [‘у верхній частині будівлі’] «*прозір*» *для проходу диму; Дим з ватри іде «прозірем» у верху колиби* (Шух. II 148, 174, 175).

Аналіз корпусу прислівників у говірках української мови засвідчив важливість повноти та коректності подачі значень у діалектних словниках, уникнення тлумачень поза контекстом, адже мовні ілюстрації, мікро- та макроконтексти є визначальними для окреслення семантики слів, через недостатність яких і неповноту цитованого матеріалу визначити значення слова неможливо (пор., наприклад: *Не ц’ал’і у гор’і* (Он. II 349); *Та йа го там ўнизú ўз’ёў* (КСГГ)) та ін.

Зафіксовано значну кількість прикладів, у яких реалізується обидва «полюси» семантичні опозиції в одному мікроконтексті, а саме: **вверху – вдолині** (по «кечерах» (горах у верху гладких, а в долині залісених)); **вверху – всподу** (в споду широко, в верху високо); **вверхечку – вдолині** (прядиво (...) у долині грубше а в верхішкú тонше); **вгорі – вдолині** (колиска має вгорі паку (...) і вдолині – кружки; вдолині стіг є ширший, вгорі вужчий; штучна гать мірить у горі 80 т. а в долині 20 т.); **горою – вдолині** (має вдолині й середині по 2 обручі, горою один); **горою – всподу** (у споду вона плоска, а горою круглава); **зверхі – всподі** (вода звёрхі тепла, а всподі студéна); **наверсі – всподі** (все всподі – не наверсі); **наверха – всподі** (все всподі – не наверха); **наверху – всподу** (бокú ў споду, а гир’ки наверху) тощо.

Іноколи засвідчено приклади, які пов’язані тільки з «верхом» (ўгóру ‘дибом, стійма’, звёрху, повёрх ‘через край об’єкта’, звёрху, повёрха ‘повер-

хово; неглибоко', *навер́х, по́верх* 'поверх, на випуск, не заправляючи (сорочки, штанів)', *горі, зvéрху, на́верх* 'близько, поруч, поряд'), або тільки з «низом» (*ўдо́ліну* 'повільно <грати>', *до́лом* 'низько, грубо <звучати>'); пор.: *К'ін' з'виўс'а до'го'ри/ чут' ни скок/ але не" |вискок* (ГПЗН 73), *Як окріп у горшку іде по верх крис, заки закипить, то буде слота* (Шух. IV 6), *То й на око вітко, як кров жбіхає, бо жили зvéрху* (БГС 110), *Вбрав сорóчку по́верес штанів* (Негрїч 137), *Шо бóрше стра́битиси* ['буде потрібно'], *кладі́ на́верхь* (БГС 525); *Як заліг чоловік, то сиділа-м горі ним півроку, по́ки бінний ни вмер* (Матіїв 104); *Ой заграйте, музичуки, вдолину, вдолину, та най собі вигуляю свою білявину* (КСГГ); *Як шумить потік, то не добре, і тогди не добре, як по вісоку вітер віє або гримить, а як долом по тихо віє, то добре* [Шух. I 89 (Гуц.)].

Прислівники, що репрезентують IV СК – «верхи (на коні)», також апелюють тільки до «верху»: *Всі йїхали зvéрхе^a на кон'ах* (КСГГ), *Циган, мала дитина, а юж зна ити **верхы** на кони* (Пиртей 147), *З далеких верхів сходять «верхівці», одні «ніше» другі «**верхóм**» (на кони), плаїчками, пляями, сутками, вулицями на дороги* (Шух. I 77).

Аналіз дериватів, засвідчених у діалектологічних джерелах, також дав змогу виявити специфічні діалектні фонетичні особливості на різних рівнях мови, що відображають специфіку мовлення носіїв говорів.

Бібліографія

Джерела

- Арк_С – Григорій Аркушин, Словник західнополіських говірок, Луцьк 2016.
 БГТ – Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів, ред. Ніна Гуїванюк, Чернівці 2006.
 ГС – Наталія Хобзей, Тетяна Ястремська, Оксана Сімович, Ганна Дидик-Меуш, Гуцульські світи: Лексикон, Львів 2013.
 БГС – Словник буковинських говірок, ред. Ніна Гуїванюк, Чернівці 2005.
 Верхр_СЮ – Іван Верхратский, Знадобы до словаря южнорусского, Львів 1877.
 ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник, ред. Ярослава Закревська, Львів 1997.
 ГПЗН – Говірки південно-західного наріччя української мови : збірник текстів, ред. Наталія Глібчук, Львів 2000.
 КГ – Картоотека Словника говірок Закарпатської обл. Миколи Грицака [зберігається в Інституті української мови НАН України, Київ].
 Кміт – Юрій Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», т. III–XI, Самбір 1934–1939.
 КСГГ – Картоотека Словника гуцульських говірок [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів].

- Макс. – Іван Максимчук, Домашня й кухонна посудина в Старім Самборі, «Літопис Бойківщини», ч. V, Самбір 1935.
- Матіїв – Микола Матіїв, Словник говірок Центральної Бойківщини, Київ–Сімферополь 2013.
- Мосора – Михайло Мосора, Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою / Рукопис, 1885–1896 [зберігається в архіві ім. І. Франка у Києві. – №3/100].
- Надсяння – Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали), ред. Михайло Глушко, Леся Хомчак, Львів 2017.
- Неґрич – Микола Неґрич, Скарби гуцульського говору: Березові, Львів 2008.
- Он. – Михайло Онишкевич, Словник бойківських говірок, т. 1–2, Київ 1984.
- Пиртей – Петро Пиртей, Словник лемківської говірки, Івано-Франківськ 1986.
- Піпаш – Юрій Піпаш, Борис Галас, Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області), Ужгород 2005.
- СГРЯ – Марія Астаф'єва, Ганна Воронич, Словник гуцульських говірок Річки та Яворова, кн. 1, Івано-Франківськ 2014.
- СУМ-20 – Тлумачний словник української мови: в 20-ти томах (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України), <http://test.ulif.org.ua> [доступ 12.11.2018].
- УЗГТ – Українські закарпатські говірки. Тексти, ред. Ольга Миголинець, Ольга Пискач, Ужгород 2004.
- Шух. – Шухевич Володимир, Гуцульщина, ч. I–V, Львів 1899–1908.

Література

- Апресян Юрий, 1997, Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира, «Семиотика и информатика», вып. 35, Москва, с. 272–298.
- Гриценко Павло, 1984, Моделювання системи діалектної лексики, Київ.
- Гриценко Павло, 1990, Ареальне варіювання лексики, Київ.
- Гриценко Арнольд (ред.), 1997, Сучасна українська літературна мова, Київ.
- Німчук Василь (ред.), 1978, Історія української мови. Морфологія, Київ.

Streszczenie

W artykule przebadano przysłówki lokatywne, które reprezentują opozycję semantyczną *góra – dół*. Przedstawiono nowe podejście analizy systemu derywatów w odniesieniu do epidygnatycznego słownika dialektalnego. Interpretacja wybranych przysłówków została oparte na materiale gwar ukraińskich.

СЛАВКА КЕРЕМИДЧИЕВА

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин”

Българска академия на науките

бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, ет. 6

София 1113

tel. 359 899 800 609

e-mail: slavka_ker@abv.bg

ЛЕКСИКОГРАФСКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДИАЛЕКТНА КУЛИНАРНА ЛЕКСИКА

КЛЮЧОВА ДУМА: диалектен речник, кулинария, методологически принципи.

SŁOWA KLUCZOWE: słownik gwarowy, kulinaria, zasady metodologiczne.

KEYWORDS: Dictionary of dialects, culinary, methodological principles.

DIALECTAL CULINARY VOCABULARY

ABSTRACT: The most important methodological principles on the basis of which the *Bulgarian Dialect Culinary Dictionary* was composed, are presented. The Dictionary comprises a vast array of Bulgarian words and expressions related to cookery from the entire Bulgarian language territory – within and outside of the dialect continuum. This is a rich and archaic layer of national lexis that reflects Bulgarian culture and traditions in the sphere of everyday dining and during festivals and rituals alike. Chronological and geographic boundaries of the Dictionary material are traced. The conceptional plan for the structure and forming of the articles is presented: choosing of a basic version (title), defining and ordering of the meanings, words with several meanings meaning, illustrative material, localization and geographic section, etc.

През последните години в национален и международен мащаб се забелязва изключително засилен интерес към кулинарията – появили се специализирани телевизионни канали само за готвене, почти няма телевизионен канал без собствено кулинарно предаване, в различни телевизионни формати професионални и непрофесионални готвачи се състезават за

големи награди, създават се много игрални филми с кулинарни сюжети и пр. Публикуват се различни кулинарни книги, списания, рецептурници, книги за виното, шоколада и др., дори се издават специални празни бележници, предназначени да съберат и запазят любимите рецепти от „кухнята на баба” или „кухнята на мама”.

Като отговор на нарасналия интерес в обществото към кулинарията, а и като и възможност да бъде представен в пълнота богат и архаичен пласт от народната лексика, свързана с ежедневно и празнично хранене на българина, в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН се роди идеята за съставянето на Български диалектен кулинарен речник (БДКР). След компютърна обработка на богатия архивен материал и създаването на Словника на бъдещия речник започна съставянето на първите пробни речникови статии.

Най-съществените методологически принципи, въз основа на които ще бъде представена в лексикографски вид кулинарната лексика от българските диалекти, могат да бъдат накратко систематизирани по следния начин:

Извори за речника

Основата на БДКР съставя диалектен материал от Речника на Найден Геров, от други публикувани и архивни източници и от теренни проучвания, а също и от дисертационния труд на Маргарита Котева *Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика)*¹. Част от материала е събрана по специално изготвения от сътрудниците на секцията в края на 80-те и началото на 90-те години на ХХ в. нов и разширен Въпросник за събиране на диалектна лексика по тематични кръгове и групи. Материалите са ексцерпирани от архивни и публикувани източници: многотомния Сборник за народни умотворения, фолклорни и етнографски книги и сборници, регионални речници, езикови описания и краеведски проучвания и мн. др. Особено ценни са автентичните записи на живата народна реч, направени и правени и днес по време на многобройните теренни диалектоложки експедиции в различни райони на страната.

¹ Praca doktorska obroniona w Sofii w 2015, autoreferat: http://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2015/03/Avtoreferat_MK.pdf [dostęp 11.01.2019] (od red. D.R.).

Характер на речника

1. Хронологически граници на речника

БДКР ще съдържа народното лексикално богатство, събрано и публикувано в източници от края на XIX, XX и от началото на XXI в. до днес. Думи от по-ранни епохи няма да бъдат включвани, независимо от техния безспорен диалектен характер. Извън БДКР ще остане и лексиката от публикувани авторски текстове, чието число в последното десетилетие се увеличи многократно, тъй като в много случаи подобна лексика е съзнателно стилизирана в регионално диалектоложко отношение. След внимателен подбор е възможно да бъде включена лексика от излизашите в най-ново време на диалект регионални малки готварски книги и наръчници, както и от книги, написани изцяло на един диалект, каквито вече не са рядкост на книжния пазар.

2. По замисъл БДКР ще има **диференциален** характер, без обаче това определение да има абсолютен характер. Диференциалността ще бъде относителна – речникът няма да съдържа само пълни лексикални диалектизми (т.е. представящи промяната на лексикалния тип), а ще включва също и лексеми, чиито форми и значения се различават от общопознатите. В БДКР трябва да влязат и лексеми, които се отличават от книжовните по своя формален вид (т. нар. фонетични диалектизми). Ако лексемата (дори и нова) съвпада формално и семантично, но има значение (дори и само едно), различно от книжовното, то тя има своето място в речника, тъй като има семантичен обем, различен от семантичния обем на книжовния си съответник – напр. диал. *тучен* в значение на ‘мазен, блажен’ срещу книжовното *тучен* със значения ‘1. плодороден. 2. буен, сочен’.

Диференциалността ще се разбира и в смисъл на елиминиране на всички фонетични и граматични черти на микродиалектно равнище. Ще се отчитат преди всичко различията от словообразователен и семантичен характер. Изключения могат да се направят в отделни случаи, когато напр. се отнася за особеност, която не е регулярна за конкретната диалектна система.

В БДКР не би следвало да се включват думи, напълно еднакви по формален и семантичен признак с книжовно-нормираните си съответствия. Същевременно, за да не се създаде невярната представа, че не се срещат в диалектите, те трябва да бъдат представени в речниковата статия на отделната лексема, в случай че имат, както вече казахме по-горе, поне едно значение, различно от книжовното, напр. ще се включи лексемата **гра̀хче** (*гра̀фче*) ср., умал. от *грах*, заради специфичното ястие *та̀фче гра̀фче* ‘боб, приготвен в меден или глинен съд, тас’.

3. По своя замисъл БДКР ще представя **тематичен речник**, в който ще бъдат включени терминологичните диалектизми от областта на традиционната българска кулинария – храни и напитки. Предвид факта, че „кулинария” означава ‘готварство, изкуство за готвене и приготвяне на ястия’, в обхвата на Речника няма да влязат названия на хранителни продукти, които не са преминали някаква обработка – варене, печене, пържене, мариноване, пресоване, смилане, сушене, ферментация и пр. С други думи – в него няма да бъдат открити имена на ядивни плодове и зеленчуци, които се употребяват в суров, необработен вид; напр. в БДКР няма да бъдат включени лексеми, назоваващи различните видове основни зърнени култури като *ориз*, *пшеница*, *царевица*, *леща* и пр., но ще има речникови статии за всички видове брашна и ястия и пр., приготвени от тях след съответната студена или термична обработка. Напр. лексемата *пипър* ще бъде включена със значението си ‘счукани сухи червени чушки’, но не и като ‘чушки – растение’. Свои речникови статии ще оформят всички подправки за ястия и напитки, тъй като те са естествените съставки за подобряването на техния вкус, вид и аромат и имат широко приложение в народната кулинария.

Извън обсега на Речника ще останат названия на различни действия и състояния на човек, свързани с храненето и пиенето като *ям*, *плюскам*, *плюкам*, *льокам*, *натупанча се*, *набръсен*, *нагмекан* и пр., но ще има названия на различните видове кулинарни обработки като *варя*, *пека*, *сгъстявам*, *запържвам*, *претакам* и пр.

Внимателно и диференцирано трябва да бъде отношението към неологизмите в БДКР. Особено важно е тяхното разграничаване от т.нар. лъжедиалектизми, от оказионализмите и индивидуализмите, тъй като, освен че всички те имат еднакво номинативно съдържание с книжовните си съответници, в повечето случаи са породени от съдържанието на контекста или екстралингвистична ситуация.

Важна група неологизми, които също трябва да бъдат лексикографски подбрани и обработени за БДКР, са напр. названията на кулинарните реалии, които нямат еднословно обозначение в диалекта, за разлика от книжовния език, в който номинацията се осъществява с една лексема (а може и описателно). Дори в състава на такива лексикално-фразеологични новообразувания да има и книжовни думи, номинативното словъсчетание трябва да бъде отразено в речника, напр.: *гушки с месо* ‘сарми с месо’.

Намерили своето място в лексикосемантичните системи на отделните диалекти, създадени по словообразователните закони на тези системи, диалектните неологизми, които отразяват екстралингвистичните промени в съвременния народен бит и едновременно с това все по-засилващото се

влияние на нормирания книжовен език, трябва да бъдат включени като самостоятелни речникови единици, напр.: *вафла*, *еклер*, *пюрè* и под.

4. Замисълът е в БДКР да няма лексеми, които са засвидетелствани в писмени източници, но са без дефиниран самантичен обем, който не може да бъде определен и от контекста. По принцип те трябва да отпаднат още при първичната лексикографска обработка на архивните източници, независимо че може да имат и географско разпространение.

5. Географски граници на речника

БДКР включва словното богатство на българските диалекти от цялата българска езикова територия в нейната непрекъсваемост и извън нея. Лексиката от целия езиков континуум, както и диалектна кулинарна лексика от български говори извън него – от Украйна и Молдова (Бесарабия), Банат, от говора на кримските българи и др., влиза в речника със съответната локализация, с която е засвидетелствана в архивните и публикуваните източници. Тук вниманието ще бъде насочено към ограничаване на думите с несъмнен чужд произход, които не принадлежат към речниковия фонд на българските народни говори от XIX, XX и XXI в.

Тъй като почти липсват целенасочени системни изследвания и събрани материали от българските имиграционни центрове по света, а и поради трудностите при извършването на каквато и да е географска локализация, говорите на българската имиграция (стара и нова) в чужбина не се отразяват в речника.

Следователно, БДКР има широк географски обseg – за пръв път в българската лексикографска практика ще бъде създаден тематичен кулинарен речник, който включва цялото лексикално богатство на българските говори във и извън държавните граници, във и извън диалектния континуум.

Подредба и систематизация на Речника

Предвижда се БДКР да има традиционен азбучно-гнездови принцип на подредба. Възможно е да се обсъди и подреждането по азбучен ред в рамките на подтематични групи, т.е. в евентуалната подтематична група „Супи и чорби” лексемите да бъдат подредени по азбучен ред. Подредбата по подтематични групи има обаче една основна слабост – възможно е едни и същи лексеми да бъдат отнесени към различни подтематични групи (в зависимост от кулинарните традиции на региона), а това ще утежни излишно обема на речника. Отделно е и съображението, че речникът не би следвало да има структурата на готварска книга.

1. Всички заглавни думи, а това са думите, които имат самостоятелни речникови статии, както и думите, които се препращат към тях, ще бъдат представени в азбучен порядък. Думи и изрази, които нямат същински речникови статии, се отнасят към самостоятелните заглавни думи.

По принцип речниковата статия ще се оглавява от една дума. Различни предложни, синтактични и други съставни изрази ще се дават под заглавните думи, усатновени съгласни обявените по-горе принципи. Видовите двойки при глаголите ще съставят самостоятелни речникови статии с препратка към глаголната форма в несвършен вид, където ще се извършва гълкуването; напр. **в̀арвам** несв., **в̀арна** св. Варя бързо и за кратко. и – **в̀арна** св., вж. **в̀арвам**.

2. Фонетични варианти

Промените в диалектната фонетична система не се отразяват в самостоятелни статии. Думите, които имат няколко фонетични варианта, се подават по азбучен ред в една статия към основния вариант. При установяването на вида на заглавната дума (основния вариант) се избира най-близката по вид до книжовната, напр.: *чиверм̀е*, *ч̀увирм̀е* и пр. ще са в речникова статия със заглавка **чеверм̀е**. Възможни са и препратки към основния вариант, ако даден фонетичен вариант е твърде отдалечен от него по азбучен ред, напр. **фис̀ар** м. вж. **вис̀ар** 'филия хляб'. Заглавните думи, които съществуват само в диалектите, получават такъв вид, какъвто хипотетично биха имали в книжовния език, напр.: *ач̀ен̀ик*, *ечен̀ик*, *й̀айчан̀ик*, *й̀айченик*, *й̀айчен̀ик*, *й̀ейченик* '1. вид обреден великденски хляб. 2. вид ястие. 3. вид баница' и пр. ще се включат в речникова статия със заглавка **й̀йчен̀ик** (основен вариант), към която ще бъдат изброени в скоби.

Ако няма алтернативен книжовен облик, или пък установяването на действителната форма на заглавната дума е невъзможно поради неясна етимология, то тогава диалектният облик се нормализира с книжовен правопис, напр.: **бурден̀як** (*бурден̀ак*) м. 'рядко кисело мляко, размесено със суроватка; лятна овчарска храна'.

За установяването на облика на заглавката се отчита евентуалната етимология на думата и евентуалните нейни варианти в славянските езици; регистрираните до този момент различни словообразователни промени на тази дума и нейните варианти; географското разпространение на един или друг фонетичен или словообразователен вариант на думата в диалектите. Когато лексемата има неясна етимология и установяването на представителния облик на заглавката поражда затруднения, е възможно да се постъпи по няколко начина:

а) В случаи от типа *т̀ъган̀ици*, *таг̀ън̀ици* и пр. 'банички с месо' всички промени може да се дадат под една заглавка **т̀иган̀ици**, а всички

останали варианти ще бъдат поместени в раздела за формите (в скоби след нея);

б) Ако някоя дума се явява в няколко варианта, които обаче нямат книжовни съответници, като заглавка може да се даде първият по азбучен ред облик, а останалите варианти да се включат в раздела на формите. Тези останали варианти имат свое място в азбучния ред на Речника, като се препращат към съответната заглавка, напр.: *орàп'ак*, *урàп'ак* и др. вж. **орàпляк** 'огризка от плод'.

При представянето на диференциалната диалектна лексика може да се избере следният подход: заглавна ще бъде думата, която има най-широко разпространение (ако това може да се установи със сигурност, макар и относителна, напр., ако думата е картографирана в Българския диалектен атлас). Ако няколко форми имат приблизително еднакво разпространение, тогава за представителна може да се избере формата, която има най-ясен етимологичен облик.

При представянето на заемките внимателно трябва да се оглеждат всички техни варианти. Ако нито един от тях няма съответствие в книжовния език и етимологичният подход не дава еднозначна интерпретация, тогава вариантите се подреждат по азбучен ред в заглавката. Основният вариант на чуждиците не бива да се нормализира винаги според фонетиката на езика, от който се заема, тъй като има вероятност в нашите диалекти да не се среща никъде в изконния си вид, напр. в българския книжовен език се е наложил турският диалектен, а не книжовен (*ambar*) облик на лексемата *хамбар*, която се открива в нашите говори с различна фонетика и има многобройни значения – в т.ч. и 'пластична украса върху обреден хляб; вид хляб' (за разлика от само двете книжовни: '1. склад за зърнени храни; 2. дървено или железобетонно съоръжение за запазване на зърнени храни или за преработването им в насипно състояние').

Заглавната дума се подава с опростена фонетична транскрипция в основната форма, т.е. в ед.ч. Съществителните имена, които имат форми само за мн.ч., получават квалификатор *само мн.*, а също и квалификатор *обикн. мн.*, когато се употребяват предимно в мн.ч., напр. **валк** (*вал'к*) м., *обикн. мн. вълкове* (*вълкуве, валкуви, вал'куф*) 'тестени топчета'. Глаголните форми се представят в 1 л. ед. ч. сег. вр. в несв. и св. вид. Глаголи, които се употребяват само в 3 л., не се нормализират или препращат към глаголи с пълна парадигма. Възвратните глаголи не се препращат към невъзвратните. Прилагателни имена, елови причастия от ж. и ср.р. се препращат към формата за м.р. ед.ч. Отглаголните съществителни имена не се препращат към глаголите, а оформят самостоятелна статия.

3. Словообразователни варианти

Различните словообразователни варианти се представят като отделни заглавки без взаимно препращане, напр.: **вѝя**, **сѝя**. Отделно се подават и различните глаголни формации от типа **в̀арвам**, **в̀арувам**. Изключение от този принцип са глаголите от несв. и св. вид, напр.: **зг̀рабувам** несв. и **зг̀раб'ѐ** св. 'жарвам изведнъж със силен огън', при които обаче св. в. се препраща към несв. в.

Съществителните имена, които могат да се отнесат към два граматични рода, получават и два квалификатора: м. и ж. Умалителните имена се отделят от основните форми и се подават като самостоятелни заглавки.

4. Омоними

БДКР ще включва терминологична лексика, която по принцип не се характеризира с богата омонимия. Омонимите от различен етимологически произход и омонимите от общ произход се представят с арабска цифра в горния си десен край. Не се представят омоними, които тематично са извън обсега на БДКР, напр.: **к̀укла** ще бъде представена без цифра като 'вид обреден хляб', **ток** също няма да има омоним (със значение 'харман'), а ще бъде тълкуван само като 'вид обреден хляб'. При граматичните омоними не се поставя цифра, тъй като те са разграничени или от граматическите форми, които следват след омонима, или от граматически квалификатор.

5. Причастия

За отделянето на причастията като самостоятелни речникови единици се взимат под внимание следните формални и семантични критерии:

- а) причастия, които не правят изключено от формално и семантично естество, или се дават в илюстративния материал към съответния глагол, от който са образувани, или се подават в същата статия след знак →.
- б) причастия, чието значение се различава от значението на съответния глагол, или чиято формална и семантична връзка с глагола е отслабнала и от контекста е ясно, че те функционират като прилагателни имена, се дават като самостоятелна заглавка и без препратка към съответните глаголи.

Подзаглавни думи

Те се поместват на различни места в речниковата статия. Това са:

1. Различни съчетания, синтактични изрази и др. от типа **богорòдична п̀ита**, **б̀ожи кол̀ач** се поместват като подзаглавки след знак (♦) в края на речниковите статии със заглавна дума **п̀ита**, **кол̀ач**. Те се подават в края

При тълкуването на семантиката на лексемата на първо място трябва да се вземат под внимание авторските обяснения, които се съдържат в ексцерпираниите материали. Ако такива обяснения липсват значението на думата трябва да се установи въз основа на контекста, в който тя е регистрирана. Ако не може да се установи значението на лексемата, тя не се включва в БДКР.

След дефинирането на значението се подава документиращ материал. Той се състои от внимателно подбрани контексти, които във възможно най-голяма степен ясно и еднозначно разкриват и илюстрират значението. За да не се утежнява статията с примери, по-нататък се посочват само районите или пунктовете, в които лексемата съществува точно с това значение. Приема се географски принцип на подреждане, който е възможно да бъде или възприетият принцип в БДА. Обобщаващ том, или в посока от юг към север.

След илюстративния материал на отделните главни значения, след квалификатор *прен.*, се подават евентуалните преносни значения. Те също получават тълкуване, илюстративен материал и географска определеност.

5. Препратки

Думи (или форми на думи), които не са отделни заглавки, се подреждат азбучно като заглавни думи, които се препращат към речникови статии, съдържащи илюстративен материал.

Стилистична характеристика на думите

След разкриването на прякото и преносното значение на лексемата, ако е възможно, се извършва квалификация на нейния емоционално-експресивен характер, на нейната фреквенция, на историческия ѝ живот и др. под. За тези цели се използват следните бележки: *нов.*, *остар.*; *пренебр.*, *ирон.*, *руг.*, *грубо*, *гальов.*, *шег.*, *рядко* и др., използвани в практиката на Речника на българския език.

Географски раздел

Той следва след подадения илюстративен материал към значенията. Оформя се, когато материалът е толкова богат и обилен, че позволява да се направят обобщени изводи за географското разпространение на отделни думи и техните форми и значения. Определянето на географския обсег е различно от локализациите (наванията на единичните населени

пунктове), които вече са подадени по-напред в речниковата статия след документиращия значението материал. Уместно е при определянето на по-големите диалектни райони да се използват възприетите принципи на БДА. Обобщаващ том. Би било дори добре да се направят препратки към карти на атласа, които представят действителното разпространение на значенията на отделни картографиранни лексеми.

С изобилния си и лексикографски интерпретиран диалектен материал БДКР ще служи като база данни за решаването на изследователски задачи в различни области на лингвистиката. Напр. този материал съставя част от излизация многотомен Български етимологичен речник, част от него е публикувана в Старобългарския речник и продължава да се публикува в томовете на Речника на българския език. Много наши и чуждестранни учени – слависти, българисти, балканисти, лингвисти, етнолингвисти и др. ще използват в своите трудове БДКР, така както сега използват фонда на Архива като източник на автентични данни от българската диалектна територия².

Примерна речникова статия:

амур (*амур, хамур*) м. 1. Квасено тесто. *Амур съ казва тестото след замесването – амурот готуф ли е за сечене?* Ряхово, Русенско. 2. Замесено тесто за хляб за една фурна. *До десет сајто вадиме по два амур а лён.* Самоковско. 3. Сладкиш, приготвен от грис, масло и захар. *Слатак амур.* Ракитово, Велинградско. 4. Каша от препечено брашно, захар и олио. Ракитово, Велинградско; *хамур* ♦ *Идва му хамура* – втасва (за тесто): *След приготвянето на сирененатъ нарязва се на квадрати на 10–12 см и се остава да зрей. При това положение вече сирененатъ зрей и му идва хамура.* Слатина, Ловешко

Библиография

- SGP – Słownik gwar polskich. Zeszyt próbny, red. Mieczysław Karaś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
SNČ – Slovník nářečí českého jazyka, <https://sncj.ujc.cas.cz/> [dostup 11.01.2019].
SSN – Slovník slovenských nářečí. Ukážkový zväzok, Bratislava 1980.

² При изготвянето на тази концепция за съставянето на БДКР е използван опитът на полските (SGP), словашките (SSN), руските (SRNG) и чешките (SNČ) учени диалектолози, както и постиженията на книжовната (РБЕ) и диалектната лексикология и лексикография у нас (по-подробно вж. Керемидчиева 2018: 113–134.)

Славка Керемидчиева 2018, Диалекты и диалектология в Болгарии в начале XXI века. – [в]: Труды Института русского языка имени В.В. Виноградова РАН, Москва, с. 113–134.

РБЕ – Речник на българския език, т. 1 (А–Б), второ допълнено и преработено издание, София 2001.

СРНГ – Словарь русских народных говоров, вып. первый, сост. Федот П. Филин, Москва–Ленинград 1965.

Streszczenie

W artykule przedstawiono najważniejsze zasady metodologiczne, na których sporządzono *Słownik kulinarny dialektu bułgarskiego*. Przedstawiono chronologiczne i geograficzne granice dialektów ukazanych w słowniku. Przedstawiono koncepcję struktury i sformułowania artykułów glosariusza: wybór podstawowego nagłówka, definicja i hierarchia znaczeń, materiał ilustracyjny, lokalizacja i sekcja geograficzna itp.

SŁOWIAŃSKIE
SYSTEMY JĘZYKOWE

IRENA SAWICKA

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

ul. Bartoszewicza 1b m. 17

00-337 Warszawa

tel. +48 22 826 76 88

e-mail: irsawicka@gmail.com

MIEJSCE AKCENTU W JĘZYKU MACEDOŃSKIM*

SŁOWA KLUCZOWE: język macedoński, akcent wyrazowy, akcent w dialektach, bałkański typ akcentu, podwójny akcent.

KEYWORDS: The Macedonian language, word stress, stress in dialects, Balkan stress type, double stress.

THE PLACE OF THE WORD STRESS IN THE MACEDONIAN LANGUAGE

ABSTRACT: In the article, the author reflects on the principle according to which words in Macedonian are stressed, and which language level regulates this principle. The author is of the opinion that it is not possible to establish such a rule, consequently the word stress in Macedonian should be treated as part of the dictionary information, although the official standard norm determines the place of stress as antepenultimate.

Przedmiotem artykułu jest zastanowienie się nad zasadą, zgodnie z którą akcentowane są wyrazy w języku macedońskim. Od razu na wstępie powiem, że ustalenie reguły nie wydaje mi się możliwe i jestem skłonna traktować miejsce akcentu w języku macedońskim jako część informacji słownikowej, mimo iż zasadniczo miejsce akcentu jest regulowane z płaszczyzny fonetycznej i oficjalna norma taką zasadę określa. Miejsce akcentu wyznaczane jest na podstawie cech fonetycznych wyrazu – na nosiciela wyróżnienia wyznaczana jest konkretna sylaba, a nie konkretny morfem, jak w wypadku akcentu regulowanego

* Badania finansowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki, nr rej. projektu: 2017/25/B/HS2/00760.

przez płaszczyznę funkcjonalną. W języku o „czystym typie” (bez odstępstw od głównej reguły) z akcentem regulowanym na płaszczyźnie fonetycznej jednostką akcentową jest zestrój akcentowy (wyraz prozodyczny), w języku z akcentem regulowanym na płaszczyźnie morfologicznej jednostką akcentową jest morfem. W praktyce czyste typy raczej nie występują – w typie z akcentem „fonetycznym”, za jaki uważany jest akcent macedoński, granice jednostek morfologicznych modyfikują czasem granice jednostek akcentowych. Bliska typowi czystemu fonetycznemu jest akcentuacja dialektów zachodnich, która stała się podstawą pierwszej normy literackiej, jednak ze względu na częste „ingerencje” z płaszczyzny morfologicznej, nawet w dialektach zachodnich zdarzają się odstępstwa od głównej zasady.

Miejsce akcentu wyrazowego macedońskiego określane jest jako trzecia sylaba od końca. Nie pozwala to jednak stuprocentowo przewidzieć miejsca akcentu w każdym wypadku. Niemal równie często w poprawnej wymowie występują wyrazy akcentowane na drugiej sylabie od końca, w tym wyrazy rodzime, a są też wyrazy z akcentem oksytonicznym. Nie jesteśmy też w stanie sensownie zdefiniować żadnej klasy wyrazów akcentogennych, którą charakteryzowałoby określone odstępstwo od zasadniczej reguły akcentowania. Ponadto przenoszenia akcentu związane z przyłączaniem przez wyraz akcentogeny klityk występują tylko w części zestrojów akcentowych, stąd w zestrojach akcentowych miejsce akcentu nie zawsze jest takie samo, jak w wyrażeniach akcentogennych, nie zawierających wewnątrzwyrazowych junktur. O tym, kiedy akcent przenosi się, a kiedy nie, decyduje jednak rodzaj morfemu klitycznego, a nie jego cechy fonetyczne. Z powyższych względów zaliczamy informację o miejscu akcentu do tzw. informacji słownikowej.

W literaturze na temat miejsca akcentu w języku polskim, występują dwa przeciwstawne poglądy. Ze względu na rodzaj akcentu polskiego mają one zastosowanie także do sytuacji macedońskiej. Według pierwszego poglądu (np. Dłuska 1947, Steffen-Batogowa 1982, 1989) zakłada się prymarny podział na wyrazy akcentogenne, tzw. ortotoniczne, i wyrazy atoniczne, nieakcentogenne. Według drugiej koncepcji (Mańczak 1952, 1952a, 1952b) atomizacja następuje doraźnie w zależności od czynników formalnych, znaczeniowych i ekspresywnych. Oba te poglądy są prawdziwe i naszym zdaniem nie są kontrowersyjne. Informacja słownikowa (pogląd pierwszy) dostarcza reguły akcentuacji wyznaczonej przez kod językowy – jest to poziom fonologiczny. Reguły tego poziomu charakteryzują wymowę wzorcową w lento. Drugi pogląd odnosi się do poziomu realizacji – fonetycznego – określa modyfikacje kontekstowe, które także nie mają charakteru całkiem dowolnego. To, co ulega modyfikacji, to liczba jednostek. Granice międzywyrazowe mają małą wyrazistość percepcyjną: w zależności od czynników znaczeniowych i formalnych jedne z nich mogą się zacierać (wiąże

się to ze ściągnięciem dwu wyrazów prozodycznych w jeden i redukcją jednego z akcentów), lub wzmocnić (wyraz złożony lub długi wyraz zostaje wymówiony jako dwa wyrazy prozodyczne i otrzymuje dodatkowy drugi akcent¹). Ściągnięcia dwu wyrazów prozodycznych w jeden w poprawnej wymowie zachodzą w następującym kontekście: szybkie tempo wymowy, oba wyrazy należą do tej samej grupy syntaktycznej, oba wyrazy są krótkie. Rozbicie jednego wyrazu prozodycznego na dwa zachodzi przy istnieniu silnej wewnątrzwyrazowej junktury (najczęściej w wyrazach złożonych), wyraz jest długi, a tempo wymowy wolniejsze.

Zgodnie z normą wyrazy macedońskie mają akcent ulokowany na trzeciej sylabie od końca (np. *сeтлина*, *лилјада*, *п'аботи*, *с'редува*, *молск'авица*, *нечовештина*, *чeм'ерика*), a wyrazy dwusylabowe mają akcent inicjalny (np. *з'рло*, *с'ело*, *жд'рело*, *п'латно*, *с'ее*, *г'рее*).

Wyrazy akcentogenne możemy podzielić na dwa rodzaje. Do pierwszego należą wyrazy akcentowane według zasady rodzimej (większość wyrazów rodzimych). W derywatach przy tym typie podstawy miejsce akcentu jest z reguły modyfikowane zgodnie z zasadą akcentowania trzeciej sylaby od końca, np. *н'есе* – *з'анесе*, *к'она* – *п'рекона*, *внеч'атоци* – *внечат'оците*. Drugi typ obejmuje wyrażenia akcentowane na innej sylabie. W derywatach przy takim typie podstawy miejsce akcentu pozostaje na tym samym morfemie, np. *позит'ивни* – *позит'ивните*, *колект'ив* – *колект'ивот*, *коп'ира* – *прекоп'ира*.

Miejsce akcentu macedońskiego uważa się więc za ustabilizowane i określane na trzeciej sylabie od końca wyrazu. Mimo iż miejsce akcentu jest określane w płaszczyźnie fonetycznej i akcent nie jest ruchomy, w praktyce akcent może padać na różne sylaby w wyrazie. Macedońskie wyrazy co najmniej trzysylabowe mogą być akcentowane na trzeciej sylabie od końca, na drugiej sylabie od końca; wyrazy co najmniej dwusylabowe mogą też mieć akcent na sylabie ostatniej. Od głównej zasady akcentowania jest dużo odstępstw. W związku z taką repartycją akcentu macedońskiego nie można powiedzieć, że konsekwentnie pełni on funkcję delimitacyjną. Nie pełni też funkcji dystynktywnej, a jedyną jego funkcją jest funkcja kulminacyjna, na podstawie której określamy liczbę jednostek prozodycznych w tekście.

Szczególnym przypadkiem akcentuacji są wyrazy złożone. Część z nich nosi akcent na drugim członie złożenia (np. *полум'есеи*, *полув'окал*), część jest akcentowana zgodnie z regułą określoną dla wyrazów niezłożonych (np. *полумерка*), a w wolnej realizacji możliwe jest traktowanie danej formy jako dwóch wyrazów

¹ Nie wprowadzamy tu pojęcia akcentu pobocznego, ponieważ nie istnieją żadne obiektywne kryteria dla rozróżnienia akcentu głównego i pobocznego, poza tym, że akcent poboczny stanowi prominencję dodaną w stosunku do akcentu stanowiącego informację słownikową.

prozodycznych, (np. akcenty *п'олум'ерка*, *п'олув'окал*). W praktyce występuje więc szereg opcji (np. *й'юз'анад/й'юз'анад*, *й'юз'исток/й'юз'исток*). W formach przymiotnikowych bardziej rygorystycznie przestrzegana jest zasada akcentowania trzeciej sylaby od końca (np. *бел'оруски*, *црн'огорски*, *темн'оцрвен*), ale akcentowanie jak w grupie nominalnej także się zdarza (*б'елор'уски*, *ц'рног'орски*), chociaż uważane jest za nienormatywne. Z kolei w złożonych przysłówkach akcent na trzeciej sylabie od końca jest względnie regularny (np. *гор'едолу*, *лев'о-десно*, *крив'о-лево*, *едноп'одруго*, *от'страна*, *пон'екогаш*, *пон'екаде*, *с'осила*, *тр'пунати*). Opcje pojawiają się zwykle w formach pisanych z łącznikiem (*б'ламу-т'ламу* obok *вам'утаму*).

Wybór formy jest funkcją tempa i długości wyrazu: jako dwa wyrazy prozodyczne (z dwoma akcentami) częściej wymawiane są leksemy relatywnie długie, wymówione wolno; jako jeden wyraz prozodyczny (z jednym akcentem) wymawiane są krótsze złożenia. Zwiększenie tempa sprawia, że wzrasta liczba form z jednym akcentem. Nie bez znaczenia jest też pisownia. Zapis z łącznikiem sprzyja wymowie dwuakcentowej, zapis z interfiksem samogłoskowym sprzyja wymowie z jednym akcentem.

Niektóre wyrażenia mogą być wymawiane zatem jako: 1. Jeden wyraz prozodyczny *бел'оруски* (rzadkie produkcje – wymówione zgodnie z nadrzędną zasadą określoną dla wyrazów akcentogennych, czemu odpowiada fonologiczny zapis: /#be'loruski#/?²), 2. jako dwa wyrazy akcentogenne *б'елор'уски* (każda część złożenia otrzymuje własny akcent: /#be'to##r'uski#/), oraz 3. jak wyraz z proklityką *белор'уски* (akcentowana jest tylko druga część złożenia: /#be'to#r'uski#/?³).

Wśród wyrazów rodzimych istnieją odstępstwa od zasady akcentowania trzeciej sylaby od końca, których nietypowej akcentuacji nie możemy wyjaśnić synchronicznie, np. przysłówki *есен'ава*, *лет'ово*, *зим'ава*, *годин'ава*, z akcentem paroksytonicznym, w opozycji do form rzeczownikowych z rodzajnikiem z akcentem proparoksytonicznym np. *З'имава беше многу долга* 'Zima była

² Wyraz prozodyczny w zapisie fonologicznym ograniczamy dwustronnie junkturami (/#/). Zatem granicy międzywyrazowej odpowiada grupa /##/. Proklityka ma junkturę tylko z lewej strony, a enklityka z prawej – zatem pojedyncza junktura odpowiada połączeniu kłytyki z wyrazem akcentogennym.

³ Szczególny wypadek stanowi wymowa liczebników złożonych, które są wymawiane: 1. jako pojedyncze wyrazy prozodyczne: *един'аесет*, *дван'аесет*, *петст'отини*, itd.; 2. jako dwa wyrazy prozodyczne: *тр'иста* |и|лјади; 3. jako dwa wyrazy prozodyczne, z których drugi zawiera spójnik: *д'в'аесет* |и-д'в'а|, *тр'иесет* |и-ш'ест| (liczebnik *сто* także może ulec proklitycyzacji, tj. stracić akcent: *сто* |д'в'аесет |и-с'едум|), *тр'иста* |и|лјади |и петст'отини |и-ш'еесет |и-тр'и|, obok form z akcentowanym spójnikiem *дваесет* |и-два|, *триесет* |и-шест|, *сто* |д'в'аесет |и-седум|, *леден мили'он* |и петст'отини |и|лјади |и-д'в'есте |и-десет |и-осум|. Prawdziwe wyjątki to: *мили'он*, oraz *мили'јарда* i *били'јарда*.

bardzo długa' vs. *Ние не видовме снег зим'ава* 'Tej zimy nie widzieliśmy śniegu'. Podobnie *глед'ајќи, нос'ејќи, јад'ејќи, зборув'ајќи, чит'ајќи*⁴.

Kolejny wyjątek od proparoksytonezy stanowią niektóre przysłówki: *олк'унса, толк'унса, олк'уцка, толк'уцка, трош'инса*. Norma dopuszcza oboczne akcentowanie niektórych z nich, np. *м'алк'уцка/малк'уцка, т'олк'унса/толк'унса, т'олк'уцка/толк'уцка* (Конески 1999), ale w praktyce zwykle występują z akcentem na trzeciej sylabie od końca: *м'алкуцка, т'олкунса, т'олкуцка*. Zob. też *едв'ај/едвај, одв'ај/одвај*, i in.

Większość „wyjątków”⁵ stanowią jednak tzw. wyrazy obce. Można by tę grupę wyrażenń uznać za wyrazy niezaadaptowane lub zaadaptowane częściowo, gdyby nie to, że znaczna ich część utrwaliła się z paroksytonezą lub oksytonezą i jest ich dużo (30% słownictwa). Najstarsze zapożyczenia (bałkanizmy, greczyzmy, turczyzmy) zaadaptowały się w pełni pod względem akcentowym, np. *б'урек, ш'ише, и'ербет, б'аклава, б'алтија, бур'екчија, боз'аџија, м'усака, кебап'чилица, т'азе, к'ефлија, каба'етлија, касм'етлија, е'пископ, архи'епископ, к'иниса, ч'упе* i in.

Nie uległa pełnej adaptacji tzw. leksyka międzynarodowa (latynizmy, germanizmy, anglicyzmy itd.). Tak duża liczba wyrazów z „obcą” akcentuacją może wpłynąć na zmiany w systemie akcentowym i, jak się zdaje, akcent paroksytoniczny i oksytoniczny utrwalił się w standardzie języka macedońskiego⁶, por. np. wyrazy z paroksytonezą: *авант'ура, авантур'истка, автохитн'оза, а'генда, акт'ива, актив'истка, анализ'а, анк'ета, багат'ела, баз'ука, балер'ина, бан'ана, банкн'ота, бант'изам, бари'ера, барик'ада, блок'ада, бомбони'ера, брав'ура, бриг'ада, вал'ута, ван'ила, вариј'анта, вегетериј'анец, ветерин'арство, вирту'озен, либерал'изам, медиц'ина, мембр'ана, пурит'анство* i in. Wyrazy z oksytonezą: *абажур, абон'ент, авантур'ист, автобус, адвокат, адит'ив, адресант, адрес'ат, аероб'ик, аерокл'уб, аеропл'ан, аерост'ат, апет'ит, аранжер, астрол'ог, атент'ат, ацет'он, багер'ист, батал'јон, библиоф'ил, бигам'ист, бирокр'ат, бискв'ит, бонб'он (i бонб'она), будо'ар, булев'ар, вагаб'онт, вазел'ин, вариет'е, велосип'ед, ветерин'ар, виолин'ист,*

⁴ Diachronicznie rzecz ujmując, akcentowana była trzecia sylaba od końca, ale po desylabifikacji jednej z samogłosek w grupie samogłoskowej, akcent okazał się na penultymie (np. *глед'аеќи > глед'ајќи, нос'ееќи > нос'ејќи, јад'ееќи > јад'ејќи* и сл.). Aby sprawę zinterpretować synchronicznie, przyjmuje się dwumorowość samogłoski. Podobnie tłumaczona jest akcentuacja takich wyrażenń jak *зим'ава* (*zim'a+ova*), *лет'ово* (*let'o+ovo*). Interpretacja dwumorowa utrzymać się nie da. Jest to stadium przejściowe, utrwalone dzięki wprowadzeniu normy. W niektórych dialektach i w tych formach akcent przesunął się na antepenultimę.

⁵ Ze względu na ich liczebność trudno je zresztą traktować jako wyjątki.

⁶ Sprzyja temu: 1. Duża liczba zapożyczeń, 2. Fakt, że połowa macedońskiego terytorium ma akcent regulowany inaczej, 3. Innojęzyczne otoczenie – w greckim i albańskim akcent pada na jedną z trzech końcowych sylab wyrazu.

виртуо|з, витр|аж, во|ал, волонт|ер, литер|ат, пресед|ан, пуберт|ет, радик|ал, ав|анс, антр|е, деп|о, клиш|е, банк|рот, бат|ист, бил|анс, бил|јард, брок|ат, бурж|уј, мен|и, хорм|он i wiele innych. Część z nich w mowie potocznej przyjmuje formę z paroksytonezą, co jest uważane za wymowę niestandardową. Charakterystyczną cechą tej leksyki jest brak przesunięcia akcentu na inny morfem w derywatach, np. *актив|ист – актив|истка, ветерин|ар – ветерин|арство, банкн|оти – банкн|отите, ван|ила – ван|илата, вокат|ивни – вокат|ивниот, аларм|ира – аларм|ираше, акредит|ира – акредит|иравме*. W ten sposób akcent często jest proparoksytoniczny, co oczywiście nie znaczy, że akcent jest regulowany przez fonetyczną regułę akcentowania trzeciej sylaby od końca; to znaczy raczej, że w tej grupie leksemów akcent związany jest z określonym morfemem, nie sylabą. Świadczą o tym także inne przykłady, w których miejsce akcentu nie podlega modyfikacji w związku z przyłączaniem kolejnych morfemów. Na przykład, w wyrazach obcych z proparoksytonezą po przyłączeniu dodatkowych morfemów oczekivalibyśmy cofnięcia akcentu – tymczasem akcent pozostaje na czwartej sylabie, np. *идентифик|ацијата, инвест|иторите, инвест|ициите, инстит|уциите, информ|атичката, испар|увањата, ист|оријата, кл|аницата, климат|ските, ком|исијата, комп|анијата, комп|аниите, комуник|ацијата, констат|ациите*. Norma nie akceptuje tych form, są jednak powszechne. Czasem mówi się tu o akcencie pobocznym – upatruje się go zwykle na ostatniej sylabie przed rodzajnikiem, co nie pozwala zinterpretować go w żaden sposób systemowo. Problem wymaga weryfikacji. Przyjmujemy, że poboczne wzmocnienia wynikają z długości tych wyrażen i są potrzebne do zapewnienia rytmicznej oprawy tekstu. Jest to zjawisko naturalne i dotyczy wszystkich długich leksemów.

Akcentuacja wyrazów obcych złożonych oraz wyrazów zawierających tzw. prefiksoidy zależy od długości wyrazów i od tempa realizacji. Najczęściej akcentowana jest druga część złożenia, np. *автост|он, аеродр|ом, видеосп|от, видеоф|илм, видеоф|он, видеоматериј|ал, микроорган|изам, радиот|ехника обок в|идеосп|от, в|идеоматериј|ал, р|адиот|ехника, в|идеопро|екција, |електро-дистрибу|ција, п|алеослав|истика, хр|омолитогр|афија* itd.

Ta ogromna liczba zapożyczeń pozwala zakwestionować przyjętą przez normę macedońską zasadę akcentowania. Leksyka rodzima także jest pod tym względem dwuznaczna. Zasada akcentowania trzeciej sylaby od końca najlepiej realizuje się w zestrojach akcentowych (tzw. *акцентски целости*), ale też nie we wszystkich rodzajach połączeń.

Oprócz inwentarza klityk danego słownikiem, w szybszej wymowie także krótkie wyrazy funkcyjne, zasadniczo samodzielne akcentowo, mogą tracić akcent i łączyć się z kolejnym wyrazem w jednostkę akcentową. Taka sytuacja dotyczy głównie spójników (stąd niektórzy badacze zaliczają większość spójników do

proklityk). Moje własne badania rytmu⁷ skłoniły mnie do uznania spójników za wyrażenia ortotoniczne (akcentogenne), chociaż, ze względu na swoją krótkość, w realizacji przeważnie tracą akcent, w wolnym tempie wymowy są mimo to przeważnie akcentowane. Charakterystyczne jest jednak to, że obecność spójników w grupie składniowej nie powoduje przenoszenia akcentu.

Klityki, których obecność wpływa na przesunięcia miejsca akcentu w zestrojach akcentowych, to głównie krótkie formy zaimków osobowych i krótkie formy czasowników pomocniczych.

Przyjmujemy, że w reprezentacji fonologicznej wyraz prozodyczny jest dwustronnie wyposażony w junkturę, klityka ma junkturę tylko z jednej strony. Proklityka ma junkturę ze strony prawej (np. /#go/ w /#go#zemam#/), a enklityka z lewej (np. /go#/ w /#zemi#go#/).

Dystrybucja prymarnych klityk (tj. wyrazów atonicznych według słownika) jest ściśle określona. Rodzajniki występują zawsze w enklizie pierwszego wyrazu grupy imiennej, np. *човекот – високиот човек*. W enklizie występują także klityki zaimkowe w trybie rozkazującym: *донесу-ми-ги, зем'ете-го*. W pozostałych rodzajach zdań krótkie formy zaimków i czasowników pomocniczych występują w proklizie, co znaczy, że mogą one rozpoczynać zdanie⁸.

Według tzw. klasycznej normy (akcent na trzeciej sylabie od końca) obecność proklityk w zestroju akcentowym powinna wpływać na zmiany miejsca akcentu, a więc, np. *сум-му-го-кажал т'оа, сте-му-го-рекле т'оа н'а-време, донесу-ми-ги, зем'ете-го, земет'е-му-го* ale w praktyce Macedończycy stawiają tu akcent na części akcentogennej zestroju: *сум-му-го-к'ажал т'оа, сте-му-го-р'екле т'оа н'а-време*. Jedynie w wyrażeniach z negacją regularnie utrzymuje się proparoksytoneza, np. *н'е-добив, не-го-видов, не-го-добив, не-му-го-зде, не-си-го-читал, не-сум-го-видел, не-би-јадел, але не-му-дал, а не н'е-му-дал*.

Jest kwestią dyskusyjną, czy przedrostki należy traktować jako proklityki. Niewątpliwie szew morfologiczny po przedrostku jest istotny dla realizacji fonetycznej wyrażenia (postulujemy tu junkturę). Przyłączenie przedrostka modyfikuje miejsce akcentu w wyrazie zgodnie z regułą określoną dla wyrazów akcentogennych, np. *н'ојасен, н'одобро, н'ајјасен, н'ајдобро, попп'ијатно, најх'еројски, најзим'орлива, н'ајтазе*. To samo dotyczy wyrażen z rodzajnikiem i z zaimkiem osobowym w funkcji posesywnej, np. *брат'учед-му, брату'четка-им, ж'ената* ale *жен'ата-му*. Ewidentnie istotny jest tu fakt, że związek tych klityk z wyrazem akcentogennym jest ściślejszy niż klityk względnie ruchomych, których obecność

⁷ W trakcie pracy nad projektem 2017/25/B/HS2/00760.

⁸ Tak jak we wszystkich klasycznych językach bałkańskich i w śródziemnomorskich językach romańskich, ale inaczej niż w pozostałych językach słowiańskich (wyjąwszy pewne wyrażenia w bułgarskim, jak np. formy czasu przeszłego).

nie wpływa już na przesunięcia akcentu. Natomiast przedrostki i rodzajniki stanowią pod tym względem integralną część wyrazu.

Drugi rodzaj wyrazów prozodycznych zawierających wewnętrzne junktury to tzw. *акцентски целости*, bardzo charakterystyczne dla języka macedońskiego⁹. Są to wyrazy derywowane od dwóch akcentogennych leksemów. Różnią się od wyrazów złożonych tym, że pod względem morfologicznym stanowią połączenie odrębnych jednostek. Od realizacji krótkich fraz nominalnych z doraźną redukcją jednego z akcentów różnią się tym, że akcent przemieszcza się w nich na trzecią sylabę od końca¹⁰. Stanowią one specyfikę języka macedońskiego, np. *кисел¹а-вода*, *кисел¹о-млеко*, *трет¹а-вечер*, *прав¹-шекер*, *син¹-камен*, *црвен¹а-пипер*, *сек¹ој-ден*. Ten typ akcentowania także nie jest już powszechny, częściej już takie wyrażenia wymawiane są jak połączenie dwu wyrazów prozodycznych, a więc np. *кисело-мл¹еко* albo *кисело-мл¹еко*.

O dystrybucji akcentu macedońskiego pisano wielokrotnie, por. Кеписки 1946, Конески 1952, Бојковска, Ѓуркова, Пандев, Цветковски 2003, Савицка, Спасов 1997, Лаброска 2007, 2009, 2012. Duży rozrzut czasowy tych badań pozwala prześledzić zmiany, jakie dokonały się w macedońskiej akcentuacji na przestrzeni ostatnich sześćdziesięciu lat. Można je uogólnić następująco:

1. zwiększyła się liczba wyrazów obcych, których akcentuacja uległa adaptacji¹¹,
2. wycofują się zestroje akcentowe typu *кисел¹а-вода*,
3. całkowicie ustało przenoszenie akcentu na przyimki,
4. ustają też przenoszenia akcentu w wyrażeniach zawierających klityki,
5. przenoszenie akcentu w wyrażeniach z enklitykami nie występuje już w ogóle w wymowie standardowej.

Uogólniając jeszcze bardziej, powiemy, że zwiększa się zakres proparoksytonezy w wyrazach prozodycznych, które nie zawierają wewnątrz junktury, a w wyrazach z wewnętrzną junkturą ustają przenoszenia akcentu. Wyrazy złożone bez interfiks, jak i tzw. *акцентски целости* mogą być wymawiane jako grupy dwu wyrazów prozodycznych.

⁹ To cecha charakterystyczna dialektów zachodnich.

¹⁰ Zazwyczaj w takich wypadkach, np. w krótkiej grupie nominalnej, jeden akcent się redukuje, ale miejsce drugiego akcentu nie ulega zmianie.

¹¹ Rejestruje się wiele dowodów procesu adaptacyjnego w postaci dubletów, np. *бар¹окен* i *бурл¹ескен* (formy zalecane przez normę) faktycznie wymawiane są: *б¹арокен* i *б¹урлескен*. Podobnie *биф¹е* > *б¹ифе*, *ватер¹оло* > *в¹атероло* i wiele innych. Wprawdzie najnowszy opis normy (Правонис 2017: 32) wylicza jeszcze wiele zapożyczeń z oryginalnym akcentem i jako poprawną wymowę wskazuje oboczne realizacje akcentowe, jednak w praktyce realizowane są już regularnie z akcentem na trzeciej sylabie od końca, np. *л¹екран*, *м¹икрофон*, *н¹ервоза*, *п¹ортрет*, *р¹езерва*, *реформа*, *с¹еместар*, *ст¹адион*, *т¹елефон*, *ф¹лагмент*, *ш¹ампон*. Większość tych wyrażen utrzymała się już z akcentem proparoksytonicznym (w dwusylabowcach paroksytonicznym).

W 2017 roku na potrzeby tej pracy powtórzono sondażowo badanie akcentu w wybranych najważniejszych konstrukcjach zawierających klityki. Sporządzono niewielką listę zdań z interesującymi nas konstrukcjami. O ich przeczytanie poproszono 6 osób, w wieku 30–45 lat, mieszkających w Skopje, z wykształceniem wyższym, niewykazujących w wymowie cech dialektalnych.

Wyniki ostatniego sondażu są następujące:

- Akcent się nie przeniósł ani razu na przyimek, np. *без п|адост, во В|елес, на з|осту, по д|рво, при с|рце*, itd. Pojedynczy przypadek akcentowania przyimka odnotowano natomiast w innym badaniu (badanie izochronizmu) – wystąpiło ono w bardzo szybkim tempie realizacji tekstu – był to refleks wzmocnienia początku długiego zdania (przyimek stał na początku zdania). Według normy (Правонис 2017) przyimek może być fakultatywnie akcentowany. W naszych zdaniach przyimki nie były akcentowane nawet w użyciach przysłówkowych (według Правонис 2017 w takich wyrażeniach jak *во в|ода, до н|ебо* przenoszenie akcentu na przyimek jest obowiązkowe). Przenoszenie utrzymuje się tylko w wyrażeniach z zaimkami osobowymi, jak *без нас, до мене*.
- Spójniki nigdy nie przejmują akcentu (według Правонис 2017 w połączeniach z wyrazem pełnoznacznym przenoszenie akcentu jest obowiązkowe, np. *и|у јас, н|у таму*).
- W jednej konstrukcji wystąpił prefiksoid: *псевдокл|асичен*. W wolniejszym tempie dwie osoby zaakcentowały dodatkowo tę część, przekształcając wyrażenie w dwa wyrazy prozodyczne: *п|евдокл|асичен*. Takie realizacje potwierdziło też badanie izochronizmu.
- Wyrazy zawierające przedrostki są akcentowane różnie, większość nosi akcent na trzeciej sylabie od końca, np. *л|оставај, з|анесе, з|ампзнат, пр|екона, пр|екрасен, зап|ленасту*, ale *на|оѓа*. Inaczej akcentowane są czasowniki z sufiksem *-ira*: *кон|ира* i *прекон|ира, запрезент|ира*, itd. (czasowniki z tym sufiksem należą do grupy wyrazów, w których akcent nie przesuwają się w formach pochodnych, zob. wyżej).
- 6 zdań zawierało *e*¹² 'jest'. Akcent ani razu się nie przeniósł na czasownik, np. *сн|ортот е зд|рав, денес е н|ашата прва в|ечер...*, ale w jednym wypadku, przy wolnym tempie wymowy, *e* otrzymało samodzielny akcent: *сн|ортот |е зд|рав*.
- *ќе* oraz pozostałe proklityki czasownikowe (pojedyncze przykłady) raczej już nie przejmują akcentu, chociaż w dłuższym bloku klityk jedna osoba zaakcentowała dodatkowo proklitykę np. ... *ќ|е сте му ја д|але*, obok regularnego *ќе сте му ја д|але*. (Według normy (Правонис 2017: 36) w niektórych

¹² Tej formy nie traktujemy jako klityki. Traci swój akcent z powodu krótkości (jak spójniki), ale nie powoduje to ruchów akcentowych.

- wyrażeniach akcent przenosi się obligatoryjnie na klityki czasownikowe, np. *кај к'е оди, кој к'е оди*).
- 4 zdania zawierały wyrazy prozodyczne z proklityką *се* – również i w tych konstrukcjach akcent się nie przeniósł ani razu, np. *се на'о'о'а, се ј'а'ви*.
 - 8 zdań zawierało konstrukcje czasownikowe z proklityką *не*. Najczęściej stosowano zasadę akcentowania trzeciej sylaby od końca, np. *н'е ја'дам, н'е г'ледај, не ло'ставај, не ост'лавајте, н'е дој'де, не ост'лавај ја*. W tych konstrukcjach zdarzały się wahania, np. *не з'емај го* obok *не го з'емај*.
 - 18 zdań zawierało krótkie formy zaimków osobowych. W tych konstrukcjach akcent rzadko już się przenosił: *го д'адов, го с'акам, му р'ече, ми н'адна, им д'але, го з'ел*, itd. Akcentuacja typu *не з'о сакам* wydaje się już nieaktualna, przez wszystkich respondentów uważana była za hiperpoprawną, ale jednak *з'о уби* wymawiano zawsze z akcentem na proklityce. W wyrażeniach zawierających kilka klityk najczęściej akcentuacja zależała od ilości sylab. Jeżeli wyrażenie składało się z co najmniej 5 sylab, to zwykle grupa dzielona była na 2 wyrazy prozodyczne i dwie sylaby były wyróżnione: grupa klityki i wyraz akcentogenny, np. *н'е му ја ло'ставај, н'е му ја ост'лавајте, н'е му го д'адов, н'е сум з'ел*, ale *не ја в'идел* obok *н'е ја видел* (ale nie *не ја видел*), *не му р'ече* (4 sylaby). Nie jest to jednak reguła bezwyjątkowa, np. *ке сте му ја д'але, т'и си ми с'екогаи*. Najwyraźniej decyzja o akcentuacji zależy od tego, czy w skład grupy klityk wchodzi *не*, które ściąga na siebie dodatkowy akcent w przypadku wystąpienia też innych klityk (większej liczby sylab). Konstrukcje niezawierające *не* wymawiane są jako jeden wyraz prozodyczny.
 - Enklityki, które w tekście występują rzadko, jak się zdaje, raczej nie modyfikują już miejsca akcentu zestroju akcentowego, por. *леве ти ја, леве го, камо ти го*, ale *камо м'и ти го*. Konstrukcje w trybie rozkazującym typu *не остав'ај му ја, не остав'ај му* nie były już przez respondentów uważane za poprawne (według Правопис 2017 przenoszenie akcentu jest tu obowiązkowe).
 - Enklityczne rodzajniki modyfikują miejsce akcentu w wyrazach rodzimych akcentowanych na trzeciej sylabie od końca: *впечат'атоци – впечат'оците*. Wyrazy akcentowane inaczej niż na trzeciej sylabie od końca nie zmieniają akcentu w formie określonej: *нукле'арно – нукле'арното, позит'ивни – позит'ивните, колект'ив – колект'ивот*.
 - Wyrazy złożone były akcentowane zgodnie z regułą akcentowania trzeciej sylaby od końca: *в'елигден, злов'есница, шест'окрила*. Jednakże reguła trzeciej sylaby od końca występuje głównie w utrwalonych, często używanych formach i w wyrażeniach zaczerpniętych z twórczości ludowej. Współcześnie wyrazy złożone są akcentowane różnie, por. *црвеноарм'ееи, црвенок'ожеи, црвенок'ос* (akcentuacja jak w grupie imiennej, w której pierwszy akcent, na

wyrazie określającym redukuje się), *црвен'оперка*, *црн'озорец* (akcentuacja, jak w wyrazach akcentogennych niezłożonych). Ten ostatni typ akcentowania jest coraz rzadszy.

- W krótkich grupach imiennych, w normalnym tempie wymowy, każdy człon jest akcentowany, np. *н'ова влада или ст'ара влада*. W szybkim tempie wymowy jeden z akcentów może ulec redukcji, ale zwykle będzie to akcent drugiego członu, np. *н'ова влада или ст'ара влада*, ale już nie tak, jak w „klasycznych” przykładach typu *кисел'а вода*.
- Krótkie spójniki, jedno i dwusylabowe (pojedyncze przykłady), wymawiano jako proklityki. Nie modyfikowały one jednak miejsca akcentu w zestroju akcentowym, np. *да се ј'ави*, ale w bogatszym ciągu klityk, w wolniejszej realizacji, mogą otrzymać akcent, zwłaszcza spójniki więcej sylabowe, *н'ова влада 'или ст'ара влада*, ...*дека ќе те му ја д'але*... obok regularnego *дека ќе те му ја д'але*...

Generalnie obserwujemy ustanie zasady akcentowania określonej sylaby w zestroju akcentowym zawierającym klityki. Najczęściej zachowane zostaje miejsce akcentu wyrazu akcentogennego. Zatem akcent macedoński uznajemy w dalszym ciągu za określony na płaszczyźnie fonetycznej, ale określany jest na wyrazach akcentogennych, a nie na wyrazach prozodycznych (w skład których mogą wchodzić klityki) – w większości wyrazów jest to akcent proparoksytoniczny lub paroksytonioczny (też w klitycznych wyrażeniach akcent przenosi się na trzecią albo na drugą sylabę od końca). Chociaż liczba wyrazów z akcentem oksytonicznym wcale nie jest marginalna i trudno traktować je jako wyjątki. Taki sam rozwój przeszła akcentuacja w języku polskim, gdzie przeniesienia na proklitykę zachowały się już tylko w nielicznych utrwalonych wyrażeniach (np. w wyrażeniach przyimkowych w funkcji przysłówkowej: *н'а дно*, *н'а г'лос* – obok *на дн'о*, *на г'лос*). Zmianom tradycyjnej reguły akcentowania trzeciej sylaby od końca w wyrazach prozodycznych sprzyja fakt, że niemal połowa macedońskiego obszaru dialektalnego ma inny akcent – regulowany głównie w płaszczyźnie morfologicznej, a więc na określonych morfemach, nie sylabach. Nawet akcentuacja pewnych utartych wyrażen złożonych, głównie o funkcji przysłówkowej, zmieniła się tak, że każdy człon wyrażenia został zrekonstruowany jako samodzielny, np. *плака за плака*, a nie *раказ'арака*, *з'оре долу*, *лоткрај н'акрај* obok *од кр'ај*, *на кр'ај* itp., itd. Rekonstruuje się też akcent w członach wyrazów złożonych, a także w grupach nominalnych, a więc nie *црв'енокос*, ale *црвенок'ос*, nie *кисел'о млеко* czy *нрв'а вечер*, ale już tylko *к'исело млеко* i *н'рва вечер*. Przenoszenie akcentu najczęściej zachodzi jeszcze wtedy, kiedy w skład wyrażenia wchodzi krótkie formy zaimków osobowych – są to już jedyne proklityki, które jeszcze często przejmują akcent (*не му ј'а даде*, *не му з'о зел*, *не з'о зел* obok *не го зел*). Z drugiej strony fakt, że inna część obszaru dialektalnego przestrzega tradycyjnej akcentuacji – spowalnia zmiany reguł akcentuacji.

Ewidentnie ostatnie wydanie preskryptywnej normy (Правопис 2017) nie rejestruje faktycznej wymowy kulturalnych środowisk Macedończyków; zalecane jest przestrzeganie tradycyjnych zasad opisanych przez Koneskiego w 1952 roku (Koneski 1952: 139 pas), a zmiany akceptowane są bardzo ostrożnie. Ewidentnie nadrzędna zasada akcentowania w dalszym ciągu pozostaje fonetyczna; ingerencje z płaszczyzny morfologicznej są sprawą naturalną.

Szczególny przypadek stanowi akcentuacja pewnych typów literowców, w których akcent regularnie pada na ostatnią sylabę. Mowa tu zwłaszcza o takich abrewiaturach, które składają się ze spółgłosek. Są one z reguły akcentowane na ostatniej sylabie, np. *СНР* (*Секретариат за надворешни работи*) [s^on^or^o], *СФРЈ* (*Социјалистичка Федеративна Република Југославија*) [s^of^or^oj^o], *ССМ* (*Сојуз на синдикатите на Македонија*) [s^os^om^o], a także *ВМРО* (*Внатрешна македонска револуционерна организација*) [v^om^or^oo]. Ponieważ ich wymowa przypomina skandowanie, lepsza byłaby interpretacja frazowa, tzn. takie wyrażenie traktowane byłoby jako fraza zanurzona w innej frazie. Przyjmuję więc, że każda sylaba jest akcentowana (stanowi odrębny wyraz prozodyczny). Jeśli tak, to wyróżnienie ostatniej sylaby jest naturalne, ponieważ ostatnia głoska jest tu nośnikiem akcentu frazowego a nie wyrazowego. Akcent frazowy we frazach nienacechowanych regularnie pada na ostatni takt (wyraz). Zresztą poszczególne spółgłoski są w literowcach odrębnie wymawiane – po każdym takim członie występuje wyraźna niefonologiczna samogłoska (o charakterystyce fonetycznej między [ε] i [i], którą oznaczyłam umownie jako [ə]).

Typ akcentu jest cechą wyraźnie różnicującą standard macedoński od standardu języków słowiańskich, z którymi sąsiaduje. W formach standardowych akcent macedoński regulowany jest z płaszczyzny fonetycznej (określany na sylabie), w serbskim i bułgarskim – z płaszczyzny morfologicznej (określany na morfemie). Serbski akcent od bułgarskiego różni nie tylko fizyczny korelat akcentu, ale także szereg ograniczeń dystrybucyjnych, które pochodzą z płaszczyzny fonetycznej (brak akcentu rosnącego na ostatniej sylabie, w tym w jednosylabowcach, coraz mniej aktywne przenoszenia akcentu na proklityki oraz w złożeniach). Tak jest w językach literackich. Natomiast zarówno dialekty serbskie, jak i macedońskie, są pod tym względem dość zróżnicowane. Obszar Bułgarii jest nieco mniej zróżnicowany.

Dialekty macedońskie z grubsza możemy podzielić na takie, w których miejsce akcentu określamy na morfemach (część wschodnia) i takie, w których miejsce akcentu określamy na sylabie liczonej od końca wyrazu. Żaden z tych typów nie jest czysty¹³.

¹³ Opis akcentuacji dialektalnej przeprowadzono w ramach innego grantu DEC-2013/08/M/HS2/00438. Rezultaty opublikowane w Цихнерска, Савицка (2018). Tam też zob. źródła i literatura przedmiotu.

W większości dialektów z akcentem „morfologicznym” mamy silnie zaznaczoną tendencję do stabilizacji miejsca akcentu w paradygmatach fleksji nominalnej. We fleksji werbalnej w dalszym ciągu akcent jest ruchomy, zapewne z tego względu, że miejsce akcentu pełni tu funkcje dystynktywne, np. [v^likaχ], [vik^la], [vik^laa] – aoryst vs. [vik^laχ] [v^lika], [v^likaa] – imperfectum, natomiast we fleksji nominalnej często jest konsekwentnie stabilny, np. [čov^lek], [čov^leko], [čov^leci], [čov^lecite] (wieś Radoviš). Dodatkowo wyróżnia się tu znaczny obszar z restrykcją akcentowania ostatniej sylaby otwartej, obejmujący pasmo środkowej Macedonii Egejskiej i sąsiadujące z nim wsie w Macedonii Wardarskiej. Jednak w każdej z tych gwar występuje szereg odstępstw od tej zasady, które dotyczą przede wszystkim akcentuacji form werbalnych, głównie aorystu i wyrazów obcych, np. [vik^la], [dojd^le], [dušem^le], [žad^le] (Radoviš). Ponadto dialekty serskie i dramskie wyróżniają się na tyle silnym akcentem pobocznym, że badacze uznali za potrzebne uwzględnić ten fakt w opisie. Na tym obszarze podwójna akcentuacja jest regularna w wyrazach cztero- i więcej sylabowych, np. [g^lošni^licà], [k^lòrkàr^lackà] (Negovan), [gr^ladòv^letò], [fl^lastuv^lica] (Plevna), [b^livol^licà], [losen^lovi], [z^lemi s^li gò] (Elešnica). Poboczny akcent zdarza się też w innych dialektach macedońskich, ale jest rzadki i ograniczony do wybranych kategorii morfologicznych, najczęściej prefiksów stopniowania przymiotników i morfemu *ne-*, np. [n^lesul^leno], [p^lopij^lan] (Embore), [p^lovis^lok], [n^lajgol^lem], [n^leves^leuj] (Šlegovo).

Dialekty z akcentem „fonetycznym” obejmują dwie trzecie obszaru Republiki Macedonii – część zachodnią oraz zachodnią część Macedonii Egejskiej. Dzielimy je na te z przewagą proparoksytonezy i takie, w których przeważa paroksytoneza. Proparoksytoneza faktycznie obejmuje proparoksytonezę i paroksytonezę. Dialektolodzy macedońscy definiują akcent wyrazów z paroksytoneżą jako wyróżnienie trzeciej mory od końca. Mogłoby to ewentualnie mieć uzasadnienie tylko w wypadku wystąpienia długiej samogłoski w jednej z dwu ostatnich sylab, np. [g^loto:] < [gotovo] (Vrutok), [pos^lēja:], [prog^lo:ri] (Peštani), ale w znacznej części gwar jest to odniesienie jedynie historyczne, ponieważ bardzo często paroksytoneza występuje w wyrazach, w których dwie ostatnie sylaby (samogłoski) są krótkie. W dialektach, w których akcent jest zasadniczo proparoksytoniczny, penultima występuje głównie w tych wyrazach, gdzie zmiany fonetyczne doprowadziły do redukcji jednej z trzech końcowych sylab. Najczęściej jest to zanik interwokaliczej spółgłoski i zmiany w powstałej w ten sposób grupie samogłoskowej (ściągnięcia w jedną samogłoskę lub dyftongizacji grupy), np. [trud^lojna] < [trudovina], [let^lovo] < [letoovo], obok [l^letovo], [bogor^lojca] < [bogorodica]. Pod tym względem wyróżnia się sam północno-zachodni skrawek Macedonii, gdzie zasada akcentowania antepenultymy wydaje się bardziej konsekwentna, także w wypadku redukcji sylaby na skutek ściągnięcia samogłosek lub desylabifikacji

jednej z samogłosek w grupie, np. [sledej^ki], [l^lastojca], [svlekrva] i [svekl^rvata] (Tearce), [n^la zemna], [l^od noga], [z^limava] obok [zim^lava], [l^ot kamen] obok [ot k^lamen] (Mlike), [r^logojte], [b^logatjot] (Mala Prespa).

W kwestii przenoszenia akcentu w zestrojach akcentowych nie ma jednolitości nawet w ramach jednej gwary.

Akcent paroksytoniczny występuje zasadniczo już poza granicami Republiki Macedonii. Konsekwentną paroksytonezę mamy tylko we wsiach macedońskich wokół Korczy w Albanii. Ale w pozostałych wsiach macedońskich w Albanii (rejon Golobrda, Prespy i albańskiej Gory) występuje konsekwentna proparoksytoneza, stosowana także w zestrojach akcentowych.

W zachodniej części Macedonii Egejskiej (plus niewielki skrawek w południowo-centralnej Macedonii, blisko granicy z Grecją) występuje wprawdzie jeszcze akcent swobodny, ale z silną tendencją do stabilizacji na przedostatniej sylabie, np. [g^lo^lup], [gu^lombi], [č^lovek], [č^loveci] (Nestram). Jest to więc mieszany typ akcentu, fonetyczno-morfologiczny. Nieregularnie występują w tej grupie przenoszenia akcentu w zestrojach akcentowych, a także zjawisko ściągnięcia na siebie akcentu przez niektóre morfemy (głównie sufiksy)¹⁴, np. [mačar^lok], [g^luvend^lar] czy stabilizacji akcentu przy określonej budowie morfologicznej, jak na przykład występowanie antepenultymy w wyrazach zawierających sufiks -ov – [loč^lovo], [d^lambuva] (Nestram). Słabsze tendencje do stabilizacji występują także dalej na wschodzie Macedonii Egejskiej, o czym świadczą choćby zróżnicowane opinie na ten temat.

W literaturze przedmiotu wspomina się również o akcencie inicjalnym, który jakoby miał występować we wsi Gorna Korešča (kosturskie) oraz we wsiach z regionu Dolnej Prespy (Шклифов 1973). Również Widoeski (1995) wymienia akcent inicjalny występujący w gwarach wokół Małej Prespy, co może mieć związek z tzw. akcentem kolumnowym obecnym w dialektach greckich wokół Kosturu.

Uogólnienie Božidara Widoeskiego (1995) doskonale obrazuje sytuację – stopniowe przejście od wschodniego, archaicznego do zachodniego typu akcentuacji: od akcentu regulowanego morfologicznie, ruchomego, poprzez stopniowe etapy stabilizacji na określonym morfemie paradygmatu (akcent o ograniczonej swobodzie i niepełnej morfologicznej stabilizacji), następnie akcent zasadniczo paradygmatyczny z pewnymi restrykcjami regulowanymi fonetycznie i wreszcie ku zachodniemu akcentowi w pełni zależnemu od płaszczyzny fonetycznej. W tej ostatniej grupie wyróżnił Widoeski gwary z antepenultimą (mniej lub bardziej jednolitą – część zachodnia), penultimą (tylko wokół Korczy) i akcentem inicjalnym (okolice Małej Prespy).

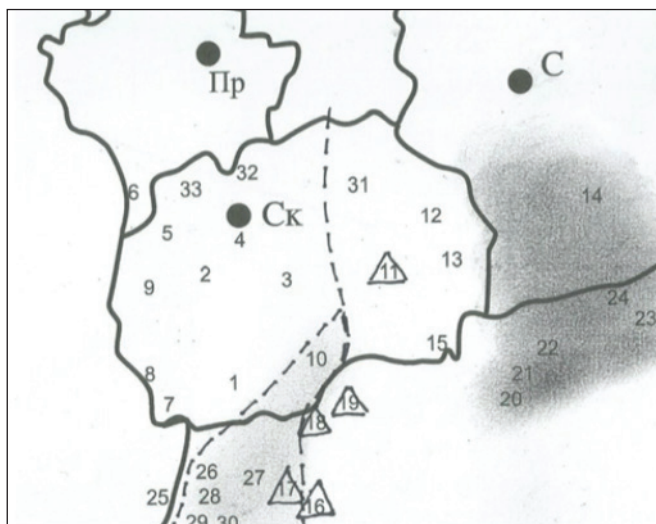
¹⁴ Co jest typowe dla języka albańskiego.

Każdy z rodzajów akcentowania w dialektach macedońskich nawiązuje do sąsiednich terenów. Akcent regulowany morfologicznie obejmuje część wschodnią i łączy się z terytorium Bułgarii o takim samym typie akcentu.

Dialektologia bułgarska dzieli dialekty na te z nowszą akcentuacją (akcent przesunięty – są to dialekty bałkańskie (tj. wokół masywu Bałkan) oraz dialekty z bardziej archaiczną akcentuacją – pozostałe. Jedynie część dialektów rupskich wyróżnia się podwójną akcentuacją (Стойков 2002: 224). Jest to z pewnością to samo zjawisko, które dialektologia macedońska określa jako silny akcent poboczny, zwłaszcza że tereny te bezpośrednio sąsiadują ze sobą.

Wyrażna granica typologiczna występuje natomiast między północno-zachodnią częścią Macedonii (z antepenultimą) i akcentuacją serbską. Żaden z dialektów serbskich nie ma akcentu ustabilizowanego na konkretnej sylabie. Jedyna paralela z macedońskim mogłaby ewentualnie dotyczyć tych dialektów serbskich, w których nie występuje politonia, a więc sąsiadujących bezpośrednio z macedońskimi dialektów prizrensko-tymockich, i także w pewnej części kosowsko-resawskich (na Kosowie). Wprawdzie w wypadku tych ostatnich tradycyjnie mówi się o dwóch akcentach, jednak oba są tzw. opadające, a różnica w gruncie rzeczy dotyczy długości samogłoski, a nie jakości akcentu.

Mapa 1. Rodzaje akcentu wyrazowego.

Na lewo od linii przerywanej – obszar z akcentem stabilizowanym, na prawo – obszar z akcentem swobodnym. Na wyodrębnionym trójkącie u dołu mapy akcent jest swobodny, ale z wyraźną tendencją do stabilizacji na penultimie. Trójkątami oznaczono gwary, w których nie akcentuje się sylab wygłosowych. Obszar zaczerwoniony wyznacza gwary macedońskie i bułgarskie z podwójną akcentuacją (za Цихнерска, Савицка 2018).

Zasady greckiej (a także albańskiej) akcentuacji wyrazowej zapewne mogły przyczynić się do stabilizacji akcentu w języku macedońskim. Zarówno w greckim, jak i w albańskim akcent wyrazowy także pasuje się na jednej z trzech ostatnich sylab, chociaż reguły wyboru sylaby akcentowanej są różne. W żadnym z tych dwóch języków nie można jednoznacznie określić płaszczyzny, na której ten wybór się dokonuje. W większości dialektów macedońskich (zachód i centrum) jest to płaszczyzna fonetyczna, ale na ogół jest od tej zasady szereg wyjątków, najczęściej dotyczących zasady przenoszenia akcentu w związku z przyłączaniem klityk. Jest to skutek wahań systemu związanych z określeniem jednostki akcentowej: wyraz prozodyczny czy leksem. Na wschodzie wybór miejsca akcentu związany jest ze strukturą morfologiczną wyrazu, ale i tu występują sytuacje, kiedy ingeruje płaszczyzna fonetyczna (dotyczy to w szczególności ograniczeń akcentowania pewnych sylab).

W albańskim najczęściej akcent pada na ostatnią sylabę tematu słowotwórczego, jednak i tu istnieje szereg odstępstw – najczęściej związane są one z faktem, iż sporo sufiksów słowotwórczych ściąga na siebie akcent. W paradygmatach fleksyjnych akcent jest na ogół ustabilizowany. W dialektach gegijskich (z którymi głównie graniczy macedoński) często występuje akcent paroksytoniczny, tam gdzie dialekty południowe, toskijskie, mają oksytonezę (dotyczy to zwłaszcza wyrazów zapożyczonych z języka tureckiego).

W greckim także akcent związany jest z określonym morfemem, ale występuje tu szereg ograniczeń związanych z faktem, że akcentowana może być tylko jedna z ostatnich trzech sylab wyrazu, między innymi ten fakt wpływa na utrzymywanie się ruchomości akcentu w paradygmacie (np. *ο άγγελος* ‘anioł’, *του άγγελου*), mimo wyraźnych tendencji do stabilizacji – na przykład w odmianie czasownikowej akcent dąży do stabilizacji na trzeciej sylabie (nie morfemie) od końca. Zmiany miejsca akcentu wywołane są nie tylko przyłączaniem końcówek fleksyjnych, ale także morfemów klitycznych. Jeśli wyraz wzbogaca się w ten sposób o ilość sylab i zwłaszcza, gdy akcent główny pada na ostatnią sylabę, często wykształca się dodatkowy akcent inicjalny – w tradycji językoznawczej greckiej nazywany akcentem kolumnowym. Wyrazy mogą zatem zawierać dwie sylaby wyróżnione, ale najczęściej bywa tak, że akcent główny zanika, a pozostaje tylko akcent sekundarny (kolumnowy), który charakteryzuje całe paradygmaty. Oba akcenty utrzymują się rzadko. Podwójna macedońska akcentacja we wschodnich dialektach Macedonii Egejskiej i w dialektach bułgarskich ma zapewne związek z podobną sytuacją w dialektach greckich, zwłaszcza że akcent kolumnowy jest cechą charakterystyczną dialektów greckich Macedonii Egejskiej. Jest to akcent inicjalny, jaki rozwinął się jako reakcja na zbyt długie stopy (odległość między sylabami wyróżnionymi), a więc w wyrazach dłuższych niż trzysylabowe, zwykle z akcentem paroksytonicznym (np. [lexas|ami]

‘zgubiliśmy’)¹⁵. Dalszy rozwój takich wyrazów był trojaki: 1. Zachowały się oba akcenty, 2. Zachował się akcent pierwotny (ruchomy), 3. Zachował się akcent inicjalny. Według Ch. Tzitzilisa i M. Margariti-Ronga¹⁶ akcent kolumnowy (tj. zachowanie obu akcentów) zasadniczo jest charakterystyczny dla prawie całej Macedonii Egejskiej, choć pozostałe rozwiązania także się zdarzają. Pozytywnie potwierdzony jest dla regionu Kosturu (na podstawie udostępnionego fragmentu pracy G. Papanastasiou i E. Papadamou na temat dialektów Kastorii¹⁷). Podobny efekt wywołuje w większości dialektów greckich przyłączanie enklityki – mianowicie, jeżeli wyraz akcentogenny ma akcent proparoksytoniczny, po przyłączeniu klitycznej formy zaimka osobowego otrzymuje dodatkowy akcent na sylabie ostatniej, np. σκοτωσε τον ‘zabij go’, το αλογο μου ‘mój koń’ wymawiane są zwykle [sklotos^leton], [t^laloy^lomu].

Podobny podwójny akcent wyrazowy został stwierdzony także w części dialektów macedońskich w Macedonii Egejskiej (zob. wyżej). Taki silny poboczny akcent odnotowano w dialektach macedońskich regionu Dramska i Serska. Podwójna akcentuacja jest regularna w wyrazach cztero- i więcej sylabowych, np. [g^ləsiⁿlicá], [k^lər^kar^lackà] (Negovan). W Bansko podwójna akcentuacja jest dość częsta także w wyrazach trój sylabowych (np. [kl^laden^lec], [k^lazvm^le]), ale najczęściej podwójne akcentowanie ma miejsce w wyrażeniach zawierających klityki (np. [pr^laznu^lalo sle e])¹⁸.

Podwójny akcent występuje na dużym obszarze południowo-zachodniej Bułgarii, w zachodnich dialektach rupskich (niektórych rodopskich) i w całej Macedonii Piryńskiej. W *Български диалектен атлас* (2001) zagadnieniu temu poświęcono trzy mapy: A51 ([gr^ladov^lete], [s^linov^lete]), A52 ([v^lolov^lete]) i A55 ([k^losač^lite]). Stojkov (Стойков 2002, 224) określa ten typ prozodyczny jako dwa główne akcenty w wyrazie. Konwergencja z greckimi dialektami wydaje się niewątpliwa. Według R. Alexander (1995) akcent kolumnowy z pewnością jest zjawiskiem arealnym, jednakże słabo zbadany z tego względu, że nie występuje w standardowych formach języków. Zjawisko podwójnego akcentowania ma wszakże w językoznawstwie bułgarskim bardzo bogatą literaturę (por. Kolev 2004, gdzie zebrano poglądy językoznawstwa bułgarskiego na ten temat). Wśród

¹⁵ Pełen paradygmat tej formy wygląda następująco: 1 sg. [ˈeχasa], 2 sg. [ˈeχasis], 3 sg. [ˈeχasi(n)], 1 pl. [ˈeχasˈami], 2 pl. [ˈeχasˈeti], 3 pl. [ˈeχasan].

¹⁶ Wciąż czekamy na ukazanie się pracy tych autorów na temat dialektów północnej Grecji (od dawna w druku).

¹⁷ O ile nam wiadomo, autorzy zaniechali dalszej pracy nad tym tematem.

¹⁸ Ronelle Alexander, która przeprowadziła szczegółowe badania terenowe w Bansko (Alexander 2004) uważa, że gwara tej miejscowości jest klasycznym przykładem podwójnego akcentu, natomiast w opublikowanym niedawno opisie „Банскиот говор” (Цветановски i in. 2014) nie ma na ten temat ani słowa.

rozważanych przyczyn takiego stanu rzeczy, naszym zdaniem, dwie zasługują na poważne potraktowanie, przy czym wzajemnie się nie wykluczają. Pierwsza to wpływ grecki, a druga to etap przejściowy między akcentem regulowanym morfologicznie a stabilizacją akcentu na określonej sylabie. W gruncie rzeczy u źródeł obu tych czynników leży ten sam mechanizm: reakcja na nadmierną długość stopy¹⁹. Uważa się także, że obszar z podwójną akcentuacją w połowie XIX w. był szerszy i obecnie ewidentnie się kurczy.

Podwójna akcentuacja występuje na znacznie szerszym obszarze Bułgarii niż wskazano wyżej, nawet na północnym-wschodzie, jednak nie są to identyczne sytuacje jak te, które tu omawiamy. Ronelle Alexander (2004) wyróżnia wśród nich dwa główne systemy akcentowe: 1. Podwójna akcentuacja (z dwoma głównymi akcentami), których miejsce wyznacza rytm sylabiczny (południowo-zachodnia Bułgaria) – większość przykładów to wyrażenia z co drugą sylabą akcentowaną (a więc nieco inaczej niż w greckim) i 2. Akcentuacja poboczna (sekundarna), która jest związana z określonymi formami morfologicznymi (pewnymi klitykami) wchodzącymi w skład wyrazu prozodycznego. Ten typ występuje w różnych odmianach w różnych miejscach Bułgarii i nie ma nic wspólnego z omawianym tu typem akcentuacji podwójnej. Na przykład w wielu gwarach, w tym w potocznym standardzie, kiedy klitykę poprzedza partykuła negacji, wówczas ta klityka otrzymuje akcent: [ne g'lo pòzn'avlam]; w miejscowości Erkecz w północno-wschodniej Bułgarii dodatkowy akcent otrzymuje rodzajnik, np. [d'oktorit'e].

Tak więc w sumie, w macedońskim, greckim i albańskim, a także w arumuńskim, miejsce akcentu ograniczone jest do trzech ostatnich sylab, mimo że reguły akcentowania są różnego rodzaju. Niemal zawsze przy regułach o charakterze morfologicznym pojawia się silna ingerencja z płaszczyzny fonetycznej, która w środkowych dialektach macedońskich zdecydowanie dominuje. Taka ingerencja zaznacza się wyraźnie także w dialektach greckich. Występuje także w albańskim. Zasada morfologiczna akcentowania dominuje we wschodniej części obszaru językowego macedońskiego.

Podsumowując, stwierdzamy związki arealne macedońskiego w zakresie akcentuacji z dialektami greckimi, a także z językiem bułgarskim. Związki macedońsko-bułgarskie dotyczą gwar, w których miejsce akcentu jest regulowane w płaszczyźnie morfologicznej. W znacznej części tych dialektów występuje tendencja do stabilizacji miejsca akcentu głównie w paradygmatach fleksji nominalnej. A ponadto często unika się akcentowania wygłosowej sylaby otwartej (taką

¹⁹ Co jest motywowane neurobiologicznie. Rytm jest zasadą organizacji wszelkich czynności neurobiologicznych (np. oddychanie, rytm dobowy) i czynności świadomie regulowanych (np. rytm tańca, rytm mowy).

sytuację odnotowano w części środkowej Macedonii Egejskiej i sąsiadujących wsiach Macedonii Wardarskiej). Ponadto dialekty serskie i dramskie wyróżniają się na tyle silnym akcentem pobocznym, że wyrażenia z taką akcentuacją określane są jako wyrażenia podwójnie akcentowane.

Natomiast na większości terytorium Republiki Macedonii (część zachodnia i środkowa) akcent regulowany jest w płaszczyźnie fonetycznej – jest to głównie akcent paroksytoniczny i proparoksytoniczny. Na samym skrawku południowo-zachodnim konsekwentnie występuje paroksytoneza (część gwar macedońskich w Albanii), w skrajnych punktach w Grecji i na małym skrawku Macedonii Wardarskiej).

Jedynie między północno-zachodnią częścią Macedonii (z antepenultimą) i akcentuacją serbską występuje wyraźna granica typologiczna. Na pozostałym obszarze macedońskim występują nawiązania do sąsiednich terenów. Akcent regulowany morfologicznie obejmuje część wschodnią i łączy się terytorium Bułgarii o takim samym typie akcentu. Pozostałe obszary charakteryzuje podobne sytuowanie akcentu w wyrazie, chociaż decyzje mogą pochodzić z różnych płaszczyzn. Jedynie w kilku punktach zachodnich, zwłaszcza północno-zachodnich, mechanizm proparoksytonezy wydaje się żywy i konsekwentny, co przejawia się w przenoszeniu akcentu w wypadkach ściągnięcia dwóch sylab (zaniku spółgłoski na skutek lenicji i przejścia grupy samogłoskowej w jedną samogłoskę) oraz w bardziej konsekwentnych przesunięciach akcentu w związku z przyłączaniem proklityk i enklityk. Tak więc, podsumowując, dialekty Macedonii Wardarskiej zachodniej i środkowej, dialekty greckie, arumuńskie i albańskie prezentują podobny typ akcentuacji, mimo że mechanizmy regulacji miejsca akcentu nie są identyczne. Por.

[...] македонскиот е поблизок до неговите соседни несловенски балкански јазици, т.е. албански, влашки и грчки (niž do bułgarskiego – I. S.), имено поместувањето на клитики пред глаголот и појава на третосложниот акцент. Овие две појави можеме да ги споиме. Во грчкиот и влашкиот постојат правила според кои акцентот не може да паѓа по далеку од третиот слог од крајот на зборот, додека во албанскиот јазик склоноста на акцентот да паѓа на последниот слог на основата доведува до фактичко ограничување на акцентот на последните три слога (Фридман 2011: 101).

Oraz:

Во грчкиот и влашкиот постојат правила според који акцентот не може да паѓа подалеку од третиот слог од крајот на зборот, додека во албанскиот јазик склоноста на акцентот да паѓа на последниот слог на основата доведува до фактичко ограничување на акцентот на последните три слогови. Ова балканска теенденција акцентот да не може да се помести понапред од третиот слог најверојатно дала поттик за поместување на неакцентирани зборови од крајот

или втората позиција на глаголската фраза (според законот на Вакернагел) кон почетокот. Поред тоа, можеме да забележимо дека со оваа појава, како и со други (...) зацврстување станува се појако кога одиме кон југ и запад” (Фридман 1996: 76).

Prawdopodobne wydaje się to, że każdy z języków regionu zmierza ku regulacji fonetycznej miejsca akcentu, ale są w różnych punktach tego procesu. Alexander (1995) i Фридман (2011) uważają, że ograniczenie akcentowania wyrazów do ostatnich trzech sylab prawdopodobnie spowodowało przenoszenie klityk z tyłu, albo z drugiej pozycji, na przód wyrazu prozodycznego. Jest to pogląd wymagający weryfikacji w świetle faktu, że proklityzacja jest właściwa także rumuńskiemu, włoskiemu i językom romańskim Półwyspu Iberyjskiego.

Opisana sytuacja arealna uzasadnia w znacznym stopniu zmiany, jakie zachodzą w akcentuacji standardowej języka macedońskiego. Norma literacka pierwotnie skonstruowana w oparciu o zasady akcentuacji w dialektach zachodnich, ulega transformacji pod wpływem wymowy osób pochodzących z innych regionów, a reprezentujących warstwy intelektualne Skopja. Zmianom tym sprzyja, między innymi, względna niezależność semantyczna oraz ruchomość części klityk, tak że w zestrojach akcentowych rzadko dochodzi do pełnej, konsekwentnej, realizacji proparoksytonezy (względnie paroksytonezy).

Bibliografia

- Alexander Ronelle, 1995, The Balkanization of Wackernagel’s Law, *Indiana Slavic Studies*, vol. 7, 1–8.
- Alexander Ronelle, 2004, The scope of double accent in Bulgarian dialects, [w:] *Revitalizing Bulgarian dialectology*, red. Alexander Ronelle, Zhobov Vladimir, Sofia, p. 193–210.
- Dłuska Maria, 1947, *Prozodia języka polskiego*, Prace Komisji Językowej PAU, Kraków.
- Kolev Georgi, 2004, Dialectal accent shifts and double accent in the Bulgarian linguistic region, [w:] *Revitalizing Bulgarian dialectology*, red. Ronelle Alexander, Vladimir Zhobov, Sofia, p. 215–226.
- Mańczak Witold, 1952, O akcentuacji grup dwuwyrzowych, „*Język Polski*”, r. XXXII, s. 15–24.
- Mańczak Witold, 1952a, Enklityki i proklityki w języku polskim, „*Język Polski*”, r. XXXII, s. 66–76.
- Mańczak Witold, 1952b, O akcentuacji grup ponaddwuwyrzowych, „*Język Polski*”, r. XXXII, s. 145–156.
- Steffen-Batogowa Maria, 1982, Z badań nad percepcją polskiego akcentu, [w:] *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*. Księga referatów ogólnopolskiej konferencji w Toruniu 1978, Toruń, s. 112–119.
- Steffen-Batogowa Maria, 1989, Czynniki determinujące strukturę akcentową w płaszczyźnie percepcyjnej, „*Polonica*”, t. XIII, s. 141–162.

- Widoeski Božo, 1995, Systemy akcentowe w dialektach języka macedońskiego, [w:] Studia z językoznawstwa słowiańskiego. Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej UJ 14, s. 235–240.
- Бојковска Стојка, Минова-Гуркова Лилјана, Пандев Димитар, Цветковски Живко, 2003 и 2008, Општа граматика на македонскиот јазик, Скопје.
- Български диалектен атлас (обобщаващ том), 2001, София.
- Денкова Јованка, 2014, Банскиот говор, Скопје.
- Кепески Круме, 1946, Македонска граматика, Скопје.
- Конески Блаже, 1952, Граматика на македонскиот литературен јазик, Скопје.
- Конески Кирил, 1999, Правописен речник на македонскиот литературен јазик, Скопје.
- Лаброска Веселинка, 2007, Трансакцентација кај дел од клитичките изрази во македонскиот стандарден изговор (според примери од електронските медиуми), *Phonetica Pragensia*, vol. XI, Praha, s. 43–48.
- Лаброска Веселинка, 2009, Отстатки од третосложното акцентирање во македонскиот јазик (нови тенденции во говорната практика на македонските електронски медиуми), Зборник во чест на осумдесетгодишнината на проф. Кирил Конески, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, с. 97–102.
- Лаброска Веселинка, 2012, Блаже Конески за акцентот во македонскиот литературен јазик и односот меѓу дескрипцијата и имплементацијата на правоорот, [w:] Блаже Конески и македонскиот јазик, литература и култура, Скопје, с. 121–127.
- Правопис, 2017 г., – Правопис на македонскиот јазик, ред. Живко Цветковски, Снежана Веновска-Антевска, Симона Груевска-Маџоска, Елка Јачева-Улчар, Симон Саздов, Скопје.
- Савицка Ирена, Спасов Људмил, 1997, Фонологија на современиот македонскиот стандарден јазик, т. I: Фонологија сегментална, т. II: Фонологија супрасегментална, Скопје.
- Стойков Стойко, 2002, Българска диалектология, София.
- Цветановски Гоце, Гајдова Убавка, Давкова-Горгиева Светлана, Лаброска Веселинка, Стоевска-Денчова Еленка, Денкова Јованка, 2014, Банскиот говор, Скопје.
- Савицка Ирена, Цихнерска Ана 2018, Местото на македонската фонетика во рамките на словенскиот и на балканскиот јазичен свет, Скопје.
- Шклифов Благой, 1973, Костурскиот говор, София.
- Фридман Виктор А., 1996, Диференцијација на македонскиот и бугарскиот јазик во балкански контекст, [w:] Јазиците на почвата на Македонија, Прилизи за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, книга 3, с. 75–82.
- Фридман Виктор А., 2011, Македонистички студии, Скопје.

Streszczenie

Artykuł analizuje system akcentu wyrazowego języka macedońskiego, zarówno w odmianie dialektalnej, jak i standardowej. Wskazane są związki sytuacji akcentowej z wielojęzycznością i uwarunkowania geograficzne.

MARTIN CHOCHOL

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

Panská 26, 811 01 Bratislava 1

Tel.: +421 2 5443 1761, +421 2 5443 1762

e-mail: martin.chochol@juls.savba.sk

VYROVNÁVANIE DEKLINAČNÝCH PRÍPON SUBSTANTÍV VO VÝCHODNEJ ČASTI VÝCHODOSLOVENSKÝCH NÁREČÍ*

KLÚČOVÉ SLOVÁ: Východoslovenské nárečia, morfológia, substantívna deklinácia, vyrovnávanie prípon.

SŁOWA KLUCZOWE: Gwary wschodniosłowackie, morfologia, deklinacja rzeczowników, wyrównanie sufiksów.

KEYWORDS: East Slovak dialects, morphology, noun declension, paradigmatic leveling.

PARADIGMATIC LEVELING OF NOUN GRAMMATICAL FORMS IN THE EASTERN PART OF EAST SLOVAK DIALECTS

ABSTRACT: The paper presents a partial picture of noun declension in the east part of the East Slovak dialect area, i.e. Zemplín, Soták, and Uh dialects of the former districts of Medzilaborce, Stropkov, Humenné, Snina, Vranov, Michalovce, Sobrance, Trebišov, Veľké Kapušany, and Kráľovský Chlmec. It deals with paradigmatic leveling of grammatical forms – both within and between paradigms of different declension types (intra-paradigmatic and inter-paradigmatic leveling) – in the development of these dialects in the context of Slovak noun declension as a whole. That is why it focuses mainly on those dialect items which are different from Standard Slovak. The empirical research is based on data excerpted from the archive of the Department of Dialectology in the Ľudovít Štúr Institute of Linguistics, Slovak Academy of Sciences, and from the author's own field research.

* Článok vznikol s podporou projektov VEGA 2/0126/18 Slovník slovenských nárečí a VEGA 2/0104/18 Slovanský jazykový atlas.

V jazykoch ako rozvinutých komunikačných systémoch spolu oddávna „bojujú“ dve protichodné, priam rivalské tendencie: snaha o komunikačnú *efektivitu* (smerujúca okrem iného k presnej definovanosti a jednoznačnosti jazykového prvku, či už je to fonéma, morféma alebo lexéma) a snaha o komunikačnú *ekonomiu* (ktorá za istých okolností môže vyústiť do redukcie fondu jazykových prostriedkov spojenej s ich polysemizáciou¹). Príliš veľký dôraz na prvú z nich by mohol viesť k neúmernému zväčšovaniu paradigmy, prevaha druhej by zas do jazyka vnášala priveľkú ambivalentnosť, čo by viedlo k nezrozumiteľnosti. Len pri vzájomnej rovnováhe týchto dvoch „vektorov“ môže jazyk plniť svoje funkcie ako nástroj dorozumievania, hoci z jeho povahy ako pružne stabilného systému² vyplýva, že ani táto rovnováha nie je fixná a podlieha zmenám a posunom.

Jav, ktorému v tomto texte venujeme pozornosť, je jedným z výsledkov snahy o komunikačnú ekonomiu v morfolologickej rovine východnej skupiny východoslovenských nárečí (tvorenej zemplínskymi, sotáckymi a užskými nárečiami, teda nárečiami slovenských obcí býv. okresov Medzilaborce, Stropkov, Humenné, Snina, Vranov, Michalovce, Sobrance, Trebišov, Veľké Kapušany a Kráľovský Chlmec³). Zameriavame sa hlavne na tzv. vyrovnávanie pádových prípon v rámci vývinu uvedených nárečí v kontexte slovenskej substantívnej deklinácie.

Nominatív singuláru

Pri Nsg si nemôžeme nevšimnúť dnešnú podobu neutier typu *plece* (pôv. jo-kmeňov, resp. slov mäkkého skloňovacieho typu), v ktorých sa namiesto staršej koncovky *-e* presadila koncovka pôv. o-kmeňov *-o*⁴. Niekoľko príkladov na ilustráciu⁵:

- *Ta ti ňeznaš, jag ojo vipatra?* (Niž. Hrabovec VRN)
- *O šidzem roki po ocovej šmerci i maceri šerco dotluklo* (Sečovce TRB)
- *U tej kure bulo vajco, škoda ju bulo zarezac* (Plechotice TRB)
- *Ale tedi dreuco še nošilo do školi* (Bánovce n. Ond. MCH)

¹ Alebo homonymizáciou – to je často len akademický problém, otázka dvoch možných interpretácií toho istého javu.

² Termín pružná stabilita pochádza od Viléma Mathesiusa.

³ V súlade s praxou najvýznamnejších slovenských dialektologických diel (ASJ, SSN) používame názvy obcí a administratívne členenie Slovenska z r. 1948 (porov. SSN I 38); za dokladom je vždy uvedený názov obce a skratka býv. okresu).

⁴ V rámci slovenských nárečí to, samozrejme, nie je unikum, porov. ASJ II, mapy 1–2.

⁵ Predkladané nárečové doklady pochádzajú z archívu dialektologického oddelenia JÚEŠ SAV alebo z autorovho vlastného výskumu. Sú zapísané zjednodušenou fonetickou transkripciou používanou v Slovníku slovenských nárečí (bližšie pozri SSN I 41–42).

- *Toto je **ľico** a toto su rubi* (Bracovce MCH)
- *Teraz robia veľki hosćini, paľenočka i **vinco** še popiva* (Lúčky MCH)
- *Joj, tag me boli toto **pleco!*** (Sobrance SOB)
- *U naz na jednim boku rovina, tam cale **poľo** zarna* (Brezina TRB)

Genitív singuláru

Jednotnou príponou Gsg feminín s mäkkým zakončením v predmetných nárečiach (podobne ako vo väčšine ostatných východoslovenských nárečí) je *-i* – došlo tu teda k zjednoteniu tvarov Gsg typu *duša* a *dľaň* (zodpovedajúcich pôv. ja-kmeňom) s typom *košť* (teda pôv. i-kmeňmi)⁶:

- *Ket še ceľe vilahlo, ta ho vžali do **chiži*** (Tisinec STR)
- *U valale aňi živej **duši** ňebulo, ľem vojakoch pouno* (Brezina TRB)
- *Šćepeni prut še zachili, do **źemi** še založi* (Trnava p. Lab. MCH)
- *Na ocovim fundušu sebe зробil chižu calkom blisko **ulici*** (Slivník TRB)
- *Talpi davame dookola calej **piuňici*** (Pavlovce n. Uh. VK)
- *Tu malo bulo **kenderici** dauno a kapustu me ňesadzili, ľem bandurki* (Rudľov VRN)
- *Dziňova kapusta je z mladej bilej **dziňi**, dakuz ritša* (Trhovište MCH)
- *Aľe chtoška mi porajil i navarila mi s tej **šviňi** midlo* (Stankovce TRB)

Len na okraj ako zaujímavosť pripomínáme, že pri maskulínach typu *sluha* vo východnej slovenčine – na rozdiel od väčšej časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí – nachádzame v Gsg starší tvar prípony a-kmeňov:

- *Tot pan še dočul, že jaki joho **sluhi** sin veľki zbojňik* (Dvorianky TRB)
- *Ta dauno še tag žalo, že še robilo u **gazdi** za dzešati maradić* (Vojčice TRB)
- *Kelož vojovala, teloš putovala, od žadnoho **družbi** prekašku ňemala* (Vranov VRN)
- *Ľem še trim ďalej ot toho **podvadźnohi**, naj ňebudze zaž galiba!* (Bracovce MCH)

Datív singuláru

Prípona Dsg životných maskulín *-oj*, vcelku charakteristická pre zemplínske, sotácke a užské nárečia (okrem nich sa vyskytuje len v juhovýchodnom kúte Šariša a v severnej časti Abova, porov. ASJ II, mapy 17–20), ktorá sa považuje

⁶ V niektorých oblastiach sa *c* správa ako tvrdá spoluhláska, čo pri feminínach s koreňom zakončeným na *c* môže viesť k použitiu prípony tvrdých typov (odhaliteľnej na území, kde sa zachováva výslovnosť *y*, porov. ASJ II, mapa 15) – v tom prípade však ide de facto o „tvrdé“ feminína, čo neovplyvňuje platnosť daného výroku.

za výsledok zvukového vývinu prípony *-ovi* (pôv. vyhradenej pre u-kmene⁷), ako variantná sporadicky preniká aj do paradigmy

a) neživotných maskulín:

- *Holi prutki dali po dva gu jednomu **količkoj*** (Trnava p. Lab. MCH)
- *Na jar ochabi dluhi prut, i prez meter, a vedz ho priviaže gu druhomu **koloj*** (Kaluža MCH)
- *Ženi znašali snopi gu **štrektoj** a chlopi skladali maradik* (Lastomír MCH)
- *Došli me gu ďalšomu **mostoj** a tam nas polapali vojaci* (Lúčky MCH)
- *Gu **ostatkoj** tancovala staršina a nakoňec prišol mladi* (Malčice MCH)
- *U ňedzeli na frištig buų kavej a gu **kavejoj** dakedi pripečeni chlip* (Úbrež SOB)
- *Ulapil ho a ho postavil tag gu **muroj** stac* (Vyš. Remety SOB)
- *Mladica kľekla na zahlavog gu **stoloj** a starosta ju vipitovaų od rodičou* (Sobrance SOB)

b) feminín:

- ***Pripovitkoj** koňedz a na macochoj dzvoňec* (Rudľov VRN)
- *Pošla še gu jednej starej **baboj** opitac, že co to ma buc* (Dvorianky TRB)
- *Žal palicu a trezg **huskoj** po hlave* (Vojčice TRB)
- *No a **šestroj** daų za dvacedošemišic* (Vinné MCH)
- *Paropci vera pokoj ňedali a dachtorej **dziųkoj** i calu kudzel' spalili* (Petrovce n. Lab. MCH)
- *Starostovej še davali tri rušnički, maršaųkoj dva, veľkej **svatkoj** tri a malim jeden* (Michalovce MCH)
- *Raz jeden dzedo kupil svojej **žeňičkoj** ladu* (Močarany MCH)
- *Toho barana me zarezali, napražili me mesa a dali me **gazdiňoj*** (Závadka SOB)

c) neutier:

- *Prišou mi gu **drevoj**, užaų mi jednu šajtku a odňiz mi na pratki* (M. Zalužice MCH)
- *Kec še tomu **cigaňčecoj** daco staňe, ta ce zavru, až budzeš ščarňivac!* (Lúčky MCH)
- *Co sebe dumace, že gu tomu **hraňoj** ponukac še dace?* (Bánovce n. Ond. MCH)
- *Kedz už bulo zarno dobri, doždreti, ta še richtovali gu **žňivoj*** (Lúčky MCH)
- *Navolal ľudzi, keło trebalo: na bradlo, na slamu, gu mechom, gu **klašoj**, gu pľeve* (Lúčky MCH)
- *Do rendočki položila otrubou, zaviazala a s tim umivala **dzeckoj** celo* (Vyš. Nemecké SOB).

Tieto tvary sú v niektorých obciach častejšie, v iných zriedkavejšie; asi najvyšší výskyt majú v užských nárečiach. Recipienti na celom skúmanom území im bez problémov rozumejú, no vo všeobecnosti fungujú ako varianty „nevyrovnaných“ tvarov. Vzhľadom na roztrúsenosť ich výskytu a nesystematickosť ich distribúcie

⁷ S postupným prenikaním tejto prípony do deklinácie iných kmeňov sa stretávame už v neskorom praslovanskom období, zmena zrejme bola dokonaná najneskôr v 13. storočí, porov. Pauliny 1990: 35.

na väčšine územia je možné, že ide o prebiehajúcu, neukončenú zmenu, ktorej prvotný impulz by sme mohli hľadať vo vytváraní analógií po dávnom vyrovnaní prípony Dsg mužských životných substantív, keďže pôv. a-kmene spadajúce do tejto kategórie mali formálne najbližšie k „ženskému“ skloňovaniu. Svoj podiel na jej šírení mohla mať aj snaha o vyhýbanie sa variantnosti koreňa vznikajúcej alternáciou jeho koncových spoluhlások pri skloňovaní pomocou staršej prípony Dsg (a Lsg) pôv. a-kmeňov -ě. Táto zmena sa však zrejme spomalila, ba až zastavila pod vplyvom spisovného jazyka a/alebo iných slovenských nárečí. Do budúcnosti nepredpokladáme jej výraznejšie šírenie, ale naopak skôr ústup⁸.

Akuzatív singuláru

Tu uvádzame len niekoľko príkladov na tvary neutier typu *plece*, ktoré sú formálne zhodné s ich nominatívom:

- *Mušeli me ulapidz ojo a sami cahac tod vus* (Zamutov VRN)
- *Mňe toto pleco zabambušili zoz rentami, kreu še mi už ňelala* (Niž. Hrabovec VRN)
- *Ja vecej vinco pijem jak paleňku* (Lúčky MCH)
- *Kec še bili platno, ta na lico ho položime vecej ras, žebi bulo bilše* (Kam. Poruba VRN)
- *Paleňku mi uživadz ňemohla, malam plane šerco* (Stankovce TRB)
- *Ole prižež mi ot klata dajaki dreuco!* (Bracovce MCH)
- *Mi poňiz dajaki vajco do sklepu predac, žebi mi maų peňeži gu hudakom* (Vyš. Revištia SOB)
- *Šogrina ma tam poľo, ta mala tam zašatu kendericu* (Čemerné VRN)

Vokatív singuláru

Pre úplnosť spomeňme aj tento obmedzene sa vyskytujúci pád, ktorého doloženie je aj pri obstojnom zastúpení textov z danej oblasti v archíve dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV veľmi problematické. Vyrovnanie prípony zreteľnejšie pozorujeme pri feminínach, kde evidujeme len jednotné⁹ používanie prípony pôv. a-kmeňov -o:

- *Draha dušo moja, ňeodavaj ti še!* (Brezina TRB)

⁸ Na podporu týchto tvrdení uvádzame, že napríklad v záznamoch z Bracoviec MCH nachádzame v textoch z polovice minulého storočia reliktné tvary *ruce*, *nože* popri rozšírenejších *rukoj*, *nohoj*, v súčasnosti však registrujeme návrat k staršej prípone, hoci bez alternácie *ruke*, *nohe*.

⁹ Odhliadnuc od prípadov (väčšinou príznakového) skracovania, pri ktorom sa prípona „zamlčí“ porov. Pauliny 1990: 62–63.

- *Ta ti co tu šedziš, **paño**, čom ňidž ňerobiš?! (Bracovce MCH)*
- ***Švekro** moja, ozda še na mŕie hŕavace? (Laškovce MCH)*

Pri maskulínach skôr nachádzame zachované staršie koncovky, vyrovnanie by sa mohlo týkať¹⁰ slov s koreňmi zakončenými samohláskou *o* alebo velárou (výnimku sme odhalili pri slove *parobok*):

- *Ti **bitangu** jeden, ot čoho ší še zaš tag zatrepal?! (Falkušovce MCH)*
- *Ňebudžež robic, **leňuchu**?! (Ložín MCH)*
- ***Dzedu**, poklepce mi kosu! (Trnava p. Lab. MCH)*
- *Ňebujce še, **ujcu**, vona še najdze! (Bracovce MCH)*
- *Dze idžeš, **gadžu**? (Vranov VRN)*
- *Jaj, **božičku**, pomošce! (Kuzmice TRB)*
- *(Ožeň še, **paropče**! (Malčice MCH))*

Lokál singuláru

Rovnako ako pôv. datívna prípona *u*-kmeňov *-ovi* na väčšine územia Slovenska aj jej východoslovenský variant *-oj* úplne nahradil staršie prípony Lsg životných maskulín. Rozdiel je v tom, že u nás – podobne ako pri datíve – preniká aj do paradigmy

a) neživotných maskulín:

- *Tri hordovi vikotulili hore na každi vus, to še po **drukoj** hordou kotula (Trnava p. Lab. MCH)*
- *Mi štrelecki plug buli a tamti buli (u) postaňskim **plukoj** (Vinné MCH)*
- *Na takim visokim **slupoj** lampa bula, ta švicila nadaleko (Rem. Hámre SOB)*
- *Tot kameň buu na drevenim **klatoj** (Sobrance SOB)*
- *U jednim **kutoj** bula lavočka, na kotrej buli vedra na vodu (Ostrov SOB)*
- *Motki še podzvariaju u **luhoj** a u **popeloj** (Jenkovce SOB)*
- *Vakouka še do fudamentou pušča po **valoucoj** (Pavlovce n. Uh. VK)*
- *Tot parobog mal kosag u **lajbikoj** (Vysoká n. Uh. VK)*

b) feminín:

- *Ma luft pot tima dilami, hreda na **hredoj** ňeležela (Rudľov VRN)*
- *Vera plani ľudze bi ce i u **loškoj** vodi zatopili (Parchovany TRB)*
- *Dzivi pruti še visadzili do školi, ščepili še a u **viňicoj** še visadzili (Trnava p. Lab. MCH)*
- *Pri **kašoj** še špivalo (Trhovište MCH)*
- *Uderil z lopatu po **blachoj** (Bánovce n. Ond. MCH)*
- *Jeden otačoval mechi pri mašiňe a dvomi važili na **vahoj** a nošili do komurki (Lastomír MCH)*

¹⁰ Pri niektorých však máme pochybnosť, či tiež nejde o pôvodnú príponu.

- U **karčmoj** me sebe vipili po poudecu (M. Zalužice MCH)
- Na polo ňešli žencom obid u **šalkoj** abo u šinačkoj, aj u **dinerkoj** (Úbrež SOB)

c) neutier:

- Rospraviau se belavi kaminog z vapnom a to se cadzilo na **šitkoj** (Trnava p. Lab. MCH)
- Vedz lem platno na navoj prikrućime a palička je aj na **platnoj**, aj na predzi (Úbrež SOB)
- Chlip se perše zamišil a jak skisnul, tak se valkaų u **koritkoj** (Úbrež SOB)
- Kedz už buli zarińata z dzińi fajńe potlućeni, preošivalo se na **šitkoj** (Sobrance SOB)
- Po **trepańoj** nam zostańe pazdzere a povesmo (Jenkovce SOB)
- Kameńe se spusćaju na ćigoj, co viši na **lanoj** (Pavlovce n. Uh. VK)

Situácia je viac-menej zhodná so stavom opísaným pri datíve; najviac dokladov opäť nachádzame v užských nárečiach, no ani tam distribúcia nie je stopercentná. K tvrdeniam uvedeným vyššie sa pripája aj fakt, že staršia prípona Lsg neutier pôv. o-kmeňov -ě pri ich skloňovaní tiež spôsobovala spoluhláskové alternácie, čo tiež mohlo prispieť k uprednostňovaniu datívnej koncovky.

Preberaniu prípony -oj do Lsg však predchádzal stav, keď sa prípony tohto pádu pri veľkej časti neživotných maskulín (väčšinou¹¹ pôv. jo-kmeňoch, i-kmeňoch a spoluhláskových kmeňoch) a neutier (väčšinou¹² pôv. jo-kmeňoch, ъjo-kmeňoch a nt-kmeňoch) kompletne nahradili príponou pôv. u-kmeňov -u.

a) maskulína:

- Dva mešace mi bul u špitalu, u **maju** i u **juniju**, a u **juliju** mi prišol nazad domu (Kelča STR)
- Prutki se daju pot šopu a po **tižņu** se z ňih osmika lišce (Petejovce STR)
- Na **majiru** buli pańske domi, ta to bulo murovane s kameńa (Čičava VRN)
- U tim **diždžu**, hrimoce me se pušćili gu domu (Čemerné VRN)
- Kolćiki buli u košariku zavešeni na **kľincu** u priklece (Plechotice TRB)
- A jag išol na **bicigľu** po ulici, ta mu vošlo kurče do koleska (Brezina TRB)
- Tag ho stlukľi, že segińisko mešadz bul u **špitalu** (Lúčky MCH)
- Pogački me povirezovali zos fińdžu a se peklo u **šmalcu** (Úbrež SOB)

b) neutrá:

- Na **polu** mušel robidz i nocami, bo rano išol na polo išće za cmi (Tisinec STR)
- Žebi bulo na každim **mejscu** jednak, ta se mak pret šacom premiša s piskom (Petejovce STR)

¹¹ Plus – podobne ako v strednej slovenčine – pôv. o-kmeňoch s koreňom zakončeným velárou alebo *h*; pravda, došlo tu aj k niekoľkým presunom (porov. napr. *me(j)sco* (< **měštъce*?) < **město* na časti územia) či prírastkom (porov. napr. zastar. *junij*, *julij*) k skupine substantív mäkkého zakončenia.

¹² Porov. poznámka 12.

- Na druhim **navoju** pod ňečelňicami je okrucene placenko (Kam. Poruba VRN)
- Cigan dakedi chodzil lem po **žobraňu** po chižoh a s toho žil (Čičava VRN)
- Mame u **obiscu** šicko, co gu gazdovaňu treba (Slivník TRB)
- Na **vešelu** še šadzi vari poliňka, meso, gu mesu bandurki (Parchovany TRB)
- Jak prišla ňedzela, ja jim po **poũdecu** kupiũ u karčme (M. Zalužice MCH)
- Kedz višli na dvur, vidzeli, že po **zahumňu** uceka tot parobok (Vinné MCH)

Zaujímavý stav nachádzame na malom ostrove niekoľkých obcí v okrese Trebišov, kde zrejma snaha vyhnúť sa alternácii v koreni viedla k občasnému nahrádzaniu pôv. prípony Lsg pri feminínach s koreňom zakončeným velárou príponou genitívnu (porov. ASJ II, mapy 34 a 36):

- U **ruki** trimal mlatok (Slivník TRB)
- Veľo chlopi buli u **Ameriki** (Brezina TRB)
- Dzecom kupil cukerľiki u **bodegi** (Kuzmice TRB)
- Vona pošla prez vratňicu, co na **štrechi** mali (Brezina TRB)
- Maľunki dzeci buli zakruceni u **peľuchi** (Slivník TRB)

Nominatív plurálu

V nasledujúcich dvoch odsekoch chceme upozorniť hlavne na niekoľko odlišností (!) v distribúcii koncoviek Npl životných maskulín v skúmanej oblasti oproti stavu v tých stredoslovenských nárečiach, z ktorých vychádza spisovná slovenčina (bližšie pozri Pauliny 1990: 39–43).

Prípona pôv. u-kmeňov *-ove* (ktorá na malej časti územia môže mať podobu *-ovä*) sa podobne ako jej stredoslovenský pendant *-ovia* presadila pri životných maskulínach zakončených samohláskou, spoluhláskou *g, h* a čiastočne *k* a okrem nich aj pri sémanticky vymedzenej skupine slov označujúcich príbuzenské vzťahy¹³. Odtiaľ však analógiou prenikla aj do paradigmy niektorých ďalších slov, v predmetných nárečiach napr.:

- U kerce me kvitki sadzili, draški me čiscili, žebi mali kadzi **panove** chodzic (Sečovce TRB)
- Toti **frajirove** každi dzeň chodzili do ňej a še hojscili tam (Vyš. Nemecké SOB)
- Na dreveni domi buli **majstrove** (Seč. Polianka VRN)
- Kec še Kristuš Pan narodziũ, prišli tromi perski **kralove** (Lúčky MCH)
- Dňeš še o tím už aňi **učňove** u škole ňeuča (Pavlovce n. Uh. VK)
- Tu buli tromi **grofove**, tu mali majetki (Niž. Kručov VRN)

¹³ V strednej slovenčine tvoria výnimku slová *brat* (Npl *bratia*) a čiastočne *svat* (Npl dvojtvár *svati/svatovia*), u nás nie: *Dovedna me žili tromi bratove* aj *z ocom u jednej chiži* (Komárany VRN); *Prišli toti svatove, priňešli pulku aj pulaka* (Úbrež SOB).

- *Bo pravoslauni **popove** buli taki jankove, že fčera drevo rubal a ňeška je uš pop* (Brezina TRB)

Prípona *-e* (s variantom *-ä*), pochádzajúca od pôv. „mužských“ *i*-kmeňov alebo spoluhláskových kmeňov, sa tu pri väčšine slov zakončených pôv. mäkkou spoluhláskou často používa na úkor prípon *-i* a *-ia*¹⁴ – tu je zopár príkladov na ilustráciu:

- ***Kovale** poucekali do fabrikoch* (Slivník TRB)
- *Šicki sce BanoučaŇe **živaŇe!*** (Bánovce n. Ond. MCH)
- *Prišli raz gu Ňomu **šandare*** (Močarany MCH)
- ***Putonaše** nošili toto hrozno na chriptoh do chiški* (Trnava p. Lab. MCH)
- *Stari **rodice** služili u velkomožneho* (Sečovce TRB)

Pomerne výrazné špecifikum v rámci skúmanej skupiny nárečí predstavuje oblasť približne zodpovedajúca býv. okresu Trebišov, kde sa prípona pôv. *i*-kmeňov *-i* presadila aj pri tvorení Npl feminín typu *duša* a *dlaň* (zodpovedajúcich pôv. *ja*-kmeňom; porov. ASJ II, mapy 68 a 70–72):

- ***Ouci** išli a baran Ňescel is* (Dvorianky TRB)
- *Tam buli naskladani **gači**, podolki, **košuli*** (Brezina TRB)
- *Jedni **bokaŇči** mi mušeli vitrimadz i dva roki* (Slivník TRB)
- *Žebi moh vož dnuka do chiži, muša budz zvonka **garadiči*** (Brezina TRB)
- *U jednim dome buli i tri **fameliji*** (Brezina TRB)
- *Paľe, jaki krasni chľebi, jag **bombuli**, aŇi pupci Ňemaju!* (Trebišov TRB)
- *Popraskali mi calkom toti **dlaŇi*** (Parchovany TRB)
- *Cale ľisti s križalki maju **gazdiŇi** na pouŇenu kapustu* (Plechotice TRB)

V tejto oblasti sa prípona *-i* zároveň používa aj pri tvorbe Npl maskulín mäkkého zakončenia, a to aj neživotných, ktoré na ostatnom území majú v tomto tvare väčšinou¹⁵ – v zhode so strednou slovenčinou – príponu *-e*:

- *Stirčeli mu **palci** von z bokaŇči* (Slivník TRB)
- *Bulo vecej jedzeŇa, i dajaki **kolači** še pekli* (Brezina TRB)
- ***Bigloši** buli kabati z biloho platna, u galiru buli nazbirani na ranci* (Brezina TRB)
- *Ead bul na jarku, **zaveji** buli, a preči me išli* (Slivník TRB)
- *Vun znal, že to z olaskima ciganama Ňe **figli**, že okradŇu, zabiju človeka jag Ňič* (Trebišov TRB)
- *Ta vun hnal, jag ľem **koŇi** birovali, beželi jag zbešľeli* (Trebišov TRB)
- *Po polu buli **rakaši*** (Plechotice TRB)
- ***PeŇezi** buli u caŇistorke* (Sečovce TRB)

¹⁴ Okrem tých, pri ktorých sa uprednostňuje prípona *-ove*, porov. vyššie.

¹⁵ Najvýraznejšou výnimkou je tvar *peŇezi*, ktorý je zhodný pre prevažnú väčšinu územia východného Slovenska (porov. ASJ II, mapa 66).

Genitív plurálu¹⁶

Pri tomto páde je situácia v skúmanej oblasti neustálená a prekvapujúco komplikovaná. Bez rizika výhrad možno konštatovať len to, že na východnej časti územia (v slovenských nárečiach obcí býv. okresov Snina, Sobrance, Veľké Kapušany a Kráľovský Chlmec plus väčšiny býv. okresov Humenné a Michalovce) sa pri skloňovaní životných maskulín uplatňuje prípona pôv. u-kmeňov *-ov* (*-ou*)¹⁷, ktorá ako variantná (!) funguje aj pre ostatné substantíva. Pomer jej distribúcie oproti starším tvarom Gpl v rámci neživotných maskulín, feminín a neutier¹⁸ je však nekvantifikovateľný, môže sa líšiť nielen od lokality k lokalite, ale aj od informátora k informátorovi, ba dokonca od lexémy k lexéme. Navyše od západu sa namiesto prípony *-ov* (*-ou*) na danom území (v nárečiach obcí býv. okresov Stropkov, Vranov a Trebišov a niekoľkých obcí býv. okresov Humenné a Michalovce) presadzuje prípona Lpl pôv. u-kmeňov *-och*¹⁹, ktorá má v rámci celého východného Slovenska podstatne väčší rozsah výskytu, pričom rozkývanosť reálneho používania neumožňuje abstrahovať izomorfu²⁰.

a) životné maskulína:

- *Mal mi taku partiju **chlopoch*** (Rudľov VRN)
- *Kovale robiad vešelo, bo u ňih je hromadu **chlopou*** (Vyš. Nemecké SOB)
- *Buų tu jeden kertiz u **panoh** a naz učij viňicu rezac* (Trnava p. Lab. MCH)
- *Vinčur mi buų dvacedz roki u tih našich **panou*** (Trnava p. Lab. MCH)
- *Dakedi fundušoh bulo lem u bohatih **gazdoch*** (Brezina TRB)
- *Štatni majetok prebere totu zem od **gazdou*** (Vysoká n. Uh. VK)
- *Uceklí me i od našich, i ot kolbaskich **paropkoch**, bo na naz nadavali* (Slivník TRB)
- *Maršauka vipitovau mladu od rodičou, dzivok, **paropkou** i od blišej rodzini* (Lúčky MCH)
- *Podľa tih **židoch** še menovali i zeme, i hura še menovala, i roveň* (Niž. Kručov VRN)
- *Tu bulo **židou** veľo, gazdovali na polu* (Nem. Poruba SOB)

¹⁶ Podotýkame, že v spojení s určitými (5 a vyššie) aj neurčitými číslovkami u nás možno použiť aj tvar Npl, čo však nekonštituuje odlišné tvary Gpl: *Šidzem **chlopi** me še zverbovali, žebi me išli doviedna* (Hencovce VRN); *Za robotu dostali za rog dvanadz **metri** zarna, šejdzd vozi dreva* (Sečovce TRB); *Bo už veľo **huski, kački** ňetrimeme* (Slivník TRB); *Ket še zrobia ošem **pasma** po tri praminka, predza še zbira dolou* (Kam. Poruba VRN).

¹⁷ K problému nejednotnej vokalizácie zadného jeru (ø) vo východoslovenských nárečiach porov. Pauliny 1963: 126–129.

¹⁸ Najrezistentnejšie voči vyrovnávaniu prípony Gpl sú neutrá typu *dievča*, čiže pôv. nt-kmene.

¹⁹ Porov. poznámka 18.

²⁰ Len veľmi zhruba a orientačne možno tvrdiť, že na území na západ od toku Ondavy je viac-menej ustálená prípona *-och* a na východ od toku Laborca prípona *-ov* (pre feminína a neutrá porov. ASJ II, mapy 80–99; Gpl maskulín sa, žiaľ, nekartografoval).

b) neživotné maskulína:

- *A do tich **pirohoh** me dali tote mena* (Tisinec STR)
- *Dvaccec-triccec **pirohohou** navarili, do každoho dali listočog z menom* (Lekárovce SOB)
- *Uekli me do **lesoh** a šicko me ochabili tam* (Ďapalovce STR)
- *Tu ňid už veľo **lesou** po okolici, aš tam ďalej* (Falkušovce MCH)
- *Do **slupoch** še zapravili rigle, jag ohrada* (Seč. Polianka VRN)
- *Taka burka bula, co potarhalo druti, višeli zo **slupou*** (Laškovce MCH)
- *Na kravi treba merkovac, žebi ňepostavali do **šafloch*** (Dobrá n. Ond. VRN)
- *Kravom še zaparilo do **šaflou**, s toho še jim i žridz davalo* (Ložín MCH)
- *I zoz druhih **valaloh** ludze tu prichodzili* (Niž. Kručov VRN)
- *U tim čaše še poschodzila fameliĵa z druhih **valalou*** (V. Zalužice MCH)

c) feminína:

- *Do venca še nadlabali dziri a do **dziroch** še prikresali slupi* (Seč. Polianka VRN)
- *Kedz maju dziri vidlabani, začínaju do **dzirou** stavac slupce* (Pavlovce n. Uh. VK)
- *Z dvoch **harscoch** še zaviazše bapka* (Kam. Poruba VRN)
- *Konope še oddzela ot kloča a še s každich štiroch **harscou** jedna bapka zaviazše* (Hencovce VRN)
- *Hore našu ulicu voda išla a chpala še na oblaki do **chižoch*** (Brezina TRB)
- *Na straški me chodzili, dze mlatši dziučeta predli, do **chižou** me išli* (Vyš. Remety SOB)
- *Perši na naz lem dudral a vedz nabral do **rukoch** paradički a nam rucil medzi oči* (Vranov VRN)
- *Kec še cehli kladu naležački, mular lapa cehlu do dvoch **rukou*** (Stretavka VK)
- *Ta **žemoh** mi nakupil, a ňeška ňemam aňi žeme, aňi peňeži* (Vranov VRN)
- *A mi tedi šicki, chtore skadzi, i z **lukoch**, i zo zahradi, zharli me še do školi* (Brezina TRB)
- *Tu me mali veľo **lukou** i **žemou*** (Kaluža MCH)

d) neutrá:

- *Dzešec **pasmoch** še zruci z motovidla dolu* (Kam. Poruba VRN)
- *Jaki široki pokrouce chceme snovac, telo **pasmou** nasnujeme* (Úbrež SOB)
- *To še vecka kladlo do **bradloh** a chto mal pľevěň, ta i do pľevěni* (Vojčice TRB)
- *Slama še skladala do **bradlou*** (Falkušovce MCH)
- *Ja scela kupidz radijou, ta stari ňescel, že mu budze lem fše kolo **uchoh** džaukac* (Vojčice TRB)
- *Uchpal sebe palce do **uchou**, žebi ju ňečul* (Laškovce MCH)
- *Vecka še vari šouďra, hrutka z **vajcoh** u slatkim mľiku, kolbasa* (Brezina TRB)
- *Hrutka, to še z **vajcou** vari* (Úbrež SOB)
- *Cesto še vivalalo a dalo še do **koritkoch*** (Plechotice TRB)
- *Cesto kišne na ceplim mescu, vecka še dava do **koritkou*** (V. Zalužice MCH)

Datív plurálu

V ostrom kontraste s chaosom opísaným v predchádzajúcom bode je situácia pri tvaroch Dpl substantív všetkých rodov, ktoré sa tvoria jednotnou príponou *-om*²¹ (teda príponou pôv. o-kmeňov):

- *Išli me špivajuci a tancujuci a prišli me až gu **chlopom*** (Sečovce TRB)
- *Aj na kriscinoch se dava **hojscom** toto pitne, co na vešelu* (Parchovany TRB)
- *Chodzili me **gazdom** žadz za dvanasti kriš* (Vyš. Nemecké SOB)
- *Navolal ludzi, keło trebalo: na bradlo, na slamu, gu **mechom**, gu klašoj, gu pleva* (Lúčky MCH)
- *Každi večar po paraňu gazdiňa daco ponukne **ženom*** (Slivník TRB)
- *Vivežli ho dzeška gu maďarskim **hraňicom*** (Niž. Kručov VRN)
- *Chodzili me až gu **pleuňom** kuric, žebi naz ničto ňevizel* (Bracovce MCH)
- *Gu **koscom** na poliňuku treba i dakuz marchvi, petruški, cibuli* (Ložín MCH)
- *Dobre nam ucha ňeomaržli, ta lem me sebe prikladali ruki gu **uchom*** (Falkušovce MCH)
- *Daj tim **vajcom** pokoj, naj ci ňepopadaju na zem!* (Laškovce MCH)
- *Gu starim **jedžeňom** ňetrebalo vidolki, lem loški* (Parchovany TRB)
- *Teraz davaju **dziučatom** i peňezi, i vibavi* (Trebišov TRB)

Akuzatív plurálu

Pri tomto páde je vzhľadom na tému článku potrebné všimnúť si hlavne životné maskulína, čo vyplýva z celoslovenského javu vyrovnania akuzatívu v tejto skupine substantív s genitívom. Tu sa však opäť presúvame do „mútnych vôd“ stavu opísaného už pri Gpl:

- *Ja pitam tich **chlopoch**: zložce me, bo bi mi išol na malu stranu* (Niž. Hrabovec VRN)
- *Večar se pooblikaju ženi za **chlopou** a chlopi za ženi* (Trnava p. Lab. MCH)
- *Lem meňej chvaleňa bi bulo treba a vecej sumeňa u roboce pre šickich **panoch*** (Brezina TRB)
- *Chodzili **panou** na kočaroh rozvažac* (Bracovce MCH)
- *Vipijeme oldomaš, jak se patri na **gazdoch*** (Sečovce TRB)
- *Prišli i do našoho valala **gazdou** preševčovac, žebi potpisali do drustva* (Ložín MCH)
- *A že budu **židoh** vivažac* (Niž. Kručov VRN)

²¹ Hoci na malej časti územia (hlavne v býv. okrese Vranov, porov. ASJ II, mapa 103) má pri niekoľkých slovách podobu *-iom*, ktorej neprízvučný i-ový prvok vznikol rozkladom predchádzajúcej (pôv. mäkkej, resp. zmäkčenej) spoluhlásky: *Mačka pošla gu **dzveriom**, i na dzvere višla* (Niž. Kručov VRN); *Ja povel ňečujem slovo, že dvasto korun od **dzverioh** mi dace, ta ňejdzem* (Zamutov VRN).

- *Prišli me gu tim majnom a tam me našli maďarskih **židou*** (Lúčky MCH)
- *Malí šicki dziuki **frajiroch**, lem jedna němala* (Dvorianky TRB)
- *Vun išou do roboti a vona mala troch **frajirou*** (Vyš. Nemecké SOB)

Okrem nich uvádzame už len niekoľko príkladov na tvary Apl substantív mäkkého zakončenia zo špecifickej oblasti býv. okresu Trebišov formálne zhodné s Npl (porov. tam).

a) neživotné maskulína:

- *A mi patreli, kedi voňi sebe **palci** otšeknu na svojej nože* (Brezina TRB)
- *Ale to na **kolači** bulo zamišeno, ta to dluzej mušilo kšnuc* (Kuzmice TRB)
- *Mi malí **koči**, na kočoh me chodzili na otpust* (Brezina TRB)
- *Ocec še jej fše pital, či išče nežunovala dziučidz a či nežunovala **varkoči** plesc* (Brezina TRB)
- ***Kroji** me malí, ale něbarz buli paradni* (Slivník TRB)
- *Predzu pres tri **navoji** prekladame, až ju privedzeme na verchňi navoj* (Brezina TRB)
- *Lubel **figli**, ale hodz bul chto co hutorel, ruki mu fše robili* (Slivník TRB)
- *Kravu aňi **koňi** už němam* (Trebišov TRB)

b) feminína:

- *Predňa teliha ma oš, na oši **šňici** i koleša* (Stankovce TRB)
- *Paz mi kravi po scirňoch, a bosí, bo něbulo za co **bokaňči** kupic* (Slivník TRB)
- *Chlopi u žime nošili geroki a u lece **kikli*** (Brezina TRB)
- *I korito, i **fiňdži**, šicko ľudze pobrali* (Brezina TRB)
- *Sami me sebe tedi šicko šili, šag i **košuľi** chlapcom* (Kuzmice TRB)
- *Dali zvolac chlopou, paropkou a toti s klapačkami nahaňali dzivi **šviňi*** (Parchovany TRB)
- *A chtora dziyka nepřišla na pratki, ta me vžali **tepši** a išli me po ňu* (Slivník TRB)
- *Heuti **chiži** porobili novi* (Dargov TRB)

Lokál plurálu

Tu je už situácia podstatne jednoduchšia a prehľadnejšia. Lpl substantív všetkých rodov sa v skúmaných nárečiach tvorí pomocou jednotnej prípony, ktorou je na väčšine územia *-och*, ale približne na území bývalej Užskej župy (s drobným presahom do niekoľkých zemplínskych obcí, porov. ASJ II, mapy 109–121) je ňou *-ou*.

a) životné maskulína:

- *Ocec še išče zastavil pri **chlopoh** a diškuroval z ňima jedno druhe* (Brezina TRB)
- *Paropci dluho něvitřimali šedzec pri starih **dzedoch*** (Bracovce MCH)

- Dňeška už pomali aňi ňevidno kalapi na **chlopou**, lem na starih **dzedou** (Vinné MCH)
- Večar pri **hudakou** ňešleobodno bulo budz ňevizvoňenim chlapčiskom (Úbrež SOB)
- Paropci – befare u žime ňidž ňerobili, lem po **hudakoch** chodzili a kartali še (Parchovany TRB)
- O **židou**: buli tu židzi, i opchodňici buli, i na polu gazdovali (Nem. Poruba SOB)
- Chodzila mi z ocom i z maceru drevo rubac po **židoch** (Sečovce TRB)

b) neživotné maskulína:

- Po **oblakou** davame hredi (Pavlovce n. Uh. VK)
- Na sceňe me mali obrazi a na **oblakoch** firhangi (Slivník TRB)
- Pri **mechou** muša budz mocni chlopi (M. Zalužice MCH)
- Zarno še sipalo do prilubi, abo ostavalo u **mechoh** u komore (Vojčice TRB)
- Na Velikodňa buu taki zvuk, že ženi nošili paski švecidz u **košarou** (Lekárovce SOB)
- Slamu viazali, plevu nošili u **košaroch** (Sečovce TRB)
- Chodzili me do Borola na drevo, na **volou** abo na **koňou**, na **vozou** (Sobrance SOB)
- Dakedi ňebulo motoroch, aňi vlakoch, lem na **vozoh** išli (Niž. Kručov VRN)
- Mali dvoch sluhoch: jeden bul pri kravoch, jeden bul pri **koňoch** (Merník VRN)
- Pred večeru me še perši poumivali u **peňezou**, žebi me buli cali rog bohati (Lúčky MCH)
- Gazdove buli slapši pri **peňezoch**, ket še už ňefurmaňilo z drevom z ľesa (Slivník TRB)

c) feminína:

- Ja už od dvanadz rokou mušiu na **lukou** košic seno iz ocom (Vyš. Revištia SOB)
- I tag hutorili ľudze, že naz maju šickih vištriladz ňižej valalu na **lukoch** (Ďapalovce STR)
- Na sebe ma lajbik, faldovanu sukeň a na **nohou** bočkori (Vinné MCH)
- Mali višivani nohauki i višivani košule a na **nohoch** šumni čižmi (Vojčice TRB)
- Peňeži mala schovani u **ňičelňicou** (Vyš. Nemecké SOB)
- Ked u **ňičelňicoh** nabrato, nabira še do barda (Brezina TRB)
- Teraz maju ľudze paradňejši u chľivou, jag mi dakedi mali u **chižou** (Pavlovce n. Uh. VK)
- Išče i teras chodza po **chižoch** ciganki (Parchovany TRB)
- Dakedi me ňespali na **poscelou**, ňe každy maų svoju poscel' (Úbrež SOB)
- ňekačajce še po tich **posceloch!** (Ložín MCH)

d) neutrá:

- Kedz davame vakouku, mušime na tih **mestou** mur pomočic (Pavlovce n. Uh. VK)
- Pratik še običajňe robili daz na dzešedz **mestoh** u valale (Sobrance SOB)
- U žime bulo tag žimno, že nam voda u **vedrou** zamazla (Pavlovce n. Uh. VK)
- Ta tam chodzili na totu vodu, nošili sebe u **vedroch** (Brezina TRB)
- Žena zo zajdočku na **plecou** išla domu napešo (M. Zalužice MCH)
- Nošila mi na svojich **plecoch** po tih garadičoh na treci štog mechí (Vranov VRN)

- U **oplečkou** dziuiki išli, němali tajak teras chustku, gerok (Senné VK)
- Chodzili me u paradnih višivanih **oplečkoch** (Bracovce MCH)
- Teraz lem nohauki noša, to na **dziučatou** něšumně vipatra (Sobrance SOB)
- Doznal mi še novinu o vaših **dziučatoch** (Ložín MCH)

Inštrumentál plurálu

Ipl substantív je ďalším príkladom kompletného vyrovnania prípony naprieč všetkými gramatickými rodmi a skloňovacími typmi, hoci toto vyrovnanie aj tu viedlo k dvom rôznym výsledkom, ktoré nárečia na skúmanom území rozdeľujú približne na dve polovice. V západnej časti (teda vo väčšine zemplínskych nárečí) sa tento pád tvorí pomocou „ženskej“ prípony pôv. *a-*, *ja-* a *ũ-kmeňov -amí*, vo východnej časti (v sotáckych a užských nárečiach a zo zemplínskych hlavne na území býv. okresu Humenné) zas pomocou „mužskej“ duálovej prípony pôv. *o-kmeňov -oma*. Hranica medzi týmito javmi nie je, samozrejme, úplne ostrá a dochádza tu k istej rozkolísanosti (porov. ASJ II, mapy 122–133) – je to jeden zo zemplínskych prvkov, ktoré od západu prenikajú do užských nárečí²² a svoju úlohu tu určite zohráva aj vplyv spisovnej slovenčiny.

a) životné maskulína:

- Mladi išol z **družboma** a zo svatkoma do koscela (V. Zalužice MCH)
- Išli po starostu a po svatku z **hudakoma** (Úbrež SOB)
- Od mladoho išli svatki z **družbami** a z **hudakami** po starostu (Michalovce MCH)
- A ja mušiu chramajuci za **chlapcoma** is pešo kolo kravi (M. Zalužice MCH)
- Dakedi še i pobijeme s **chlapcami** (Čemerné VRN)
- Vedz nebulo pokoja pret **chlopoma** z druhih valalou (Lúčky MCH)
- Ženi še vadzili s **chlopami**, že lem pijuci chodza (Parchovany TRB)
- Starosta, hluchi i maršauka šli od mladoho do mladej i s **ciganoma** (V. Zalužice MCH)
- Ale ked už me še obecali, ta me nechceli ostac **ciganami** (Čemerné VRN)

b) neživotné maskulína:

- Išče pametam, že tri rodzini u naz žali zo **šerpoma** (Úbrež SOB)
- Voňi rozrezovali snopi zo **šerpami** a davalí futrašoj, co metal do mašini (Lastomír MCH)
- U žime še **večaroma** schadzali do daktorej chiži a predli (Sobrance SOB)

²² „Vzájomný súvis týchto nárečí so zemplínskymi nárečiami okolia Michaloviec je v tom, že niektoré prvky nárečia stredného Zemplína presahujú dosť hlboko na územie okr. Sobrance natoľko, že prvky, ktoré možno nazvať 'sotáckymi' (užskými, pozn. MCH), sú situované na východe, resp. juhovýchode okr. Sobrance“ (Štolc 1994: 123).

- **Večarami** me chodzili na pratki (Bracovce MCH)
- *Košula bula višivana s **kvetoma*** (Vysoká n. Uh. VK)
- *Zarobilam sebe na chustočku z bilima **kvetami*** (Brezina TRB)
- *Metali do nej zo **stručkoma** kenderici* (Sobrance SOB)
- *Dala mi pasulu na sadzeňe, že to nova sorta, z dluhima **stručkami*** (Laškovce MCH)
- *Prišli ženi s **koršovoma** a tu še paleňka davala* (Sobrance SOB)
- *Merkujce s tima **koršovami**, žebi sce jih ňerostrepaľi!* (Ložín MCH)

c) feminína:

- *Mladi išol z družboma a zo **svatkoma** do koscela, mlada išla z **družičkoma*** (V. Zalužice MCH)
- *Mladi išol na prísaħu zo **svatkami**, mlada zo svojoho domu z **družičkami*** (Malčice MCH)
- *Bulo vipitovaňe, mlada še rozlučala z rodičoma, z bratoma a zo **šestroma*** (V. Zalužice MCH)
- *Ta najstarši brad zo **šestrami** pošol do Ameriki a ja ostal doma* (Parchovany TRB)
- *Vedz me rozmetali hnuj z **vidloma** a tag me orali pot šace* (Ostrov SOB)
- *Bandurki še sadzili, še dolkovalo z **motikoma*** (Vysoká n. Uh. VK)
- *Išli gu ňej ďabli z **motikami**, s **kosami**, z ohňovima **vidlami*** (Brezina TRB)
- *Najvekša bida bula zo starima **baboma**, bo ňechceli placic* (M. Zalužice MCH)
- *Srandovali me zo starima **babami*** (Tisinec STR)
- *Fudamenti vikopeme z **lopatoma*** (Pavlovce n. Uh. VK)
- *Tam žem s čakanom kopaľi, ortovali a hľinu z **lopatami** metali* (Trnava p. Lab. MCH)

d) neutrá:

- *Konope poviazeme do viazankou s **porvesloma** a odvežeme zamačadz do jarku* (Jenkovce SOB)
- *Viazanki še poviazali s **porvislami**, žebi še ňeroschadzali* (Brezina TRB)
- *Mašini buli češki, zo železnima **kolesoma*** (Lastomír MCH)
- *Ňemuch še ulapic, bo še mu pot **kolesami** bralo blato* (Vranov VRN)
- *Ňebeħaj za tima **kurčatoma!*** (Úbrež SOB)
- *Vžal zo sobu kvoku s **kurčatami*** (Dvorianky TRB)
- *Lem miknuu s **plěcoma*** (Vyš. Revištia SOB)
- *Vi mi lavor trimadz budzece a madz mi z ucirakom za **plěcami** stadz budu* (Vojčice TRB)
- *Ta mi ju počestovala choľem z **jablukoma*** (Vysoká n. Uh. VK)
- *Každa už daco napeče, makouňiki, orechouňiki, bejleši zo sirom, z **jablukami*** (Slivník TRB).

Skratky okresov

STR – Stropkov

HUM – Humenné

VRN – Vranov

MCH – Michalovce

SOB – Sobrance

TRB – Trebišov

VK – Velké Kapušany

Bibliografia

ASJ II – Atlas slovenského jazyka, II: Flexia, Bratislava 1981. Časť prvá. Mapy.

ASJ II – Atlas slovenského jazyka, II: Flexia, Bratislava 1978. Časť druhá. Úvod – Komentáre.

Pauliny Eugen, 1963, Fonologický vývin slovenčiny, Bratislava.

Pauliny Eugen, 1990, Vývin slovenskej deklinácie, Bratislava.

SSN I – Slovník slovenských nářečí I: A–K, red. Ivor Ripka, Bratislava, 1994.

Štolc Jozef, 1994, Slovenská dialektológia, Bratislava.

Streszczenie

Artykuł daje częściowy obraz deklinacji substantywnej we wschodniej części dialektów wschodniosłowackich, tj. w gwarach zemplińskich, sotackich i užskich. Omówiono wewnątrzparadygmatyczne i międzyparadygmatyczne wyrównywanie sufiksów w słowackich gwarach byłych powiatów: Medzilaborce, Stropkov, Humenné, Snina, Vranov, Michalovce, Sobrance, Trebišov, Velké Kapušany i Kráľovský Chlmec na tle rozwoju danych gwar w kontekście słowackiej deklinacji substantywnej. Autor koncentruje się szczególnie na istniejących różnicach dialektalnych w stosunku do słowackiego języka literackiego. Artykuł opiera się na materiale gwarowym wyekscerpowanym z archiwum Pracowni Dialektologicznej Instytutu Językoznawstwa im. L. Štúra Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie i uzupełnionym przez samodzielne badania autora.

HALINA KARASŃ

Instytut Języka Polskiego

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

tel. +48 (22) 55 21 021

e-mail: h.a.karas@uw.edu.pl

W TEJ RZEKI. MIEJSCOWNIK LICZBY POJEDYNCZEJ
RZECZOWNIKÓW ŻEŃSKICH
TWARDOTEMATOWYCH W GWARACH POLSKICH
NA LITWIE

Słowa kluczowe: polszczyzna północnokresowa, fleksja, rzeczownik, miejscownik, synkretyzm.

Keywords: Polish language in the North-Eastern Borderlands, inflection, noun, the locative case, syncretism.

W TEJ RZEKI. THE LOCATIVE CASE SINGULAR IN HARD-STEM
FEMININE NOUNS IN POLISH DIALECTS IN LITHUANIA

ABSTRACT: The paper aims at discussing the forms of the locative case singular in hard-stem feminine nouns in Polish dialects in the Ignalina and Zarasai regions in Lithuania (at the border with Belarus and Latvia). It focuses on forms that have not been yet examined in linguistic works of reference and are unknown in other dialectal regions of Lithuania, namely the forms of the locative case that are syncretic with the genitive case, e.g. *w tej rzeki*, *pierwszy w rodziny*, *na swojej skóry*.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie form miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich twar-dotematowych występujących w gwarach polskich na Litwie w rejonach ignalińskim i jezioroskim graniczących z Białorusią i Łotwą. Uwagę zwracają zwłaszcza nieopisane w literaturze przedmiotu, niepoświadczone na innych obszarach gwarowych na Litwie i na całych Kresach

Wschodnich formy miejscownika synkretyczne z dopełniaczem, typu *w tej rzeki, na blaszki takiej, pierwszy w rodziny, na swojej skóry, na gitary grała*.

Polszczyzna na wspomnianym pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim w jego części głównie południowej została uwzględniona w pracy Haliny Turskiej (Turska 1939/1995), a ostatnio w monografii mojego autorstwa (Karaś 2017) oraz w licznych artykułach różnych badaczy polskich, litewskich i białoruskich (zob. m.in. Ananiewa 1974, 1982, 1983, Giułumianc, Czekman 1971; Karaś 2001, 2004, 2009, 2013; Kardelis 2016, Rutkowska 2004, 2013, 2015). Dlatego w artykule nie przedstawiam ani sytuacji językowej na tym obszarze, ani też stanu badań, odsyłając zainteresowanych do literatury przedmiotu.

Wszystkie przykłady miejscownika zostały wyekscerpowane z tekstów nagranych we wsiach ciągnących się wąskim pasem w rejonie ignalińskim i jezioroskim wzdłuż granicy litewsko-białoruskiej i litewsko-łotewskiej. Tworzą one obszerny korpus tekstów gwarowych składający się z dwu podkorpusów: tekstów z rejonu ignalińskiego i jezioroskiego. Obejmują one razem ok. 250 stron komputeropisu, po 125 stron w obu częściach. Są to nagrania 54 informatorów, po 27 z każdego rejonu. Próbką mowy każdego informatora liczy ok. 5–6 stron komputeropisu, choć niektóre są nieco mniejsze, inne nieco większe, w zależności od tego, jakim rodzajem nagrania dysponuję.

Łącznie w stworzonym dla celów badawczych korpusie tekstów odnotowano 368 przykładów form miejscownika rzeczowników żeńskich twar-dotematowych zakończonych na samogłoskę *-a*. Liczba przykładów jest prawie równa w obu podkorpusach: ignalińskim i jezioroskim, tj. wynosi odpowiednio 183 i 185 form lokatywnych. Uwzględniono tylko rzeczowniki żeńskie twar-dotematowe, w związku z tym pominięto te, które w omawianych gwarach reprezentują inny typ odmiany – miękko-dotematowej, mimo iż w języku ogólnym właściwa jest im deklinacja twar-dotematowa, por. np. *pšy Polščy, v Łatv'iji; ogp. przy Polsce, w Łotwie*.

W odnotowanych przykładach form lokatywnych występuje przede wszystkim charakterystyczna dla rzeczowników żeńskich twar-dotematowych zakończonych na samogłoskę *-a* ogólnopolska końcówka *-e*. Dodatkowym wykładnikiem tego przypadku są alternacje tematyczne typowe dla polszczyzny ogólnej:

- spółgłoska twarda – spółgłoska miękka / zmiękczone, por. np. *v – v'* (*v gł'ov'e* Bej.IK[35]); *m – m'* (*po mam'e* Pac.HS[25]); *ł – ł'* [*l'*] (*f škole* Rem.AC[29]); *f stodołe* Strył.KG[33]); *d – ź* [*z' || z''*] (*v voz'e* Strył.JG[34]); *n – n'* (*v roz'ine* Strył.KG[33]); *t – ć* [*c' || c''*] (*f xac'e* Kaln.IS[31]);
- w odniesieniu do rzeczowników, których temat fleksyjny kończy się na spółgłoskę tylnojęzykową *-k-*, *-g-*, odpowiednia alternacja *k – c*, *g – z-*, por. np. *na tej żečce* Bej.IK[35]; *pšy Polsce* Czep.BD[24]; *na gospodarce* Gak.WP[12]; *na v'osce; na łonce* Pac.HS[25]; *na monce* Tryk.WS[32]; *po drodze* Pruc.ZS[21]; *v noze* Weł.TS[35].

Obocznie do końcówki *-e* funkcjonują końcówki wariantywne powstałe w wyniku różnorodnych procesów fonetycznych, takich jak: tzw. akanie, czyli wymowa nieakcentowanego *e* jako *a*; lub tzw. ikanie, tj. wymowa nieakcentowanego *e* jako *i/y* czy jako rezultat interferencji języka litewskiego artykulacja *e* jako $\overset{a}{e}$, czyli głoska *e* obniżona, szeroka, bliska *a*, ale bardziej otwarta, tak jak w języku litewskim (zob. Karaś 2002: 136–137; Karaś 2017: 271–275). Wariantami fonetycznymi powstałymi w wyniku wymienionych procesów zachodzących w polszczyźnie północnokresowej są zatem końcówki:

-*a* (wynik tzw. akania), por. np. *po łac"ińa naboženstva* Czep.BD[24]; *na nív'a* Gak.WP[12]; *pšy krov'a* Mej.JS[42]; *v głov'a* Gram.MK[26]:

- $\overset{a}{e}$ (interferencja języka litewskiego), por. np. *f xac $\overset{a}{e}$* Mag.JK[34]; *bajka že ońi v Ĺit'v $\overset{a}{e}$* Maz.SM[23];

-*i* po spółgłosce miękkiej /-*y* po spółgłosce stwardniałej (wynik tzw. ikania), por. np. *po kołen'z"i* Kaln.IS[31]; *na v'oscy* Trycz.LT[32]; *na guży* Stal.JG[33].

Pojawia się też w obu podkorpusach tekstów pewna liczba form miejscownika z końcówką *-e*, ale bez typowych dla polszczyzny oboczności tematycznych, por. np. *pšy curk'e*; *u nas u Gryškofk'e* Gram.MK[26]; *f Polšk'e* Strył.KG[33]; *po vaservag'e* Tryk.ZS[28]; *na gurk'e* Duk.AS[46]; *f Polšk'e* Imb.WP[39]; *v ap'ilińk'e* Muk.JW[25]; *na tačk'e* Smołów.AS[39]; *na kšyžovatk'e*; *v R'ig'e* Suw.HK[29].

Inna końcówka, poza *-e* i jej wariantami fonetycznymi, która występuje w badanym materiale, to nieopisywana dotąd w literaturze przedmiotu poświęconej fleksji w polszczyźnie kresowej, końcówka *-y* (po spółgłoskach twardych) / *-i* (po spółgłoskach *k'*, *g'*, tj. funkcjonalnie / historycznie twardych). Oznacza to formy tożsame z dopełniaczem analizowanych rzeczowników, a więc ilustruje nienotowany dotąd w języku polskim na Kresach typ synkretyzmu: miejscownik – dopełniacz lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych.

Dane liczbowe i procentowe dotyczące końcówki *-e* i jej wariantów oraz końcówki *-y/-i* zawiera tabela nr 1.

Tabela nr 1. Liczba form Msc. lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych w tekstach z rejonu ignalińskiego i jezioroskiego

Obszar	Liczba form ogp. z końc. <i>-e</i>	Liczba kres. wariantów fon. końc. <i>-e</i> (<i>-a</i> , <i>-i</i> , <i>-y</i> , <i>-e</i>)	Liczba form kres. z <i>-e</i> z nogp. alternacją tem.	Liczba form kresowych (Msc.=D.)	Razem formy Msc. lp. rzecz. ż. twar-dotem.
Ignaliński	122 (66,7%)	36 (19,7%)	7 (3,8%)	18 (9,8%)	183
Jezioroski	88 (47,5%)	47 (25,4%)	14 (7,6%)	36 (19,5%)	185
Razem	210 (57,1%)	83 (22,6%)	21 (5,7%)	54 (14,7%)	368

Źródło: Opracowanie własne.

Dane zawarte w powyższej tabeli wskazują na nie tak rzadki typ tożsamy z dopełniaczem form lokatywnych – 54 przykłady, tj. 14,7% wszystkich form miejscownika lp. femininów twar-dotematowych. Przeważają oczywiście formy ogólnopolskie z końcówką *-e* i obocznościami tematycznymi – 210, tj. 57,1% wszystkich odnotowanych form lokatywnych analizowanych rzeczowników. Gdy jednak uwzględnimy też formy z fonetycznymi wariantami końcówki *-e* powstałymi na skutek północnokresowych procesów fonetycznych, to przewaga ta znacznie wzrasta – razem 293 przykłady, tj. 79,8% zgromadzonych form. Marginalne są formy nawiązujące do języka rosyjskiego i do gwar białoruskich pasa północno-wschodniego, tylko w odniesieniu do rzeczowników twar-dotematowych, których temat fleksyjny kończy się na spółgłoskę tylnojęzykową *-k-* lub *-g-*, tj. z końcówką *-e*, ale bez alternacji będących historycznie wynikiem II palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych (z alternacją *nogp. k – k', g – g'*), czyli typ *curk'e, v R'ig'e* – 21 przykładów, tj. 5,7% zbioru analizowanych form lokatywnych.

Widać też znacznie większy udział w polszczyźnie jeziorskiej osobliwych form miejscownika równych dopełniaczowi rzeczowników żeńskich twar-dotematowych niż w odmianie ignalińskiej, dwukrotny – 36 takich przykładów z rejonu jeziorskiego (19,5% wszystkich miejscowników w podkorpusie jeziorskim) wobec 18 egzemplifikacji z rejonu ignalińskiego (9,8% przykładów z podkorpusu ignalińskiego).

Polszczyznę ignalińską charakteryzuje znacznie większy udział form tożsamy z ogólnopolskimi (122 formy, tj. 66,7%) niż jeziorską (88 form, tj. 47,5%), w której przeważają formy kresowe (łącznie 98 form, tj. 52,5% podkorpusu jeziorskiego).

Poniżej przytaczam wyekscerpowany z tekstów gwarowych materiał, tj. formy miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników twar-dotematowych żeńskich. Formy tożsame z ogólnopolskimi, tj. z końcówką *-e* i jej wariantami fonetycznymi podaję na ogół z przyimkiem lub z niewielkim kontekstem, wskazującym na ten przypadek, natomiast nieco szerszy kontekst przytaczam przy osobliwych formach z końcówką *-y/-i*, tj. synkretycznych z dopełniaczem lp.

1. Formy miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych z końcówką *-e* i alternacją tematyczną: spółgłoska twarda – spółgłoska miękka (funkcjonalnie miękka)

1.1. Przykłady z gwar polskich w rejonie ignalińskim:

na tej żećce; v bibliotece; f Polsce; v głov'e; f trav'e Bej.IK[35]; *na Łotv'e; v V'isagi'nie; pšy Polsce; čy f paže// f paže* Czep.BD[24]; *na mondolince; f škole muzycznej* Gaj.SK[36]; *na voj'ne, na emerytuže* Gaj.MK[25]; *na gospodarce; na v'osce; po voj'ne; na niv'e; teras u Litv'e* Gak.WP[12]; *f koperc'e; f kłi'nice; v našej v'osce; f Polsce, v droze, na starej Litv'e; u trav'e; f swojej stro'ne* Gram.MK[26]; *na robôc'e; pa Litv'e* Mej.JS[42]; *na tamtej str'o'ne; v głov'e* Mej.TM[36]; *na v'osce; na łonce; f Po l'sce; f tej xatećce, v droze; po podłozie; v roz'i'ne; v drug'ej stro'ne; po mam'e; f škole;* Pac.HS[25]; *pšy Polsce; f tej rozmov'e* Pruc.GS[26]; *po droze; f Polsce* Pruc.ZS[21]; *na ferm'e; na tej stro'ne; na s'c'e'ne; f Polsce* Pusz.SK[23]; *na v'osce; pšy Polsce; na droze; v voj'ne; f škole* Rej.WM[22]; *u ks'onsce; f Polsce; v Litv'e; f škole* Rem.AC[29]; *v voz'e; f Polsce; f paže* Strył.JG[34]; *na droze; v roz'i'ne; f stodole* Strył.KG[33]; *na vojence; v roz'i'ne; f Pôlsce* Szmel.PL[19]; *na łavecce; po butel'ce; f pšerv'e; na kanap'e; f ktorej stro'ne* Szuł.NK[30]; *na pral'ce; pa kolejce; f tej povosce; v gospodarce; po droze, v Litv'e; v głov'e; Šmil*.EP[15]; *na monce; pā voj'ne* Tryk.WS[32]; *na mašy'ne, na bram'e; v Borufce; v jednej xac'e; pa droze; f škole* Und.WS[33]; *na gurce, v roz'i'ne; v našej v'osce; v Moskv'e, v Ryze; v noze* Wel.TS[35]; *na v'el'k'ej łonce; na takaj desećce; v'osce* Zyg.WT[34].

1.2. Przykłady z gwar polskich w rejonie jezioroskim

na guže; na płitce; na płic'eš, na jěz'eže/ jez'ora Bach.JP[24]; *po našej droze; f kaźdej xac'e, po našej stro'ne* Czepul.KS[23]; *po voj'ne; po droze; po rozmov'e, f parc'e tej; f tamtej stro'ne* Duk.AS[46]; *f tamtej voj'ne; f Tule; f tej |komnac'e; f Polsce, v Lit'v'e* Gir.AP[18]; *v Litv'e, f Pol'sce* Jez.BK[30]; *na swojej mašy'ne; na noze, v jakaj roz'i'ne* Jez.JW[34]; *v voz'e, na tej stro'ne, po tej droze; po kol'enz'e; f turm'e; f Kłajp'ež'e, f xac'e* Kaln.IS[31]; *pšy Litv'e* Mag.BP[31]; *na guže, v Moskv'e; v dołi'ne, f škole, po jakaj pšyćy'ne* Mag.JK[34]; *f kab'i'ne; f xac'e* Min.JJ[35]; *na ferm'e; na ambo'ne; na głov'e* Muk.JW[25]; *f tamtej voj'ne* Nar.NS[20]; *na gazed'e; na guže; na Litv'e; v Łotv'e, f škole, f c'urm'e; f p'eršej voj'ne, po głov'e* Now.WK[20]; *f tamtej voj'ne;* Ows.AO[17]; *na mašy'ne, na ferm'e, v Litv'e; f Polsce po voj'ne; po puolov'e* Rom.RV[24]; *na orež'z'e, v roz'i'ne, v Litv'e, f tej gum'ne, po puolov'e, po*

koleńz'e Smołw.AS[39]; na f'erm'e Stal.JG[33]; na guże Suw.HK[29]; na tej jez'eże, f Polsce Szaw.WJ[[34]; f xac'e Szuk.HD[22].

2. Formy miejscownika z końcówką *-e* w postaci wariantu *-a*, *-e*^a

2.1. Końcówka *-e*^a

na na gżyv'e Bej.IK[35]; na bramc'e Gaj.SK[26]; pšy krov'e Mej.JS[42]; s'ostra v Ryz'e Weł.TS[35]; na xac'e Bach.JP[24]; v mojej błoc'e Bach.JP[24]; f šaf'e, f xac'e Bach.JP[24]; v Litv'e Gir.AP[18]; v Litv'e Imb.WP[39]; f xac'e Mag.JK[34]; v Litv'e Maz.SM[23]; była až u Klajp'ež'e; v głov'e Gram.MK[26].

2.2. Końcówka *-a*

2.2.1. Przykłady z gwar polskich rejonu ignalińskiego:

na Litv'a; po łac"ińa; na Litv'a/ juš i po V'ilanšczy"ńa Czep.BD[24]; na nív'a Gak.WP[12]; pšy krov'a Mej.JS[42]; v z'im'a, pa tej strońa Mej.TM[36]; pšy Pòłsca Pac.HS[25]; f tej v'òsca Pruc.ZS[21]; f Polska Pusz.SK[23]; v v'òsca Rej.WM[22]; f škòła Szuł.NK[30]; po kolejca Šmil.EP[15]; na drugaj strońa, pa vojńa Tryk.ZS[28]; v Moskv'a; v noza Weł.TS[35].

2.2.2. Przykłady z gwar polskich rejonu jezioroskiego

f školã, f xac'a Bach.JP[24]; f xac'a Gir.AP[18]; f xac'a; f |komnac'a, f Klajp'ež'a Imb.WP[39]; na noza, f škòła Jez.JW[34]; f škòła Kaln.IS[31]; na tej strońa; na plic'a Mag.MN[20]; na kšyžufca Maz.SM[23]; v Litv'a, f každej xac'a Min.JJ[35]; na vojńa; po tej błoc'a, f turm'a, f škòła Muk.JW[25]; na f'erm'a, po vojńa Nars.SM[20]; v gazec'a, v mog'ila; v Łotv'e Now.WK[20]; v vojńa, f turm'a, pšy Litv'a Ows.AO[17]; v Litv'a Smołw.AS[39]; na tej voz'a, poza droza, po voz'a Suw.HK[29]; f škòła Stal.JG[33].

2.3. Końcówka *-i/-y* (z alternacją tematyczną ogp.)

po kol'en'z"i Kaln.IS[31]; na v'oscy Trycz.LT[32]; na guży Stal.JG[33].

3. Formy miejscownika rzeczowników zakończonych na *-k*, *-g* z końcówką *-e* bez alternacji *k-c*, *g-dz* (z alternacją nogp. *k – k'*, *g – g'*, *r – r'*)

3.1. Przykłady z rejonu ignalińskiego

teras ona pšy curk'e; u nas u Gryškofk'e Gram.MK[26]; *pracował na strojk'e* Rej.WM[22]; *čšy lata pšezyla f Polsk'e* Strył.KG[33]; *po vaservag'e* Tryk.ZS[28]; *grała na g'itar'e* Zyg.WT[34].

3.2. Przykłady z rejonu jezioroskiego

była na |M'inafk'e škoła; dom'ik beńz'i/ i o na gurk'e Duk.AS[46]; *on teras f Polsk'e; po łitefsku rozmav'aju f Polsk'e* Imb.WP[39]; *juš pa papk'e po łitefsku rozmav'ali* Jez.BK; *rob'itam v ap'ilińk'e* Mag.JK[34]; *benz'i rob'ic' c'i v ap'ilińk'e* Muk.JW[25]; *c'i f skajt'ikla benz'i rob'ic' / c'i v ap'ilińk'e* Muk.JW[25]; *była f Polsk'e* Smołw.AS[39]; *v'ez'e na tačk'e* Smołw.AS[39]; *Smołvy byli f Polsk'e* Smołw.AS[39]; *škoła vo na kšyžovatk'e* Suw.HK[29]; *jedna v R'ig'e była* Suw.HK[29].

4. Końcówka *-y* || *-i*, tj. *-y* (po spółgłoskach twardych) oraz *i* (po funkcjonalnie twardych *k'*, *g'*)

Msc. lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych może niekiedy przybierać końcówkę *-y/-i*, tj. mieć formę równą dopełniaczowi lp., a więc bez alternacji tematycznych właściwych temu przypadkowi w polszczyźnie ogólnej *k – c*, *g – ʒ* (tylko oboczności typowe dla dopełniacza lp. *k : k'*, *g : g'*): Formy te przytoczono w szerszym kontekście, by można było stwierdzić, iż są to niewątpliwie przykłady miejscownika lp. Większość kontekstów jest na tyle wyrazista, że nie budzą one wątpliwości, że mamy do czynienia z formami lokatywnymi. Niektóre jednak przykłady wymagają szerszego komentarza. Przykład (12) i (34) *na skrzyпка* wskazuje na mianownik lp. *ta skrzyпка* (por. błr. *скрыпка* ż.), podczas gdy forma ogólnopolska to plurale tantum *te skrzyпки*. Przykład (17) *u ławki* to niewątpliwie miejscownik, przyimek *u* pojawia się na miejscu ogp. *w* jako rezultat procesu fonetycznego typowego dla gwar polskich na tym obszarze – wahań *v – u*, na skutek czego przyimek *v* bywa często realizowany jako *u* (zob. Karaś 2017, s. 262–264). Podobnie w przykładzie (11) połączenie *u jednaj sukieneczki* oznacza – co wynika z szerszego kontekstu – ‘w jednej sukieneczce’. To samo zjawisko ilustrują

przykłady (20) *u duchowki* oraz (44) *u szlachtowaj fury*. Z kolei przykłady (48) i (54) zawierają nazwy własne żeńskie zakończone na *-ka*: *Borówka*, *Szunelka*, które przybrały w miejscowniku lp. końcówkę *-i* po spółgłoskach funkcjonalnie (historycznie) twardych, dziś zmiękczonych *k', g'*.

4.1. Obszar ignaliński (18 przykładów)

- (1) *zapomněli/ že rency byli z'vonzane tam jak z V'ilna ona ležata/ nu pod Ostro Bramo/ f kapličk'i/ to ně roz'vonzali/ že daleko v'es'c'/ tak i sxovali* Bej.IK[35];
- (2) *p'ekla pšy mamy/ ja ješča i tutaj o p'ekla tamta laty k'ilka razy* Bej.IK[35];
- (3) *ožax na leščyny v'iši* Gak.WP[12];
- (4) *z'em'i možgš brac' v'ela xceš teš// a žeby tak z'e "o tyko na v'osk'i/ z'e vo pastav'iušy s'a dom// každý svoja z'em'a b'ėży/ a jak kto pšyšat* Mej.JS[42];
- (5) *moj "ojca brat žaniušy s'e na Němk'iny* Mej.JS[42];
- (6) *to pšyxožo fšyst'kè/ čakajo vo na łavečk'i tej* Mej.TM[36];
- (7) *domovy był xlep// na dambovyx/ na ajirax p'ekli/ na mojk'i* Mej.TM[36];
- (8) *u m'ne ruska p'ec jest// pa mamy/ mama umarla* Mej.TM[36];
- (9) *teras my pa tak'ej m|uzyk'i ně zatančylip* Mej.TM[36];
- (10) *ja i sama troščk'i na g'itary grała u mlodoš"ci* Pup.JU[34];
- (11) *m'ila moja u jednaj su'kenečk'i co ty tam naryzykujiš* Pup.JU[34];
- (12) *ja na skšypk'i grał/ na klarneca* Strył.JG[34];
- (13) *na blašk'i tak'ej i p'eka u p'ecy* Szuł.JS[33];
- (14) *pałka taka długa była/ i na pałk'i taka ješče pałka pšyv'onzana była* Trykł.WS[32];
- (15) *z'vonžy p'ejk'ne na pałk'i długaj* Trykł.ZS[28];
- (16) *jag był kałxos teš na strojk'i pracovał* Trykł.ZS[28];
- (17) *s'ėza u łafk'i/ žeby nixt ně dotulił s'ab do m'ne* Und.HS[38];
- (18) *tutaj v v'osk'i fšystk'è luž'è tak'è pobožne* Zyg.WT[34];

4.2. Obszar jezioroski (36 przykładów)

- (19) *monš pšyjexał/ s'ont na podmurufk'i i płakał* Bach.JP[24];
- (20) *u duxofk'i fp'ėgby* Bach.JP[24];
- (21) *ja sam na swojej skury ta pšešet* Duk.AS[46];
- (22) *ona jedna f xatk'i żyji* Gir.AP[18];
- (23) *moj "ojca brad v Datrojca/ v Ameryk'i* Gir.AP[18];
- (24) *o'rii zostali s'e na kvatery tam* Grzeb.JN[31];

- (25) *tu renkaj suńiš/ pa garsteč'kī b'ežyš* Grzeb.JN[31];
 (26) *na ščotkī takaj ževńanaj vyčešy* Grzeb.JN[31];
 (27) *ja nie xcam na vjuski žyc' Imb.WP[39];*
 (28) *my byliby teras f Polski/ Palak'i Imb.WP[39];*
 (29) *tam na fabryki/ čegu/ rob'i tego plem'ańika žona* Jez.BK[30];
 (30) *jes'li mně na roz'iny dobže/ to ja na pojada do głodnaj Litvy* Jez.BK[30];
 (31) *cošč'i v roz'iny beńž'i* Jez.JW[36];
 (32) *xturen p'eršy v roz'iny* Jez.JW[36];
 (33) *nu i spotykajo tam pšy bramax// davalī tak i po butelki fšyski* Jez.JW[36];
 (34) *tut ruža vam jest/ ten na nogi juš* Jez.JW[36];
 (35) *on grał ład'ne/ na skšypki grał/ on zafše f ktub'e grał* Kaln.IS[31];
 (36) *tam myjon s'e pańi luz'i/ nog'i myju f tej žekī* Kaln.IS[31];
 (37) *z'es'en'c' luz'i f tej xateč'kī* Kaln.IS[31];
 (38) *ona v voz'e pańi stoi/ statuja kam'enna/ v voz'e v žekī// tam čšeba koło jej k'edy is'c'* Kaln.IS[31];
 (39) *karz'inečka v jego na reńki* Mag.MN[22];
 (40) *trajbulu|s'uk tak'i xoz'i v Rygi* Mag.MN[22];
 (41) *v Ryg'e/ v Rygi służył* Mag.MN[22];
 (42) *ruży byva o v nogi ruža* Mag.MN[22];
 (43) *byliby teras f Polski* Maz.SM[23];
 (44) *voz'ili u šlaxtovaj fury* Nar.MS[20];
 (45) *v lafki tak jak obepšam sa* Now.WK[26];
 (46) *ja niezdrowa była/ tak pšyložyla s'e i leža/ na kanapki tak* Now.WK[26];
 (47) *do sons'atk'i pujz'e s'ońž'i/ s'ež'i na lafki* Now.WK[26];
 (48) *moja ot ojca roz'ina/ to fšystk'e tam v Borufki/ Polaki* Now.WK[26];
 (49) *tak strašna/ prosto drošč' jiz'e po skury jak čytaš ta ks'onžečka* Now.WK[26];
 (50) *on f Polski został* Piet.AW[21];
 (51) (Może Pani coś powie o swojej rodzinie?) *o roz'iny/ nas była p'eńc'* Piet.AW[21].
 (52) *na gospodarki rob'il* Rom.RV[24];
 (53) *mus'i f čvartej klasy bylam* Szaw.WJ[34];
 (54) *była v G'irs'ax [jakošč'i škola/ f Šunelki* Szuk.ZJ[23].

Analiza wymienionych wyżej przykładów pozwoliła zaobserwować pewne zależności między rodzajem spółgłoski kończącej temat fleksyjny a postacią miejscownika. Przedstawia je tabela nr 2.

Tabela nr 2. Rodzaj spółgłoski tematycznej a różne formy miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych

Spółgłoska tematyczna	Ogp. alternacja + końc. -e z jej wariantami	Msc = D	Nogp. alternacja w rzecz. na -k-, -g-, -r-	Razem
-k-	70 (56,9%)	36 (29,3%)	17 (13,8%)	123
-g-	23 (76,7%)	4 (13,3%)	3 (10%)	30
-r-	10 (62,5%)	5 (31,25%)	1 (6,25%)	16
-n-	54 (90%)	6 (10%)	-	60
-m-	16 (88,9%)	2 (11,1%)	-	18
-v-	54 (100%)	-	-	54
-ł-	23 (100%)	-	-	23
-t-	29 (100%)	-	-	29
-d-	12 (100%)	-	-	12
-p-	1 (100%)	-	-	1
-f-	1 (100%)	-	-	1
-s-	0	1 (100%)	-	1
Razem	293 (79,6%)	54 (14,7%)	21 (5,7%)	368

Źródło: Opracowanie własne

Z danych zawartych w tabeli wynika, że końcówka -y/-i pochodzenia dopełniaczowego poświadczona została najczęściej w rzeczownikach, których temat fleksyjny kończy się na spółgłoskę tylnojęzykową *k* (36 przykładów, tj. 29,5% wszystkich rzeczowników zakończonych w temacie fleksyjnym na tę spółgłoskę, a 66,7% całego zbioru osobliwych form miejscownika). Pojawiła się ona w następujących wyrazach: *blaszka, butelka, chateczka, chatka, duchowka, garsteczka, gospodarka, kanapka, klasa, ławeczka, ławka, mąka, muzyka, pałka, podmurówka, ręka, rzeka, strojka, skrzypka, wioska/wiuska*, w tym w nazwach własnych: *Ameryka, Borówka, Polska, Szunelka*. O wiele rzadziej występuje w rzeczownikach żeńskich twar-dotematowych zakończonych na spółgłoskę *g* (4 przykłady, tj. 13,3% wszystkich femininów twar-dotematowych z tematycznym -g-), np. *noga, Ryga*, spółgłoskę *r* (5 przykładów, tj. 31,25% rzeczowników zakończonych na tę spółgłoskę), por. *gitara, kwatera, skóra, fura*; spółgłoskę *n* (6 egzemplifikacji, tj. 10% rzeczowników z tematycznym -n-), por. *leszczyna, rodzina*, oraz *m*, por. *mama* (2 razy) i *s*, por. *klasa* (1 raz). Są to głównie rzeczowniki rodzime, ale trafiają się także zapożyczenia, a więc rusycyzmy *strojka, klasa* i białorutenizm *duchowka*.

Wyjątkowo taka forma Msc. lp. rzecz. żeńskich pojawiła się na Kowieńszczyźnie, por. *v bibl'otek'i* (Karaś 2002: 202). Odnotowałam ją jako jednostkową, sądząc, że

może to być cecha idiolektalna. Tymczasem w badanych gwarach okolic Ignalina i Jeziorosów na Litwie stosunkowo liczne poświadczenia, łącznie 54 formy tego typu, każą widzieć zjawisko charakterystyczne nie tylko dla wybranego idiolektu. Warto podkreślić, że wystąpiły one u 26 informatorów, w tym u 11 respondentów z rejonu ignalińskiego i 15 z rejonu jezioroskiego. Nie jest to zatem zjawisko idiolektalne, ale charakteryzujące język znacznej części informatorów.

Badacze polszczyzny północnokresowej i południowokresowej nie notują takich form. Nie poświadcza ich Zofia Kurzowa w swojej monografii poświęconej językowi polskiemu na Wileńszczyźnie w XVI–XX wieku (Kurzowa 1993), ani badacze polszczyzny współczesnej na Kresach¹ czy polszczyzny ludności przesiedlonej z Kresów Wschodnich (np. Lewaszkiewicz 2017).

Jaka jest zatem geneza tych form i synkretyzmu miejscownika – dopełniacza w obrębie deklinacji rzeczowników żeńskich twar-dotematowych?

Wydaje się, że złożyło się tu kilka przyczyn. Najłatwiej można wyjaśnić genezę miejscownikowych form na *-y* równych dopełniaczowi lp. w femininach twar-dotematowych, których temat fleksyjny kończy się na spółgłoskę *-r-*, gdyż w języku ogólnobiałoruskim końcówka *-y* występuje w Msc. lp. rzeczowników żeńskich nie tylko po spółgłoskach stwardniałych w deklinacji miękdotematowej, lecz także po spółgłosce *r*, por. np. biał. *ў кватэры* ‘w mieszkaniu’; *на скуры* ‘na skórze’, *на гітары* ‘na gitarze’. Niemniej jednak ze względu na brak szerszego kontaktu z białoruskim językiem literackim (brak użycia go jako języka urzędowego, brak szkół białoruskich) wskazać należy raczej na oddziaływanie białoruszczyzny w wersji dialektalnej, podobnie jak i w odniesieniu do takich osobliwych form w rzeczownikach zakończonych na inną niż *-r-* spółgłoskę twardą (z wyjątkiem tylnojęzykowych *k*, *g*). W podgrupie północnej dialektu północno-wschodniego języka białoruskiego bliskiej badanemu obszarowi końcówkę *-y* przybierają bowiem nie tylko rzeczowniki z tematycznym *-r-*, jak w języku ogólnobiałoruskim i w jego odmianach gwarowych, lecz ogólnie rzeczowniki żeńskie z twardą podstawą w C. i Msc. lp., np. *на с’аны*, *у хаты* (Barszczewska, Jankowiak 2012: 134), z wyjątkiem zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe. W związku z tym w języku białoruskim i w części gwar białoruskich (m.in. wskazanych wyżej) w odniesieniu do niektórych typów rzeczowników żeńskich twar-dotematowych, można mówić o synkretyzmie dopełniacza i miejscownika liczby pojedynczej.

Formy typu *w tej rzeki* nie są natomiast bezpośrednim rezultatem interferencji białoruszczyzny. Geneza tych osobliwych miejscowników i synkretyzmu

¹ Postać miejscownika lp. femininów twar-dotematowych została sprawdzona w wielu pracach, których wszystkich nie wymieniam, zwłaszcza w publikacjach poświęconych fleksji gwar wsi Zielona i Oleszkowce na Podolu Iwony Cechosz i Ewy Dziegieł, pracach Sergiusza Rudnickiego, Janusza Riegera, Lidii Nepop, Barbary Dwilewicz, Jolanty Mędelskiej, Alojzego Zdaniukiewicza.

miejscownika i dopełniacza lp. femininów twar-dotematowych – jak się wydaje – jest bardziej złożona. Po pierwsze, można widzieć tu wynik wyrównań analogicznych. Omówiony wyżej typ synkretyzmu mógł się rozpowszechnić drogą analogii w polszczyźnie północnokresowej podlegającej silnemu oddziaływaniu języka białoruskiego, zwłaszcza w jego odmianie dialektalnej, także na rzeczowniki zakończone na spółgłoski tylnojęzykowe. Jednak to przypuszczenie nieco osłabia mała liczba form miejscownika z tematyczną spółgłoską twardą inną niż tylnojęzykowa tożsamych z dopełniaczem – zaledwie 13 form wobec 40 z tematycznym *k*, *g*. Działanie analogii mogło być wsparte jednak w pewien sposób także wpływem wschodniosłowiańskim (rosyjskim i białoruskim). W gwarach białoruskich na obszarze ignalińskim i jezioroskim, które stanowią przedłużenie północnej grupy północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego (Jankowiak 2016: 88, Karaś 2017: 48) w miejscowniku lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych zakończonym w temacie fleksyjnym na *-k*, *-g*, tak jak i w języku rosyjskim, brak właściwych białoruszczyźnie alternacji tematycznych *k – c*, *g – z*, tj. brak palatalizacji *k*, *g*, *x* (Barszczewska, Jankowiak 2012: 133). Występują tu natomiast oboczności *k – k'*, *g – g'*, np. *на наге, на руке*, tak jak w języku rosyjskim, przed końcówką *-e*, por. np. ros. *в Америке* ‘w Ameryce’, *в реке* ‘w rzece’, *в ноге* ‘w nodze’. Na to mogła się nałożyć tendencja do wymowy nieakcentowanego *e* jako *i/y*, stąd *v Ameryk'e* > *v Ameryk'i*, *v nog'e* > *v nog'i*. Pośrednio może o tym świadczyć przykład: *v Ryg'e/ v Ryg'i* służył Mag.MN[22]; w którym rosyjska i białoruska dialektalna z pochodzenia postać miejscownika *v Ryg'e* została następnie poprawiona na: *v Ryg'i*. Zastanowić by się należało nad postacią miejscownika *w Polski*, gdyż w języku białoruskim i rosyjskim różni się ona od pozostałych rzeczowników, nie kończy się na spółgłoskę tylnojęzykową (ros. *Польша*, biał. *Польшча*). Jak się wydaje, formą wyjściową mogła być tu forma miejscownika *w Polskiej*, wywodząca się z odmiany przymiotnikowej nazwy *Polska*, archaicznej, znanej do dziś na Kresach północnych (por. np. Karaś 2002, s. 205). Po zaniku wygłosowej joty powstała forma *f Polsk'e*, poświadczona w uwzględnionych nagraniach, a wymowa nieakcentowanego *e* jako *i* mogła przyczynić się do pojawienia się miejscownikowej postaci *f Polsk'i*, tożsamej z dopełniaczem. Jako potwierdzenie tego procesu może służyć następujący cytat z nagrań z okolic Jeziorosów: *Smóły byl'i f Polsk'e / Turmonty f Polsk'ej* Smółw.AS[39]. Formy typu *w tej butelki, w tej rzeki, w tej nogi* mogą być więc rezultatem złożonych procesów interferencyjnych (fonetycznych i morfologicznych) oraz wyrównań analogicznych zachodzących w kontaktujących się językach.

Warto zbadać również, w jakich idiolektach pojawiają się omówione wyżej osobliwe formy miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych i czy można zauważyć jakąś prawidłowość w tym zakresie. Poniższe dwie tabele nr 3 i 4 przedstawiają różnicowanie idiolektalne analizowanych form lokatywnych.

Tabela nr 3. Zróznicowanie idiolektalne form miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych w polszczyźnie obszaru ignalińskiego

Informator	Liczba form og-p.z końc. -e	Liczba kres.wa-riantów fon. końc. -e (-a, -i, -y, -e	Liczba form kres. z -e bez alternacji tem.	Liczba form kresowych (Msc.=D.)	Razem formy Msc. lp. rzecz. ż. twar-dotem.
Bej.IK[35]	6	1	1	2	10
Czep.BD[24]	5	5	-	-	10
Gaj.MK[25]	2	-	-	-	2
Gaj.SK[26]	2	1	-	-	3
Gak.WP[12]	7	1	-	1	9
Gram.MK[26]	10	2	3	-	15
Mej.JS[42]	2	2	-	2	6
Mej.TM[36]	2	2	-	4	8
Pac.HS[25]	13	1	-	-	14
Pruc.GS[26]	2	-	-	-	2
Pruc.ZS[21]	4	1	-	-	5
Pup.JU[34]	3	-	1	2	6
Pusz.SK[23]	5	1	-	-	6
Rej.WM[22]	11	6	-	-	17
Rem.AC[29]	4	-	-	-	4
Śmil.EP[15]	0	1	-	-	10
Strył.KG[33]	3	-	1	-	4
Strył.JG[34]	3	-	-	1	4
Szmel.PL[19]	6	-	-	-	6
Szuł.JS[33]	-	-	-	1	1
Szuł.NK[30]	7	2	-	-	9
Trycz.LT[32]	-	1	-	-	1
Trykł.WS[32]	2	-	-	1	3
Trykł.ZS[28]	-	2	1	2	5
Und.HS[38]	7	-	-	1	8
Weł.TS[35]	6	6	-	-	12
Zyg.WT[34]	3	1	-	1	5
Razem	122 (66,7%)	36 (19,7%)	7 (3,8%)	18 (9,8%)	183 (100%)

Źródło: Opracowanie własne

Tabela nr 4. Zróżnicowanie idiolektalne form miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych w polszczyźnie obszaru jezioroskiego

Informator	Liczba form og-p.z końc. -e	Liczba kres.wa-riantów fon. końc. -e (-a, -i, -y, -e	Liczba form kres. z -e bez alternacji tem.	Liczba form kresowych (Msc.=D.)	Razem formy Msc. lp. rzecz. ż. twar-dotem.
Bach.JP[24]	4	6	-	2	12
Czepul. KS[23]	4	-	-	-	4
Duk.AS[46]	7	-	2	1	10
Gir.AP[18]	6	2	-	2	10
Grzeb.JN[31]	1	-	-	3	4
Imb.WP[39]	2	6	2	2	12
Jez.BK[30]	-	-	1	2	3
Jez.JW[36]	3	3	-	4	10
Kaln.IS[31]	8	2	-	4	14
Mag.BP[31]	3	-	-	-	3
Mag.JK[34]	5	1	1	-	7
Mag.MN[22]	-	2	1	4	7
Maz.SM[23]	-	2	-	1	3
Min.JJ[35]	2	2	-	-	4
Muk.JW[25]	3	6	2	-	11
Nar.MS[20]	1	2	-	1	4
Now.WK[26]	10	3	-	5	18
Ows.AO[17]	2	3	-	-	5
Piet.AW[21]	-	-	-	2	2
Rom.RV[24]	7	-	-	1	8
Smoł.JW[27]	6	-	-	-	6
Smołw.AS[39]	8	1	3	-	12
Stal.JG[33]	1	3	-	-	4
Suw.HK[29]	1	3	2	-	6
Szaw.WJ[34]	2	-	-	1	3
Szuk.HD[22]	2	-	-	-	2
Szuk.ZJ[23]	-	-	-	1	1
Razem	88 (47,5%)	47 (25,4%)	14 (7,6%)	36 (19,5%)	185 (100%)

Źródło: Opracowanie własne

Analizowane próbki tekstów każdego idiolektu nie są duże – ok. 5–6 stron, dlatego też w zależności również od tematyki opowiadania form miejscownika rzeczowników żeńskich twar-dotematowych nie ma zbyt wiele. Najliczniej występują w tekstach informatorki z Nowików (Now.WK[26]) – 18, Rejbeni (Rej.WM[22]) – 17, Gramontyszek (Gram.MK[26]) – 15, Paciun (Pac.HS[25]) – 14, Kalniszek (Kaln.IS[31]) – 14. Jednostkowe poświadczenia charakteryzują natomiast język informatorów z Szulań (Szul.JS[33]), Tryczun (Trycz.LT[32]) i Szukiszek (Szuk.ZJ[23]).

Osobliwe formy miejscownika lp. tych rzeczowników pojawiają się w 27 idiolektach, na ogół obok form tożsamych z ogólnopolskimi czy też obok ich wariantów fonetycznych. Najwięcej takich form zawiera idiolekt informatorki z Mejszt (Mej.TM[36]) z rejonu ignalińskiego, a z rejonu jezioroskiego po 4 przykłady – idiolekty Jez.JW[36], Kaln.IS[31], Mag.MN[22], 5 przykładów – język informatorki z Nowików (Now.WK[26]). Nie zauważa się jednak wyłączości takich form, gdyż – co prawda – w języku 3 informatorów odnotowano tylko te formy osobliwe, ale są to poświadczenia pojedyncze pochodzące z małej próbki tekstowej (Szul.JS[33], Piet.AW[21], Szuk.ZJ[23]). Uwzględnienie dłuższych tekstów zapewne dałoby nieco inne wyniki.

Widać, że częstsze są te postaci miejscownika w gwarach polskich rejonu jezioroskiego (prawie dwukrotnie) niż w rejonie ignalińskim. Można to wiązać z większą archaicznością odmiany jezioroskiej, determinowaną m.in. brakiem kontaktu z polszczyzną ogólną, na ogół brakiem polskiego szkolnictwa już w okresie międzywojennym na obszarze jezioroskim, podczas gdy w rejonie ignalińskim polszczyzna jako język urzędowy pełniła wszystkie możliwe funkcje. Mniejszą liczbę osobliwych form Msc. lp. tożsamych z D. lp. w rejonie ignalińskim i zarejestrowaną u mniejszej liczby osób niż w rejonie jezioroskim można zatem objaśniać wpływem nauczania po polsku jeszcze w okresie powojennym.

Bliższe przyjrzenie się biografii językowej informatorów, u których odnotowano omawiane osobliwe formy Msc. lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych, i przede wszystkim próbkom ich tekstów wskazuje na większy niż u innych respondentów wpływ wschodniosłowiański. Potwierdzałoby to przedstawione wyżej przyczyny pojawienia się osobliwego synkretyzmu miejscownika i dopełniacza lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych w badanych gwarach polskich pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego.

Wnioski

1. W zbiorze 368 form miejscownika lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych zakończonych na *-a* dominują formy zgodne z polszczyzną ogólną, a więc z końcówką *-e* lub jej wariantami fonetycznymi *-a*, *-ȩ*, *-i/-y* oraz odpowiednimi alternacjami tematycznymi.

2. Liczba osobliwych form miejscownika, synkretycznych z dopełniaczem nie jest zbyt duża – 54 formy zarejestrowane w 27 idiolektach, co stanowi 14,7% wszystkich form lokatywnych. Występują one częściej (dwukrotnie) w gwarach polskich rejonu jezioroskiego niż w rejonie ignalińskim. Częściej też te formy charakteryzują idiolekty mocniej nasycone wpływami wschodniosłowiańskimi.

3. Interferencja białoruskich gwar północno-wschodnich zaznacza się w rzeczownikach żeńskich twar-dotematowych, które przybierają w polszczyźnie lokalnej, podobnie jak we wskazanych gwarach białoruskich, w Msc. lp. końcówkę *-y*, co skutkuje synkretyzmem miejscownika i dopełniacza tych rzeczowników, stąd formy *v roz'iny*, *na leščyny*, *pšy mamy*, *na kvatery*, *na svojej skury*.

4. Wyrównania analogiczne, interferencja gwar białoruskich i zarazem proces fonetyczny (wymowa nieakcentowanej końcówki *-e* jako *-i* po spółgłoskach zmiękczonej *k'*, *g'*) mogą być przyczyną najliczniejszych w zebranych materiale osobliwych form miejscownika lp. tożsamych z dopełniaczem rzeczowników zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową, a więc typu *f tej žek'i*, *f tej xatečk'i*, *po butelk'i*, *na tej nog'i*.

5. Oddziaływanie gwar białoruskich pasa północno-wschodniego i języka rosyjskiego widoczne jest w rzeczownikach zakończonych na *-k-*, *-g-*, w których w części przykładów brak właściwych im alternacji będących rezultatem palatalizacji tych spółgłosek, stąd formy typu *na tačk'e*, *na gurk'e*, *pšy curk'e*, *v R'ig'e*.

Bibliografia

- Ананева Наталья, 1974, Морфологические чередования в польском говоре деревни Гайде Игналинского района Литовской ССР, „Вестник Московского Государственного Университета”, серия 10. Филология, т. 1, с. 50–58.
- Ананева Наталья, 1983, Некоторые особенности фонетической интерференции у полилингвов одного периферийного польского говора, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, т. 2, с. 65–72.
- Ананева Наталья, 1983, Чередования в парадигме настоящего времени глаголов польского говора деревни Гайде Игналинского района Литовской ССР, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, т. 1, с. 179–193.
- Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław, 2012, Dialektologia białoruska, Warszawa.

- Giuliumianc Kira, Czekman Valerijus (1971). Polska gwara m. Widze i okolicy (na substracie białorusko-litewskim), „Slavia Orientalis”, t. 3, s. 313–325.
- Jankowiak Mirosław, 2016, Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejony ignaliński i święciański), „Slavistica Vilnensis”, t. 61, 81–105.
- Karaś Halina, 2001, O sytuacji języka polskiego na tzw. obszarze smołwieńskim na Litwie, „Prace Filologiczne”, t. 46, 267–292.
- Karaś Halina, 2002, Gwary polskie na Kowieńszczyźnie, Warszawa–Puńsk.
- Karaś Halina, 2004, O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 11, s. 35–72. Warszawa.
- Karaś Halina, 2009, Polszczyzna okolic Jeziorosów jako wariant terytorialny języka polskiego na Litwie, [w:] Ewa Dzięgiel, Anna Zielińska (red.), Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce, s. 25–46, Warszawa.
- Karaś Halina, 2013a, O badaniach sytuacji i stanu polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim, „Prace Filologiczne”, t. 64, cz. 1, s. 111–127.
- Karaś Halina, 2013b, Uwagi o leksyce polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim, „Acta Baltico-Slavica”, 37, s. 359–382.
- Karaś Halina, 2017, Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych, Warszawa.
- Kardelis Vytautas, 2016, Języki i ich funkcjonowanie na terenie Litwy Wschodniej, [w:] Krystyna Rutkowska (red.), Gwary polskie na Litwie. Przewodnik multimedialny po gwarach polskich na Litwie, <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/apie/straipsniai> (dostęp 28.04.2019).
- Kurzowa Zofia, 1993, Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w., Warszawa–Kraków.
- Lewaszkiwicz Tadeusz, 2017, Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy, Poznań.
- Rutkowska Krystyna, 2004, Lituanizmy leksykalne w gwarach polskich na obszarze ignalińsko-jezioroskim, „Prace Filologiczne”, t. 49, s. 427–436.
- Rutkowska Krystyna, 2013, Interferencje litewskie i wschodniosłowiańskie w gwarach polskich na obszarze ignalińskim na Litwie, „Prace Filologiczne”, t. 64, s. 303–318.
- Rutkowska Krystyna, 2015, Lituanizmy w gwarach polskich pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego, [w:] Barbara Falińska, Halina Karaś (red.), Studia gwaroznawcze 2, s. 155–169, Łomża.
- Turska Halina, 1939/1995, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Valerijus Čekmonas (oprac.), Vilnius.

Wykaz skrótów oznaczających informatorów

- Bach.JP[24] – kobieta, ur. w 1924 r. w Bachmatach i tam zamieszkała, lit. Bachmatai – pol. Bachmaty, rejon jezioroski.
- Bej.IK[35] – kobieta, ur. w 1935 r. w pobliskich Lalupach, mieszka w Bejkielach, lit. Baikeliai – pol. Bejkiele, gmina daugieliska, rejon ignaliński.
- Bort.HC[35] – kobieta ur. w 1935 r. w Bortkiszkach i tam mieszka, lit. Bartkiškė – pol. Bortkiszki, rejon jezioroski.

- Czep.BD[24] – kobieta, ur. w 1924 r. w pobliskich Berżenikach, mieszka w Czepukanach, lit. Čepukai – pol. Czepukany, gmina rymszańska, rejon ignaliński.
- Czepul.KS[23] – kobieta, ur. w 1923 r., mieszka w Czepuliskach, lit. Čepuliškiai – pol. Czepuliszki, rejon jezioroski.
- Duk.AS[46] – mężczyzna, ur. w 1946 r. w Dukiszkach i tam zamieszkały, lit. Dukiškės – pol. Dukiszki, rejon jezioroski.
- Gaj.MK[25] – kobieta, ur. w Gajdach w 1925 r., żona informatora Gaj.SK[26], mieszka cały czas w Gajdach, lit. Gaidai – pol. Gajdy, rejon ignaliński.
- Gaj.SK[26] – mężczyzna, ur. w 1926 r. w sąsiedniej wsi, mąż informatorki Gaj.MK[25], mieszka w Gajdach, lit. Gaidai – pol. Gajdy, rejon ignaliński.
- Gak.WP[12] – kobieta, ur. w 1912 r. w Gakianach i tam całe życie mieszkała, lit. Gakėnai – pol. Gakiany, rejon ignaliński.
- Gir.AP[18] – kobieta, ur. w 1918 r., mieszka w Girsjach, lit. Girsiai – pol. Girsie, rejon jezioroski.
- Gram.MK[26] – kobieta ur. w 1926 r. w Szulanach, mieszka w Gramontyszkach, lit. Gramantiškė – pol. Gramontyszki (tak w wykazach przedwojennych) / Gramonciszki (wersja polska nazwy podana przez informatorów), gmina rymszańska, rejon ignaliński.
- Grzeb.JN[31] – kobieta, ur. w 1931 r. w Grzebieniskach i tam zamieszkała, lit. Grebeniškės – pol. Grzebieniszki, rejon jezioroski.
- Imb.WP[39] – kobieta, ur. w 1939 r. we wsi Niedožynki koło Stalmujży, od chwili zamążpójścia mieszka w Imbrodach, lit. Imbradas – pol. Imbrody, rejon jezioroski.
- Jez.BK[30] – mężczyzna, ur. w 1930 w pobliskich Szukiszkach, mieszka w Jeziorosach, lit. Zarasai – pol. Jeziorosy, rejon jezioroski.
- Jez.JW[36] – kobieta, ur. w 1936 r. w Dukiszkach (ok. 4 km od Jeziorosów), mieszka w Jeziorosach, lit. Zarasai – pol. Jeziorosy, rejon jezioroski.
- Kaln.IS[31] – kobieta, ur. w 1931 r. w Połciszkach koło Dukszt, mieszka w Kalniskach, lit. Kalniškė – pol. Kalniszki, gmina smołwieńska, rejon jezioroski.
- Mag.BP[31] – kobieta, ur. w 1931 r. w Czepukiskach, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski.
- Mag.JK[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w Epidemiskach koło Jeziorosów, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski.
- Mag.MN[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Galiniskach, mieszka w Maguciach, lit. Magučiai – pol. Magucie, rejon jezioroski.
- Maz.SM[23] – kobieta, ur. w 1923 r. w Mazurkach i tam mieszka, lit. Mozurėliai – pol. Mazurki, rejon jezioroski.
- Mej.JS[42] – mężczyzna, ur. w 1942 r. w Boguszyszkach, mąż informatorki Mej.AS[44], mieszka od 1950 roku w Mejsztach, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński.
- Mej.TM[36] – kobieta ur. w 1936 r. w Gierwaniskach, mieszka w Mejsztach od czasów melioracji, tj. od r. 1970, lit. Meikštai – pol. Mejszty, rejon ignaliński.
- Min.JJ[35] – mężczyzna, ur. w 1935 r., mąż informatorki Min.KJ[37], mieszka w Minówce, lit. Minauka – pol. Minówka, rejon jezioroski.
- Muk.JW[25] – kobieta, ur. w 1925 r. we wsi Łeki, mieszka w Mukulach, lit. Mukuliai – pol. Mukule, rejon jezioroski.

- Nar.MS[20] – kobieta, ur. w 1920 r. w Ratuliskach w gminie Imbrody, od 1949 roku mieszka w Narsuniszkach, lit. Narsūniškės – pol. Narsuniszki, rejon jezioroski.
- Now.WK[26] – kobieta, ur. w 1926 r., mieszka w Nowikach, lit. Novikai – pol. Nowiki, rejon jezioroski.
- Ows.AO[17] – kobieta, ur. w 1917 r. w Jeziorosach, mieszka w Owslach 57 lat, lit. Auslas – pol. Owśły, rejon jezioroski.
- Pac.HS[25] – kobieta, ur. w 1925 r. w Paciunach, mieszka w tej wsi całe życie, lit. Pociūnai – pol. Paciuny, rejon ignaliński.
- Piet.AW[21] – kobieta, ur. w 1921 r. w Stalmujży, w Pietruniszkach mieszka od 24 lat, lit. Petruniškis – pol. Pietruniszki, rejon jezioroski.
- Pruc.GS[26] – kobieta, ur. w 1926 r., żona informatora Pruc.ZS[21], mieszka w Pruciach, lit. Prūčiai – pol. Prucie, rejon ignaliński.
- Pruc.ZS[21] – mężczyzna, ur. w 1921 r. w Leningradzie, został jako niemowlę przywieziony do Pruci, mieszka tu całe życie, lit. Prūčiai – pol. Prucie, rejon ignaliński. Mąż informatorki Pruc.GS[26].
- Pup.JU[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w pobliskiej wsi, mieszka od 1955 r. w Pupiniach, lit. Pupiniai – pol. Pupinie, rejon ignaliński.
- Pusz.SK[23] – kobieta, ur. w 1923 w wsi Wojciszki położonej 1,5 km od Puszek, w latach 60. XX w. przeniosła się do Puszek i tu mieszka, lit. Pūškos – pol. Puszki, rejon ignaliński.
- Rej.WM[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w pobliskich Bejkielach, od zamążpójścia mieszka w Rejbeniach, lit. Raibeniai – pol. Rejbenie, gmina Nowe Daugieliszki, rejon ignaliński.
- Rem.AC[29] – kobieta, ur. w 1929 r. w pobliskiej wsi Janowo, po wyjściu za mąż w 1958 roku zamieszkała w Remejkach, lit. Rameikos – pol. Remejki, rejon ignaliński.
- Rom.RV[24] – mężczyzna, ur. w 1924 r. w Romańcach i tam mieszka, lit. Romancai – pol. Romańce, gmina Jeziorosy, rejon jezioroski,
- Smoł.JW[27] – kobieta, ur. w 1927 r. w pobliskich Suntutpiach (3 km od Smołów), mieszka w Smołowach, lit. Smalvos – pol. Smołwy, rejon jezioroski.
- Smołw.AS[39] – kobieta, ur. w 1939 r., mieszka w Smołoweczkach, lit. Smalvelės – pol. Smołoweczki, rejon jezioroski.
- Stal.JG[33] – kobieta, ur. w 1933 r. w Stalmujży i tam mieszka, lit. Stelmužė – pol. Stalmujża (Stelmuże – według informatorów), rejon jezioroski.
- Strył.JG[34] – mężczyzna, ur. w 1934 r. w Strylungach i tam mieszka, mąż informatorki Strył.KG[33], lit. Strilungiai – pol. Strylungi, rejon ignaliński.
- Strył.KG[33] – kobieta, ur. w 1933 r. we wsi Gierwieniszki, od 1965 r. mieszka w Strylungach, żona informatora Strył.JG[34], lit. Strilungiai – pol. Strylungi, rejon ignaliński.
- Suw.HK[39] – kobieta, ur. w 1929 r. w Pobołciach (lit. Pabalte) za Dusiatami, mieszka w Suwiekach, lit. Suviekas – pol. Suwieki, rejon jezioroski.
- Szaw.WJ[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w pobliskich Rutach, od zamążpójścia mieszka w Szawlach, lit. Šauliai – pol. Szawle, rejon jezioroski.
- Szmel.PL[19] – kobieta, ur. w 1919 r. w pobliskich Bieniaszach (wieś opuszczona, nikt już tam nie mieszka), od 1940 r. mieszka w Szmelach, lit. Smėliai – pol. Szmele, rejon ignaliński.

- Szuk.HD[22] – kobieta, ur. w 1922 r. w Łekach, mieszka w Szukiszkach 59 lat, lit. Šukiškės – pol. Szukiszki, rejon jezioroski.
- Szuk.ZJ[23] – kobieta, ur. w 1923 r. w Szukiszkach i tu mieszka całe życie, lit. Šukiškės – pol. Szukiszki, rejon jezioroski.
- Szuł.JS[33] – kobieta, ur. w 1933 r. w Zymunciszkach koło Mejszt, mieszka w Szułanach od czasów melioracji (lata 70. XX wieku), lit. Šiulėnai – pol. Szułany, rejon ignaliński.
- Szuł.NK[30] – kobieta ur. w 1930 r., mieszka w Szułanach, lit. Šiulėnai – pol. Szułany, rejon ignaliński
- Šmil.EP[15] – mężczyzna, ur. w 1915 r. w pobliskich Daugieliszkach, mieszka w Šmilginiszkach od dzieciństwa, lit. Smilginiškė – pol. Šmilginiszki, rejon ignaliński.
- Trycz.LT[32] – kobieta, ur. w 1932 r., mieszka w Tryczunach, lit. Tryčiūnai – pol. Tryczuny (inna wersja nazwy: Traczuny), rejon ignaliński.
- Trykł.WS[32] – kobieta, ur. w 1932 r., żona informatora Trykł.ZS[28], mieszka w Trykłaciszkach, lit. Triklotiškė – pol. Trykłaciszki, rejon ignaliński.
- Trykł.ZS[28] – mężczyzna, ur. w 1928 r., pracował całe życie jako stolarz, mąż informatorki Trykł.WS[32], mieszka w Trykłaciszkach, lit. Triklotiškė – pol. Trykłaciszki, rejon ignaliński.
- Und.HS[38] – kobieta, ur. w 1938 r. w Undrełanach i tu mieszka, żona informatora Und.WS[33], lit. Andreleñai – pol. Undrełany, rejon ignaliński.
- Weł.TS[35] – kobieta, ur. w 1935 roku koło Mejszt, w Wełunach mieszka od zamążpójścia, lit. Vėlunai – pol. Wełuny (Wieluny – tak w SGKP), rejon ignaliński.
- Zyg.WT[34] – kobieta, ur. w 1934 r. w Zymunciszkach i tam mieszka, lit. Žygmantiškė – pol. Zymunciszki, rejon ignaliński.

Streszczenie

Przedmiot opisu stanowią w niniejszym artykule formy miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich twar-dotematowych występujące w gwarach polskich na Litwie w rejonach ignalińskim i jezioroskim graniczących z Białorusią i Łotwą, a w szczególności nieopisane w literaturze przedmiotu, nieznane na innych obszarach gwarowych na Litwie formy miejscownika synkretyczne z dopełniaczem, typu *w tej rzeki, pierwszy w rodziny, na swojej skóry*. W artykule przedstawiono genezę tych osobliwości, ich frekwencję, liczebność i uwarunkowania idiolektalne.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Panská 26, 811 01 Bratislava

tel. +421 2 544 31 762

e-mail: adriana.ferencikova@juls.savba.sk

NIEKTORÉ TYPY NEZHODNÉHO PRÍVLASTKU V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH*

KLÚČOVÉ SLOVÁ: slovenské nárečia, syntaktický výskum, jazykový atlas, lingvistická geografia.

SŁOWA KLUCZOWE: dialekty słowackie, badania składni, atlas językowy, geografia lingwistyczna.

KEYWORDS: Slovak dialects, syntactic research, language atlas, areal linguistics.

SOME TYPES OF APPositionAL ADJECTIVE IN THE SLOVAK DIALECTS

ABSTRACT: The project named *The Atlas of the Slovak Language* is supposed to be completed by volume, which will reveal geographical differences in appropriate syntax. The method of reliable field data collection has proved unsuccessful when researching the syntax of dialects. An undistorted picture of systematic elements in dialectal syntax can be obtained through analyses of complex dialectal texts representing the entire Slovak language territory. This method facilitates not only resuming those syntactical structures which are typical for dialectal speech, but also ascertaining their frequency in comparison with equal units. This approach is recommended also for collected initial materials serving as base for the syntactic volume of the *Atlas*. Researching several particular types of the infinitive attribute, as well as the appositional attribute with verbal substantive which are components of the syntactic system of a great part of the Slovak dialects, but which, nevertheless, had not found their way into literary language, we have decided to use an analysis of complex dialectal texts.

* Príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0104/18 Slovánský jazykový atlas – odraz prirodzeného vývinu jazyka.

Podľa autora koncepcie *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ) Jozefa Štolca má tento projekt završiť osobitný – piaty – syntaktický zväzok. Jeho základným poslaním má byť ozrejenie vzťahu slovenskej syntaxe k syntaxi iných slovanských jazykov (pozri Štolc 1967). Azda aj preto do *Inventára syntaktických javov v slovenských nárečiach*, pomocou ktorého sa majú získavať terénne údaje, syntaktik Ján Oravec zaradil vyše 200 otázok. No už overovanie použiteľnosti *Inventára* pri terénnom výskume jednoznačne ukázalo, že v rozhodujúcej väčšine sledovaných javov nemožno získať spoľahlivú informáciu odpoveďou na priamu otázku a že metóda navodenia situácie, v ktorej by informátor spontánne použil náležitú nárečovú formu stvárnenia skúmaného syntaktického vzťahu, je rovnako neefektívna. Terénna skúsenosť s *Inventárom* len potvrdila názor J. Štolca, že metóda výskumu nárečovej syntaxe sa musí podstatne odlišovať od metódy výskumu iných jazykových rovin. Podľa jeho mienky treba východiskové údaje pre kartografické spracovanie syntaktických javov čerpať zo súvislých nárečových textov alebo ich zachytávať zo spontánnych prehovorov nositeľov miestnych nárečí. S ohľadom na fakt, že takýto postup veľmi predlžuje fázu zhromaždenia komplexného východiskového materiálu, Štolc navrhol, aby sa vybrané syntaktické javy postupne spracúvali na celom slovenskom jazykovom území formou monografií a štúdií a z mapových príloh k takýmto prácam by sa neskôr mohol zostaviť syntaktický zväzok ASJ¹. Tento postup by zároveň umožnil zachytiť aj rovnoznačné syntaktické konštrukcie v systéme jedného nárečového celku a naznačiť ich miesto na osi základné, bežné, zriedkavé, archaické. Pravda, geografický rozsah syntaktických javov nemožno vymedziť tak presne, ako je to pri fonetických, morfológických, lexikálnych či slovotvorných javoch, no aj primeranými kartografickými prostriedkami vyjadrená informácia, že na časti územia národného jazyka je vyskyt istej syntaktickej konštrukcie kompaktný, kým inde sú doklady na ňu rozptýlené či sporadické alebo je neznáma, má pre dialektologický a historický výskum jazyka nezanedbateľnú výpovednú hodnotu.

Bohaté texty v archíve dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v súčasnosti už umožňujú sledovať vybrané syntaktické javy na celom slovenskom jazykovom území². O terénne údaje získané excerpciou z tohto fondu a z dialektologickej literatúry sa opierame aj pri sondačnom výskume výskytu konštrukcií s nezhodným atribútom vyjadreným infinitívom a s nezhodným atribútom so substantívom verbale.

¹ Otázky súvisiace s výskumom syntaxe slovenských nárečí J. Štolc podrobnejšie rozobral v príspevku *Výsledky, perspektívy a problémy slovenskej dialektológie*, „Slovenská reč“, t. XXXII, s. 216–224.

² Z tohto zdroja sme čerpali materiál pri výskume typov časových viet – pozri Ferenčíková 1986.

Podľa zistenia Jozefa Ružičku (1958) býva v spisovnej slovenčine infinitívny prívlastok pri abstraktných substantívach, „ktorými sa vyjadruje vôľa alebo rozhodnutie, povinnosť alebo potreba, možnosť alebo nemožnosť, schopnosť alebo neschopnosť, právo, príčina a zvyk konať dej vyslovený pripojeným slovesom v neurčitku“ (Ružička 1958: 155). Takéto spojenia sú vo všetkých nárečiach. Na ilustráciu uvádzame po jednom doklade zo stred., záp. i vých. Slovenska: *Malí zme staros_to predat'* (Turecká BB) – *Já soN_čakala na možnozd_veN_sa dostať* (Lapáš NIT) – *Každi ma pravo sebe vibrac* (Dlhá Lúka BAR).

Na rozdiel od spisovnej slovenčiny býva v nárečiach infinitívny atribút aj pri konkrétnych substantívach. Príklady: *Pletávam košíki sedid_repu, sečku fsípať, takje* (Chlebnice DK) – *Dostala som takje topánki na gombičku zapínať* (Pribiš DK) – *Bjelopotočáni robá osli ostrit' kosi* (Podbiel TRS) – *Mladeňec podaroval đefke brošne na blusku zapnuť* (Bobrov NÁM) – *varexa haluški ocjezat* (Ludrová RUŽ) – *Malí zme takú lampu na stuol položit'* (Háj MAR) – *Toto je koší_kukuricu lámať* (Lúčnica n. Žit. VRB) – *Čil robíN_zaz_metle dvor zametať* (Maňa VRB) – *Tu máme málo miesta visázat stromi* (Trenč. Závada TRČ) – *Eščik som teraz rog_do lesa šla na take haluže ohňa roskladac* (Prešov).

Infinitívnym atribútom sa zároveň vyjadruje, na aký cieľ slúži vec pomenovaná nadradeným substantívom. Tento sprievodný význam však neobsahujú výpovede, v ktorých má substantívum podradené infinitívu funkciu príslovkového určenia. Porovnaj: *varexa haluški ocjezat* 'na ociedzanie halušiek'; *metla dvor zametať* 'na zametanie dvora' oproti *topánki na gombičku zapínať* 'zapínané na gombičku'; *lampa na stuol položit'* 'stolová lampa'.

Infinitívny atribút pri konkrétnych je nateraz najbohatšie doložený z oravských nárečí. O tom, že je to aktívny prvok jazykového inventára ich nositeľov, svedčí aj spojenie *lopata sádzat' chleby* v umeleckej próze oravského rodáka Antona Habovštiaka.

V staršej slovenčine sa s infinitívnym atribútom pri konkrétnych substantívach stretáme najmä v historických písomnostiach majetko-právneho charakteru, akými sú testament, súpis pozostalosti, dedičské vysporiadanie, súpis hospodárskeho inventára a podobne. Porovnaj: *tabla gedlo nosyti* (Bystrička 1725) – *ssest sstety praczu česat* (Nitra 1737) – *nebožece ucha kolesam vrtat* (1774 Modrý Kameň)³.

Údaje o fungovaní infinitívneho atribútu v nárečiach na Morave poskytujú práce Věry Michálkovej (1971), Jana Balhara (1974), Stanislava Králíka (1984) a Mileny Šípkovej (1993). Podľa V. Michálkovej (1971: 124) je vo východomoravských nárečiach stav zhodný sa stavom v spisovnej češtine, kde býva infinitívny atribút len pri abstraktach (pozri Grepl, Karlík 1986: 269). S. Králík (1984: 124) ho na západnejšie ležiacej kelčskej nárečovej oblasti tiež zachytil iba v spojení

³ Doklady sú z diel Pramene k dejinám slovenčiny, s. 88; HSSJ III 442; HSSJ IV 167.

s abstraktami. J. Balhar (1974: 53) uvádza, že v lašských nárečiach stáva infinitívny atribút nielen pri substantívach abstraktného významu, ale – hoci zriedkavejšie – aj pri substantívach konkrétnych. Vtedy zároveň vyjadruje, na čo vec pomenovaná nadradeným substantívom slúži⁴. M. Šipková (1993: 75–76) pokladá atributívne infinitívy pri konkrétnych substantívach v hanáckych nárečiach za špecificky nárečové konštrukcie a upozorňuje na ich hojný výskyt pri substantívach vo funkcii slovesno-menného prísudku⁵.

V ukrajinčine je infinitívny atribút bezpríznačným prostriedkom spisovnej syntaxe aj pri konkrétnych – tak napr. v názvoch máp v ukrajinskom nárečovom atlase (AUM) ‘журавель витягати воду’ (I, m. 295), ‘торба годувати коней’ (I, m. 299), ‘діжка квасити капусту та овочі’ (II, m. 54), ‘квартира пити воду’ (II, m. 284), ‘бабка клепати косу’ (III, časť 1., m. 93), ‘знаряддя обрабляти конопляне волокно’ (III, časť 1., m. 77)⁶.

V časti stredoslovenských a okrajovo aj v časti severzápadoslovenských nárečí konštrukcii typu „košík repu kopať“, teda syntaktickej štruktúre **S – Inf + S_{Acc}**, konkuruje konštrukcia typu „košík na repu kopať“ so syntaktickou štruktúrou **S – praep S_{Acc} + Inf**, ktorá vznikla skrížením typu ›košík na repu‹ × ›košík repu kopať‹. Poradie komponentov tohto typu nezhodného atribútu – na rozdiel od typu ›košík repu kopať‹ – je fixné.

Príklady: *Pozjemki sa dobré na čaj na želúdog ľiečiť* (Čimhová TRS) – *Robím košíki na seno znášaď zo šopa, menšie košíki na repu kopať, aj takí pre dčeta nosid do pola som upľietou* (Chlebnice DK) – *Zbieram aj takuo lísta na visib opkladať* (Ratkovo MAR) – *Malí putňe pre kravi napájať* (Socovce MAR) – *nuož na šunju rezať* (Veličná DK) – *habarka na mľeko rostrepáť, dženko pod hrňec položiť* (Slov. Pravno MAR) – *železná okúvačka na kosu kut* (St. Hory BB) – *zakalag na sviňu zaklať* (Stará Bystrica KNM).

Citované práce o syntaxi moravských nárečí tento variant nezhodného atribútu neuvádzajú.

Vo východoslovenských nárečiach sa vo funkcii nezhodného atribútu pri substantíve s konkrétnym významom ešte sporadicky vyskytuje archaická konštrukcia so štruktúrou **S – co + Inf + S_{Acc} / Adv**. Stredná generácia používateľov tamojších nárečí ju už vníma ako zanikajúcu.

Príklady: *Zme pľetli perka co mascic kolače* (Kokšov-Bakša KOŠ) – *Mal remiň co britev brušic* (Porúbka GIR) – *Kupilam sebe chustku co na chribed uvjazaic*. (Bracovce MCH) – *Za jednu koruňku bula taka xustočka co na hlavu nošic*. (Trhovište MCH) – *Vecka treba štrikačku co štrikaž hrozno* (Kazimír TRB).

⁴ Por. Balhar 1974: 53: *každy mjel trupku jeden na druheho trubič; to je taška nakupovač*.

⁵ Por. Šipková 1993: 76: *to nebela ženská f polo dělat; to je chlap skale lámat*.

⁶ O infinitívnom atribúte v južnoruských dialektoch pozri Соби́нникова 1961: 147.

Ako obdobu tohto typu infinitívneho atribútu hodnotíme ukrajinskú nárečovú konštrukciu typu *bapka ščob kosy kləpať*, doloženú z okolia Charkova (AUM III, časť 1., mapa 93 ‘бабка (клепати косы)’, bod 70).

Na zachovávanie starej väzby substantíva verbale s akuzatívom, zhodnej s väzbou určitých slovesných tvarov, poukázal už J. Stanislav v monografii o lip-tovských nárečiach (porov. Stanislav 1932: 447). Väzba substantíva verbale s akuzatívom vo funkcii nezhodného atribútu je aj v súčasnosti vysoko produktívna vo väčšine nárečí južnostredoslovenskej skupiny, v systéme nárečí severostredoslovenskej skupiny tiež patrí k živým, no menej častým syntaktickým prostriedkom. Západoslovenským a východoslovenským nárečiam je neznáma.

Príklady: *Bes košíka na repu sézaňá bi sa nězaobišjeu na jar* (Chlebnice DK) – *Nosila som peňjaze za seno vozeňja* (Lipt. Ján LM) – *Tam volade stojí kobilina na drevo rezaňja* (Uhorská Ves LM) – *Mali zme objednáuke na kapce pleteňja* (Králiky BB) – *Robiu som aj varexe na haluške viberaňja* (Nemecká BRE) – *Druhoh_kúfe bolo oprjeto maštalnuo ohrablo, vile na hnoj kidaňja* (Čelovce MK) – *Su lojtri na drevo vozeňja a na seno vozeňja lojtri* (Hnúšťa RS) – *sitko na krumple pretláčaňja* (Brezno) – *pilka na gróti rezaňja* (Ban. Bystrica) – *šeljake pripravuke na lekvár vareňja* (Podsitiňianska BŠ) – *koníg_na drevo pílenja* (Ban. Štiavica) – *robote okolo maku dorábäňja* (Čelovce MK)⁷.

V súčasnej fáze výskumu sa nám javí, že v severnej časti stredoslovenských nárečí majú vyššiu frekvenciu syntaktické konštrukcie s infinitívnym atribútom, t. j. typ „košík repu kopat“ a typ „košík na repu kopat“. Tieto typy sme v centrálnej časti nárečí južnostredoslovenskej skupiny nezachytili.

Determinatívne sklady typu „koník na drevo pílenie“ spomínané monografii o moravských dialektoch neevidujú.

O silnej pozícii štruktúry **praep S + SVerb** v južnostredoslovenských nárečiach svedčí aj skutočnosť, že sa používa vo funkcii viacerých rozvíjajúcich vetných členov, napr. ako príslovkové určenie cieľa: *Na pupok povijaňja bou potrebnej povojňig_zdlže eneho rifa* (Čelovce MK) – *Prišla (suseda) aj na kukuricu moržuvaňja* (Čelovce MK) – *To je iba na hlavu boleňja* (Detva ZVO) – *Išli volat po dedňie krsňje matke na rúxo obľiekaňja* (Priechod BB); príčiny: *Ja idem prať hábej za to drevo dovezeňja* (Lešť MK); predmetu: *Každí musí pristúpid_na poriadog_udržiavaňja* (Detva ZVO)

Hojné doklady na túto konštrukciu vo funkcii nezhodného atribútu poskytujú historické pamiatky stredoslovenskej proveniencie. Ilustračné príklady: *pyla na desky pylenia welika* (Zvolen 1669) – *na cesto valanja tabla drevena* (Bystrica 1725) – *troge krosan na platno tkanya* (s. l. 1737) – *hamriki na kosu kuvangia*,

⁷ O stredoslovenskom sufixe *-ja* (na Orave *-ä, -á, -a*) v tvare nom.-akuz. њо-кмеňов p. Pauliny 1990: 77 a nasled.

liehy na sudy skladanga (M. Kameň 1774) (porov. Majtán, Skladaná 1992: 38, 91; HSSJ 2: 118, 145, 218).

Výsledky sondačného prieskumu geografickej situácie nezhodného prívlastku vyjadreného rozvitým infinitívom a substantívom verbale z celého územia slovenského jazyka nás utvrdzujú v názore, že podstatnú časť archívu východiskových údajov pre syntaktický zväzok *Atlasu slovenského jazyka* treba vybudovať pomocou bohatej excerpcie vybraných syntaktických javov z rozsiahleho súboru súvislých nárečových textov, rovnomerne rozložených po celom slovenskom jazykovom teritóriu. Takto sa zistí nielen inventár a územný rozsah rovnoznačných syntaktických prostriedkov, ale ich frekvencia naznačí aj ich postavenie v súbore syntaktických prostriedkov.

Bibliografia

- Atlas slovenského jazyka red. Jozef Štolc, Ferdinand Buffa, Anton Habovštiak, t. 1–4, Bratislava 1968–1984.
- Balhar Jan, 1974, *Skladba lašských nárečí*, Praha.
- Buffa Ferdinand, 2004, *Slovník šarišských nárečí*, Prešov.
- Ferenčíková Adriana, 1986, *Časové podradovacie súvetie v slovenských nárečiach*, Bratislava.
- Ferenčíková Adriana, 2009, *Spracovanie syntaxe slovenských nárečí metódami jazykového zemepisu*, [w:] *História, súčasný stav a perspektívy dialektologického bádania*, „Jazykovedné štúdie“, t. XXVI, s. 32–37.
- Grepel Miroslav, Karlík Petr, 1986, *Skladba spisovné češtiny*, Praha.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, red. Milan Majtán, t. I–VII, Bratislava 1991–2008.
- Inventár syntaktických javov v slovenských nárečiach*, 1974, zostavil Ján Oravec a Adriana Ferenčíková (časť o časových vetách), Bratislava.
- Králík Stanislav, 1984, *Nárečí na Kelečsku*, Praha.
- Majtán Milan, Skladaná Jana (zost.), 1992, *Pramene k dejinám slovenčiny*, Bratislava.
- Michálková Věra, 1971, *Studie o východomoravské nářeční větě*, Praha.
- Pauliny Eugen, 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava.
- Ružička Jozef, 1958, *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, Bratislava.
- Stanislav Ján, 1932, *Liptovské nárečia*, Turčiansky Sv. Martin.
- Šipková Milena, 1993, *Stavba vety v mluvených projevoch (Syntax hanáckých nářečí)*, Jinočany.
- Štolc Jozef, 1961, *Ku koncepcii atlasu slovenského jazyka*, „Jazykovedný časopis“, t. XII, s. 159–176.
- Štolc Jozef, 1967, *Výsledky, perspektívy a problémy slovenskej dialektológie*, „Slovenská reč“, t. XXXII, s. 216–224.
- AУМ – *Атлас української мови*. Том первий 1984; Том друкый 1988; Том третій 2001, Київ.

Собинникова Валентина И., 1961, Простое предложение в русских народных говорах, Воронеж.

Orientačné lokalizačné značky:

BB – Banská Bystrica

BŠ – Banská Štiavnica

BRE – Brezno

DK – Dolný Kubín

GIR – Giraltovce

KNM – Kysucké Nové Mesto

KOŠ – Košice

LM – Liptovský Mikuáš

MAR – Martin

MCH – Michalovce

MK – Modrý Kameň

NÁM – Námestovo

NIT – Nitra

RS – Rimavská Sobota

RUŽ – Ružomberok

TRB – Trebišov

TRČ – Trenčín

TRS – Trstená

VRB – Vráble

ZVO – Zvolen

Streszczenie

Do badań geograficznego zróżnicowania składni gwarowej metoda gromadzenia danych terenowych za pomocą kwestionariusza nie jest efektywna. Właściwą informację o systemowych strukturach syntaktycznych w dialektach można zdobyć tylko dzięki analizie obszernego kompletu tekstów gwarowych, równomiernie obejmujących ogólnonarodowe terytorium językowe. Na takiej analizie opierają się nasze badania typów przydawki bezokolicznikowej (na p. *metla dvor zametať; košíki na repu kopat; xustočka co na hlavu nošic*) i przydawki niekongruentnej ze substantivum verbale (na p. *varexe na haluške viberaňja; robote okolo maku dorábäňja*), które należą do systemu syntaktycznego wielkiej części gwar słowackich, jednak nie istnieją w języku literackim.

JAN SOKOŁOWSKI
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Wrocławski
ul. Poczтовая 9
53-313 Wrocław
+48 71 375 45 57
jansokol44@gmail.com

UWAGI O ZNACZENIU SŁOWIAŃSKICH PRZYMIOTNIKÓW MOTYWOWANYCH WYRAŻENIEM PRZYIMKOWYM BEZ DNA

Słowa kluczowe: derywat, języki słowiańskie, metafora, parafraza, przyimek, przymiotnik.
Keywords: derivative, Slavic languages, metaphor, paraphrase, preposition, adjective.

SOME REMARKS ON THE MEANING OF SLAVIC ADJECTIVES MOTIVATED BY THE SYNTACTIC PHRASE WITH THE PREPOSITION *BEZ DNA*

ABSTRACT: This paper is concerned with the semantic description of Slavic adjectives based on the syntactic phrase *bez dna*. The forms under discussion are analysed against other classes of adjectival derivatives with the negative preposition *bez*. The analysis of Slavic adjectives motivated by this expression leads to the conclusion that in comparative studies of morphological systems of Slavic languages, it is not only morphological meaning of derivatives, but also their metaphorical meaning that should be taken into consideration.

W systemach słowotwórczych współczesnych języków słowiańskich osobną klasę w obrębie derywatów motywowanych wyrażeniami syntaktycznymi stanowią formacje przymiotnikowe oparte na wyrażeniach syntaktycznych z przyimkiem negacji, typu pol. *bezręki* : *bez ręki / rąk*, *bezdomny* : *bez domu*, *bezdrożny* : *bez drogi / dróg*, *bezwodny* : *bez wody*, ros. *безрукий*: *без руки/рук*, *бездомный* : *без дома*, *безводный* : *без воды*, *бездорожный* : *без дорог*, mac. *бездомен* : *без дом*, *беспатен* : *без пат*, *безводен* : *без вода*.

Języki słowiańskie charakteryzują się zarówno podobieństwami, jak i różnicami w zakresie derywacji tego rodzaju przymiotników (Sokołowski 2000)¹. Zasadniczo wspólny jest dla języków słowiańskich podstawowy inwentarz znaczeń kontekstowych derywatów przymiotnikowych opartych na wyrażeniach syntaktycznych z przyimkiem negacji, to znaczy znaczeń, jakie można przypisać tego typu przymiotnikom w połączeniu z określanymi przez nie rzeczownikami.

Dla licznych derywatów tego typu można zbudować parafrazę słowotwórczą typu

A (bez N) No – No, który nie ma N²,

np. *bezoki mężczyzna* ‘mężczyzna, który nie ma oka / oczu’

W badanym materiale oprócz licznych formacji tworzących większe serie o znaczeniu ‘relacja partytywna z negacją’, ‘relacja posesywna z negacją’ czy też formacji komunikujących inne relacje z negacją, występują również przymiotniki mające znaczenia charakterystyczne tylko dla niewielkich serii derywatów lub pojedynczych formacji. Najczęściej są formacje oparte na metaforze³. Wśród przymiotników tego typu wyodrębnia się kilka grup. Niewielką, ale wyraźnie zarysowaną grupę, tworzą derywaty mające w podstawie słowotwórczej rzeczowniki o znaczeniu ‘granica’, takie jak: pol. *brzeg* (: *bezbrzeżny*), *granica* (: *bezgraniczny*), *kraniec* (: *bezkrańcowy*), *kres* (: *bezkresny*); ros. *берег* (: *безбрежный*), *граница* (: *безграничный*), *край* (: *бескрайний*), *конец* (: *бесконечный*), *предел* (: *беспредельный*); mas. *граница* (: *безграничен*), *край* (: *бескраен*), *предел* (: *беспределен*) wchodzące między sobą w relacje synonimiczne (Sokołowski 2005). Do tej niewielkiej grupy nawiązują pod względem znaczeniowym przymiotniki oparte na wyrażeniach syntaktycznych z przyimkiem *bez* i rzeczownikiem *dno*, który Wiesław Boryś w *Słowniku prasłowiańskim* definiuje w sposób

¹ Problematyce tej poświęciłem szereg artykułów i obszerną monografię (Sokołowski 2000), w której pokazałem, że podstawowe podobieństwa i różnice dotyczą liczby i rodzaju formantów podstawowych wykorzystywanych w tworzeniu przymiotników motywowanych wyrażeniami syntaktycznymi z przyimkiem negacji, liczby derywatów z poszczególnymi formantami, oraz ich produktywności i frekwencji w poszczególnych językach słowiańskich. Między innymi języki słowiańskie mają bardzo podobny inwentarz rzeczowników wchodzących w skład wyrażen motywowanych. Rzeczowniki te charakteryzują się w znacznym stopniu podobnymi właściwościami semantycznymi i słowotwórczymi. Są wśród nich przede wszystkim liczne nazwy o znaczeniu nieprzedmiotowym oraz rzeczowniki nazywające części ciała człowieka i zwierzęcia, nazwy fragmentów środowiska naturalnego, nazwy przedmiotów wytworzonych przez człowieka i nazwy części takich przedmiotów, nazwy substancji i inne.

² Symbole: A (bez N) – przymiotnik motywowany wyrażeniem syntaktycznym z przyimkiem negacji, bez – przyimek, N – rzeczownik wchodzący w skład wyrażenia motywowanego, No – rzeczownik określany. Wykorzystuję tu zapis, jaki stosuje K. Kallas w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* (zob. Kallas 1984: 435).

³ Na temat derywatów o znaczeniu metaforycznym zob. Ermakova (1984), Nagórko (1987).

następujący: 'najniższa warstwa, spód czegoś, dolna, spodnia ściana naczynia, spód zagłębienia, fundum; dolna wewnętrzna część czegoś wydrążonego, głębokiego' (SP V 162). W podobny sposób opisują podstawowe znaczenia rzeczownika *dno* słowniki współczesnych języków słowiańskich. Oprócz tego podstawowego znaczenia rzeczownika *dno*, odnoszącego się do charakterystyki wertykalnej elementów rzeczywistości pozatekstowej, słowniki języków południowosłowiańskich rejestrują też znaczenia horyzontalne tego rzeczownika. Wnikliwy opis tych znaczeń przynosi artykuł Janusza Siatkowskiego (Siatkowski 2001).

Słowiańskie przymiotniki z wyrażeniem z *bez dna* w podstawie słowotwórczej fundowane są na przedstawionym wyżej znaczeniu podstawowym rzeczownika *dno*. W większości języków słowiańskich u przymiotników tych słowniki wyodrębniają więcej niż jedno znaczenie. Chociaż w każdym z języków słowiańskich zawsze możliwe jest „prototypowe” dla tej klasy derywatów znaczenie 'relacja partytywna z negacją', znaczenie to wyodrębniają wielkie słowniki akademickie tylko niektórych języków słowiańskich: czeskiego, rosyjskiego, ukraińskiego i bułgarskiego. Znaczenie to można opisać za pomocą przytoczonej wyżej parafrazy A (bez N) No – No, który nie ma N, np.

cz. *bezedný*, řidč. *bezdny* 1. 'nemající dno': b-á nádoba (SSJČ);

ros. *бездонный* 1. 'без дна' (SSRLJa);

ukr. *бездонний* 1. 'який не має дна; без дна': Дощ лив несамовито. Здавалося, десь угорі відкрилася глибока бездонна дірка і звідти без упину хлюпали бурхливі холодні потоки. (Донченко II 1956: 50) (SUM);

bg. *бездънен* 1. рядко 'който е без дъно'. Дъщерите на Даная се изскубват од напразните усилия да пълнят своя бездънен сад. (Бл. Димитрова. ОтО, 8. *Бездънна делва* (RBE).

Przymiotnik *bezdennoy* w znaczeniu 'niemający dna, pozbawiony dna' odnotowuje również SJP Dor, opatrując je cytatem z Pana Tadeusza:

A z góry garściami spada blask miesiąca. Myślałbyś, że u stawu siedzi Świtezianka, jedną ręką zdroj leje z bezdennego dzbanka, a drugą ręką w wodę dla zabawki miota brane z fartuszka garście zakłętego złota. Mick.Tad. 230.

Pozostałe słowniki współczesnego języka polskiego, na przykład słownik pod redakcją Mieczysława Szymczaka czy internetowy *Wielki słownik języka polskiego*, znaczenia tego nie wyodrębniają.

Obydwa słowniki odnotowują natomiast u przymiotnika *bezdennoy* dwa znaczenia oparte na metaforze, które SJPSzym definiuje w sposób następujący:

pol. *bezdennoy* 1. 'niezmiernie głęboki; przepaścisty': *Bezdenno studnia. Bezdenne lochy, przepaście. Bezdenno kieszeń*;

2. ‘ogromny, mający bardzo duże nasilenie; zwykle o czymś ocenianym ujemnie lub przykrym’): *Bezdeni głupcy. Bezdenna głupota. Bezdenna pustka, rozpacz. Bezdenny smutek.*

Podobnie opisuje znaczenia przymiotnika *bezdeny* *Wielki słownik języka polskiego*.

SJPDor, który również wyodrębnia te znaczenia, kwalifikuje je jako przenośne wobec znaczenia podstawowego (‘niemający dna, pozbawiony dna’).

Zgodnie z konwencją przyjętą w GWJP dla pierwszego z przytoczonych znaczeń (‘niezmiernie głęboki; przepaścisty’) można zaproponować ogólną parafrazę:

A (bez N) No – No, który wydaje się być bez N,

np. **pol.** *Bezdenna przepaść* ‘przepaść, która wydaje się być bez dna’.

Przymiotniki, dla których można skonstruować taką parafrazę, definiowane są w słownikach języków słowiańskich zwykle za pomocą standardowych wyrażenń typu ‘bardzo głęboki’, ‘jakby bez dna’.

Jak wynika z danych słownikowych, słowiańskie przymiotniki oparte na wyrażeniu syntaktycznym *bez dna*, przybierają to znaczenie regularnie, niezależnie od tego, czy dany derywat przymiotnikowy komunikuje relację partytywną z negacją, czy też nie. W ten właśnie lub podobny sposób definiowane są na ogół w słownikach pozostałych języków słowiańskich:

pol. *bezdeny* 1. ‘niezmiernie głęboki; przepaścisty’ : *Bezdenna studnia. Bezdenne lochy, przepaście. Bezdenna kieszeń* (SJPSzym)⁴;

cz. *bezedný, řidč. bezdný* 1. ‘jsoucí jako bez dna, velmi hluboký: b. oceán; b-á propast; b. močál (SSJČ);

slc. *bezodný, bezdný* 1. ‘který má velkú hlǔbku, vyzerá ako bez dna’; syn. hlboký: *bezdný oceán; bezodná priepasť, studňa; bezdné močariská*; Tam, kde stával Kostol svätej Alžbety, zívala bezdná a dymiaci jama (R. Jašík) (SSS);

ros. *бездонный* 2. ‘чрезвычайно глубокий, как бы не имеющий dna’ : *Бездонная пропасть*. Река кажется бездонным омутом, со всех сторон окруженным горами, высокими до неба и одетыми густым покровом тумана (М. Горький, На пловтах) (SRJa);

⁴ SJPDor egzemplifikuje to znaczenie w sposób następujący: *bezdeny* przen. a) „Wyjął (...) ze swych *bezdennych* kieszeni małą słuchawkę” (Brzech. *Kleks*, 27). „Dziś w zamku zostały zaledwie ślady okopów i wałów, zmurszała baszta (...) studnie *bezdenne*, wyschła, kurhan, pod który złożono obrońców” (Rodz. Dew. 40). „*Bezdennych* oceanów wodne bezgranicza, choć ich człowiek nie pije, do cudów zalicza” (Lem. *Czyn* 195). „A z głębin lochów, z *bezdennych* nor, z zionących stęchlizną grobów wychodziły nieskończone szeregi skaźców” (Reym. Now. IV, 23). „Od takiego długiego trzymania mię nad *bezdenną* przepaścią nie dziwi, że głowa moja poczyna się zawracać” (Tremb. *Listy* 1, 246).

ukr. *бездоний* 2. перен. ‘дуже глибокий’: Кругом вода, кругом киплять та піняться високи хвилі, чорніють бездонні кручі. (Мирний, I, 1954: 232) (SUM).

brus. *бяздонны* ‘непамерна глыбоки’: Так загуста паыспана месацаў У бяздонную прорву вод, Што не пройдзе ніяк, не памесціцца Сярод гэтых вод параход (Панчанка) (TSBM);

serb. *бездан*² -а, -о 1. ‘који је без дна, врло дубок’ – Сурва се ... зине преда мном простор бездане празнине. (Гор.) (RMat);

chrw. *bèzdan*² ‘koi je bez dna, neizmjerno dubok’ (RAn);

ślń. *brezdanji* knjiž. ‘ki je brez dna, zelo globok’: *brezdanji prepad; brezdanja globina; okrog in okrog brezdanja voda.*(SSKJ);

bg. *бездънен* 2 ‘който е многу дълбок, на който не може да се види дъното’: Просто не можеше да се нагледа на високите планински върхове, които се губеха нагоре в ясното небо, или на бездъните пропасти, по чието дъно боботеха буйни балкански потоци. (М. Марчевски, ТС, 11) (RBE).

Chociaż słowniki języka macedońskiego (RMJ, TRMJ) nie notują przymiotnika opartego na wyrażeniu *без дна*, to jest on jednak możliwy. Na występowanie przymiotnika *бездонен* w poezji macedońskiego poety Gane Todorowskiego (1929–2010) zwróciła mi uwagę Slavica Veleva, autorka monografii poświęconej kreatywności słowotwórczej tego poety (Veleva 2004: 109).

Przymiotniki słowiańskie mające znaczenie omawianego typu określają rzeczowniki nazywające różne przedmioty materialne. Wyrazami określanymi przez przymiotniki słowiańskie oparte na wyrażeniach syntaktycznym z przyimkiem *bez* i rzeczownikiem *dno* są najczęściej takie rzeczowniki, jak: *ocean, morze, rzeka, wody, głębia, topiel, toń, grzęzawisko; przepaść, wąwóz, jama, czeluść, otchłań*. W grupie rzeczowników nazywających przedmioty materialne wykonane przez człowieka słowniki notują takie, jak np.: *studnia, sadzawka, loch, kieszeń, sakiewka*.

Oprócz opisanego wyżej znaczenia eksplikowanego w słownikach jako ‘bardzo głęboki’, ‘jakby bez dna’, przymiotniki słowiańskie oparte na wyrażeniu *bez dna* przybierają też inne jeszcze znaczenia oparte na metaforze. W jednym z takich znaczeń w większości języków słowiańskich przymiotniki motywowane tym wyrażeniem na ogół łączą się z rzeczownikami o znaczeniu nieprzedmiotowym, między innymi z rzeczownikami oznaczającymi różne stany emocjonalne, i informują o znacznej intensywności tych stanów. W ten sposób określane rzeczowniki otrzymują charakterystykę przestrzenną opartą na metaforze (Wierzbicka 1971), co zbliża je do opisanych już takich przymiotników, jak: pol. *bezbrzeżny, bezgraniczny*; cz. *bezhraničný kniž., bezmezny*; ros. *безграницный, бесконечный, беспредельный*; bg. *безграничен*, mac. *безграничен* (Sokołowski 2005).

pol. *bezdenny* 2. ‘ogromny, mający bardzo duże nasilenie; zwykle o czymś ocenianym ujemnie lub przykrym’): *Bezdeni głupcy. Bezdena głupota. Bezdena pustka, rozpacz. Bezdeny smutek.* (SJPSzym)⁵;

cz. *bezdný* expr. ‘nesmírně veliký; nesmírně dlouhý, dlouho trvající; nesmírný, neomezený, veliký, nekonečný, vleklý’: *b-á bída; b-é hoře; b-á dálka, prázdnota* (SSJČ);

ślc. *bezodny, bezdny* 2. expr. mająci veľkú intenzitu, mieru, neohraničený rozsah, bezhraničný, nekonečný: *bezodná fantázia, túžba; bezodné sklamanie, zúfalstvo*; Prepadol sa kamsi do bezodnej prachovej búrky, čo zúrila naokol. (J. Puškáš); Aká je tu zábava? Iba bezodná nuda (V. Mináč) (SSS).

ukr. *бездоний* 2. перен. ‘дуже сильний’ Вона всміхалася, одкрита і жива, В очах світилася любов її бездонна (Євген Фомін, Вибр., 1958: 177) (SUM);

srb. 2. *beskrajan* фиг. ‘огроман, страшан’ – Поквареност која нема мјере, бездана поквареност (Куш) (RMat);

śń. *brezdanji* ekspr. ‘ki zelo presga navadno mero’: *brezdanji obup; brezdanja bolečina, žalost; v očeh je žarelo brezdanje sovraštvo / pesn. brezdnja modrina, tema* (SSKJ);

bg. *бездънен* 4. Прен. Книж. Обикн. за чувства, преживявания и под. ‘много голям, изключително голям, силен; безкраен, безпределен’. Прегръщаше класовете и от бездънна милост ронеше сълзи върху запечената угар (К. Петканов, МЗК 156) (RBE).

Chociaż przedstawione tu uwagi oparte są na stosunkowo skromnym materiale, to jednak uzasadniony jest wniosek, że w badaniach konfrontatywnych systemów słowotwórczych języków słowiańskich przedmiotem opisu mogą być nie tylko znaczenia prymarne derywatów, ale także ich znaczenia metaforyczne, które mogą być wspólne dla części lub nawet wszystkich języków słowiańskich.

Bibliografia

Kallas Krystyna, 1998, Słowotwórstwo przymiotników, [w:] Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, red. Renata Grzegorzczkova, Roman Laskowski, Henryk Wróbel, Warszawa.

⁵ SJPDor definiuje znaczenie przymiotnika *bezdenny* w następujący sposób: ‘ogromny, bezgraniczny, bezkresny’. Znaczenie to egzemplifikowane następującymi przykładami: „Despotyzm łączy się w nim z jakąś pożerającą złością wewnętrzną, odsuwającą wszelkie skrupuły, byle dogodzić *bezdennej* pysze i żądzy władzy” (Loren. Dwadz.169). „Cenzura dokazałaby nie lada sztuki, znalazłszy cośkolwiek w „Synu chmur”, który był *bezdenną* czczością” (Gomul. Ciury I, 68). „Pałał on [Lelewel] żądzą rozjaśnienia mroków, otaczających dziejowy pochod ludzkości, a wiedzę posiadał *bezdenną*” (Śliw. A. 72). „Nagle uczył *bezdenną* pustkę w głowie i ocknął się przerażony (Prus. Dzieci 178). „Zagrała sonatę Beethovenowską, co się poczyna *bezdenną* rozpaczą i zwątpieniem dogorywającym (...)” (Krasz. Czarna, 272).

- Nagórko Alicja, 1987, Zagadnienia derywacji przymiotników, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2001, Znaczenia horyzontalne wyrażań z leksemem *dno* w językach południowosłowiańskich, „Prace Filologiczne” 2001, t. 46, s. 547–551.
- Sokołowski Jan, 2000, Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słotowórczej, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 2228, Slavica Wratislaviensia CX, Wrocław.
- Sokołowski Jan, 2005, Ze studiów konfrontatywnych nad semantyką przymiotników w językach słowiańskich, [w:] Ogród nauk filologicznych. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Stanisławowi Kochmanowi, red. Mieczysław Balowski, Wojciech Chlebda, Opole.
- Wierzbicka Anna, 1971, Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne, Warszawa.

Велева Славица, 2004, Зборообразувањето во поезијата на Гане Тодоровски, Скопје.

Ермакова Ольга П., 1984, Лексические значения производных слов в русском языке. Москва.

Сјатковски Јануш, 2001, Хоризинтални значења на изразите со лексемата *dno* во јужнословенските јазици, “Македонски јазик”, год. LI–LII, 2000–2001, Скопје.

Słowniki

- RAn – Vladimir Anić, Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb 1991.
- RBE – Речник на българския език, т. 1 (А–Б), ред. Кристилина Чолакова, София 1977.
- RMJ – Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања, ред. Блаже Конески, т. 1, Скопје 1961.
- RMat – Речник српскохрватскога књижевног језика, књ. 1, Нови Сад–Зagreб 1967.
- SJPDor – Słownik języka polskiego, red. Witold Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPSzym – Słownik języka polskiego, red. Mieczysław Szymczak, t. I–III, Warszawa 1978–1981.
- SP – Słownik prasłowiański, opr. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, red. Franciszek Sławski, Wrocław 1974.
- SRJa – Словарь русского языка в четырех томах, изд. 2-е исправленное и дополненное, Анастасия П. Евгеньева, т. 1–4, Москва 1981–1984.
- SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého, red. Bohuslav Havránek i in., zv. 1–4, Praha 1960–1971.
- SSJ – Slovník slovenského jazyka, red. Štefan Peciar, sv. I, Bratislava 1959–1968.
- SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika, t. 1–5, Ljubljana 1970–1991.
- SSSJ – Slovník súčasného slovenského jazyka, red. Klára Buzássyová, Alexandra Jarošová, zv. 1, Bratislava 2006.
- SUM – Словник української мови, ред. Іван К. Білодід, т. I, Київ 1970.
- TRMJ – Толковен речник на македонскиот јазик, т. 1–6, главен ред. Кирил Конески, Скопје 2003–2014.
- TSBM – Глумачальны слоўнік беларускай мовы, т. 1–5, Мінск 1977–1984.

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest charakterystyka semantyczna słowiańskich przymiotników opartych na wyrażeniu syntaktycznym *bez dna*. Badane formacje analizowane są na tle innych klas derywatów przymiotnikowych motywowanych wyrażeniami syntaktycznymi z negacyjnym przyimkiem *bez*. Analiza znaczenia słowiańskich przymiotników motywowanych tym wyrażeniem pozwala na stwierdzenie, że w badaniach konfrontatywnych systemów słowotwórczych języków słowiańskich przedmiotem opisu powinny być nie tylko znaczenia słowotwórcze derywatów, ale również ich znaczenia metaforyczne.

LEKSYKA SŁOWIAŃSKA

JADWIGA WANIAKOWA

Pracownia Etymologii i Geolingwistyki

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk

al. Mickiewicza 31

31-120 Kraków

tel. +48 12 632-56-92 (centrala)

POLSKIE GWAROWE NAZWY CHABRA BŁAWATKA, CENTAUREA CYANUS L. NA TLE SŁOWIAŃSKIM I EUROPEJSKIM*

SŁOWA KLUCZOWE: gwarowe nazwy roślin, etymologia, motywacja semantyczna.

KEYWORDS: dialectal plant names, etymology, semantic motivation.

POLISH DIALECTAL NAMES OF CORNFLOWER, CENTAUREA CYANUS L. AGAINST THE SLAVIC AND EUROPEAN BACKGROUND

ABSTRACT: The article presents Polish dialectal names of cornflower in a historical-comparative perspective, thus against the background of Slavonic and European names. The discussed forms come from many dialectal and botanical sources, dictionaries, and atlases. The names are grouped according to their semantic motivation. It can be observed that the studied forms relate to the various characteristics of the species. Sometimes one name can be motivated by two characteristics of the plant. This applies in particular to two-part names. The analysis indicates that the majority are old names. Polish forms have formal-semantic parallels in Slavic languages and convergent semantic motivations in many other European languages.

Chaber bławatek jest chyba jedną z najbardziej znanych roślin w naszej strefie klimatycznej. Jest to chwast polny, dość pospolity w całej Polsce, będący gatunkiem

* Niech mi będzie wolno złożyć Dostojnemu i Drogiemu Jubilatowi skromny bukietik błękitnych polnych bławatków z najserdeczniejszymi życzeniami zdrowia, sukcesów i satysfakcji z okazji pięknej dziewięćdziesiątej rocznicy urodzin.

rocznym lub dwuletnim, dorastającym do 80 cm wysokości. Ma równowąskie lub równowąskolancetowate liście, przy czym te dolne są często pierzastodzielne. Koszyczki kwiatowe są zawsze umieszczone na szczycie łodyg. Wszystkie kwiaty są rurkowane, przy brzegach koszyczków większe, koloru niebieskiego, kwiaty środkowe zaś są mniejsze i mają kolor ciemnofioletowy. W warunkach polskich bławatek kwitnie od maja do września. Owocem jest niełupka z puchem kielichowym. Łodygi bławatka są słabo ulistnione, cienkie i proste, pajęczynowato owłosione i rozgałęzione. Gatunek wywodzi się z północnej części obszaru śródziemnomorskiego. Jest współcześnie rozprzestrzeniony prawie na całej kuli ziemskiej. Mimo że to chwast, uchodzi on za roślinę ozdobną ze względu na piękne kwiaty, zwłaszcza w odmianach pełnych koszyczków i specjalnie wyhodowanych barwach kwiatów (białych, różowych i brunatnopurpurowych). Chaber bławatek, *Centaurea cyanus* L. ma też uznane właściwości lecznicze (głównie przeciwpalne) (Podbielkowski, Sudnik-Wójcikowska 2003: 65). W przeszłości roślina była używana jako barwnik (jej sok barwi papier, tkaniny i przetwory na niebiesko).

Nazwy chabra bławatka w gwarach polskich są motywowane wyglądem (w tym przede wszystkim kolorem kwiatów, kształtem koszyczków kwiatowych i ogólnym wyglądem rośliny), właściwościami (zwłaszcza dotykowymi, tym, że gatunek jest chwastem (zielskiem) oraz prawdopodobnie porą kwitnienia), miejscem występowania, a także zastosowaniem (przeznaczeniem).

Do nazw motywowanych wyglądem rośliny należy zaliczyć te, które mają za podstawę semantyczną kolor kwiatów, kształt koszyczków kwiatowych i ogólny wygląd rośliny.

Najwięcej nazw gwarowych wiąże się z niebieskim kolorem kwiatów bławatka, bowiem ich barwa jest najbardziej widoczną, a więc wyróżniającą, cechą gatunku. Poniżej przedstawiam je wraz z omówieniem.

bławacz (*blachacz*): dąb-tar, brzes-mp, myślen¹; Siatkowski OLA 4 m. 61; SGP; Nitsch, Mrozówna 1955; formację tę poświadcza Rostafiński ze słowniczków średniowiecznych (Symb. I 337), por. także słow. *blavač* (Buffa 1972); **bławat** (*blachat*, *blachot*, *blachut*, *blawot*, *blawut*): trzeb, żag, n-rud, kroś, kolb, krak, sand, n-tar, wad, lim, gor, n-sąd, jas, sanoc, lubacz, jaros, przem, łań, dęb, rzesz, boch, tarn, chrzan, dąb-tar, miel, tarnob, kras, hrub, kraś, kiel, iłż, lub, bił, chłm, włod, puław, opocz, p-tryb, ok. Tarnopola [Ukr]; Siatkowski OLA 4 m. 61; Pelcowa SGL V 75, 539; SGP; FF 41; SSSL; PZZ; SZ; SGRT; USK; SWil; Majewski SN; Nitsch, Mrozówna 1955; nazwa w zapisie <*blauat*> występuje u Stanki 1472, poświadcza ją też jako *blawat* Rostafiński z wielu zapisów średniowiecznych, potem występuje ona w licznych słownikach i zielnikach w historii języka polskiego (zob. Spólnik 1990, 13, Symb. I 337); por. też ukr. gw. *blavat* (Makowiecki 1936, 86)

¹ Skrótów nazw dawnych powiatów za SGP.

i *блaвaтѣ* z Podola (Annenkov 1878). Wydaje się, że należy tu wymienić także ros. gw. *блaвaтѣ*, bo jak sądzi nie bez racji Annenkov (1878: 89), forma może być wariantem fonetycznym podolskiej gwarowej nazwy *блaвaтѣ*.

Formy *блaвaцz* i *блaвaт* są derywatami od stpol. *блaвy* ‘niebieski’, które wywodzi się ze śrwn. *blā*, *blaver*. Jak sugeruje Mieczysław Basaj (por. Basaj, Siatkowski 2006: 27), należy przyjąć (za K. Nitschem i E. Mrozówną 1955: 95), że *блaвaт*, pierwotnie nazwa materiału, „jest rezultatem podciągnięcia wyrazu niem. pod inne nazwy, jak *szkarłat*, *granat*”. Nazwa ukraińska jest pożyczką z polskiego (por. Spólnik 1990, 95).

Inne nazwy pochodne to: ***блaвaтeк***: Cieszyn [Cz], ciesz, ryb, myślen, boch, krak, miech, miel, niż, kraś, piń, kiel, iż, puław, lub, p-tryb, siem, wolsz, łuk, lip, gorz-wp, pasł, gór [Brześć]; Siatkowski OLA 4 m. 61; Pelcowa SGL V 76, 539; SGP; FF 15; SZ; SWil; Majewski SN; Nitsch, Mrozówna 1955; por. ukr. gw. *блaвaтoк* (Makowiecki 1936: 86), ***блaвaтaкa***: wad; SGP; por. ros. gw. *блaвaтaкa* (Annenkov 1878), ***блaвaтaнiк*** (*gławatnik*): n-tar; Majewski SN; SGPK II 85 (por. Waniakowa 2012: 75). Zwłaszcza forma *блaвaтeк* jest szeroko w Polsce rozpowszechniona. Dzieje się tak chyba ze względu na to, że stanowi drugi człon polskiej nazwy naukowej gatunku.

Bardzo rozpowszechniony jest także ***мoдrак*** (*modrak*): szt, Ostródz, Wr, Mr, łow, krak, Mp pn-zach; Wp, Pom pd; Kasz; Siatkowski OLA 4 m. 61; MSGP; kart. SGP; Dubisz 1977; FF 142; SSSL; PZZ; ZL; Pelcowa NR; SWil; Majewski SN; Poprzęcki 1990; Nitsch, Mrozówna 1955; nazwę notuje już Stanko 1472, podaje ją też ze słowniczków średniowiecznych Rostafiński (Symb. I 337), następnie Siennik 1568 i Syreniusz 1613, potem pojawia się ona w licznych polskich słownikach (Spólnik 1990: 13); por. stczes., czes. gw. *мoдrа́к* (Kosík 1941, Machek 1954: 259, Rystonová 2007), słow. *мoдrа́к* (Buffa 1972). Według Nitscha i Mrozówny (1955: 106) *мoдrак* może być nazwą „pierwotną”. Jest to derywat od przymiotnika *мoдrы*² z sufiksem *-ak*. Przymiotnik ten jest podstawą nazw chabry bławatka w językach zachodniosłowiańskich (por. wyżej) i niektórych południowosłowiańskich, por. np. serb., chorw. *мoдrиcа* (zob. Machek 1954: 259, Spólnik 1990: 82), chorw. gw. *мoдrec*, *мoдrиnјaк*, *мoдrиš* (Šugar HBI), serb. gw. *мoдrаиц*, *мoдrрeиц*, *мoдrиnђaк*, *мoдrицa*, *мoдrииш*, *мoдrрyљa* (Šulek 1879, Simonović BR), słowen. gw. *мoдrиš*, *мoдrиž*, *мoдrиcа* (por. Karlin 1964), bułg. gw. *мoдrикa* (Achtarov 1939), por. też Waniakowa (2012: 165–166). Warto także wspomnieć o innym

² Przymiotnik *мoдrы* jest poświadczony w polszczyźnie od XV w. W staropolszczyźnie oznaczał kolor niebieski lub fiołkowy. Psł. **мoдrѣ* ‘niebieski, ciemnoniebieski’ jest prawdopodobnie prapokrewny z łac. *madicus* ‘mokry, wilgotny, zmoczony’ i *madēre* ‘być mokrym, wilgotnym, przemocznym, ociekać’, gr. μαδάω ‘wilgotnieję, rozpułam się’, stąd pierwotne, etymologiczne, znaczenie przymiotnika byłoby ‘mający barwę czegoś wilgotnego, mokrego (barwę wody)’ (por. Boryś SEJP s.v. *мoдrы*).

derywacie od przymiotnika *modry*, mianowicie **modracz** (*modroc*), który notuje się w powiecie radomszczańskim (Siatkowski OLA 4 m. 61). Zdrobnieniem od tych nazw jest **modraczek** (*modrączek*): Kasz; SGPK III 179; Nitsch, Mrozówna 1955; por. czes. gw. *modráček, modračka* (Kosík 1941, Rystonová 2007), łuz. gw. *módračk* (Radyserb-Wjela 1909), por. słow. gw. *modračka* (Machek 1954: 259, Buffa 1972), ukr. gw. *modračka, mudračka* (Čižmárová 2008), podobnie jak **moderek**: Linde SJP; Majewski SN; nazwę podaje Mączyński 1564 (por. Spólnik 1990: 13). Odmianą morfologiczną nazwy *modrak* jest **modrzak** (też w pl.): Pom pd; Kuj; MSGP; Majewski SN; SGPK III 179. Poza tym w gwarach polskich spotyka się nazwę **modrzeniec**: FF 15; PZL; Majewski SN; jest ona notowana przez Siennika 1568 na końcu jego dzieła i przez Syreniusza 1613, następnie w późniejszych słownikach języka polskiego (Spólnik 1990: 13). Wszystkie te nazwy nawiązują etymologicznie do przymiotnika *modry*.

Niebieski kolor kwiatów bławatka ponadto jest podstawą motywacyjną następujących zestawień: **modry kwiatek**: Śl; AJŚ II m. 154; por. słow. *modry květ* (Buffa 1972), chorw. gw. *modr cvijet, cvijet modar* (Šugar HBI), serb. gw. *modar cvijet* (Šulek 1879, Simonović BR), por. też ros. gw. *голубые цветки* (pl.) (Annenkov 1878), **modre kwiecie**: Maz; kart. SGP; Nitsch, Mrozówna 1955; por. bułg. gw. *синьото цвѣте* (Achtarov 1939). Prócz tego mamy do czynienia z innymi nazwami o tej samej podstawie etymologicznej i semantycznej, jak na przykład złożenie **modrokwiat**: ślup; Kasz; RZ; FF 15; PZZ; SGPK III 179; Nitsch, Mrozówna 1955; por. serb. gw. *модроцвет*, chorw. gw. *modrocvet* (Šulek 1879, Simonović BR, Machek 1954: 259, Šugar HBI), por. też czes. gw. *sinokvět* (Kosík 1941, Rystonová 2007), ukr. gw. *synoćvit* (Makowiecki 1936), ros. gw. *синоцветка* (Annenkov 1878), ros. gw. *синецвет, синецветка, голубоцветик, голубоцветник* (LARNG 1 m. 146), bułg. gw. *синецвѣтъ* (Achtarov 1939), por. niem. gw. *Blaublume* (Marzell 2000 I szp. 876, Machek 1954: 259).

Inna nazwa bławatka, której semantyczną podstawą motywacyjną jest błękitny kolor jego kwiatów, to na przykład **białasy kwiatek**: n-tar; n-tar [Orawa]; SGRT; kart. SGP; Nitsch, Mrozówna 1955; por. gw. n-tar *białasy* ‘modry, niebieski’, por. słow. *belasák* (Buffa 1972: 269) (zob. Waniakowa 2012: 75–76). Poza tym sporadycznie notuje się w gwarach polskich nazwy jednoczłonowe, w tym metaforyczne, jak na przykład **niebo** w powiecie żywieckim (Siatkowski OLA 4 m. 61). Jest to nazwa dawna, obecnie nieużywana. Kolejną nazwą bławatka tego typu jest **gołąbek**: ok. Wielenia czar, n-tom, wolsz, kościań, poznań, międzyrz, międzych, szam, zach. Wp; Budziszewska 1965; Nitsch, Mrozówna 1955; SGP; por. ros. gw. *голубец* (LARNG 1 m. 146).

Ten sam element semantyczny tkwi w nazwach chabra bławatka w językach wschodniosłowiańskich i niektórych południowosłowiańskich, gdzie postawą nazw jest przymiotnik *sinij* ‘niebieski’, por. ukr. gw. *sineć, sinyčnyk, synyčnyk*,

су́ни́ха (Makowiecki 1936), ros. gw. *синец*, *синик*, *синяк* i inne (LARNG 1 m. 146), ros. gw. *синовникъ*, *синовница*, *синюшникъ* i inne (Annenkov 1878), brus. gw. *сіноўнік* (Kiselevskij 1967), bułg. gw. *синякъ*, *синячка*, *синчецу* i inne (Achtarov 1939), mac. gw. *синчец* (Simonović BR).

Nazwy chabra bławatka motywowane kolorem jego kwiatów widzimy także w innych językach europejskich, por. np. fr. *bleuet*, fr. gw. *fleur bleu* (fr. *bleu* ‘niebieski), hiszp. *azulejo* (hiszp. *azul* ‘niebieski, błękitny’), wł. gw. (*fior*) *biavete* (wł. *biavo* ‘jasnobłękitny’), kat. *blavet*, ang. gw. *blue bottle*, *blue bonnets*, *bluecaps*, rum. gw. *vinețea*, *vinețele* (Marzell 2000 I szp. 876–877), słoweń. gw. *plavica*, *plavež*, *plaveš*, *plaviček*, *plavka* (słoweń. *plav* ‘niebieski’) (Karlin 1964), chorw. gw. *plavica* (chorw. *plav* ‘niebieski, błękitny’) (Šugar HBI). Warto nadmienić, że formy słoweńskie i chorwacka mają podobne pochodzenie jak pol. *bławat* i *bławatek*, bowiem przymiotnik *plav* jest pożyczką z bawarskiego niemieckiego *plau*, gwarowego wariantu niem. *blau* (Snoj SES s.v. *pläv²*), por. wyżej pol. *bławy*.

Do nazw mających za podstawę semantyczną wygląd gatunku trzeba również zaliczyć formę ***jasieniec***: pozń; Poprzęcki 1990; nazwa prawdopodobnie jest derywatem od przymiotnika *jasny*. Jest typowo polska. Jako pożyczka z polskiego występuje w gwarach czeskich i słowackich, co potwierdza Václav Machek (1954: 259). U Jungmanna SČN jest *jesenec* jako ‘*Centaureum minus* i *maius*’. Hasło to zostało opracowane przez autora na podstawie słownika Lindego. Nazwa utrzymała się do dzisiaj w języku czeskim, ale oznacza ‘chaber driakiewnik, *Centaurea scabiosa* L.’ (Orłóš 1967: 27), por. też słow. *malý jesenec* ‘chaber driakiewnik, *Centaurea scabiosa* L.’ (Buffa 1972). Potwierdzeniem istnienia nazwy *jasieniec* w języku polskim jest zestawienie ***jasieniec bławatek***, które notuje Majewski SN. Dowodem zaś motywacji semantycznej od *jasny* jest inna polska gwarowa nazwa bławatka, mianowicie ***jaśniak***: lub; Pelcowa NR. Nazwy te są motywowane kolorem kwiatów bławatka, który musiał być uznawany za stosunkowo jasny. Być może z powstaniem tych nazw wiąże się specyficzna właściwość gatunku, mianowicie płatki przekwitających bławatków, zanim opadną, bieleją (tracąc swoją błękitną barwę).

Do nazw związanych z wyglądem rośliny zalicza się także ***głowacz*** (*głowoc*, *głowucz*): kiel, lub, bił, sand, pn.-zach. Mp; Siatkowski OLA 4 m. 61; Pelcowa SGL V 162, 539; Majewski SN; Pastusiak 2007; Poprzęcki 1990; kart. SGP; SGPK II 88; Nitsch, Mrozówna 1955; nazwę notuje już Stanko 1472 oraz podaje Rostafiński z zapisów średniowiecznych, potem pojawia się ona u Bartłomieja z Bydgoszczy 1532 (Spólnik 1990: 13, Symb. I 337); por. ukr. gw. *hołovateń* (Makowiecki 1936: 86), słoweń. gw. *glavinec*, *modri glavinec* (Karlin 1964), Polska nazwa i inne nazwy słowiańskie motywowane są kształtem koszyczków kwiatowych. Nazwy są przejrzyste słotwórczo jako derywaty od *głowa* z różnymi sufiksami. Brak odpowiedników formalnych polskiej formacji *głowacz* w językach słowiańskich

świadczy, że powstała ona na gruncie polskim. Nitsch i Mrozówna (1955: 106) twierdzą, że *głowacz* może być „bardzo stary, ale trudno go uznać za pierwotny wobec rozerwania przezeń jednolitości geograficznej tak starego i niezrozumiałego wyrazu jak *chaber*” (por. Waniakowa 2012: 163). Z uwagi na motywację dużo innych rodzajów i gatunków roślin nosi w gwarach polskich tę nazwę, np. *chaber łąkowy*, *Centaurea iacea* L., *chaber driakiownik*, *Centaurea scabiosa* L., *cykoria podróżnik*, *Cichorium intybus* L., *ostrożeń głowacz*, *Cirsium eriophorum* (L.) Scop. i *łopian większy*, *Arctium lappa* L., syn.: *Lappa maior* Gaertn., *Lappa officinalis* All. lub *łopian mniejszy*, *Arctium minus* Bernh. lub *oset zwisty*, *Carduus nutans* L. (por. Waniakowa 2012: 31).

Najprawdopodobniej z wyglądem rośliny wiąże się też nazwa *sucha jadowizka*: prud; kart. SGP; jeśli nazwa faktycznie odnosi się do chabra bławatka, to jej podstawą semantyczną są cienkie łodygi tego gatunku, por. pol. gw. *suchy* ‘chudy, cienki’. Nazwa wpisuje się w określony model metaforyczności słowiańskich gwarowych nazw roślin, jaką jest antropomorfizacja, por. np. czes. gw., słow. gw. *suchá Běta* ‘tasznik pospolity, *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.’ (Čouka 1929, Buffa 1972).

Podobnie z wyglądem całej rośliny jest związana nazwa *szczotarz*: SSSL; Budziszewska 1965, 234; nazwa w formie *szczotar* występuje już u Stanki 1472, poświadczą ją też ze średniowiecza Rostafiński (Spólnik 1990: 13, Symb. I 337); por. chorw. gw. *metljina* (Šugar HBI), bułg. gw. *modra metla*, *sina metla* (Budziszewska 1965: 234), bułg. gw. *метла*, *метлинка*, *метличка*, *дива метлица* i wiele innych (Achtarov 1939), ang. gw. *brushes* (Marzell 2000 I szp. 877). Motywację semantyczną stanowią w tym wypadku rozgałęzione cienkie łodygi rośliny, co upodabnia ją do szczotki (miotły). Być może jakiś wpływ na nazwę ma też szorstkość (ostrość) jej łodyg. Stąd w grę wchodziłyby tu także własności dotykowe gatunku.

Z właściwościami dotykowymi chabra bławatka jest chyba związana nazwa *kościan*: Śl pn, Wp pd; MSGP; SSSL; wyraz jest znany od staropolszczyzny. Stpol. *kościan* to substantywizowany przymiotnik **kostěnъ* ‘zrobiony z kości’ (por. pol. *kościany* od XVI w.), od psł. **kostь* ‘kość’. Znaczenie ‘bławatek’ znajduje odpowiedniki pochodzące od tej samej ostatecznej podstawy derywacyjnej w językach łużyckich, por. dłuż. *kóstsěnc* (< **kostrěncъ*), głuż. *kostřanc* (Sławski SEJP s.v. *kościęń*), łuż. *kostrjanc* (Lajnert 1954: 101), łuż. *kostrjanc*, *kostrjank* (Radyserb-Wjela 1909). Ta sama podstawa derywacyjna jest widoczna także w derywacie *kostrzewa* ‘roślina trawiasta, *Festuca* (oraz wiele innych chwastów)’, który wywodzi się od psł. **kostra* (z wariantami **kostrъ* i **kostъrъ*) ‘coś ościstego, ostrego, paździerzystego’ od **kostь* z przyrostkiem *-r-*, skąd później **kostrěva*. Podstawą semantyczną nazw tych chwastów – zatem i nazwy bławatka *kościan* – jest ich ostrość i szczeciniastość (por. Sławski SEJP s.v. *kostrzewa*). Zgadza się to z ogólnym

pokrojem chabra bławatka (por. wyżej). W gwarach polskich spotyka się też nazwę zdrobniałą **kościanek**: Śl pn, Wp pd; MSGP.

Do nazw związanych z właściwościami chabra bławatka należą z pewnością formy **wołoszek** i **wołoszka**, obie zapożyczone z języków wschodniosłowiańskich, ukraińskiego i białoruskiego, por. ukr. *волошка* i brus. *валошка*. Nawiązują one do owłosionych łodyg i koszyczków rośliny (por. ukr. *волос* i brus. *волас* 'włos'), co stwierdził już Jan Karłowicz (por. SGPK s.v. *wołoszek*)³. Stąd ich podstawą jest psł. **volsъ*.

wołoszek (też w pl.): FF 15; PZZ; ZL; por. ukr. gw. *wołosek* (Makowiecki 1936), ros. gw. *волошók* (LARNG 1 m. 146), ros. gw. *волошекъ* (Annenkov 1878); **wołoszka** (też w pl.): włod, lub, Kresy pd-wsch i pn-wsch; Pelcowa SGL V 492, 539; FF 42; MSGP; SSSL; PZZ; USK; SWil; Majewski SN; Poprzęcki 1990; SGPK VI 154; por. ukr. gw. *wołoska*, *wołosy* (Makowiecki 1936), ukr. gw. *wuloška*, brus. gw. *valoška*, *waloszki* (Pastusiak 2007), ros. gw. *волошка* (LARNG 1 m. 146, Annenkov 1878), ros. gw. *волошечка*, *волошика* (Annenkov 1878). W gwarach ukraińskich notuje się także derywaty od formy podstawowej, jak *wołosęcka* i *wołosyxa* (Makowiecki 1936). W gwarach rosyjskich, jak podaje komentarz do mapy 146 w LARNG 1, formy *волошók* i *wołoszka* funkcjonują u wychodźców z Ukrainy. Stąd wniosek, że w gwarach rosyjskich są to zapożyczenia z ukraińskiego.

Wiele nazw bławatka wiąże się z tym, że jest on chwastem, chociaż współcześnie ta motywacja nie jest przejrzysta, wręcz przeciwnie, nazwy pierwotnie z niej wynikające dzisiaj się z niczym użytkownikom gwar nie kojarzą, zatem są przez nich na różne sposoby (i bez żadnej regularności) przekształcane, zarówno pod względem fonetycznym, jak i słowotwórczym. Podstawową nazwą rośliny z tej grupy jest **chaber**. Podaje ją już Stanko 1472, poświadczają ją też z czasów średniowiecznych Rostafiński (Spólnik 1990: 13, Symb. I 337). W gwarach zatem występuje ona w bardzo zróżnicowanych postaciach fonetycznych, jak *chaber*, *chabr*, *cheber*, *aber*, *faber*, *fabr*, *chawer*, *siaber*, *chabr*, *chawr*, *siabr*, *wawer* (też w pl.). Najlepszym dowodem zatraty związku między pochodzeniem nazwy a jej brzmieniem jest fakt, że nawet Rostafiński (Symb. I 337) błędnie wiąże pol. *chaber* ze stwn. *chorenpluem*, skąd miałyby być czes. *charba* i *charpa*. Wytyka mu to zresztą Sławski SEJP I 57–58.

Formy te występują głównie na Śląsku, Mazowszu i w północnej Małopolsce, por. Siatkowski OLA 4 m. 61; Pelcowa SGL V 98–99, 539; SGP; SSSL; ZL; Pelcowa NR; Majewski SN. W gwarach funkcjonuje też forma żeńska **chabra** (*charba*,

³ Nie zgadza się to z interpretacją przedstawioną w legendzie do mapy motywacyjnej nazw chabra bławatka w gwarach języków słowiańskich, gdzie nazwy *volš-bk-a* i *volš-bk-ъ* nieprawidłowo zaliczono do formacji motywowanych miejscem pochodzenia gatunku (por. Ferenčíková OLA 4 m. 94).

fabra, farba): ryb, ok. Cieszyna [Cz], rac, głub, białos; Siatkowski OLA 4 m. 61; SGP. Obie formy podstawowe mają swoje odpowiedniki w językach słowiańskich i ich gwarach, por. ukr. gw. *χabor*, ukr. gw., brus. gw. *χaber*, brus. gw. *χaběp* (Kiselevskij 1967, Pastusiak 2007), ros. gw. *χaberε* (Annenkov 1878), serb., chorw. *hrbut, hrbuta, harbuda* (Machek ES¹ 163) oraz stczes., czes. gw. *chrpa, charpa, charba, charva, chrapina* (Kosík 1941, Machek 1954: 258, Wróbel 2004: 18, Rystonová 2007), słow. *charba, charpa, chrpa, churpa* (Machek 1954: 258, Buffa 1972), i brus. gw. *χabra* (Pastusiak 2007).

Nazwy zbudowane są na psł. **χorb-* (> **χarb-*), które łączy się z wyrazami oznaczającymi ‘zarośla’, por. pol. *charp, charpęc* ‘gęstwina, zielsko’ i wtórną analogią do *chabina* (Nitsch, Mrozówna 1955: 97–98; Sławski SEJP I 57–58). Dalsza etymologia uznana jest przez Franciszka Sławskiego za niejasną (por. Sławski SEJP I 58). Jego myśl rozwija Wiesław Boryś (por. Boryś SEJP s.v. *chaber*), który sugeruje, że psł. dial. **χrbε*⁴ (z formami obocznymi **χrba* i **χrpa*), oznaczające pewne chwasty, jest w związku etymologicznym z chorw. *řb* (< **hrb*) ‘skorupa (z rozbitego naczynia)’. Forma prasłowiańska zapewne z wcześniejszego **skrb-*, które przeszło w **chyb-* (por. słowen. *škrba* ‘szczyrba’). Jej pierwotne znaczenie to prawdopodobnie ‘coś wyszczerbionego, uszkodzonego, lichego, bezwartościowego’. Stąd mogło się rozwinąć znaczenie ‘bezwartościowa, nieużyteczna roślina’. Z tego wniossek, że nazwa *chaber* i wszystkie pochodne eksponują fakt, że roślina jest chwastem, w dodatku o szorstkich, ostrych łodygach. W języku polskim, jak pokazują formy nazwy rośliny, nastąpiła metateza *r*. Ze względu na szeroki zasięg nazwy w gwarach polskich, jak i w znacznej części Słowiańszczyzny, należy wykluczyć w tym wypadku pożyczkę z czeskiego (Basaj, Siatkowski 2006: 34, por. też Spólnik 1990: 77). Dla postaci *chabra* Wróbel (2004: 18), za Machkiem i Bernekerem, rekonstruuje psł. **χrpa*, jednak ze względu na inne formy polskie i dużą część słowiańskich należy przyjąć postać **χorb-* (por. wyżej).

Od podstawowych postaci *chaber* i *chabra* (wraz z ich wariantami fonetycznymi, wymienionymi wyżej) w gwarach polskich istnieje szereg pochodnych nazw bławatka. Są to na ogół różnego rodzaju zdrobnienia. Podobnie jak formy podstawowe, także występują one w mało oczekiwanych wariantach fonetycznych ze względu na brak przejrzystości znaczeniowej. Oto ich przegląd:

chaberek (*chabrek, chrapek, fabrek, gabrek, chabrecht, faborek*): Cieszyn [Cz]; ciesz, głównie Śl i przyległe do niego obszary Mp; SGP; SSSL; USK; SWil; Majewski SN; formę *chabrek* podaje Syreniusz 1613, potem występuje ona u Knapiusza 1621–1632 i Trotza 1764 (zob. Spólnik 1990: 13), por. ukr. gw. *famberok*, ukr. gw., brus. gw. *χaberok* (Pastusiak 2007); **chaberok**: biel-podl; SGP; polska nazwa gwarowa jest zapożyczeniem z białoruskiego (rozwój sufiksu *-εk-*). Regularną

⁴ Inny zapis formy podanej wyżej przez Franciszka Sławskiego.

formą polską jest *chaberek*, por. wyżej; ***chaberka*** (*faberka*): białoś, sokół; Siatkowski OLA 4 m. 61; SGP; por. brus. gw. *χабэпка* (Kiselevskij 1967), brus. gw. *χaberka* (Pastusiak 2007); ***chabryczek*** (*farbiczek*): ryb; SGP; ***chabryczka*** (*charbiczka, farbiczka*): rac, ryb; SGP; ***chabryk*** (*fabryk*): pszcz, ok. Cieszyna [Cz], ciesz; SGP; ***chabryka*** (*fabryka*): pszcz; SGP.

W tym kontekście kilka słów omówienia należy się formie ***bachor*** (*bachier, bachur, bahry* (pl.)): lub; radz-podł; biał-podł; włod; SGP; Pelcowa SGL V 58, 539; Pastusiak 2007; por. ukr. gw. *bahor* (Pastusiak 2007). Jeśli traktowalibyśmy ją jako osobną nazwę chabra bławatka, jej etymologia pozostałaby niejasna, ponieważ forma ta jest odosobniona na gruncie słowiańskim. Zanotowana ukraińska postać gwarowa jest niewątpliwie pożyczką z polskiego, bo nie notuje się jej w innych źródłach. Brak jej poświadczeń na obszarze gwar ukraińskich i białoruskich w OLA (por. Siatkowski OLA 4 m. 61), nie podaje jej także Makowiecki (1936). Natomiast dzięki mapie zamieszczonej w V tomie *Słownika gwar Lubelszczyzny* możemy stwierdzić, że formy *chaber* i *bachor* występują na tym samym obszarze (por. Pelcowa SGL V 539). To pozwala na przypuszczenie, że postać *bachor* może być przekształceniem nazwy *chaber*, tym bardziej że podstawowa nazwa nie jest przejrzysta znaczeniowo (por. wyżej). Mielibyśmy tutaj do czynienia z metatezą, co jest możliwe chociażby z tego względu, że polska forma *chaber* powstała z prasłowiańskiej też między innymi w wyniku przestawki (por. wyżej). O związku postaci *bachor* i *chaber* mogą także świadczyć zanotowane gwarowe formy liczby mnogiej od *bachor*, mianowicie *bahry* (jak *chabry*) i cytat „pełno było *bachrów*” (Pelcowa SGL V 58), choć z tego samego źródła pochodzi też cytat: „aż sino od tych *bachorów*”, który sugeruje, że użytkownicy gwar mogą już nie wyczuwać związku między *bachor* i *chaber*.

Nazwa *chaber* występowała w historii polszczyzny również w zestawieniach, por. ***chaber bławat***: Majewski SN; połączenie to zanotowano w XVIII wieku w Prusach Książęcych (Helwing Prusy 14, Spólnik 1990: 13); Majewski SN podaje też zestawienie ***chaber modrak***. Stąd wniosek, że obecna polska nazwa naukowa ***chaber bławatek***, wprowadzona przez Krzysztofa Kluka (por. Kluk 1786–1788 I 113, Spólnik 1990: 13), nie była odosobniona wśród nazw bławatka. Zestawienia związane z formą *chaber* notuje się też w gwarach. Są to na przykład: ***kwiat chabrkowy***: Majewski SN; por. słow. *chrpovy kvet* (Buffa 1972) i ***chabrowy kwiatek***: opol, tar-gór; kart. SGP.

Nie tylko nazwa *chaber* (i wszystkie z nią związane) odnosi się do tego, że gatunek jest chwastem. Za tak samo umotywowaną można uznać formę ***boligłów***: Czaca [Śl], Cieszyn [Cz]; SGP; RZ; wydaje się, że nazwa ta nie wiąże się z właściwościami leczniczymi kwiatów chabra bławatka⁵ (które używa się do przemywania

⁵ Jak sądzą Dorota Piekarczyk i Joanna Szadura (2007: 137).

błon śluzowych i ran, bo ma własności przeciwzapalne, oraz w chorobach nerek i pęcherza, ponieważ wykazuje działanie moczopędne), a raczej z obfitością występowania bławatka w zbożu, co niestety bardzo je osłabia. Jest to zatem powód zmartwienia rolników. Podobnie chyba należy tłumaczyć powstanie nazwy *diabelek*: ciesz; SGP. Wydaje się, że obie nazwy eksponują, że chaber bławatek jest chwastem, rośliną niepożądaną.

W innych językach europejskich również niektóre nazwy bławatka nawiązują do tego, że jest on chwastem, por. np. niem. gw. *Wajblum*, *Weieblom*, gdzie *weije* ‘plewić’, niem. *Sichelgras* (1770), *Sichelblume* (1777) (por. niem. *Sichel* ‘sierp’), niem. gw. *Hungerbloom* (Marzell 2000 I szp. 878–879).

Z właściwościami gatunku są związane nazwy *wasilek* i *wasilka*. Obie są pożyczkami wschodniosłowiańskimi. Maria Karpluk (1988: 153) uznaje piętnastowieczną nazwę *wasilek*⁶ za powstałą pod wpływem ruskim, jednakże zaznacza, powołując się na dzieło Jacques’a André (1956: 51), że wspólny rdzeń z imieniem *Wasil* (*Wasył*) (wschodniosłowiański odpowiednik zachodniosłowiańskiego *Bazyli*) wywodzi się z greckiej nazwy botanicznej βασιλικόν ‘królewskie’⁷ (por. też Waniakowa 2006: 499). Ponieważ obie formy, *wasilek* i *wasilka*, pochodzą od *Wasył*, prawdopodobnie eksponują okres kwitnienia gatunku, tj. 25 maja, lub motywowane są podaniami ludowymi o bławatku (szerzej na temat motywacji tych nazw, por. np. Kolosova 2009: 143–155).

wasilek (*wasylek*, *wasilek*) (też w pl.): białos, aug, pogr. Maz pn-wsch i Kresów pn-wsch; MSGP; FF 15; PZZ; ZL; SWil; Majewski SN; SGPK VI 76; Poprzęcki 1990; por. ukr. gw. *vasylek*, *vasylok*, *vasyleček*, *vasylčyk*, *vasylky* (Makowiecki 1936: 87), ukr. gw. *васил’ку* (Pastusiak 2007), brus. *vasilëk* (Kiselevskij 1967), brus. gw. *wasilki*, *васил’ку* (Pastusiak 2007), por. ros. *василёк*, ros. gw. *василók*, *василь* i liczne inne (LARNG 1 m. 146, Annenkov 1878); *wasilka* (*wasilka*): suw; Siatkowski OLA 4 m. 61; FF 15; PZL; SWil; Majewski SN; por. brus. gw. *vasil’ka* (Pastusiak 2007).

Wydaje się, że tę samą motywację może mieć forma *janiczek*: n-tar; kart. SGP; nazwa jest odosobniona na gruncie słowiańskim. Prawdopodobnie łączy się z porą kwitnienia gatunku. Można przypuszczać, że jest autentycznie gwarowa i powstała na przykład przy okazji plecenia wianków z bławatków w związku z obrzędami nocy świętojańskiej. Jako jej ewentualną paralełę można przytoczyć bułg. gw. *янювичка* (Achtarov 1939).

⁶ Stpol. *wasilek* objaśniany jest jako ‘celozja grzebieniasta (koguci grzebień), *Celosia cristata* L., ‘kuklik pospolity, *Geum urbanum* L.’ i ‘bazylija pospolita, *Ocimum basilicum* L.’ (por. Karpluk 1988: 153 za Symb. I 157–158, 194–195, 293; Spólnik 1990: 86). Widać stąd, że polska nazwa gwarowa *wasilek* jest nowszym zapożyczeniem z języków wschodniosłowiańskich.

⁷ Jednakże należy podkreślić, że żaden z gatunków, wymienionych w książce Jacques’a André (1956: 51), nie odpowiada chabrowi bławatkowi.

Z miejscem występowania gatunku są związane nazwy będące zestawieniami, jak **żytny kwiatek**: Orawa [Sł]; kart. SGP; Józef Rostafiński notuje z glos średniowiecznych zestawienie *żytni kwiat* (Symb. I 337), które odpowiada śrłac. *flores frumentorum*; por. też np. ros. gw. *ржевой цветъ* (Annenkov 1878), lit. *rugiagėlė*, gdzie *rugys* ‘żyto’, *gėlė* ‘kwiat’. W Słowiańszczyźnie również mamy do czynienia z nazwami bławatka odnoszącymi się do miejsca występowania rośliny, por. słoweń. *žitnica* (Karlin 1964), ukr. gw. *žitnica* (Čižmarová 2008), poleskie *житнику* (pl.) (Bejlina 1968), por. także łuz. *stróżawka żitowa* (Lajnert 1954: 101). Inną nazwą tego typu jest **chaber zbożowy**: FF 15; PZL; Majewski SN.

Nazwy związane z miejscem występowania bławatka są szeroko rozpowszechnione w językach europejskich, zwłaszcza w germańskich, por. np. ang. *cornflower*, niem. *Kornblume*, niderl. *korenbloem*, duń. *kornblomst* i norw. *kornblom*, por. też wł. gw. *fiori del formento* (Marzell 2000 I szp. 874).

Z przeznaczeniem rośliny, z jej zastosowaniem wiąże się nazwa **barwiczka** ‘chaber bławatek, *Centaurea cyanus* L.’: rac, głub; SGP; nazwa niewątpliwie motywowana jest używaniem rośliny w charakterze barwnika, co pośrednio wiąże się też z kolorem kwiatów bławatka. Niektóre źródła podają, że kwiaty te wykorzystywano dawniej do barwienia tkanin na niebiesko (Waniakowa 2012: 75).

Warto na koniec wspomnieć o nazwach niepewnych, które być może błędnie zostały przypisane do gatunku. Jedną z nich jest **karda benedykta**: SSSL; USK; jest ona zapożyczeniem ze śrłac. *carduus benedictus*, która odnosiła się do drapacza lekarskiego, *Cnicus benedictus* L., por. słow. *kardbenedikt*, *kardus benedykt* ‘drapacz lekarski’ (Buffa 1972). Jeśli roślina została zidentyfikowana właściwie, a należy chyba w to wątpić⁸, to nazwa jej przeszła w gwarze z drapacza lekarskiego na chaber bławatek. Podobnie nieprawidłową nazwą jest **macoszka**, podana między innymi przez Adama Palucha (por. Paluch 1984: 113), odnosząca się, jak wskazują inne źródła (np. Poprzęcki 1990; SSSL; PZZ), do fiołka trójbarwnego (bratka polnego), *Viola tricolor* L.

Jak widać z powyższego przeglądu, nazwy chabra bławatka odnoszą się do różnych cech gatunku. Niekiedy jedna nazwa może być motywowana dwiema cechami rośliny. Dotyczy to zwłaszcza nazw dwuczłonowych, będących zestawieniami. Wśród polskich gwarowych nazw bławatka są określenia metaforyczne, jednak stanowią znikomą część całości zbioru. Większość nazw jest dawna, o rodowodzie prasłowiańskim, są też nazwy nowsze, które zwykle pochodzą od

⁸ Najbardziej rzuca się w oczy różnica koloru kwiatów obu roślin: chaber bławatek ma kwiaty niebieskie, drapacz lekarski – żółte, kształt liści jest zupełnie inny itd. (por. Podbielkowski, Sudnik-Wójcikowska 2003: 65, 98). Dość często się niestety zdarza, że błędy w identyfikacji roślin (czyli w przyporządkowaniu nazw do gatunków), są powielane przez kolejne opracowania w ciągu wielu lat.

tych starych. Część form stanowią pożyczki z języków wschodniosłowiańskich. Analogie do polskich gwarowych nazw bławatka tak pod względem semantycznym, jak i formalnym znajdujemy w wielu językach słowiańskich, zaś motywacje semantyczne polskich gwarowych nazw często są zbieżne z motywacjami nazw chabra bławatka w licznych językach pozasłowiańskich w Europie.

Bibliografia

- Achtarov Boris (Ахтаров Борис) (red.), 1939, Материалы за български ботаниченъ речникъ, София.
- AJS – Alfred Zaręba, Atlas językowy Śląska, t. I–VII, Kraków 1969–1989, t. VIII, Warszawa 1996.
- André Jacques, 1956, *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris.
- Annenkov – Анненков Николай И., 1878, *Ботанический словарь [...]*, Санкт-Петербург.
- Basaj Mieczysław, Siatkowski Janusz, 2006, *Bohemizmy w języku polskim*. Słownik, Warszawa.
- Bejlina – Д. А. Бейлина, 1968, Материалы для полесского ботанического словаря, [w:] *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва, s. 415–438.
- Boryś SEJP – Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Budziszewska Wanda, 1965, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław etc.
- Buffa Ferdinand, 1972, *Vznik a vžvin slovenskej botanickej nomenklatšry. K histórii slovenského odborného slovnčka*, Bratislava.
- Čižmárová Mária, 2008, *Nominačné modely v botanickom názvosloví*, Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis, Monografia 90, Prešov.
- Čouka František, 1929, *Lidové názvy rostlin z Moravy*, „Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci“, ročn. XLI–XLII, s. 122–124.
- Dubisz Stanisław, 1977, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*, Studia Warmińsko-Mazurskie, t. 11, red. Mieczysław Szymczak, Wrocław etc.
- Erzepki Bolesław (opr. i wyd.), 1900, *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy podług rękopisu z roku 1532*, Poznań.
- Ferenčíková OLA 4 m. 94 – Ferencíková Adriana, mapa 94: *василек (Centaurea cyanus)*, [w:] *Общеславянский лингвистический атлас, Серия лексико-словообразовательная, выпуск 4: Сельское хозяйство*, red. A. Ferencíková et al., Bratislava 2012.
- FF – *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim*, red. Feliks Czyżewski, Danuta Urban, Lublin 2006.
- Helwing Prusy – *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w.*, z Prus Książęcych głównie z rękopisu Andrzeja Helwinga, 1904, opr. Józef Rostafiński, osobne odbicie z *Rozpraw Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, t. XL, Kraków.

- Jungmann SČN – Josef Jungmann, Slovník česko-německý, d. I–V, Praha 1835–1839 (wyd. II: 1989–1990).
- Karlin Mirko, 1964, Slovenska imena naših zdravilnih rastlin, Ljubljana.
- Karpluk Maria, 1988, Kulturowo-antroponimiczne elementy w staropolskich nazwach ziół, [w:] V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Poznań 3–5 września, Księga referatów, pod red. Karola Zierhoffera, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, seria: Filologia polska nr 34, Poznań, s. 147–156.
- kart. SGP – kartoteka Słownika gwar polskich, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Kiselevskij – Александр И. Киселевский, Латинско-русско-белорусский ботанический словарь, Минск 1967.
- Kluk Krzysztof, 1786–1788, Dykcyonarz roślinny [...], t. I–III, Warszawa (przedruk techniką fotooffsetową, Warszawa 1985).
- Knapiusz Grzegorz, 1621–1632, Thesaurus polono-latino-graecus in tres tomos divisus, t. I–III, Cracoviae.
- Kolosoва – Валерия Б. Колосова, Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект, Москва 2009.
- Kosík Václav, 1941, Slovník lidových názvů rostlin, Praha.
- Lajnert Jan, 1954, Rostlinnske mjena serbske, němske, řaćanske řjadowane po řřirodnym systemie, Berlin.
- LARNG 1 – Лексический атлас русских народных говоров, t. 1: Растительный мир, Moskva–Sankt-Peterburg 2017.
- Linde SJP – Samuel B. Linde, Słownik języka polskiego, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- Machek Václav, 1954, Česká a slovenská jména rostlin, Praha.
- Machek ES¹ – Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha 1957.
- Majewski SN – Erazm Majewski, Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich [...], t. I–II, Warszawa 1889–1898.
- Makowiecki Stefan, 1936, Słownik botaniczny łacińsko-małosurski, Kraków.
- Marzell Heinrich, 2000, Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen, Bd. I–V, Lizenzausgabe Parkland Verlag, Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1943–1958, Köln.
- Mączyński Jan, Lexicon Latino Polonicum ex optimis latinae linguae Scriptoribus concinnatum. Regiomonti Borussiae [Konigsberg].
- MSGP – Mały słownik gwar polskich, red. Jadwiga Wronicz, Kraków 2009.
- Nitsch Kazimierz, Mroźowna [-Ostrowska] Elżbieta, 1955, Mazowieckie wyrazy przyrodnicze, [w:] K. Nitsch, Wybór pism polonistycznych, t. II: Studia wyrazowe, Wrocław–Kraków, s. 86–116.
- Orłoś Teresa Z., 1967, Zapożyczenia polskie w słowniku Jungmanna, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Paluch Adam, 1984, Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej, Wrocław.
- Pastusiak Kazimiera, 2007, Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin, Warszawa.

- Pelcowa NR – Halina Pelcowa, Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej, [w:] *Język a Kultura*, t. 16: Świat roślin w języku i kulturze, red. Anna Dąbrowska, Ireny Kamińska-Szmaj, Wrocław 2001, s. 99–116.
- Pelcowa SGL V – Pelcowa Halina, 2017, Słownik gwar Lubelszczyzny, t. V: Świat roślin, Lublin.
- Piekarczyk Dorota, Szadura Joanna, 2007, „Chaber”, *Konteksty. Antropologia kultury. Etnografia. Sztuka*, r. LXI, nr 1 (276), s. 136–147.
- Podbielkowski Zbigniew, Sudnik-Wójcikowska Barbara, 2003, Słownik roślin użytkowych, wyd. VII poprawione i uzupełnione, Warszawa.
- Poprzęcki Witold, 1990, *Ziołolecznictwo*, Warszawa.
- PZL – Kuźniewski Eugeniusz, Augustyn-Puziewicz Janina, 1986, *Przewodnik ziołolecznictwa ludowego*, wyd. II uzup., Warszawa–Wrocław.
- PZZ – Jadwiga Kwaśniewska, Józef Skulimowski, Helena Tumiłowicz, *Poradnik zbieracza ziół*, Warszawa 1956.
- Radyserb-Wjela Jan, [1909], Serbske rostlinske mjena w dvěmaj džělomaj a sedmjoch stawach po abejcejskim rjedže. Čestny pomnik za serbskeho přirodospytnika njeboh Michała Rostoka zestajał njeboh Jan Radyserb-Wjela, zrzadował a za čiść přihotował Matej Urban, Budyšin.
- Rystonová Ida, 2007, *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*, Praha.
- RZ – Helena Grochola-Szczepanek, *Rzeczowniki złożone w gwarach polskich*, Kraków 2002.
- SGP – Słownik gwar polskich, 1977 i n., opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. Mieczysława Karasia, od t. II pod red. Jerzego Reichana, od t. VI pod red. Joanny Okoniowej, od t. IX pod kier. Renaty Kucharzyk, Wrocław–Kraków.
- SGPK – Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SGRT – Zofia Radwańska-Paryska, *Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i Podtatrza*, Zakopane 1992.
- Siatkowski OLA 4 m. 61 – Janusz Siatkowski, mapa 61: василек (*Centaurea cyanus*), [w:] *Общеславянский лингвистический атлас, Серия лексико-словообразовательная, выпуск 4: Сельское хозяйство*, red.: Adriana Ferencíková et al., Bratislava 2012.
- Siennik Marcin, 1568, *Herbarz, to iest zioł tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie [...]*, Kraków.
- Simonović BR – Драгутин Симоновић, *Ботанички речник. Имена биљака*, Beograd 1959.
- Sławski SEJP – Franciszek Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V (A–Ł), Kraków 1952–1982.
- Snoj SES – Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar, druga, pregledana in dopolnjena izdaja*, Ljubljana 2003.
- Spólnik Anna, 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, *Prace Komisji Językoznawstwa PAN w Krakowie*, nr 58, Wrocław etc.
- SSSL – Indeks do Słownika stereotypów i symboli ludowych, t. II. *Rośliny* (nieopublikowany wydruk udostępniony mi uprzejmie przez prof. Annę Tyrpę za zgodą prof.

- Jerzego Bartmińskiego).
- Stanko Jan, 1472, *Antibolomenum Benedicti Parthi* [rękopis przechowywany w Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej, nr Ms 225].
- SWil – Słownik języka polskiego, wyd. M. Orgelbrand, t. I–II, Wilno 1861 (tzw. Słownik wileński).
- Symb. – Jan Rostański, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi [...]*, t. I–II, Cracoviae MCM.
- Syreniusz Szymon, 1613, *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią [...]*, Kraków.
- SZ – Elżbieta Szot-Radziszewska, *Sekrety ziół. Wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie*, Warszawa 2005.
- Šugar HBI – Ivan Šugar, *Hrvatski biljni imenoslov. Nomenclator botanicus croaticus*, Zagreb 2008.
- Šulek Bogoslav, 1879, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb.
- Trotz Michał Abraham, 1764, *Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski [...]*, Leipzig.
- USK – Układ słów kluczowych dla bazy danych o źródłach etnograficznych (kultura ludowa Karpat polskich), red. Czesław Robotycki, Kraków 1995.
- Waniakowa Jadwiga, 2006, *Antroponimia w polskich gwarowych nazwach roślin*, [w:] *Munuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, Kraków, s. 493–505.
- Waniakowa Jadwiga, 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- Wróbel Henryk, 2004, *Związki staroczesko-staropolskie w terminologii botanicznej*, Kraków [przedruk z: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, Prace Katedry Języka Polskiego II*, Katowice 1962, s. 105–137].
- ZL – Artur Dziak, Barbara Kuźnicka, *Zioła lecznicze*, Warszawa 1960.

Streszczenie

W artykule są zaprezentowane polskie gwarowe nazwy chabra bławatka w ujęciu historyczno-porównawczym, zatem na tle nazw słowiańskich i europejskich. Omawiane formy pochodzą z wielu źródeł gwarowych, botanicznych, słowników i atlasów. Nazwy są pogrupowane według ich motywacji semantycznej. Można zaobserwować, że badane formy odnoszą się do różnych cech gatunku. Niekiedy jedna nazwa może być motywowana dwiema cechami rośliny. Dotyczy to zwłaszcza nazw dwuczłonowych, będących zestawieniami. Analiza wskazuje, że większość stanowią nazwy dawne. Formy polskie znajdują paralele formalno-semantyczne w językach słowiańskich oraz zbieżne motywacje semantyczne w wielu innych językach europejskich.

IGNACY M. DOLIŃSKI

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

tel. +48 22 55 20 311

e-mail: i.m.dolinski@uw.edu.pl

NAZWY ‘SZYI’ W DIALEKTACH SŁOWIAŃSKICH
(NA MATERIAŁACH OGÓLNOŚLOWIAŃSKIEGO
ATLASU JĘZYKOWEGO – OLA)

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia słowiańska, etymologia, geografia lingwistyczna, *Ogólnosłowiański atlas językowy* (OLA).

KEYWORDS: Slavic dialectology, etymology, language geography, *Slavic Linguistic Atlas* (SLA).

NAMES OF THE ‘NECK’ IN SLAVIC DIALECTS – BASED ON
SLAVIC LINGUISTIC ATLAS (SLA) MATERIAL

ABSTRACT: The aim of the article is to present and describe the map L 1443 “Neck, part of the (human) body connecting head and torso” included in the *Slavic Linguistic Atlas* (SLA). *Lexical and Word-formational Series. Volume 9. Man* [The human body].

One important problem that occurs across a vast portion of the Slavic dialects’ area is the issue of precise naming, and registering via fieldwork, of items referring to the ‘neck as a whole’, the back of the neck (the ‘nape’), its anterior soft part, and the ‘throat’. The article is an attempt at associating the words noted in these areas with dictionary content (of both dialect and general dictionaries). In the presentation of the material, reconstructed and normalized forms are indicated (given their approximate location) across given areas, rather than via analysis of primary fieldwork entries.

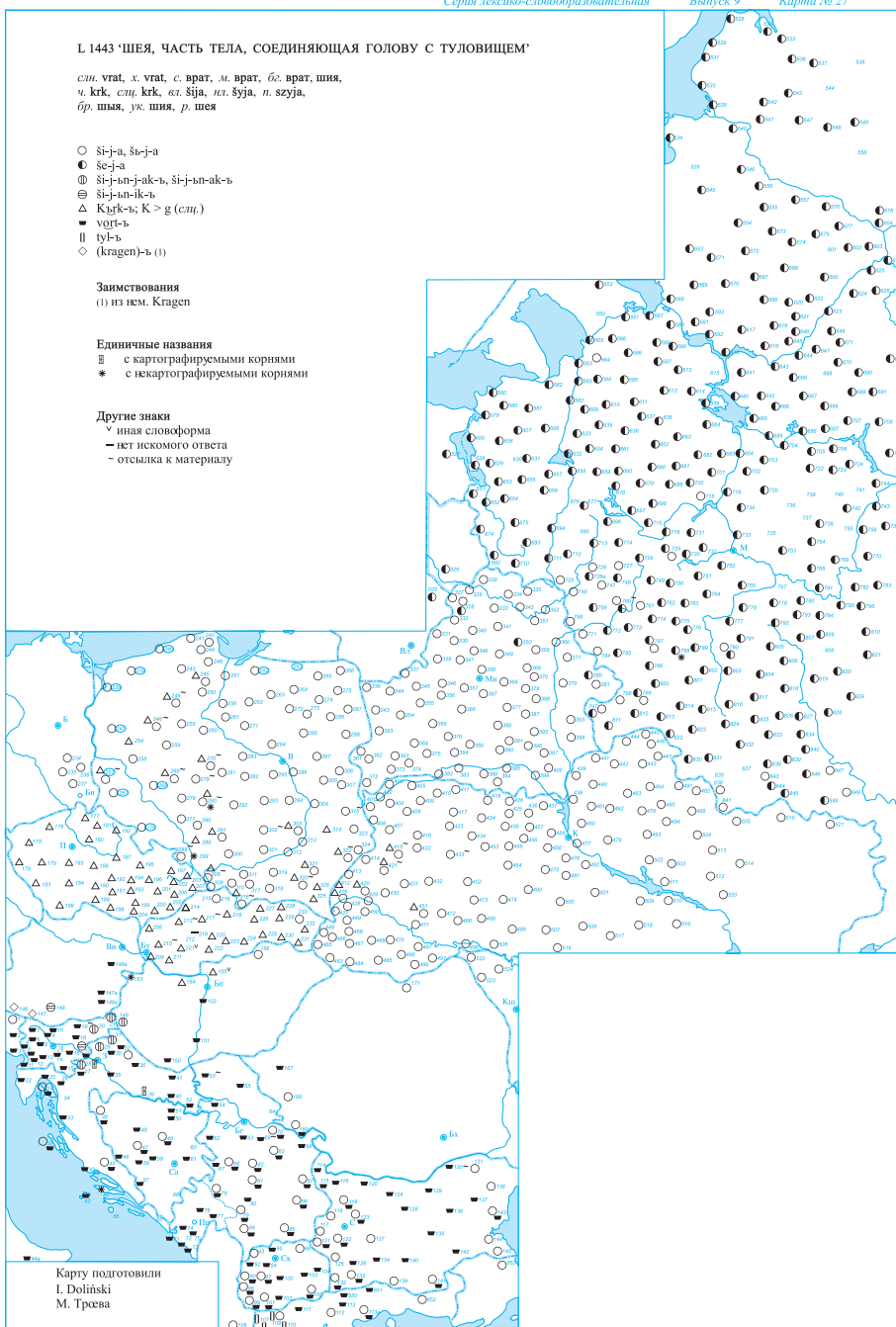
Niniejsza wypowiedź jest próbą komentarza i prezentacji zebranego i opracowanego w postaci mapy i indeksu pytania leksykalno-słowotwórczego nr 1443 *Kwestionariusza* OLA (Вопросник 1965: 129): ‘шея, часть тела, соединяющая голову с туловищем’; mapa stanowi część współredagowanego przez Jubilata tomu 9. leksykalno-słowotwórczego pt. *Человек* (OLA 9; autorzy mapy: Ignacy Doliński, Margarita Troeva, s. 86–87), nosi numer 27. W tym miejscu chciałbym wyrazić pewien niedosyt (naturalnie, z punktu widzenia obranego tu obiektu obserwacji), że autorzy *Kwestionariusza* opatrzyli pytanie 1445 o bardzo interesujące w tym miejscu ‘gardło’ wyłącznie symbolem F (Sm) (jako pytanie fonetyczne), a nie L (leksykalne); uzupełnienie leksykalnych informacji o ‘szyi’ i wiążącym się z nią ‘karku’ (twardej, tylnej części szyi) jeszcze o ‘gardło’ dałoby pełny obraz wszystkich relacji formalno-semantycznych między nazwami tych części ciała ludzkiego¹.

Już pobieżne spojrzenie na mapę (poniżej) daje wyobrażenie, jakiego rodzaju informacje zostały pozyskane przez eksploratorów na poszczególnych obszarach dialektalnych. W bardzo wielu punktach, zwłaszcza na terytorium Polski, zachodniej Ukrainy, Bośni i Hercegowiny, Serbii, Macedonii i zachodniej Bułgarii informatorzy podają po dwie nazwy, co sugeruje zróżnicowanie semantyczno-funkcjonalne pomiędzy nimi (dokładniej o tym – w dalszej części artykułu). Ta dwoistość zasługuje na uważne przyjrzenie się. Pytanie *Kwestionariusza* formułowane jest po rosyjsku, co samo w sobie, jak się okazuje, może stanowić już pewną konkretyzującą sugestię co do zakresu odpowiedzi.

Ogólnie dialekty słowiańskie poświadczają użycie trzech głównych leksemów na oznaczenie ‘szyi’. Pierwszy, odnotowywany na największym obszarze (przede wszystkim wschodniosłowiańskim, ale i polskim oraz w rozproszeniu na południu Słowiańszczyzny, to (w wariantach) **ši-j-a*/**šb-j-a*/**še-j-a*. Na ograniczonych obszarach notowane są postacie derywowane od tego rdzenia. Następny duży obszar dialektalny (głównie czeski, słowacki i skrajny zachodni ukraiński oraz polski – w sposób rozproszony, głównie jako poświadczenia oboczne) zajęty jest przez kontynuanty rdzenia **kьrk-ъ* (zapis w konwencji OLA, ogólnie stosowany zapis to **kŕk-ъ*). Obszar południowosłowiański (od wschodniej Bułgarii po Reję i punkty słoweńskie w Austrii) ogólnie jest zdominowany przez kontynuanty rdzenia **vort-ъ* (= **värt-ъ*). W dalszej części komentarza zostaną omówione pozostałe, mniej znaczące, izolowane i nierodzime sposoby nazywania ‘szyi’.

Największa obszarowo część słowiańskich dialektów ‘szyję’ nazywa **še-j-a*. Jest to obszar dialektów rosyjskich, od północnych rubieży nad Morzem Białym. Można powiedzieć, że kontynuanty formy **še-j-a* to zjawisko typowo rosyjskie. Inne przypadki, tzn. inne warianty tego rdzenia (**ši-j-a*/**šb-j-a*) zostały

¹ Pytanie F (Sm) 1445 **g/ьr/dlo* zostało opracowane (autor: Pavol Žigo) w tomie 3. serii fonetyczno-gramatycznej *Рефлексы *ьr, *ьr, *ьl, *ьl* (OLA 3: 96–97).

Мапа 'szyi' opracowana na podstawie materiałów OLA

odnotowane wyłącznie w pobliżu granicy z Białorusią; najbardziej oddalony na północny wschód jest p. 718 (pod Twerem, czyli na północny zachód od Moskwy). Pozostałe takie punkty to: 725–727, 746–747, 758, 771, 784, 798 oraz 729, 760, 797 i 799, gdzie wspomniane postacie funkcjonują obocznie. Z drugiej strony rosyjsko-białoruskiej granicy w trzech punktach odnotowano kontynuanty *še-j-a (w opozycji do ogólnobiałoruskiego *ši-j-a/*šb-j-a): 350, 380 (najdalej na południowy zachód, niedaleko Mińska Lit.) i 328 (koło Witebska, obocznie z kontynuantami *ši-j-a/*šb-j-a).

Kontynuanty *ši-j-a/*šb-j-a można uznać za ogólnobiałoruskie i ogólnoukraińskie – występują bowiem powszechnie na obu obszarach językowych. Jedynie dialekty zachodniej Ukrainy używają obocznie także kontynuantów *kʲk-ъ – są to przygraniczne punkty: 415, 419–421 i 451 (najdalszy taki punkt na wschodzie, pod Tarnopolem). Zarówno lokalizacja tych punktów, jak i postać fonetyczna [kark] – z lechickim rozwojem sonantycznego [r] oraz komentarz semantyczny typu: (415) *šyja, kark (задняя часть шеи)*, (421) *šyja (спереду), kark (сзади)* niechybnie wskazują na pożyczkę formalną i semantyczną z polskiego.

Właśnie ta okoliczność – (nie)rozróżnianie aspektów znaczeniowych jest cechą różniącą wschód Słowiańszczyzny od wielu innych obszarów. W zapisach z punktów OLA udało się uchwycić ów brak dyferencjacji części szyi. Słowniki wschodniosłowiańskie, zarówno literackie, jak i dialektalne potwierdzają jednakże nazywanie ‘całej szyi’, ‘miękkiej przedniej strony szyi’ (zatem w zasadzie ‘gardła’) i tylnej, twardszej, którą np. Polacy nazywają powszechnie *karkiem*. Niektóre słowniki podają wprawdzie postacie rdzenia *kʲk-ъ rozwinięte na sposób wschodniosłowiański: „ros. *za-kórki* mn. ‘górną część pleców’, ukr. *korkóši* ‘barki’, dial. *kórkuš* ‘kark’” (Sławski SEJP II 77), lecz nie jest to słownictwo aktywne ani powszechne. Informacje słownika Sławskiego potwierdza ESUM (III 26; VI 423), jednak np. *Этимологический словарь русского языка* Vasmera nie rejestruje takich słów. Współczesny słownik polsko-ukraiński oddaje *kark* jako ‘потилиця, шия’ (Юрковський, Назарук 2005: 635). Białoruskie *каркак* jest wprost określane jako zapożyczenie z polskiego *kark* i pozbawione innych komentarzy (por. ESBM IV 269). Szataława w słowniku *Беларускае дыялектнае слова* podaje wyglądający rodzimo ludowy leksem *каркавіна* ‘najgrubsza słonina ze świńskiego karku’, lecz nie jest pewne, czy nie jest to polonizm, usankcjonowany białoruskim akaniem (Шаталава 1975: 75).

Na całym polskim obszarze językowym trójelementowe rozróżnianie części ‘szyi’ wydaje się (trudno to już stwierdzić obecnie dostępnymi narzędziami) powszechne – tak w języku literackim, jak i dialektach – powtarza się to także przy nazywaniu części ciała zwierząt (por. połączenia wyrazowe: *szyja kurza, mieć kogoś (np. komornika, policję) na karku, siedzieć komuś na karku, złapać/obejmować za szyję, złapać psa za kark, kotka wynosi kocięta za skórę na*

karku, *rzucac się sobie do gardeł, dusić za gardło* i in. Poświadczenia z punktów OLA wydają się potwierdzać (choć niekonsekwentnie) te relacje. W wielu niepowiązanych dialektalnie punktach (np. 245, 248–249, 257, 269–270, 291, 303, 308, 316, 320–322) informatorzy uznają za istotne podawanie dwóch leksemów w odpowiedzi (przy czym kontynuans **ši-j-a* jest wtedy częściej nacechowany). W kilku przypadkach (p. 254, 289, 314, 325–326) poświadczone zostały tylko kontynuansy słowa **kyk-ǫ*.

Na obszarze czeskim bezwyjątkowo, zaś na słowackim niemal bezwyjątkowo panuje forma **kyk-ǫ*. Wyjątkami są trzy punkty (z formą **ši-j-a*) na słowackich pograniczach: pp. 156 (na terytorium Węgier, koło Sopronu), 216 (na zachód od Wysokich Tatr, niedaleko Zakopanego) i 233 (na zachodnich stokach Bieszczadów, czyli obszarze wpływów polskich i ukraińskich).

Kontynuując wątek precyzyjnego ustalania nazw 'szy' jako całości i jej głównych części, można wspomnieć o leksemie **ši-j-a*, który np. na obszarze czeskim i słowackim jest używany, lecz może mieć zaskakujące np. dla Polaków znaczenie 'karku', por. przykład czeski: *šije* 'zadní část krku, týl': *Vlasy se jí vlnily po šiji*. Něm. (PSJČ 5: 1055) analogicznie po słowacku: *šija* 1. zadná al. horná časť pliec a krku, časť krku: *konská š.*; *volom vložiť jarmo na š-u* (Taj.); *pohladiť niekoho po š-i* etc (SSJ) etc.

Południe Słowiańszczyzny to ogólnie obszar, jak wspomniano, dominacji kontynuansów **vǎrt-ǫ* z dużym udziałem terytorialnym kontynuansów **ši-j-a* (i form derywowanych), podawanych zazwyczaj obocznie.

Gwary słoweńskie w punktach OLA poświadczają głównie **vǎrt-ǫ*, inne kontynuansy rejestrujemy na obrzeżach: **ši-j-a* w p. 1 (Rezja), **ši-j-bn-ik-ǫ* – w styryjskim p. 17 (przy granicy z Chorwacją, na zachód od Zagrzebia) i w karyńckim p. 148 oraz **ši-j-bn-j-ak-ǫ* w punktach panońskich: 20 (nad Murą, przy granicy austriackiej), 21 (skrajny wschodni „przyczółek” Słowenii, przy granicy węgierskiej) oraz 149 (na terytorium Węgier, u styku granic Słowenii, Austrii i Węgier). Dla uzupełnienia należy chyba dodać, że słoweński język literacki zna też słowo *tilnik* 'szyja', ale raczej 'potylica', a także *šija* – to ostatnie słowo jest absolutnie pasywnie.

Na obszarze dialektalnym chorwackim oprócz powszechnego **vǎrt-ǫ* obocznie podawana jest **ši-j-a*: pp. 24 (dialekt czakawski, wyspa Krk), 32 (kajkawski, blisko Koprivnicy, przy granicy węgierskiej), 37 (czakawski, wyspa Dugi otok, blisko Zadaru), 45 (sztokawski, niedaleko Splitu).

Na terytorium Bośni i Hercegowiny obocznie **vǎrt-ǫ* i **ši-j-a* podawane są w (sztokawskich) pp.: 38 (blisko Bihacia), 47 (niedaleko Travnika), 49 (na północ od Sarajewa).

Punkty czarnogórskie rejestrują wyłącznie **vǎrt-ǫ*. Obszar serbski na południe i wschód od Belgradu poświadcza oba kontynuansy obocznie, a w p. 168 na terenie Rumunii (na wschód od Vršaca) – nawet wyłącznie **ši-j-a*.

Do wspomnianych punktów wschodnio- i południowoserbskich bezpośrednio przylegają macedońskie i zachodniobułgarskie. Wyłącznie **ši-j-a* odnotowano w pp.: 93 (koło Tetowa), 98 (okolice Kratowa), 106 (w Albanii) i 112 (w Grecji, niedaleko Salonik). Wyłącznie kontynuanty **värt-ǝ* poświadczane są w punktach centralno- i południowomacedońskich: 92, 94, 95, 100, 102, 103, 104 oraz 111 i 113 na terenie Grecji.

Dialekty zachodniobułgarskie (i częściowo rodopskie) pod analizowanym względem zachowują się podobnie do serbskich i macedońskich; wyłącznie **ši-j-a* poświadczono w pp. 117 (okolice Sofii), 118 (Godecz), 125 (Błagojewgrad), 127 (Płowdiw), 139 (Smolian), 852 (Dedeagacz, w Grecji), obocznie oba leksemy poświadczono w p.: 119 (Wraca), 121–122 (Kiustendił), 123 (Sofia), 132–133 (Błagojewgrad).

Obszar zajmowany przez gwary północnozachodnie i całe centrum (gwary mizyjskie, bałkańskie, większość obszaru rupskiego) to strefa wyłącznego odnotowywania kontynuantów **värt-ǝ*. Bardzo interesujący jest fakt, że pas gwar wzdłuż Morza Czarnego używa kontynuantów **ši-j-a* wyłącznie: p. 131 (okolice Silistry), 138 (Warna), 141 (Burgas), 852 (Łozengrad – Kirklareli, w Turcji) lub obocznie: p. 143 (Burgas).

Po dokonaniu uważnego przeglądu masowych poświadczeń na poszczególnych obszarach dialektalnych warto się przyjrzeć notowaniom mniej licznych, sporadycznym i nierodzimym (zapożyczeniom). W czterech punktach macedońskich w północno-zachodniej Grecji (pp. 107–110, rejon Kosturu – Kastorii) odnotowano kontynuanty formy **tyl-ǝ*, zaś w p. 39 (sztokawski punkt chorwacki, koło Novej Gradiški w Sławonii) **za-tyl-j-ak-ǝ*, a w kajkawskim punkcie 28 (na zachód od Zagrzebia) – **po-tyl-j-ak-ǝ*.

W czakawskim p. 44 (na wyspie Hvar) zanotowano postać **čup-ic-a* o ciekawej motywacji; najprawdopodobniej jest to deminutivum od *čup-a* ‘dzban, przen. głowa’.

W polskim punkcie 280 (pod Wieluniem) w omawianym znaczeniu zanotowano kontynuant **gr̥gd-lo* (**grd-lo*).

W chorwackim p. 153 (na granicy węgiersko-austriackiej) wystąpiła forma **g̥lt-ǝ* (**glt-ǝ*), wiążąca się z ‘ykaniem’ (**glt-a-ti*), a więc ‘przełyk’.

W południoworosyjskim p. 788 (okolice Kaługi) odnotowano **χob-ǝt-ǝ*; widać tu wyraźny związek ze znaczeniem ‘rura, trąba’.

W p. 145 i 147 (słoweński dialekt karyncki w Austrii) oraz 299 (okolice Raciborza, Polska) zanotowano formacje, będące zapożyczeniami z niemieckiego *Kragen/Krägel(chen)* ‘kryza (kołnierz)’.

Taki sposób prezentacji lub omówienia zawartości mapy (bez cytowania dokładnych zapisów z terenu, a jedynie ich uogólnień etymologicznych) jest, mimo jego rozległości, jednym z dobrych, jak się wydaje, sposobów zapoznania

czytelnika z bogactwem zebranego i opracowanego materiału dialektalnego. Pozwala to ukazać najważniejsze zagadnienia i problemy, z którymi musieli się uporać autorzy mapy, nie wnikając w kwestie techniczne i niuanse zapisu fonetycznego.

Bibliografia

- Bezlej France, 1977–2007, Etimološki slovar slovenskega jezika, knj. I–V, Ljubljana.
- Doliński Ignacy M., 2007, Nazwy 'pięści' w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 42, s. 123–130.
- Doliński Ignacy M., 2009, Motywacje nazywania 'palca serdecznego' w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA), [w:] Świat językowy Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania, red. Ignacy Doliński, Jolanta Mindak–Zawadzka, Warszawa.
- ESBM – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, рэд. Генадзь А. Цыхун, т. 1–14, Мінск 1978–2017.
- ESUM – Етимологічний словник української мови, ред. Олександр С. Мельничук, т. I–VII, Київ 1982–2012.
- OLA 3 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 3, Рефлексы *ъг, *ъг, *ъл, *ъл, ред. Ян Басара, Warszawa 1994.
- OLA 9 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9, Человек, ред. Януш Сятковски, Ядвига Ванякова, Kraków 2009.
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957, ČAVU; elektroniczna wersja internetowa: <http://psjc.ujc.cas.cz>. [dostęp 11.01.2019].
- SSJ – Slovník slovenského jazyka, 1959–1968, zv. 1–5; VI. Doplnky – dodatky, Bratislava; elektroniczna wersja internetowa: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=peciar> [dostęp 11.01.2019].
- Sławski SEJP – Franciszek Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- Vasmer Max, 1964–1973, Этимологический словарь славянских языков, ред. Олег Н. Трубачев, т. I–IV, Москва.
- Български етимологичен речник, 1971–, ред. Владимир Георгиев и др., София.
- Вопросник Общеславянского лингвистического атласа, 1965, Москва.
- Шаталава Любовь Ф., 1975, Беларускае дыялектнае слова, Мінск.
- Фасмер Макс, Этимологический словарь русского языка, перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва; elektroniczna wersja internetowa: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=contents&book=vasmer>.
- Юрковський Мар'ян, Назарук Василь, 2005, Українсько-польський, польсько-український словник, Київ.

Streszczenie

Artykuł jest prezentacją i krótkim komentarzem na temat materiału leksykalnego, opracowanego w postaci mapy i indeksu, zbierającego odpowiedzi na pytanie nr 1443 (leksykalno-słotwórcze) *Kwestionariusza* Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (Общеславянский лингвистический атлас): 'Шея, часть тела, соединяющая голову с туловищем'. Sama mapa i indeks zostały opatrzone numerem 27 w tomie 9 leksykalno-słotwórczym OLA *Человек* (Kraków 2009).

МІКАЛАЙ АНТРОПАЎ

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
вул. Сурганава, 1, корп. 2; 220072 Мінск
tel. +375 17 2841881
e-mail: antropov50@gmail.com

НАЗВЫ ВЯСЁЛКІ Ў МАТЭРЫЯЛАХ
АГУЛЬНАСЛАВЯНСКАГА ЛІНГВІСТЫЧНАГА АТЛАСА:
ПОГЛЯД З БЕЛАРУСКАГА БОКУ

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: назвы вясёлкі, *Агульнаславянскі лінгвістычны атлас*, картаграфаванне, моўныя арэалы.

SŁOWA KLUCZOWE: nazwy tęczy, *Ogólnosłowiański atlas językowy*, mapowanie, are-
ały językowe.

KEYWORDS: names of rainbow, *Slavic Linguistic Atlas*, mapping, linguistic areals.

THE NAMES OF THE RAINBOW IN THE MATERIALS
OF THE *SLAVIC LINGUISTIC ATLAS*: A VIEW FROM THE
BELARUSIAN SIDE

ABSTRACT: The article considers the Belarusian-other Slavic isolexes – the names of rainbows prepared for mapping in the *Slavic Linguistic Atlas* (SLA). Possibilities of their display on the map / maps of the Atlas are identified as well.

У 1976 г. Мікіта Талстой апублікаваў у зборніку *Агульнаславянскі лінгвістычны атлас. Матэрыялы і даследаванні. 1974* восьмы артыкул серыі «З геаграфіі славянскіх слоў», прысвечаны славянскім назвам вясёлкі, у якім абагульніў, сістэматызаваў і фактычна падрыхтаваў да картаграфавання ледзь не ўвесь вядомы да таго часу матэрыял, вылучаны з крыніц самага рознага кшталту (Толстой 1997). Услед за Анатолем Непакупным (1969) аўтар адзначыў, што пытанне № 2479 «разноцветная радуга на небе после дождя» апытальніка *Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа* (АЛА; *Вопросник* 1965: 166) было уключана ў шэраг нацыянальных атласаў,

менавіта ва ўсе ўсходнеславянскія, польскія, балгарскія і інш., а таксама ў некалькі рэгіянальных, у прыватнасці, кашубскія, сілезскія, лемкаўскія і спішскія, «что привело к накоплению весьма значительного и ценного материала по интересующим нас словам» (Толстой 1997: 168)¹.

Усе згаданыя (а таксама многія іншыя) атласы ўжо апублікаваныя, а звесткі найбуйнейшых усходнеславянскіх, да якіх далучана таксама некалькіх дадатковых крыніц, нават абагульнены і картаграфаваны Ірынай Букрынскай і Вольгай Кармаковай (1995), за выключэннем звестак па картах № 127 (1 частка) і № 132 (2 частка) трэцяга тома ўкраінскага дыялекталагічнага атласа, якія, аднак, не ўтрымліваюць прынцыпова новых намінацый, гл. (АУМ 3: 110).

У завяршальную стадыю ўступіла праца па складанні марфаналагічных легенд і абагульняючых табліц для тома лексіка-словаўтваральнай серыі АЛА «Метэаралогія і вымярэнне часу. Рэльеф мясцовасці», які рыхтуецца Беларускай нацыянальнай камісіяй АЛА. Гэта дазваляе, па-першае, правесці папярэднюю ацэнку ўсяго славянскага матэрыялу па пытанні № 2479, падрыхтаванага да картаграфавання, а па-другое, адначасна вырашыць больш вузкую, але ў эўрыстычным вымярэнні не менш важную задачу вызначэння беларуска-іншаславянскіх ізалекс/ізадокс у назвах вясёлкі, якія знойдуць адлюстраванне на карце або картах² гэтага тома ці, наадварот, адлюстраваны не будуць.

Усяго ў беларускіх матэрыялах АЛА адзначаны 14 (з варыянтамі) аднаслоўных намінацый вясёлкі (прыводзяцца марфаналагічныя рэканструкцыі арыгінальных дыялектных лексем згодна з практыкай падачы ў АЛА): *doga, krasulbka, kormyslʹ, kyselixa, perveselbka, radoga, raduxa/radušbka, smokʹ, tʹčal/tʹčʹb, tʹčʹz, veselbka/veselbʹkʹ, veseluxa, veselixa, znamenʹ*, – а таксама адно ўстойлівае словазлучэнне (апісальная канструкцыя) *děvica vodu beretʹ*. Безумоўна, гэта толькі частка: па нашых падліках прыблізна палова з вядомых.

Ужо неаднаразова канстатавалася незвычайная варыятыўнасць найменняў вясёлкі ў славянскіх мовах (Непокупный 1969: 69), прычым, як справядліва адзначаў М. Толстой, да шматлікасці гэтых намінацый³

¹ Тут да месца адзначыць, што назвы вясёлкі толькі ў польскай лінгвагеаграфіі па дадзеных на пачатак цяперашняга стагоддзя картаграфаваныя ў 7 атласах, гл. (Rejchan, Woźniak 2004: 452).

² Цалкам верагодна, што як і ў некаторых апублікаваных у апошнія гады тамах лексіка-словаўтваральнай серыі АЛА, у прыватнасці *Чалавек* (2009) і *Народныя звычай* (2015), будуць таксама створаны семантычная і матывацыйная карты.

³ Напрыклад, ва ўкраінскіх гаворках, дзе сінанімія вясёлкі найбольш уражлівая сярод усходнеславянскіх, налічваецца не менш за 110 найменняў (з варыянтамі) (Букринская, Кармакова 1995: 99).

неабходна дадаць «наличие нескольких названий радуги в одной и той же лексической системе, в одном и том же пункте (микроречье)» (1976: 169). Гэта, зразумела, непасрэдна тычыцца і беларускага дыялектнага матэрыялу.

У каментарыі да карты № 312 «Назвы вясёлкі» «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (ДАБМ) адзначаны 35 асобных найменняў⁴ (ніжэй яны падаюцца па алфавіце у адпаведнасці з агаласоўкай беларускай літаратурнай мовы): [асяло́к], [васіле́к], [веса́ліха], [веса́лұха], [вясэ́лік], [вясэ́ліца], [вясэ́лка], [гра́давіца], [гра́даўніца], [гра́духа], [дажджа́нка], [ду́га], [каро́мысел (на не́бе)], [кісялі́ха], [ключ], [краса́віца], [красу́ля], [ліста́вұха] (рэканструкцыя па адказу інфарманта: «ра́дууа – гэта ліставуха, рознакаляровыя лісты». – М.А.), [меця́лұха], [пара́духа], [перавеса́лұха], [перавясе́лка], [по́яс] ([ха́рошы], [бо́жы]), [про́мінь], [ра́да], [ра́давіца], [ра́даўніца], [ра́дзюха], [ра́дуга], [смок/цмок], [т'э́нза], [т'э́нча], [це́ньжа], [ц'э́нта]. З іх на карце адлюстраваны 7 (ра́дуга, ра́даўніца, вясэ́лка, вesáлұха, перавясе́лка, т'э́нча, цмо́к), а астатнія картаграфаваны як варыянты асноўных альбо адзначаны значком * – «адзінкавыя назвы»⁵ (ДАБМ 1963¹: № 312; ДАБМ 1963²: 901–902).

Характэрна, што толькі невялікая частка гэтых намінацый лексікалізуе семантыка-матывацыйныя мадэлі славянскіх найменняў вясёлкі, якія ў самым агульным выглядзе былі выяўлены Анатолям Жураўлёвым: 'дуга', 'лук', 'пояс', 'стужка', 'шалік', 'пуга', 'каромысел', 'венік', 'дарога', 'мост', 'лесвіца', 'знак; божы знак' (2005: 179–180), прычым аўтар, безумоўна, разумеў, што гэтых мадэляў значна больш, пра што сведчыць карэктная памета «и т. д.», якой спіс заканчваецца.

Не баючыся памыліцца, ужо зараз можна вызначыць, якія з 14 рэканструяваных для картаграфавання беларускіх намінацый вясёлкі атрымаюць адлюстраванне на карце/картах згаданага вышэй тома АЛА. Трыма асобнымі знакамі адзначацца толькі найбольш частотныя лексемы з каранямі *rad-* і *vesel-*, а таксама *tqčal/tqčь* і *tqčь* з фанетычным варыянтам фіналі, прычым апошнія, як вядома, з'яўляюцца ў беларускіх гаворках запазычаннімі з польскай мовы (ЭСБМ 14: 327). Усе яны маюць адпаведнікі (вядома, рознай паўнаты і пашырэння) у іншых славянскіх дыялектных зонах/арэалах, што і пакажа іх лінгвагеаграфічная экстрапаляцыя.

⁴ Зразумела, і гэта далёка не канчатковая лічба, параўн., напрыклад, вельмі архаічны гапакс валож. *багатка* (< познепрасл. дыял. **bagatōka* з развіццём семантыкі 'яснае, яркае; колеру агню, полымя, распаленага вугалля' / 'тое, што гарыць' → 'вясёлка', пра што падрабязна гл.: Антропов 2010) ці відавочна позняя паходжання вузкадыялектныя беларускія намінацыі з «каляровым» успрыманням вясёлкі: калінк. *цветанька*, ельск. *цвятніца*, лельч. *семіцвётка*, навагр. *сяміцвётка* (Аляксейчык 1975: 72; Новік-Шчарбенка 2002: 69).

⁵ Але «адзінкавыя» у ДАБМ не абавязкова зафіксаваныя ў 1–3 н. п., аб чым у адносінах да некаторых намінацый гл. ніжэй.

Тыя, што засталіся, г. зн. *doga*, *krasulbka*, *kъrtmyslъ*, *kyselixa*, *perveselъka*, *smokъ*, *znamenъ*, *děvica vodu beretъ*, з’яўляюцца адзінкавымі і на іх у адпаведнасці з правіламі картаграфавання ў АЛА распаўсюджваюцца абмежаванні па прадстаўленні найменняў, зафіксаваных у 1–3 пунктах:

на картах, как правило, не отражаються (в виде каких-либо внутренних модификаций знака) единичные дериваты с картографируемыми корнями. В этом случае на карте используется знак, в который вписывается звездочка, а содержание этого знака раскрывается в индексе материалов и в таблице, сопровождающих каждую карту. Единичные лексемы с некартографируемыми корнями также не отражаются в легенде к карте, но на их существование в том или ином пункте указывает звездочка, стоящая отдельно перед номером пункта (Вендина 2015: 11).

У першай групе *адзінкавых дэрыватаў з каранямі, якія картаграфуюцца*, адназначна вылучаецца *doga* (357 – Дудзічы Пух. Мн. з паметай „рэдка”). Між тым, у томе каментарыяў ДАБМ (1963²: 901) прыводзяцца фіксацыі яшчэ з 3 н. п.: 17 (Оцкавічы Паст. В.), 102 (Канчане⁶ Гарад. В.), 287 (Дзянісавічы Круп. Мн). Такім чынам, прыцягненне толькі архіўных матэрыялаў ДАБМ⁷ відавочна змяняе дыялектную карціну і ўводзіць беларускія намінацыі ў шырокі славянскі кантэкст: *doga* ў матэрыялах карты № 2479 фіксуецца ў паўднёvasлавянскіх (сербскія, харвацкія, баснійскія, балгарскія), заходнеславянскіх (чэшскія, славацкія, польскія) і ўсходнеславянскіх (украінскія, рускія) дыялектах. Гэта, зразумела, не павінна здзіўляць, таму што незвычайна разгалінаваныя намінацыйныя рады назваў вясёлкі ў розных мовах зводзяцца ў рэшце рэшт да шэрагу матывацыйных мадэляў, галоўнай з якіх з’яўляецца цалкам натуральная ідэя рознакаляровай паласы на небе з найбольш частай рэалізацыяй праз уяўленне аб нябеснай дузе, часам замкнёнай у кола, прычым анамасіялагічны аналіз найменняў вясёлкі ва ўсіх еўрапейскіх мовах і іх картаграфаванне ў «Лінгвістычным атласе Еўропы» (ЛАЕ) сведчыць, што матывацыя „дугі” займае большую частку еўрапейскай (этна)культурнай/ -моўнай тэрыторыі, аб чым падрабязней гл. (Алинеи 1983: 104–117). Таксама вельмі істотным для агульнаславянскай карціны найменняў вясёлкі і далейшай навуковай рэфлексіі з’яўляецца тэрытарыяльнае распаўсюджанне беларускіх (і некаторых іншых) кантынвантаў прасл. **doga*, на якое звярнуў увагу

⁶ Тут і далей у выпадках разыходжанняў у тэрытарыяльнай прывязцы населеныя пункты падаюцца ў адпаведнасці з сучасным адміністрацыйным падзелам.

⁷ Яшчэ пэўную колькасць рэдкіх, але ўсё ж такі не адзінкавых кантынвантаў прасл. **doga* ‘вясёлка’ магчыма адшукаць у атласах, дыялектных слоўніках і слоўніковых падборках, параўн., напрыклад, беласт. і брасл. *du’ha* (AGWB VIII 264–265: Podozierany; Braslawszczyzna II 456: Барадзінічы).

М. Талстой: «В тех славянских языковых группах и зонах, где это слово встречается не повсеместно и занимает не сплошной диалектный массив, ⁺*doga*, как правило, отмечается в довольно архаических зонах (окраинных и т. п.)» (1997: 169).

Значна больш прадстаўнічай з'яўляецца група адзінкавых дэрыватаў з каранямі, якія не картаграфуюцца; іх наяўнасць будзе адзначана толькі зорачкай (*) побач з нумарам населенага пункта. У гэтую групу ўвойдуць астатнія адзінкавыя намінацыі, а менавіта: *krasulbka*, *kormyslъ*, *kyselixa*, *perveselъka*, *smokъ*, *znamenъ*, *děvica vodu beretъ*. З іх усе, за выключэннем *smokъ*, у матэрыялах АЛА ўяўляюць сабой беларускія дыялектныя ўнікалізмы, хаця па-за імі некаторыя, у прыватнасці, *kormyslъ*, *perveselъka*, *znamenъ*, вядомыя, апрача іншых беларускіх⁸, таксама ў частцы рускіх і ўкраінскіх гаворак (Букринская, Кармакова 1995: 98–99).

Сітуацыя з адзінкавай фіксацыяй лексемы *smokъ* (331 – Ністанішкі Сморг. Гр.), значэнне якой абумоўлена семантыка-матывацыйнай мадэллю «радуга набірае (высасывае) воду для туч из озера (моря), реки, колодца и любого водоема (иногда подобно змею)» (Толстой 1997: 190), з'яўляецца люстранай у адносінах да абмеркаванага вышэй *doga*. На карце ДАБМ № 312 „Назвы вясёлкі” лексема цмок картаграфаваная і ўтварае параўнальна невялікі кампактны арэал на паўночным захадзе Беларусі, які прымыкае да мяжы Літвы з фіксацыямі ў 8 н. п., а таксама ў 2 н. п. на ўсход ад яго, і мікраарэал (фіксацыі ў 3 н. п.) у Лунінецкім р-не Брэстчыны – у міжрэччы Шчары і Лані ва ўсходняй частцы заходняга Палесся⁹. Такім чынам, беларускія дыялектныя кантынуанты [смок/цмок] адзначаны ўсяго ў 13 н. п., прычым варыянт *смок* зафіксаваны ў трох з іх (Загацце Паст. В., Засвір Мядз. Мн., Дзевятні Сморг. Гр.), але не ў Ністанішках (п. 164 ДАБМ), дзе вылучана і картаграфавана толькі [т'энча].

Іншаславянскі матэрыял прадстаўлены ў індэксах АЛА адзінкавым заходнепольскім дыялектызмам *smok* (238 – *Sławęcín, woj. Szczecin*¹⁰), але тут трэба ўзяць пад увагу, што ўласна польскім найменнем гэта лексема

⁸ Цікава, што адзначаны ў беларускім індэксе АЛА ўсходнегомельскі гапакс *znamenъ* (*znaj'mon* – Бяляўка Чачэр. Г.) не фіксуецца ў матэрыялах ДАБМ. Наадварот, такімі самымі гапаксамі з'яўляюцца аналагічныя дыялектныя рус. *знамѣнья*, *знáмя* (Чарнуха і Вязуўка Кстоўскага р-на Ніжагародскай вобл.) і ўкр. *знáмн'є* (Бродніца Зарэчненскага р-на Ровенскай вобл.), якія якраз зафіксаваныя ў акадэмічных атласах, гл. (Букринская, Кармакова 1995: 98–99), але адсутнічаюць у нацыянальных індэксах па пытанні № 2479 АЛА.

⁹ Прыцягненне дадзеных дыялектных слоўнікаў, гл. (ЭСБМ 12: 217), дазваляе яшчэ больш пашырыць геаграфію намінацыі – пераважна на захадзе беларускага дыялектнага масіву.

¹⁰ У ліку гаворак перасяленцаў з усходу на картах АЛА адзначаецца авалам вакол нумара пункта.

з'яўляецца толькі фармальна, таму што інфармантамі збіральнікаў Ганны і Яна Басараў былі перасяленцы з Астравецкага р-на Гродзенскай вобл. і в. Віндзюны/Vindziunai ў Віленскім краі, гл. (ОЛА 1994: 89). З літаратуры, аднак, вядомыя і іншыя рэдкія польскія фіксацыі, менавіта *smok*, *stok*, *stokawa*, *stokawka* (Bartmiński, Koper 2012: 192). Аднак аналіз крыніц, да якіх адсылае «Słownik stereotypów i symboli ludowych», дзе яны сабраныя разам, менавіта (Skrzyńska 1890: 110; Majewski 1892: 337; Kopernicki 1887: 217¹¹), паказвае цікавую карціну: гэтыя найменні ўтвараюць мікраарэал на цяперашнім польска-ўкраінскім памежжы на ўсходзе Люблінскага ваяводства (Хелмшчына) і, такім чынам, гістарычна з'яўляюцца спадчынай усходнеславянскай, прынамсі ўкраінскай традыцыйнай культуры. Паказаны мікраарэал прымыкае да аналагічнага на Валыні (АУМ 2: 80–81, Карта № 355; Букринская, Кармакова 1995: 94), утвараючы з ім адзіны больш шырокі заходневалынскі арэал лексікалізацыі гэтай семантыка-матывацыйнай мадэлі, які працягваецца далей (але з разрывам) на тэрыторыі беларускага заходняга Палесся. Важна адзначыць, што апошні супрацьпастаўлены картаграфаванаму ў ДАБМ арэалу лексемы цмо́к на паўночным захадзе Беларусі, таму выяўленая арэальная карціна падахвочвае да дыскусіі аб прычынах яе генезісу.

Падсумоўваючы выкладзенае, зазначым, што на карце № 2479 гэтыя выразна акрэсленыя арэалы, што паказваюць распаўсюджванне намінацыі *smok*¹², адлюстраваны не будуць, а зорачкамі, якія ў пэўным сэнсе нівелююць на карце сувязь умоўна польскай і беларускай дыялектных намінацый (без звароту да індэксу, табліц і літаратуры), адзначацца пункты 238 і 331.

Натуральна, тут не могуць быць падрабязна разгледжаны беларуска-іншаславянскія ізалексы/ізадоксы пры адсутнасці ў матэрыялах АЛА беларускіх найменняў вясёлкі, хаця ў прынцыпе яны вядомыя. Да такіх, у прыватнасці, трэба аднесці [пояс], звычайна з азначэннямі [харо́шы], [бо́жы]¹³. Адзначаная ў каментарыях ДАБМ невялікай, але ўсё ж такі дастатковай для прадстаўлення на карце колькасцю фіксацый (усяго іх 8), у атласе лексема тым не менш не картаграфаваная пры дапамозе адмысловага знака¹⁴,

¹¹ Тут са спасылкай на (Чубинский 1872: 27).

¹² Дарэчы, на вельмі падрабязнай і цалкам дакладнай карце маскоўскіх дыялектолагаў (Букринская, Кармакова 1995: 94) беларускі паўночна-заходні арэал чамусьці не паказаны.

¹³ У матэрыялах АЛА адзначаны харвацкія, македонскія (дзве фіксацыі, абедзве ў македонскіх сёлах на тэрыторыі Грэцыі), балгарскія (у тым ліку ў словазлучэнні тыпу 132 – Кърналово: на 'dedo 'Gospot 'pojaso) і адзінкавае ўкраінскае ('pojas: 171 – Русь Поляна ў Румыніі на мяжы з Чарнавіцкай вобл.) найменні.

¹⁴ Пазней на дзвюх картах, дзе прадстаўлены таксама дыялектны матэрыял літоўскай, латышскай і ўкраінскай моў, гэта зрабіў А. Непакупны (1969).

а падаецца як адзінкавае найменне – зорачкай. Між тым, ёсць падставы лічыць, што ўласна лінгвістычнае і этнакультурнае картаграфаванне славянскіх кантынуантаў прасл. **rojasъ* ‘вясёлка’, а таксама ў цэлым матыву «пояс»¹⁵ дасць матэрыял для рознага роду шырокіх абагульненняў і высноў, у прыватнасці, этнагенетычнага характару¹⁶.

Праведзенае даследаванне славянскіх найменняў вясёлкі М. Талстой заключыў канстатацыяй таго, што «в относительно редкую сетку Общеславянского атласа не попадут многие из приведенных терминов», і, абапіраючыся на вопыт стварэння карт у Малым атласе польскіх гаворак (MAGP), высунуў канкрэтную прапанову: «в отдельные карты вносит дополнительные пункты, материал из которых известен. Это даст возможность четче выявлять отдельные изоглоссы, полнее представлять всю лингвистическую картину в целом» (1997: 216).

Пры бясспрэчнай прывабнасці такой прапановы рэалізацыя яе пярэчыла б шматгадовай традыцыі і існуючай практыцы работы над картамі АЛА. Але такой жа відавочнай уяўляецца выснова аб тым, што картаграфаванне ў сяго назапашанага да цяперашняга часу матэрыялу па славянскіх назвах вясёлкі з’яўляецца актуальнай задачай не толькі для ўласна славянскай лінгвагеаграфіі, але і этналінгвістыкі – у сувязі з тым, што ледзь не ўсе яны выключна насычаны ў традыцыйных культурах славян міфалагічным/міфапаэтычным зместам¹⁷.

Бібліяграфія

- Алинеи Марио, 1983, О названиях радуги в Европе (карта 17 Лингвистического атласа Европы), [в:] Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования, Москва.
- Аляксейчык Галіна М., 1975, З дзялектнай лексікі Навагрудчыны, [в:] З народнага слоўніка, рэд. Аляксандр А. Крывіцкі, Юзэфа Ф. Мацкевіч, Мінск.
- Антропов Николай П., 2010, Этнолингвистические аллюзии белорусского этимологического словаря, „Palaeoslavica”, XVIII, No 1, Cambridge–Massachusetts.
- АУМ – Атлас украінскай мовы, гол. рэд. Іван Г. Матвіяс, 2: Волинь, Наддніпряніщина, Закарпаття і суміжні землі, Київ 1988; 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпряніщина, Причорномор’я і суміжні землі, Київ 2001.

¹⁵ Як, напрыклад, аналагічнае, ажыццёўленае ў ЛАЕ (ALE 1983: Carte I.7).

¹⁶ Дыскусія аб картаграфаванні гэтай намінацыі была адкрыта А. Непакупным (1969), а працягнута на падставе выключна поўнай сістэматызацыі вядомага на той час славянскага матэрыялу М. Талстым (1997: 181–185); гл. таксама (Крывіцкі 2017; ЭСБМ 9: 319).

¹⁷ Акрамя згаданых вышэй работ гл. таксама адмысловы артыкул у этналінгвістычным слоўніку «Славянскія старажытнасці» (Белова 2009: 386–389).

- Белова Ольга В., 2009, Радуга, [в:] Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5 томах, под общей ред. Никиты И. Толстого, 4, Москва.
- Букринская Ирина А., Кармакова Ольга Е., 1995, Карта 13. Названия радуги, [в:] Восточнославянские изоглоссы, 1, отв. ред. Татьяна В. Попова, Москва.
- Вендина Татьяна И., 2015, Введение, [в:] Общеславянский лингвистический атлас, т. 10: Народные обычаи, Москва–Санкт-Петербург.
- Вопросник – Вопросник Общеславянского лингвистического атласа, гл. ред. Рубен И. Аванесов, Москва 1965.
- ДАБМ^{1,2} – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, [Карты], рэд. Рубен І. Аванесов, Кандрат К. Крапіва, Юзэфа Ф. Мацкевіч, Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы, каментарыі да карт, Мінск 1963.
- Журавлев Анатолий Ф., 2005, Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу», Москва.
- Крывіцкі Аляксандр А., 2017, Беларускае *вясёлка* і македонскае *појас*: родныя ці сваякі?, В: Выбраныя працы, Мінск [першая публікацыя – 1995].
- Непокупный Анатолий П., 1969, «Пояс» – одно из названий радуги в атласах балтийских и славянских языков, „Baltistica”, t. V, nr (1), Vilnius.
- Новік-Шчарбенка Надзежда І., 2002, Метэаралагічная лексіка Мазырска-Прыпяцкага Палесся: дыс. канд. філал. навук, Мазыр.
- ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск, 2-е изд., Москва 1994.
- Толстой Никита И., 1997, 8. ‘Радуга’, В: Избранные труды, I: Славянская лексикология и семасиология, Москва [первая публикация – 1976].
- Чубинский – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел: материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским, 1: Общее предисловие. Верования и суеверия, Санкт-Петербург 1872.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, рэд. Генадзь А. Цыхун, т. 1–14, Мінск 1978–2017.
- AGWB – Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny, red. Irena Maryniakowa, t. VIII, Warszawa 2002.
- ALE –Atlas linguarum Europea, Premier fascicule, Cartes et Commentaires, réd. Mario Alinei, Assen 1983.
- Bartmiński Jerzy, Koper Anna, 2012, Тęcza, [w:] Słownik stereotypów i symboli ludowych. Tom I. Kosmos, 3: Meteorologia, Lublin.
- Braślawszczyzna. Pamięć i współczesność, 2010, t. II: Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski), red. Elżbieta Smułkowa, Warszawa.
- Kopernicki Izidor, 1887, Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu: z materiały zebraanych przez Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w powiecie Zwiąhelskim, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. XI, s. 130–228.
- MAGP – Mały atlas gwar polskich, t. 1–13, Wrocław [etc.]; Warszawa 1957–1970.
- Majewski Erazm, 1892, Wąż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego, „Wisła: miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, t. VI, s. 318–371.

Rejchan Jerzy, Woźniak Kazimierz, 2004, Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne, Kraków.

Skrzyńska Kazimiera, 1890, Wieś Krynice w Tomaszowskiem, „Wisła: miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, t. IV, Warszawa.

Скарачэнні

беласт. – беластоцкае

брасл. – браслаўскае

В. – Віцебская вобл.

Г. – Гомельская вобл.

Гр. – Гродзенская вобл.

Гарад. – Гарадоцкі р-н

ельск. – ельскае

калінк. – калінкавіцкае

Круп. – Крупскі р-н

лельч. – лельчыцкае

Мн. – Мінская вобл.

Мядз. – Мядзельскі р-н

н. п. – населены пункт

навагр. – навагрудскае

Паст. – Пастаўскі р-н

познепрасл. – познепраславянскае

прасл. – праславянскае

Пух. – Пухавіцкі р-н

Смарг. – Смаргонскі р-н

Чачэр. – Чачэрскі р-н

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest białoruskim nazwom tęczy, które znajdują się w materiałach *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* i są przygotowany do mapowania. Szczególna uwaga zwraca się na białorusko-słowiańskie izoleksy i izoglosy. Zostały ustalone możliwości ich przedstawienia na mapie/mapach atlasu.

PAVOL ŽIGO
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Gondova ul. 2
814 99 Bratislava
tel. +421 259 339 445
e-mail: pavol.zigo53@gmail.com

POMENOVANIE MANŽELKINHO BRATA (NIELEN) V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

KLÚČOVÉ SLOVÁ: *Slovanský jazykový atlas*, nomina afinitatis, narúšanie stereotypov, interkultúrny kontakt.

SŁOWA KLUCZOWE: *Ogólnosłowiański atlas językowy*, nomina afinitatis, naruszenie stereotypów, kontakt międzykulturowy.

KEYWORDS: : *Slavic Linguistic Atlas*, nomina afinitatis, expression of kinship, intercultural contact.

THE NAME OF THE WIFE'S BROTHER (NOT ONLY) IN SLOVAK DIALECTS

ABSTRACT: A significant feature of terminology describing family relations in Slavic languages is its substantial cognitive value from the linguistic and extra-linguistic point of view. They reflect not only internal language development, but also mainly extra-linguistic factors that give the possibility to identify the cultural development context in space and time. The author's focus is on the development of two groups of words relating to kinship acquired by marriage – *nomina afinitatis*. The first group of words – naturally – is characterized by integration tendencies with other Slavic languages, while the second group shows a divergent tendency which is characterized by a decline of the original Slavic name system, e. g. *šur*, *dever*, *svojak*, *zolva/zelva* etc. and borrowing of words of German origin like *švagar/švagríná* without regard to the respective relationship to bride or bridegroom, or to their parents.

Slovanský jazykový atlas, v ktorom významnú a dlhodobú rolu pri interpretácii vývinu, distribúcie a súčasných podôb slovnej zásoby a medzijazykových kontaktov zohráva náš jubilant, je presvedčivým vysoko hodnotným medzinárodným projektom, poukazujúcim na podstatu vývinu a súčasný stav prirodzených podôb slovanských jazykov v jednotlivých areáloch. Zároveň je aj indikátorom medzijazykových kontaktov, interkultúrnych vplyvov a vývinu spoločenských formácií, ktoré po stáročia vplývali na hospodársku a duchovnú oblasť Slovanov. Veľké množstvo týchto vysoko hodnotných poznatkov tvorí obsah desiatok vedeckých štúdií, najmä syntetizujúcich monografií Janusza Siatkowského, ku ktorým sa v posledných rokoch zaradili tituly *Studia nad wpływami obcymi w ogólnosłowiańskim atlasie językowym* (Warszawa 2004), *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach* (Warszawa 2005), *Słowiańskie nazwy ciała w historii i dialektach* (Warszawa 2012), *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi* (Warszawa 2015), najnovšie aj monografia *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe* v spouautorstve s D.K. Rembiszewskou (Warszawa 2018), a množstvo ďalších štúdií. Precízna analýza praslovanskej lexiky, identifikácia medzijazykových vzťahov Slovanov s neslovanskými etnikami a ich jazykmi v konfesionalnej, administratívno-právnej, ekonomickej aj hospodárskej sfére vyústila v týchto tituloch do vysoko fundovanej historicko-jazykovednej argumentácie, spočívajúcej na metodologickej rovnováhe, rešpektujúcej autochtónne slovanské aj prevzaté – neslovanské lexikálne prvky. Tieto práce poskytujú veľké množstvo poznatkov, odкрývajúcích ďalšie možnosti interpretácie prirodzeného vývinu slovanských jazykov a identifikácie adaptačných procesov slov nedomáceho pôvodu v slovanskom jazykovom prostredí. Účasť J. Siaktowského v morfonologickej sekcii *Slovanského jazykového atlasu*, v ktorej minuncióznou presnosťou identifikuje východiskové podoby kartografovaných lexém či hláskoslovných javov, je na každej mape tohto projektu vyčerpávajúcim obrazom špecifických podôb v jednotlivých areáloch. Týmito našimi riadkami nechceme suplovať interpretáciu tejto zložky *Slovanského jazykového atlasu*, ale chceme nimi poukázať na jeho mnohoaspektovosť. Jeho riešiteľom a autorom je všeobecne známa skutočnosť, že terénny heuristický materiál, ktorý tvorí súčasť projektu, a jeho kartografické spracovanie nie sú definitívnym záverom problematiky. Aj preto, že rozsiahly nárečový materiál celoslovanského územia dáva na pozadí kartografického spracovania možnosť jeho ďalšej integrácie s poznatkami etnologickej, historickej či kulturologickej povahy, a to práve tým, že historicko-jazykovedne interpretované javy sú prostriedkom identifikácie jazykového vývinu v kontaktoch, ktoré sa odrážajú v súčasnej prirodzenej podobe slovanských jazykov, i ch nespisovných – a celkom prirodzene aj spisovných – podobách.

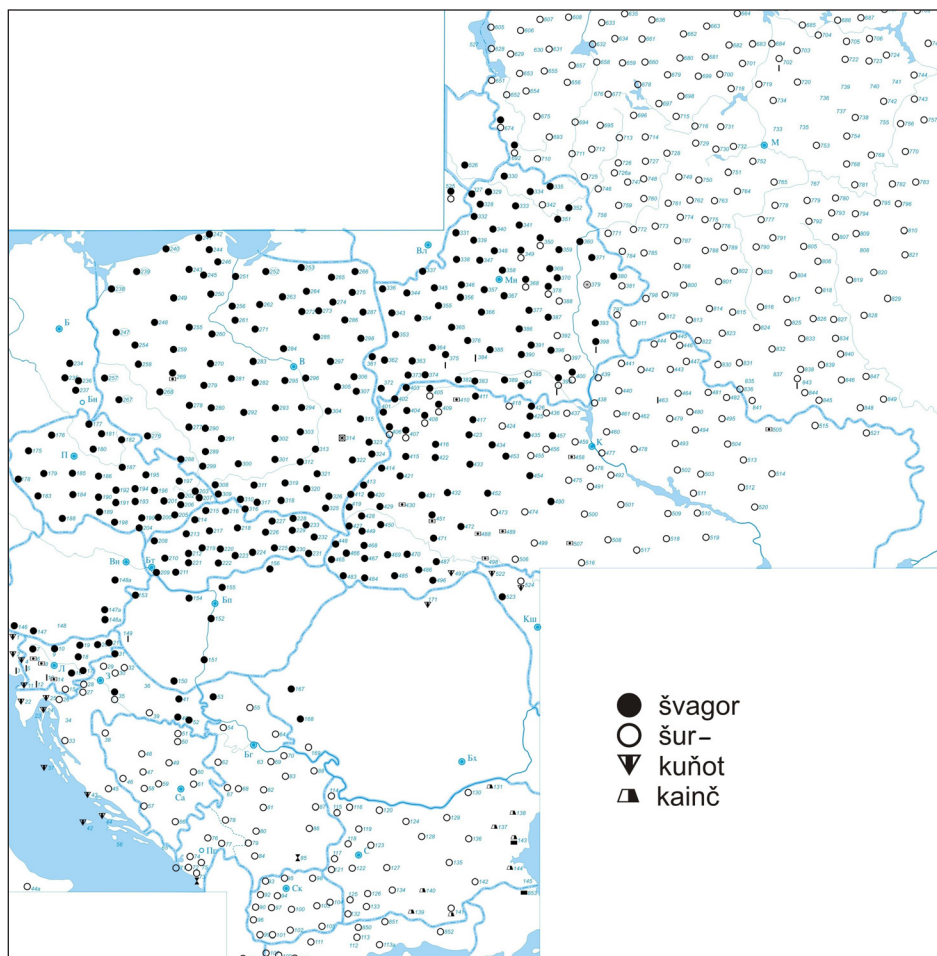
Z veľkého množstva javov z územia všetkých slovanských jazykov možno ako vybraný príklad v prirodzených jazykových útvaroch uviesť formy vyjadrovania

príbuzenských vzťahov, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou Slovanov (*nomina afinitatis*). Naše riadky vnímame ako návrat k tematike, ktorú sme pred časom spracúvali na úrovni medzijazykových kontaktov (Žigo, Žigová 1987, Žigo 2010) a dopĺňame ju čiastkovými poznatkami z revízie materiálu *Slovanského jazykového atlasu* s ťažiskom na nerovnorodosť jazykového a kultúrneho prostredia.

V pomenovaní rodinných vzťahov, ktoré vznikli vydajom alebo ženbou, t. j. vo významovej skupine *nomina afinitatis* používali starí Slovania na pomenovanie manželovho brata výraz *dever* (psl. **děverb*). Toto slovo sa v starších prameňoch zachovalo vo význame ‘zaťov brat’, ‘manželov brat’, ‘prvý družba’ (Majtán 1991: 248). Manželkinho brata tradične starí Slovania pomenúvali slovom *šur* (psl. **šurb*), manžel manželkinej sestry sa pomenúval slovom *svojak* (psl. **svojbakъ*), sestrin manžel sa pomenúval výrazom *zať* (psl. **zětb*) a mal význam ‘priženový, aby zachoval rod’, z neho sa vyvinul dnešný význam ‘dcérin manžel’. Manželova sestra sa pomenúvala slovom psl. **zelva*, **zolva* a znamenalo doslovne ‘žena, ktorá sa vydala do rodiny svojho manžela’, v rovnakom význame je z južnoslovanských jazykov známe slovo *jetrva*. Potomkovia súrodencov sa pomenúvali na pozadí spoločného rodu, plemena, derivátmi východiskového praslovanského základu **pelmę* vo význame ‘patriaci do jedného rodu, plemena’, a to aj v prechýlených podobách ženského rodu (porovnaj s dnešnou podobou *племянница*), významovo zodpovedajúce výrazu *neter* (psl. **nept-ijo*, **netvjb*).

Pôvodná praslovanská sústava príbuzenských pomenovaní sa na území dnešného Slovenska pod vplyvom kontaktov s inojazyčným etnikom oslabila a prispôbila sa pomenovacej sústave nemčiny. Dokazuje to vývin, v dôsledku ktorého sa germanizmy *švavor* na celom území slovenských nárečí ustálili na pomenovanie manželovho brata (pôvodne **děverb* vo význame ‘manželov brat’ aj ‘prvý družba’) aj manželkinho brata (pôvodne **šurb* aj vo význame kolektíva, t. j. ‘vlastní bratia mojej manželky’), manžela manželkinej sestry (**svojbakъ* ‘patriaci do našej rodiny, vlastný príbuzný’), aj sestrinho manžela (pôvodne **zětb* ‘priženový, aby zachoval rod’). Prechýlená podoba *švagríná* sa tak isto na celom slovenskom jazykovom území ustálila na pomenovanie manželovej sestry (pôv. **zelva*, **zolva* ‘žena vydatá do rodiny svojho manžela’) aj bratovej manželky (*nevestka* ‘privedená do rodiny svojho manžela’). Táto zjednodušená pomenovacia sústava rodinných príslušníkov vyníma slovenčinu a ostatné západoslovanské jazyky, ktoré boli pod rímskym konfesijným vplyvom z pôvodného byzantsko-slovanského typu *nomina afinitatis* tej istej generácie a integruje ich lexémami neslovanského, nemeckého pôvodu (*der Schwager / die Schwägerin*). Presah tejto lexémy je aj do maďarčiny v podobe *sógor*, odkiaľ sa kontaktom rozšírila aj do malej časti srbských a chorvátskych nárečí.

Výsledkom interkultúrnych a medzijazykových kontaktov slovanského obyvateľstva s inojazyčným etnikom románskeho pôvodu sa v obchodno-cestova-

Heterogénnosť západoslovanského a južnoslovanského areálu manželkinho brata v slovanskom areáli. Vo východoslovanskom areáli sa zachoval pôvodný lexikálny základ *šur-*.

teľskom prostredí jadranského pobrežia stalo pomenovanie manželkinho brata formou *kuňot*, vychádzajúce z románskeho jazykového základu, najpravdepodobnejšie prostredníctvom taliančiny z pôvodného *cōgnātus* 'pokrvný príbuzný', resp. 'podobný, zhodný'. V tomto prípade došlo pravdepodobne k významovému posunu od významu 'pokrvný príbuzný' smerom k významu 'spoznaný spolu s mojou manželkou', resp. 'prostredníctvom nej'). Vo východnej časti bulharského jazykového územia sa pod vplyvom turečtiny s odlišným konfesijným vplyvom stabilizovali podoby, vychádzajúce z formy *kadžinbirader* do adaptovanej formy *kainč*. Základné areály týchto vybraných vplyvov ilustrujeme len

schematicky na časti materiálu *Slovanského jazykového atlasu*, ktorého komplexná interpretácia tvorí náplň pripravovaného samostatného zväzku v redakcii bulharskej národnej komisie.

Areálová distribúcia jednotlivých foriem pomenovania manželkinho brata skrýva v sebe veľmi silný interkultúrny fenomén. Naznačili sme ho v rámci vplyvu odlišnej konfesionalnej situácie v niekoľkých lokalitách východnej časti bulharských nárečí. Pohľad na rozsiahly celoslovanský areál je však svedectvom širšieho historicko-spoločenského kontextu na jazykový vývin. Podoby *švagor* – v rozličných hláskoslovných variantoch, odrážajúcich typické zákonitosti jednotlivých jazykov – nevyjadrujú len vplyv nemeckého jazykového kontaktu so slovanským obyvateľstvom, ale sú dôkazom duchovného a jazykového vplyvu na areál, ktorý sa ocitol pod vplyvom rímsko-katolíckej konfesie. Ako je známe, konfesionalne prostredie – stará horná nemčina – bola prostriedkom prenikania stredovekých latinizmov smerom na východ od nemecky hovoriacich krajín. Na tom slovanskom jazykovom území, kde sa zachoval výrazný vplyv pôvodného byzantského rítu, preto dodnes ostali súčasťou pomenovacej sústavy rodinných vzťahov východiskové lexémy pôvodnej slovanskej sústavy *nomina afinitatis*.

Osudy pomenúvanej rodinných vzťahov v triede *nomina afinitatis* sú dôkazom racionálne riadeného orientačného správania, ktoré vychádza z prvotných analogických nadinštinktívnych reakcií v rámci uvedomovania si generačného a afinitného príbuzenského vzťahu. Procesy, výsledkom ktorých je súčasný stav, nespočívali na imitácii, na zámernom napodobňovaní okolia, ale sú dôsledkom formovania sa odlišnej kognitívnej podstaty. Tieto procesy sú z hľadiska vývinu jazyka ireverzibilné a dominuje v nich kognitívna asimilácia, ktorej podstatou je, že používaním pôvodne neznámej formy sa pod vplyvom interlingválnych kontaktov umocnených konfesiou oslabuje pôvodný stav až do takej miery, že geneticky pôvodný prvok časom ustúpi. Dôkazom je skutočnosť, že nikto z používateľov súčasného slovenského jazyka – okrem etymológov a časti historických jazykovedcov a dialektológov – dnes už v prirodzených jazykových útvaroch slovenčiny – v nárečiach, ale ani v jeho spisovnej podobe nepozná význam slov *šur*, *dever*, *svojak*, *zolva*, *jetrva*. Pôvodný domáci prvok bol vystavený napätiu, externému tlaku, ktorý spôsobili dva formotvorné elementy: kresťanstvo (*christianitas*) a spoločenstvo (*communitas*), ktoré sa podľa Nade Rábovej (Ráková 2004) prejavili ako oveľa dôležitejšie, než akými boli individuálne pokrvné zväzky a etnicita so svojím primárnym atribútom – jazykom. V takomto jazykovo, kultúrne či duchovne heterogénnom prostredí spoločenstvo používateľov jazyka výrazne znižovalo individuálny pocit aliterity jednotlivca a harmonizovalo ho so svojím okolím. Významová skupina *nomina afinitatis* poukazuje na tendencie, ktorými je slovenčina na jednej strane svedectvom najstarších vonkajších interkultúrnych vplyvov na slovansko-neslovanskom etnickom pomedzí a aj

dôkazom narušania delimitačného stereotypu. Na druhej strane sa adaptáciou nových výrazov a zjednodušením vnútornej pomenovacej štruktúry pôvodných vzťahov prejavuje rovnaká miera vonkajšieho tlaku na západoslovanskú skupinu jazykov, ktorá sa vývinovo prejavila ako širší jazykovo aj geneticky nerovnorodý areál. Zmeny, zaregistrované v ňom sa riadili aj riadia všeobecne platným zákonom rozumu, zasahujúcim vnútorné postoje človeka k svojmu kultúrnemu a mentálnemu prostrediu. A tak sa aj jednotlivé zväzky *Slovanského jazykového atlasu* a na ne nadväzujúce monografie J. Siatkowského stávajú presvedčivým výrazom prínosu dialektológa, slavistu a historického jazykovedca do metodológie lingvistického bádania a integrácie jeho výsledkov s ostatnými spoločenskovednými disciplínami.

Bibliografia

- Majtán Milan (red.), 1991, *Historický slovník slovenského jazyka*, t. 1, Bratislava.
- Ráčová Naďa, 2004, O vzťahu individuálnej identity jednotlivca a jeho príslušnosti k spoločenstvu, „*Slavica Slovaca*“, t. XXIV, Bratislava, s. 124–131.
- Siatkowski Janusz, 2004, *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2005, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2012, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2015, *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa.
- Žigo Pavol, 2010, Pomenovanie rodinných vzťahov v slovenčine z hľadiska etnokultúrnej identity, „*Studia Academica Slovaca*“, t. XXXIX, Bratislava.
- Žigo Pavol, Žigová Ludmila, 1987, Vyjadrenie príbuzenských vzťahov v slovenčine a ruštine. „*Ruštínár*“, t. XXII, Bratislava.

Streszczenie

Interpretacja elementów leksykalnych – nazw członków rodziny (słowiańskie nomina afinitatis – *šur*, *dever*, *svojak*, *zolja/zelva*, *jetrva* vs. germanizm *švavor/švagr/šogor/szwagier*, italianizm *kuňot* lub turcyzm *kađžinbirader > kainč*) – służy ukazaniu zmian oraz zasięgów tych leksemów w dialektach słowackich i językach słowiańskich. Wybrane zjawiska na terytorium słowackim i słowiańskim są omówione na podstawie materiałów do *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* – ważnego projektu dialektologii słowiańskiej i geografii lingwistycznej – z wykorzystaniem 3454 pytań i siatki 853 punktów miejscowych państw słowiańskich środkiem interpretacji interkulturalnej i międzyjęzykowej (szczegółowe informacje: <http://slavatlas.org>).

DOROTA KRYSZYNA REMBISZEWSKA

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

ul. Bartoszewicza 1b m. 17

00-337 Warszawa

tel. +48 22 826 76 88

e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.waw.pl

Z LOKALNYCH ZAPOŻYCZEŃ
WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH
W GWARACH POLSKICH – *DRYHLE* ‘GALARETA’

SŁOWA KLUCZOWE: kontakty językowe, pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie, gwary polskie, zapożyczenia leksykalne.

KEYWORDS: language contacts, Polish-East-Slavic frontier, Polish dialects, lexical borrowings.

FROM THE LOCAL EASTERN-SLAVIC BORROWINGS
IN POLISH DIALECTS – *DRYHLE* ‘ASPIC’

Names of dishes occur frequently as loanwords/borrowings on territories where various languages co-occur. Some of those are of a wider range, other are confined to a small territory. The article presents an interpretation of a potential borrowing of an East-Slavic word „drahle” („dryhle”) ‘aspic’, which is characteristic to the Polish-Slavic frontier and takes a considerable area in the borderline dialects. The occurrence of this name in the central part of Poland makes it impossible to indicate the source of borrowing unambiguously.

Nazwy kulinariów są częstymi zapożyczeniami na obszarach współwystępowania różnych języków. Jedne mają szerszy zasięg, inne ograniczają się do niewielkiego terytorium. Tytułowe *dryhle*, *drahle* ‘galareta z mięsa’ są charakterystyczne dla gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i zajmują duży areal w gwarach kresowych¹, co wskazuje na możliwość zapożyczenia z języków

¹ Przez pojęcie gwary kresowej rozumiem gwary wschodnich terenów II Rzeczypospolitej: na północy jest to Wileńszczyzna i obszary sąsiadujące oraz na południu – Lwowskie.

wschodniosłowiańskich, a ich postać bez wątplenia sugeruje powinowactwa z tymi językami.

Galaretę z mięsa (również z ryb) różnych gatunków sporządzano w Polsce (a także w innych krajach słowiańskich) od bardzo dawna, o czym świadczą przepisy na jej wykonanie w książkach kucharskich wydanych jeszcze w XVIII wieku (por np. Wielądko 1783: 401). Istnieje wiele nazw tej przystawki w różnych regionach polskich. Są one motywowane:

- niespoistą, drżącą konsystencją, ruchliwością substancji, np.: *chodki* (Podlasie północne, Patoki, pow. bielski – KartRemb), *chutki* (gm. hajnowka, gwary wschodniosłowiańskie na Podlasiu – Awksentiuk, Chilimoniuk 2017: 23), *trzęsidko*, *trzęsionka* (Wielkopolska² – Piotrowicz, Witaszek Samborska 2018: 101), *trzęsidupka* (w języku familijnym – www1);
- temperaturą przechowywania lub spożywania, np.: *studzinina* (Kresy Południowo-Wschodnie – www4); *stużęńina* (Podlasie północne, Knyszyn – Rembiszewska 2007: 199); *studzienina* (Podkarpacie, gm. Krasne, pow. rzeszowski KWP I 26), *studzielina* (Podkarpacie: gm. Haczów, pow. brzo-zowski – KWP II 25, pow. kolbuszowski – Puszcza Sandomierska 2017: 262), *zimne nóżki* (Warszawa – Piotrowicz, Witaszek Samborska 2018: 101), *zimną nogi* (np. Podlasie północne, Knyszyn – Rembiszewska 2007: 218, Małopolska, pow. mielecki – Puszcza Sandomierska 2017: 263), *zsiadłe nogi* (pogranicze mazowiecko-podlaskie – Nienałtowski (Różnojęzyczne słownictwo 96), powiat bielski Czarkowski 1908: 128); *nazimnina* (pogranicze mazursko-suwalskie – Ratasiewicz 2010: 58);
- smakiem potrawy lub dodawaną do niej przyprawą³, np. na Podlasiu północnym – *kfaśańina* (Sokółka – Nowowiejski 1989: 116), *kfaśęńina* (Knyszyn – Rembiszewska 2007: 154).

W gwarze warszawskiej w czasach PRL funkcjonowało wyrażenie *lor-neta z meduzą* ‘dwie porcje wódki (100-mililitrowe) z galaretą jako przekąską’ (utrwalone zresztą w popularnym wówczas serialu *07 zgłoś się*). Wyraz *meduza* także odwołuje się do galaretowatej struktury parzydełkowca fundującego wymienioną nazwę.

Aby móc rozstrzygnąć źródła zapożyczenia tytułowej *drahli*, należy przesledzić obecność tego wyrazu w językach i gwarach wschodniosłowiańskich. W literackim ukraińskim są znane *ɔpazni* lm. ‘galareta z mięsa lub ryb’ (SUM II 404). W słownikach historycznych języka ukraińskiego (SSUM, SUM XVI–XVII) wyraz nie

² Najczęściej występuje w Wielkopolsce nazwa *galart*.

³ Do tej grupy można by zaliczyć *zylce* (*zylc*), gdyby uznać, że niemiecka nazwa *Sulze*, *Sülze*, od której pochodzi ten wyraz (znany na Kaszubach – Wosiak-Śliwa 2011: 123, Warmii i Mazurach – Smyl 1969: 28), wiąże się z *Salz* ‘sól’ (por. hasło *Sülze* w: Kluge²³: 808).

jest notowany. W gwarach ukraińskich znane są postaci: *дрзлї* (Horbach 1969: 163), *дрыгѣуха*, *дрѣжжа*, *дрѣжжа* (TurSł II 42).

W gwarach białoruskich (w literackim białoruskim 'galareta' to *халадзец*) okolic Brześcia zapisano *дразлі*, *дрыглі* (SDB 57), na Grodzieńszczyźnie *дрыжачка* (Sciaszkowicz 1983: 133), *дрыгва* (Sciaszkowicz 1972: 152, Sciacko 1972: 50). W LAB IV m. 348 w pasie na zachód od Grodna do Mińska występuje *дрыгва*, zaś na południu przy granicy z Ukrainą: *драгва*, *дрыгил*, *дрыглі*, *дрѣга*, *дрѣжка*.

Na obszarze rosyjskim omawiany wyraz pojawia się sporadycznie. W gwarowym słowniku rosyjskim zamieszczono współrdzenne – *дрѣга* 'galareta' z guberni woroneskiej z adnotacją „hist. 1893” (SRNG VIII 220) oraz *дрозва* 'ts.' (SRNG VIII 195), w tym także w znaczeniach 'błoto', co motywacyjnie wiąże się z nazwami 'galarety' fundowanymi ruchliwością substancji, niestałością gęstej masy.

Ciekawie wygląda lokalizacja omawianego wyrazu w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. W AGWB VI m. 202 podano postaci formalnie przynależne językom wschodniosłowiańskim, jednakże ich geografia wskazuje na bliskość gwar polskich – *dryhoŭiny* (p. 18, 19, 21, 24, 25, 30) tworzą wyspę na wschód od rzeki Brzozówka w północnej części omawianego obszaru; na wschód od Knyszyna i Moniek są *dryhleŭe* (28), *dryhlje* (23, 33) oraz *dryhle* (15, 29), *dryhle* (12), *dryhli* (18). Ten zwarty obszar występowania *dryhli* mógłby być dowodem na utrzymywanie się nazwy białoruskiej, która przetrwała na pogranicznym terenie, jednak materiał z LAB IV m. 348 wyraźnie pokazuje, że w gwarach białoruskich na wschodzie znajduje się *квашаніна* oraz *квашаліна* i dopiero następnie przechodzi w obszar współwystępowania *kwaszeniny* i *drahli*. Trudno zatem jednoznacznie stwierdzić pochodzenie omawianej nazwy na tym terenie.

Szczegółowe zestawienie nazw 'galarety' w gwarach polskich, wraz z ich lokalizacją, w tym *drahli*, przedstawił Józef Smyl jako rezultat badań prowadzonych w latach 60. XX wieku przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Warszawie pod kierunkiem prof. Witolda Doroszewskiego (Smyl 1969). Smyl nazwę *drahle* sytuuje na wschodzie Polski i oraz na Dolnym Śląsku, skąd materiał zapisano od ludności nieautochtonicznej. Materiał zebrany w 338 miejscowościach przekazano prof. Barbarze Falińskiej, dlatego jest on obecnie niedostępny. Zapewne z powodu braku dostępu do zapisów terenowych autorki hasła *dragle* w SGP VI 237 nie podały, że zapisane formy z zachodu Polski pochodzą od przesiedleńców z Kresów. Wskazówką co do miejsca szerszego występowania omawianego wyrazu może być lokalizacja frazeologizmu *dragle* (*drahle*) *siekać* 'dzwonić zębami w czasie napadu dreszczy' z Winnicy na Ukrainie (SGP VI 238).

Wyraz *dryhle* notowano m.in. we wsi Bzowica w obwodzie tarnopolskim (www4). Postać *drehli* 'zimne nóżki (mięso w galarecie)', obocznie do *studzenina*, pochodzi z mowy przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna (na

południowy zachód od Lwowa), zamieszkałych na Dolnym Śląsku, w powiecie wrocławskim i świdnickim (Paryl 2004: 37).

W polskich słownikach z XIX wieku podano z Podlasia i Lubelszczyzny *drygle* i *Podola* – *dragle* (Lubicz 1893: 192), a więc postaci bez obcych elementów formalnych.

Z obfitością wariantów fonetycznych i morfologicznych spotkamy się na Lubelszczyźnie. Są tu więc postaci tożsame ze wschodniosłowiańskimi: *drahle*, *drahli* (Lubelszczyzna wschodnia) oraz spolonizowane: *dryga* (zasięg: Lubelszczyzna południowo-zachodnia), *drygi* (okolice Zamościa, Biłgoraja, Janowa Lubelskiego i Bychawy), *drygieliny*, *dryguliny* (okolice Parczewa i Białej Podlaskiej), *drygła* (okolice Biłgoraja, sporadycznie koło Hrubieszowa), *drygle*, *drygli* (Lubelszczyzna wschodnia), *drygolina*, *drygulina* (zasięg: okolice Radzyna Podlaskiego i Łukowa), *dryżka* (okolice Międzyrzecza Podlaskiego)⁴. Podana przez Feliksa Czyżewskiego forma z powiatu bialskiego *drengieliny* stanowi dobry przykład adaptacji do systemu polskiego przez wprowadzenie samogłoski nosowej (AGW m. 36).

Formy z *-g-* notowano także na innych terenach na wschodzie: *drygła* – w okolicach Rzeszowa, Tarnobrzega (SGP VI 370), a nawet w centrum: *drygle* – w powiecie wołomińskim (AGM VII, cz. 2: 56).

Wymieniona forma *drygi* jest zapewne pożyczką wschodniosłowiańską, ale jednak nie sposób wykluczyć, że mogła powstać na gruncie polskim niezależnie. W AGM jednostkowo zapisano *drygi* ‘galaretką z nóżek’ (niemapowane) w okolicach Garwolina i Siedlec (AGM VII cz. II 56).

Pojawia się tu ważna dla zapożyczeń kwestia, czy o źródle wyrazu decyduje tylko geografia. Na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim w odniesieniu do postaci *drygle* mamy niewątpliwie do czynienia z pożyczką obcą, która została zaadaptowana do polskiego systemu fonetycznego. Natomiast na obszarach położonych na zachód od granicy wschodniej kraju taka interpretacja nie jest tak oczywista. Jak można by sądzić po informacjach prasowych i materiałach ze stron internetowych, wyraz *drygle* jest charakterystyczny dla niektórych zakątków Polski centralnej. Pojawia się on bowiem w mowie mieszkańców Łodzi. *Drygle* ‘zimne nóżki’ znalazły się wśród „Prawdziwych łodzianizmów” zamieszczonych w internetowym wydaniu „Gazety Wyborczej” (www2) oraz w *Bałuckim słowniku*⁵ (www3). Jednocześnie trudno uznać tę nazwę za powszechnie funkcyj-

⁴ Materiał pochodzi z przygotowywanego Słownika gwar Lubelszczyzny. Tom VI. Pokarmy. Za udostępnienie go dziękuję prof. Halinie Pelcovej.

⁵ „DRYGLE Z OCTEM zimne nóżki, czyli podawane zawsze na zimno, długo gotowane z przyprawami i warzywami, a następnie wystudzone nogi wieprzowe zawierające dużą ilość żelatyny. *Na dobrej imprezie to drygle z octem muszą być. A co to drygle? To są te, zimne nóżki. No bez drygli z octem nie ma imprezy, a już na imieninach to obowiązkowo. To mięsko w tej galarecie, i ta

jąca w obiegu komunikacyjnym, gdyż osoby pochodzące z rodzin zamieszkałych od pokoleń w tym mieście, *drygli* nie znają⁶. Można by więc przyjąć, że słownictwo potoczne łodzian zostało wzbogacone omawianym wyrazem dzięki ludności napływowej ze wschodu po II wojnie światowej. Argumentu o zaimportowaniu tej nazwy dostarczają materiały Smyła, według których w gwarach z okolic Łodzi notowano nazwy *zimne nogi*, *nazimne*, *galareta* (Smył 1969, mapa).

Omawiany wyraz, formalnie wskazujący na źródło wschodniosłowiańskie, na niektórych terenach Polski nie musi mieć proveniencji wschodniej. Tu należy zwrócić uwagę, na opinię niektórych dialektologów, którzy bez jakichkolwiek wątpliwości podają język ukraiński jako źródło zapożyczenia nie tylko dla postaci *dryhli*, ale także *drygła*, *drygle* (por. Kostecka-Sadowa 2015: 205).

Być może przebadanie występowania innych nazw 'galarety z mięsa', m.in. *kwaszennina*, *chutki*, pozwoli ustalić dokładnie pochodzenie *dryhli*, szczególnie w odniesieniu do obszaru gwar polskich sąsiadujących bezpośrednio z gwarami wschodniosłowiańskimi.

Bibliografia

- AGM – Atlas gwar mazowieckich, t. I opr. Halina Horodyska-Gadkowska, Alina Strzyżewska-Zaremba, t. II–X opr. Anna Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971–1992.
- AGW – Feliks Czyżewski, Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włocławka, Lublin 1986.
- AGWB – Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny, t. I, red. Stanisław Glinka, Antonina Obrębska-Jabłońska, Janusz Siatkowski, Wrocław 1980, t. II–III, red. S. Glinka, Wrocław 1989–1993, t. IV–X, red. Irena Maryniakowa, Warszawa 1995–2012.
- Awksentiuk Mirosław, Chilimoniuk Mirosław, 2017, Nasza mowa. Zbiór znaczeń gwary Podlasia. Dawne życie. Przedmioty. Obyczaje. Obrzędy, Hajnówka.
- Bieńkowska Danuta, Umińska-Tytoń Elżbieta, Cybulski Marek, 2007, Słownik dwudziestowiecznej Łodzi, Łódź.

marcheweczka, jak pomyślę, aż slinka cieknie. Pod wódeczkę nie ma nic lepszego, no chyba że śledzik" (www3). W słowniku ułożonym w ramach projektu realizowanego przez Centrum Dialogu w Łodzi znalazły się wyrazy podane przez mieszkańców Bałut, bez względu na ich miejsce urodzenia. Wykonano badania jakościowe, nie ilościowe (informacja od współwykonawczyni – dr Aleksandry Krypy-Ławrynowicz z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ), zatem nie sposób na podstawie tej publikacji wywnioskować, jak dużą frekwencję mają tu *drygle* i skąd pochodzą użytkownicy tej nazwy.

⁶ Informacja m.in. od rodowitej łodzianki pracującej na polonistycie UŁ profesor Uniwersytetu Łódzkiego oraz 5 pracownic (urodzonych w Łodzi) bibliotek filialnych na Bałutach, a także kilkunastu studentek pochodzących z Łodzi. Poza tym wyrazu tego nie ma w Słowniku dwudziestowiecznej Łodzi (Bieńkowska, Cybulski, Umińska-Tytoń 2007).

- Czarkowski Ludwik, 1908, Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. I, Wilno, s. 110–128.
- Horbach 1969 – Олекса Горбач, Говірки Теребовельщини, Мюнхен (відбитка з Наукових Записок УТГІ, т. XIX за 1969).
- KartRemb – Kartoteka gwarowa z badań terenowych na Mazowszu północnym i północnym Podlasiu w latach 1992–2018.
- Kluge²³ – Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, bcarb. von E. Seebold, 23. Aufl., erw. Aufl., Berlin–New York 1995.
- Kostecka-Sadowa Anna, 2015, Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich, Kraków.
- KWP I – Kulinarne wędrówki po Podkarpaciu. Ludzie. Miejsca. Potrawy, red. Alina Bosak, Rzeszów 2014.
- KWP II – Kulinarne wędrówki po Podkarpaciu. Ludzie. Miejsca. Potrawy, red. Ula Sobol, Rzeszów 2016.
- LAV – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах, рэд. Мікалай В. Бірыла, Юзэфа Ф. Мацкевіч, Мінск 1993–1998.
- Lubicz Rafał [Hieronim Łopaciński], 1893, Przyczynki do nowego Słownika języka polskiego, „Prace Filologiczne”, t. IV, s. 173–279.
- Nowowiejski Bogusław, 1989, Fonetyka polszczyzny sokólskiej, [w] Studia językowe z Białostocczyzny. Onomastyka i historia języka, red. Irena Maryniakowa, Elżbieta Smułkowa, Warszawa, s. 113–140.
- Paryl Władysław, przy współpracy Mirosławy Mieszczankowskiej, 2004, Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna, Kraków.
- Piotrowicz Anna, Witaszek-Samborska Małgorzata, 2018, Słownictwo gwary miejskiej w Poznaniu w ujęciu tematycznym, Poznań.
- Puszcza Sandomierska od kuchni. Między tradycją a nowoczesnością, 2017, red. Katarzyna Smyk, Tomasz Pudłocki, Izabela Wodzińska, Kolbuszowa.
- Ratasiewicz Mieczysław, 2010, Słownik gwary pogranicza Suwalszczyzny i dawnych Prus Wschodnich, Gołdap.
- Rembiszewska Dorota K., 2007, Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego, Łomża.
- Różnojęzyczne słownictwo – Irena Maryniakowa, Dorota K. Rembiszewska, Janusz Siatkowski, Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza, Warszawa 2014.
- Sciacko 1972 – Павал У. Сцяцко, 1972, Народная лексіка і словаўтварэнне, Мінск.
- Sciaszkowicz 1972 – Татьяна Ф. Сцяшквіч, 1972, Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці, Мінск.
- Sciaszkowicz 1983 – Татьяна Ф. Сцяшквіч, 1983, Слоўнік Гродзенскай вобласці, Мінск.
- SDB – Дыялектны слоўнік Брэстчыны, уклад. Мікола Аляхновіч (і іншыя), Мінск 1989.
- SGP – Słownik gwar polskich, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. Mieczysława Karasia, od t. 2. pod kier. Jerzego

- Reichana, od t. 6 pod kier. Joanny Okoniowej, od t. 9 pod kier. Renaty Kucharzyk, Wrocław–Kraków 1977–.
- Smyl Józef, 1969, Polskie gwarowe nazwy galarety, „Prace Filologiczne”, t. XIX, s. 227–230.
- SRNG – Словарь русских народных говоров, сост. (с 2-ого тома гл. ред.) Федот П. Филин, Москва–Ленинград (Санкт-Петербург) 1965–.
- SSUM – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., ред. Лукія Л. Гумецька, т. I–II, Київ 1977–1978.
- SUM XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., ред. Д. Гринчишин, Львів 1994–.
- TurSł – Тураўскі слоўнік беларускай мовы, ред. Аляксандар А. Крывіцкі, т. I–V, Мінск 1982–1987.
- Wielądko Wojciech, 1783, Kucharz doskonały. Pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem, Warszawa.
- Wosiak-Śliwa Róża, 2011, Kaszubskie nazwy potraw i napojów, Gdańsk.
- www1 – Meduza z lornetą, czyli zimne nóżki (plus dwie sety), <https://varsisava.pl/meduza-z-lorneta-czyli-zimne-nozki-plus-dwie-sety/> [dostęp 11.12.2018].
- www2 – Słownik łódzko-polski, <http://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,135621.html> [dostęp 11.12.2018].
- www3 – Bałucki słownik, <https://www.centrumdialogu.com/baluckislownik/1463-d-balucki-slownik> [dostęp 11.12.2018].
- www4 – Słowniczek. Spisał z pamięci Henryk Śliwa, Lwowianin, który w latach 1942–1944 mieszkał we wsi Bzowica w domu swego dziadka Jana Dajczaka Halaburdy, <https://bialczynski.pl/klan-czyli-zadruga/gwara-kresowa-okolic-bzowicy-i-troscianca-wielkiego-a-nafciarskie-rodzimowiercze-jezykoznawcze-i-historyczne-tradycje-rodziny-pagaczewskich-prof-zenon-klemensiewicz-i-prof-irena-bajerow/> [dostęp 11.12.2018].

Streszczenie

W artykule przedstawiono interpretację ewentualnego zapożyczenia wschodniosłowiańskiego wyrazu *drahle* (*dryhle*) ‘galareta z mięsa’, który jest charakterystyczny dla gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i zajmuje duży areał w gwarach kresowych. Występowanie w centralnej części Polski tej nazwy wyklucza jednoznaczne wskazanie źródła zapożyczenia.

JERZY MOLAS

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

tel. (+48) 22 55 20 311

e-mail: jerzy.molas@uw.edu.pl

NAJNOWSZE CHORWACKO-SERBSKIE
RÓŻNICE LEKSYKALNE (NA PRZYKŁADZIE
SŁOWNICTWA Z ZAKRESU NOWYCH TECHNOLOGII
I MEDIÓW SPOŁECZNOŚCIOWYCH)

SŁOWA KLUCZOWE: leksyka, chorwacko-serbskie relacje językowe, nowe technologie, media społecznościowe.

KEYWORDS: lexis, Croatian-Serbian language relations, new technologies, social media.

NEW LEXICAL DIFFERENCES BETWEEN CROATIAN AND SERBIAN:
THE CASE OF NEW TECHNOLOGIES AND SOCIAL MEDIA-RELATED
VOCABULARY

ABSTRACT: The article analyzes the extent of similarities and differences between Croatian and Serbian lexis related with new technologies and social media. Vocabulary of various functional scopes of language was considered – i.e., both specialized and colloquial lexical items. The material was verified on the basis of usage of a given form as confirmed by corpora consisting of content of websites in Croatian and Serbian. Lexical items either not noted there or documented by a negligible number of examples were omitted. Phrases unconfirmed by the corpora, while suggested by publications concerned with language standards or lexicography – e.g. Croat. *očvršje, očvršće* ‘hardware’ – were disregarded as well. The subject of study were neosemantisms (*ažurirati* ‘update’, *lozinka* ‘password’) and neologisms (*datoteka* ‘file’, *pretraživač* ‘search engine’) identical in both languages, as well as divergent forms, e.g. Croat. *račun* vs. Serb. *nalog* ‘user account’, or Croat. *sučelje* vs. Serb. *interfejs* ‘interface’. The analysis of the gathered material

indicates no tendency for the communication gap in the lexis in question to increase, as the processes described do not result in an emergence of new lexemes that would be completely unknown to one of the parties; what is more, mutual comprehensibility is being maintained by English words incorporated into both languages as global, international loanwords.

Wraz z rozpadem Jugosławii oczekiwać można było stopniowego rozkładu wspólnoty komunikacyjnej, jaką tworzyli mieszkańcy tego kraju bez względu na przynależność narodową i niezależnie od rodzimego języka, którym się na co dzień posługiwali. Jej istnienie wynikało nie tylko z potrzeby porozumienia się przedstawicieli różnych narodów jugosłowiańskich. Była ona również wzmacniana w sposób odgórny przez dążące do większej lub mniejszej unifikacji językowej struktury federalne, takie jak system medialno-propagandowy i oświatowy, administracja, armia czy rynek kulturalny. Wojny towarzyszące zerwaniu tych więzów i atrofii relacji komunikacyjnych między zwaśnionymi nowo powstałymi państwami skłaniały do formułowania hipotez na temat rosnącej dyferencjacji samodzielnych i niepodlegających wpływom zewnętrznym języków Bośniaków, Chorwatów, Czarnogórców i Serbów, co z biegiem czasu doprowadzić powinno było do powstawania coraz szczelniejszej bariery uniemożliwiającej ich wzajemne porozumiewanie się i zrozumienie.

Procesy te trwają już prawie trzydzieści lat, podczas których dorosło całe pokolenie nieobeznane z jugosłowiańską wspólnotą komunikacyjną. Jednak odpowiedź na pytanie, czy ulegała ona rozpadowi, nie jest wcale jednoznaczna. Na rzecz jej istnienia świadczą nie tylko inicjatywy w rodzaju ogłoszonej wiosną 2017 r. *Deklaracji o wspólnym języku* (por. Bugarski 2018), brak konieczności tłumaczenia filmów, przedstawień teatralnych czy materiałów informacyjnych z krajów regionu, ale również analiza procesów komunikacyjnych w takich dziedzinach życia, gdzie wyraźnego zróżnicowania językowego oczekiwać by można w największym zakresie. Domeną taką jest bez wątpienia język nowych technologii, związany przede wszystkim z zastosowaniem komputerów osobistych oraz telefonii komórkowej, jak również wyrosłych wraz z rozprzestrzenieniem się internetu mediów społecznościowych. Dziedziny te upowszechniać się zaczęły od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku, a więc już po rozpadzie Jugosławii. Można by więc przypuszczać, że związana z nimi nowa leksyka odzwierciedlać będzie w pełni niezależność językową poszczególnych wspólnot narodowych.

Przedmiotem analizy w tym tekście jest zakres podobieństw oraz różnic pomiędzy chorwacką i serbską leksyką związaną z nowymi technologiami i mediami społecznościowymi. Pod uwagę wzięto słownictwo z różnych zakresów funkcjonalnych języka – zarówno terminologię, leksykę specjalistyczną, jak i potoczną,

kolokwialną czy nawet żargon. Weryfikacja materiału dokonywana była na podstawie potwierdzeń użyc danej formy w korpusach zawartości stron internetowych w języku chorwackim (dalej: hrWaC; <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/>) i serbskim (dalej: srWaC; <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/srwac/>). Pominięto jednostki leksykalne, które nie zostały w nich odnotowane lub dokumentowała je znikoma liczba przykładów. Pod uwagę nie były brane też niepotwierdzone w korpusach konstrukcje proponowane przez wydawnictwa poprawnościowe czy leksykograficzne, np. chorw. *očvrsje, očvršće* ‘hardware’.

Najstarsza warstwa leksyki komputerowej pokazuje, że od samego początku tworzyła ona dwa warianty wspólnego jednak i zrozumiałego dla jego użytkowników kodu. Wariantywność tę obrazuje najlepiej sposób adaptacji podstawowego dla omawianego zakresu słownictwa angielskiego leksemu *computer* ‘komputer’. Do chorwackiego przejęty został on jako *kompjuter* lub *kompjutor*, natomiast tylko pierwsza z tych form występuje w serbskim. W obydwu językach funkcjonują też, różniące się nieco pod względem budowy słowotwórczej odpowiedniki rodzime – chorw. *računalo*, serb. *računar*. Leksemy te pojawiły się jeszcze przed rozdzieleniem języków i oznaczały pierwotnie ‘liczydła’, ‘kalkulator’, ‘suwak logarytmiczny’. Obecnie są więc, jako określenia komputera, neosemantyzmami. Można zakładać, że występujące między nimi niewielkie odrębności morfologiczne nie naruszały możliwości porozumiewania się w obrębie wspólnoty komunikacyjnej, a jednocześnie stanowiły element identyfikujący mówiącego jako członka danej wspólnoty narodowej. Weryfikacja częstości ich występowania w komputerowym korpusie chorwackiego i serbskiego internetu potwierdza, że założenie to aktualne jest również dzisiaj. Biorąc pod uwagę fakt, że korpus serbski obejmuje prawie trzykrotnie mniej liczny materiał, okazuje się, że najrzadziej po obu stronach używane jest (dość częste jednak w chorwackim) słowo *kompjutor* hrWaC: 9 505, srWaC: 91. Leksem *kompjuter* ma podobną liczbę potwierdzeń w obu korpusach – hrWaC: 23 961, srWaC: 21 875, co oznacza większą częstość użyc po stronie serbskiej. Dominujące są formy rodzime, z wyraźnym rozgraniczeniem obu wariantów:

	hrWaC	SrWaC
chorw. <i>računalo</i>	137 934	1 354
serb. <i>računar</i>	2 585	73 116

Na drugim miejscu pod względem frekwencji użyc pojawia się jednak wspólny, kolokwialny leksem *komp* – hrWaC: 40 138; srWaC: 12 315.

Zarówno formy identyczne, jak i zróżnicowane występują również wśród innych starszych leksemów z tego zakresu leksyki, np.: chorw. *tipkovnica*, serb. *tastatura* ‘klawiatura’; chorw./serb. *printer*, chorw. *pisač*, serb. *štampač* ‘drukarka’; chorw.

spržiti cd/dvd, serb. *narezati cd/dvd* ‘nagrać cd/dvd’; chorw./serb. *mobilni telefon*, chorw. *mobitel*, serb. *mobilni* ‘telefon komórkowy’. Leksyka ta nie różniła się więc pod względem wariantywności od funkcjonującego w Jugosławii, jak też niedługo po jej rozpadzie słownictwa specjalistycznego innych dyscyplin, typu: chorw. *kemijski element*, serb. *hemijski element* ‘pierwiastek chemiczny’; chorw. *kisik*, serb. *kiseonik* ‘tlen’, aż po klasyczny przykład stanowiący koronny dowód odmienności obu języków, w którym każda część nazwy realizowana była przez specyficzny dla serbskiego lub chorwackiego leksem, czyli chorw. *tvornica umjetnog gnojiva* i serb. *fabrika veštačkog đubriva* ‘fabryka nawozów sztucznych’ itd. (por. Brodnjak 1991).

Analiza korpusowych danych liczbowych pozwala wskazać specyficzny sposób funkcjonowania leksyki w ramach zróżnicowanej wariantywnie wspólnoty komunikacyjnej. Oto liczba użyc nazw ‘klawiatury’ i ‘drukarki’ w korpusach hrWaC i srWaC:

	hrWaC	srWaC
‘klawiatura’		
chorw. <i>tipkovnica</i>	24 273	181
serb. <i>tastatura</i>	3 506	11 241
‘drukarka’		
chorw./serb. <i>printer</i>	8 322	990
chorw. <i>pisač</i>	8 906	265
serb. <i>štampač</i>	347	7 636

Jak widać, w obu przypadkach można z dużą dozą pewności mówić o leksemach częściej pojawiających się w tekstach chorwackich lub w tekstach serbskich. Widoczne są też wyraźne różnice w zakresie ich występowania. O ile bowiem „serbska” nazwa klawiatury jest dość często używana w tekstach chorwackich (3506 razy), to w pozostałych przypadkach każda z grup posługuje się prawie wyłącznie „własnym” leksemem – Chorwaci nie używają serbskiej nazwy drukarki, a Serbowie – żadnej z nazw chorwackich. Jeżeli liczba użyc świadczyłaby równocześnie o znajomości znaczeń poszczególnych słów, okazałoby się, że to Serbowie mają większe problemy ze zrozumieniem tekstu chorwackiego niż odwrotnie. Granica zaciera się w warstwie potocznej obu języków. Należące do niej słowo *printer* jest dość często notowane przez korpus serbski, a w przypadku chorwackim stanowi ono równorzędny odpowiednik formy literackiej *pisač*.

Zakres leksyki wspólnej w chorwackim i serbskim znacznie powiększają wyrazy angielskie przejęte do obu języków bez adaptacji lub – co jest charakterystyczne przede wszystkim dla serbskiego – po przystosowaniu ich do zasad rodzimej pisowni w sposób odzwierciedlający wymowę zbliżoną do oryginalnej. Na przykład: *attachment* (*atačment*), *blog*, *blogger*, *chat* (*čet*), *desktop*, *display* (*displej*), *e-mail* (*email*, *imejl*), *download*, *fake* (*fejk*), *file* (*fajl*), *firewall*, *clip* (*klijp*), *spam*,

like (lajk), link, mem, server, site (sajt), spam, twitt (tvit), vlog itd. Wyrazy te jako globalne internacjonalizmy funkcjonują w wielu językach – nie tylko w chorwackim i serbskim – a problem ich rozumienia nie dotyczy relacji między tymi językami, ale jest kwestią znajomości znaczenia tych jednostek w języku angielskim. Ponieważ stanowią one prawdopodobnie największą grupę leksemów związanych z nowymi technologiami, uznać należy, że wpływają znacząco na zwiększenie wzajemnej zrozumiałości tekstów chorwackich i serbskich – przynajmniej wśród osób obeznanych z tym słownictwem.

Znaczna część słownictwa komputerowego oraz leksyki mediów społecznościowych to neosemantyzmy, wykorzystujące do określenia nowych pojęć, których nazwy pierwotnie pojawiły się w postaci angielskiej, istniejące już w danym języku wyrazy w nowych lub zmodyfikowanych znaczeniach. W przypadku leksyki chorwackiej i serbskiej bardzo wiele jest rozwiązań analogicznych. Występują one nie tylko w grupie leksemów stanowiących najbardziej naturalne, narzucające się jako pierwszy wybór przy tłumaczeniu odpowiedniki wyrazów angielskich, typu chorw./serb.: *kolačići* ‘ciasteczka’ (ang. *cookies*); *miš* ‘mysz’ (ang. *mouse*); *punjač* ‘ładowarka’ (ang. *charger*), wśród których znaczną grupę stanowią dawne, dobrze zaadaptowane w chorwackim i serbskim zapożyczenia (Filipović Kovačević 2018: 78), np.: *kanal* ‘kanał’ (ang. *channel*), *komentar* ‘komentarz’ (ang. *comment*), *profil* ‘profil’ (ang. *profile*), *status* (ts.), *virus* (ts.).

Identyczne ekwiwalenty anglicyzmów pojawiają się także w sytuacjach mniej oczywistych, gdzie przynajmniej teoretycznie możliwe byłyby odmienne rozwiązania, czego często dowodzi język polski, w którym funkcjonują konstrukcje niezwiązane strukturalnie z omawianymi językami. Na przykład i w chorwackim, i w serbskim występują formy: *ažurirati* ‘aktualizować’ (ang. *update*); *dogadaj* ‘wydarzenie’ (ang. *event*); *igra, igrica* ‘gra’ (ang. *game*); *ikonica* ‘ikonka’ (ang. *icon*); *korisnik* ‘użytkownik’ (ang. *user*); *lozinka, šifra*¹ ‘hasło’ (ang. *password*); *objava* ‘post’ (ang. *post*); *pametni telefon* ‘smartfon’ (ang. *smartphone*); *prijava* ‘login’; *priključak* ‘wtyczka’ (ang. *plug-in*).

Przeważają jednak większe lub mniejsze różnice. Najczęściej są to neosemantyzmy lub neologizmy derywacyjne, które powstały niezależnie w obu wspólnotach. W przypadku neosemantyzmów są to stare, od dawna zróżnicowane wyrazy, użyte teraz w nowym znaczeniu i kontekście, np.:

pol.	chorw.	serb.
<i>konto</i>	<i>račun</i>	<i>nalog</i>
<i>przycisk, guzik</i>	<i>gumb</i>	<i>dugme</i>
<i>system operacyjny</i>	<i>operacijski sustav</i>	<i>opertivni sistem</i>

¹ Natomiast tylko w tekstach chorwackich występuje leksem *zaporka*.

<i>dane osobowe</i>	<i>osobni podaci</i>	<i>lični podaci</i>
<i>tablet</i>	<i>pločasto računalo²</i>	<i>tablični računar</i>
<i>lista</i>	<i>popis</i>	<i>lista</i>
<i>zabezpieczenia</i>	<i>sigurnost</i>	<i>bezbednost</i>
<i>czatować</i>	<i>čavrljati</i>	<i>časkati</i>
<i>ustawienia</i>	<i>postavke</i>	<i>podešavanja</i>
<i>zapisz</i>	<i>spremi</i>	<i>sačuvaj</i>
<i>obserwujący</i>	<i>pratitelj</i>	<i>pratilac</i>
<i>załącznik</i>	<i>privitak, prilog, dodatak</i>	<i>prilog</i>

Nowe derywaty tworzone są przede wszystkim przez stronę chorwacką, co jest zgodne z długoletnią tradycją tamtejszej terminologii naukowej i słownictwa specjalistycznego oraz zasadami puryzmu rządzącymi oficjalną postacią chorwackiego standardu. W przypadku adaptacji zapożyczeń i tworzenia terminologii obowiązuje generalna reguła, zgodnie z którą wyraz rodzimy ma pierwszeństwo przed obcym elementem leksykalnym. Terminy pochodzenia łacińskiego i greckiego mają natomiast pierwszeństwo przed zapożyczeniami z angielskiego, niemieckiego czy francuskiego (Mihaljević, Štebih-Golub 2009: 140). Przytoczone poniżej przykłady pochodzą najczęściej z pierwszego okresu rozpowszechniania się technologii komputerowych, a więc z lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Czas ten charakteryzował się w chorwackiej polityce językowej szczególnym wzmoczeniem tendencji purystycznych, mających na celu jak najwyraźniejsze rozgraniczenie od języka sąsiadów, z którymi Chorwacja toczyła wtedy wojny. Początek XXI wieku, wraz ze zmianami politycznymi w regionie, oznaczał liberalizację polityki językowej i działań w zakresie kultury języka w Chorwacji. Na ten okres przypadła też rozwój telefonii komórkowej i mediów społecznościowych. W rezultacie trudno byłoby wskazać przykłady neologizmów z tego zakresu analogiczne do przytoczonych poniżej starszych przykładów:

pol.	chorw.	serb.
<i>bużka</i>	<i>smajlič, smajli</i>	<i>smajli</i>
<i>ekran dotykowy</i>	<i>zaslon na dodir</i>	<i>ekran na dodir</i>
<i>email</i>	<i>e-pošta</i>	<i>e-adresa</i>
<i>hardware, sprzęt</i>	<i>sklopovlje</i>	<i>hardver</i>
<i>hiperłącze</i>	<i>poveznica</i>	<i>link</i>
<i>interfejs</i>	<i>sučelje</i>	<i>interfejs</i>
<i>menu</i>	<i>izbornik, menu</i>	<i>meni</i>
<i>plik</i>	<i>datoteka</i>	<i>datoteka</i>

² Oczywiście w obu językach dominuje podobnie jak w języku polskim forma *tablet*.

<i>przegładarka</i>	<i>preglednik</i>	<i>pregledač</i>
<i>ruter</i>	<i>usmjerivač, usmjernik, router</i>	<i>ruter</i>
<i>serwer</i>	<i>poslužitelj³, server</i>	<i>server</i>
<i>wyszukiwarka</i>	<i>tražilica, pretraživač</i>	<i>pretraživač</i>
<i>zapora sieciowa</i>	<i>vatrozid</i>	<i>firewall</i>

Z analizy danych korpusowych wynika, że akceptacja przez użytkowników słowa chorwackiego i jego potwierdzenie w notowanych przez korpus tekstach nie musi oznaczać automatycznie wyrugowania wyrazu pochodzenia obcego. W praktyce prowadzi to do utrzymania możliwości porozumienia się ze stroną serbską, korzystającą z tego samego zapożyczenia. Podobnie też jak wcześniej przy tego rodzaju adaptacji zapożyczeń przez stronę chorwacką, to właśnie Serbowie mogliby mieć większe problemy ze zrozumieniem tekstu chorwackiego, w którym występowałyby wyłącznie nieużywane przez nich rodzime ekwiwalenty.

Mimo zabiegów o utrzymanie czystości języka zapożyczenia w tekstach chorwackich zwykle dominują, np.: *ekran* – 79 455 potwierdzeń, *zaslon* – 25 691; *router* – 7120, *ruter* – 1985, *usmjerivač* – 730, *usmjernik* – 383; *hardver* – 8387, *sklopovlje* – 564. Do powszechnego użycia weszły natomiast takie formy rodzime jak: *sučelje* – 23 332 (*interface* – 2084); *izbornik* 69 671 (*menu* – 4900). Komentarza wymaga też wyraz *datoteka* ‘plik’, który stanowi jedyny przykład adaptacji leksemu angielskiego za pomocą pożyczki o etymologii łacińskiej wspólny dla obu porównywanych języków. Przykłady chorw. *preglednik* / serb. *pregledač* ‘przegładarka’ i chorw. *tražilica* / serb. *pretraživač* ‘wyszukiwarka’ to nieliczne przykłady, gdy również w języku serbskim pojawiają się odpowiedniki rodzime. Trudno jednak w tym wypadku stwierdzić, że są to rozwiązania w obu językach całkowicie odrębne, a więc prowadzące do zerwania możliwości porozumienia. Korpus chorwacki notuje bowiem obok 14 941 wystąpień formy *tražilica*, także 5791 potwierdzeń użycia oznaczonego przez nas jako serbskie słowa *pretraživač*. Jak można się było spodziewać, w korpusie serbskim praktycznie nie występuje jednak forma chorwacka.

W zgromadzonym materiale można wskazać też dwie kategorie leksemów różniących oba języki na poziomie systemowym. Najbardziej regularna opozycja wyodrębnia się przy porównaniu sposobu derywacji czasowników tworzonych od zapożyczeń angielskich. W przypadku chorwackim integracja do rodzimego systemu koniugacyjnego następuje albo za pomocą formantu *-irati*, albo w drodze bezpośredniego przekształcenia elementu zapożyczanego w temat, do któ-

³ Właściwie należałoby uznać ten wyraz za neosemantyzm, a nie nowy derywat, gdyż oznaczał on pierwotnie posługacza, woźnego.

rego dołączane są morfemy fleksyjne koniugacji zakończonej w bezokoliczniku na *-ati*, a w czasie teraźniejszym na *-am*, *-aš*... W serbskim obligatoryjny jest formant *-ovati* w bezokoliczniku, z formami *-ujem*, *-uješ* w czasie teraźniejszym. Na przykład:

pol.	chorw.	serb.
<i>blogować</i>	<i>blogati</i>	<i>blogovati</i>
<i>czatować</i>	<i>četati</i>	<i>četovati</i>
<i>fejsować</i>	<i>fejsati</i>	<i>fejsovati</i>
<i>fotoshopować</i>	<i>fotošpirati</i>	<i>fotošopovati</i>
<i>googlować</i>	<i>guglati</i>	<i>guglovati</i>
<i>hejtować</i>	<i>hejtati</i>	<i>hejtovati</i>
<i>hostować</i>	<i>hostati</i>	<i>hostovati</i>
<i>lajkować</i>	<i>lajkati</i>	<i>lajkovati</i>
<i>linkować</i>	<i>linkati</i>	<i>linkovati</i>
<i>udostępniać</i>	<i>šerati</i>	<i>šerovati</i>
<i>przewijać</i>	<i>scrollati, skrolati</i>	<i>skrolovati</i>
<i>surfować</i>	<i>surfati</i>	<i>surfovati</i>
<i>tagować</i>	<i>tagirati</i>	<i>tagovati</i>
<i>twittować</i>	<i>twittati, tvitati</i>	<i>tvitovati</i>

Reguła ta nie dotyczy wspomnianego już czasownika *ažurirati*, który nie został zaczerpnięty z języka angielskiego, gdzie funkcjonuje forma *update*, lecz jest to dawne zapożyczenie z języka francuskiego (od *à jour* ‘na dzień’) oznaczające ‘uczynić aktualnym, bieżącym, odpowiednim’. Natomiast angielskie czasowniki *upload* i *download* w obu językach zdominowane zostały przez formy rodzime – odpowiednio: chorw./serb. *staviti*, *postaviti*, *objaviti* i *učitati*, *skinuti*.

Przedstawiona różnica w sposobie tworzenia chorwackich i serbskich czasowników od wyrazów zapożyczonych nie jest niczym nowym i była już opisywana także w kontekście słownictwa komputerowego (por. Popović 2009: 200). Warto natomiast odnotować serbską innowację w tym zakresie, polegającą na konsekwentnym zastąpieniu morfemu *-isati* przez *-ovati*. Wśród serbskich neologizmów w zakresie leksyki nowych technologii i mediów społecznościowych trudno byłoby znaleźć przykłady utworzone za pomocą pierwszego sufiksu. Jednym z niewielu czasowników na *-isati* z opisywanego zakresu jest serb. *komentarisati* ‘komentować’, któremu odpowiada chorw. *komentirati*. Należą one jednak do grupy neosemantyzmów, a nie neologizmów derywacyjnych.

Drugą kategorią słowotwórczą, która wyraźnie wyodrębnia się w zebranych materiale ze względu na systemową dyferencjację leksyki chorwackiej i serbskiej, są żeńskie odpowiedniki tworzone od nazw wykonawców czynności o angielskiej

podstawie słowotwórczej. Już na poziomie języka angielskiego do ich utworzenia stosowany jest morfem *-er* i w takiej postaci importowane są do kategorii rzeczowników rodzaju męskiego języka biorcy. Zróżnicowanie pojawia się podczas derywacji form żeńskich. W języku chorwackim do tworzenia tego typu feminatywów stosowany jest sufixs *-ica*, a w serbskim *-ka*. Odmienność ta wpisuje się jednak w istniejącą od lat chorwacko-serbską specyfikę systemów derywacyjnych i nie powiększa istniejącego dystansu komunikacyjnego. Na przykład: *blogerica* – *blogerka*, *hakerica* – *hakerka*, *influencerica* – *influenserka*, *surferica* – *surferka*, *vlogerica* – *vlogerka*, *youtuberica* – *jutjuberka*.

Analiza najnowszej serbskiej i chorwackiej leksyki z zakresu nowych technologii i mediów społecznościowych pozwala na sformułowanie ostrożnej tezy, iż między językami tymi utrzymuje się mimo upływu lat podobny stopień różnic leksykalnych. Dystans ten nie powiększa się nawet pod wpływem rozwoju nowej, nieistniejącej wcześniej leksyki. Dzieje się tak z kilku powodów:

1. przejęte do poszczególnych języków wyrazy angielskie jako globalne internacjonalizmy są zrozumiałe (lub niezrozumiałe) niezależnie od stopnia odrębności poszczególnych języków narodowych;

2. zastosowanie do określenia nowych denotatów neosemantyzmów, czasami identycznych w omawianych językach, nie powoduje powstania odrębnych jednostek leksykalnych, a jedynie nową lub zmodyfikowaną dystrybucję znaczeń znanych najczęściej obu stronom istniejących już wyrazów;

3. neologizmy derywacyjne będące odpowiednikami serbskich zapożyczeń nie są jedynymi formami stosowanymi w języku chorwackim. Zwykle funkcjonują w nim analogiczne do serbskich formacje zapożyczone – czasami nawet bardziej rozpowszechnione od forsowanych przez system edukacyjny i media derywatów rodzimych.

Fakty te powodują, że przynajmniej w zakresie nowych technologii i mediów społecznościowych wzajemne porozumienie się Chorwatów i Serbów jest i będzie nadal możliwe.

Bibliografia

- Brodnjak Vladimir, 1991, Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika, Zagreb.
Bugarški Ranko, 2018, Govorite li zajednički?, Beograd.
Filipović Kovačević Sonja, 2018, Leksika u srpskom jeziku pod uticajem engleskog u žargonu omladine u klipovima jutjuber Jaserštajna, „Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду”, b. XLIII-1, s. 69–81.
Mihaljević Milica, 2006, Hrvatsko i englesko računalno nazivlje, „Jezik”, Vol. 53, No 2, s. 41–80.

- Mihaljević Milica, Štebih-Golub Barbara, 2009, Hrvatsko i srpsko računalno nazivlje, [w:] Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie, red. Branko Tošović, Wien–Berlin, s. 137–142.
- Nemeth-Jajić Jadranka, Milinović Anđela, 2012, Hrvatski jezik na mrežnim forumima, „Jezik”, Vol. 59, No 2, s. 41–80.
- Popović Ljudmila, 2009, Leksičke inovacije u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika, [w:] Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie, red. Branko Tošović, Wien–Berlin, s. 183–203.

Streszczenie

Przedmiotem analizy jest zakres podobieństw oraz różnic pomiędzy chorwacką i serbską leksyką związaną z nowymi technologiami i mediami społecznościowymi. Pod uwagę wzięto słownictwo z różnych zakresów funkcjonalnych języka – zarówno leksykę specjalistyczną, jak i potoczną. Weryfikacja materiału dokonywana była na podstawie potwierdzeń użyc danej formy w korpusach zawartości stron internetowych w języku chorwackim i serbskim.

ELŻBIETA KACZMARSKA
Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
tel. (+48) 22 55 20 311
e-mail: e.h.kaczmarska@uw.edu.pl

ALEXANDR ROSEN
Ústav teoretické a počítačnické lingvistiky
Univerzita Karlova, Filozofická fakulta,
U kříže 8, 150 00 Praha 5
tel. +420 221 619 752
e-mail: Alexandr.Rosen@ff.cuni.cz

ANALIZA KORPUSOWA CZESKIEGO CZASOWNIKA *POSTRÁDAT* I JEGO POLSKICH EKWIWALENTÓW

SŁOWA KLUCZOWE: Psych verbs, korpus równoległy, język czeski, język polski, ekwiwalent leksykalny.

KEYWORDS: Psych verbs, parallel corpus, Czech, Polish, lexical equivalent.

A CORPUS-BASED ANALYSIS OF THE CZECH VERB *POSTRÁDAT* AND ITS POLISH EQUIVALENTS

ABSTRACT: Polysemous verbs may be difficult to translate even into a closely related language. A structurally similar equivalent is often unavailable or suboptimal due to the different patterning of a given semantic field in the target language. Czech psych verbs translated into Polish represent a case in point. Following previous studies of a number of such verbs, the focus of the contribution is on *postrádat* ‘miss’. Lexical entries in several monolingual, bilingual, and valency dictionaries are contrasted with concordances found in a parallel corpus, offering a colorful picture of various strategies, many of them structurally different from the original. Despite relatively low frequencies, some preferences in the choice of equivalents have been detected, namely for *brak* or *brakować*.

Interestingly, in Polish originals the equivalents of the Czech target verb *postrádat* are often preceded by *bez* ‘without’ or *bez-*, the homograph prefix. The corpus offers more equivalents if neither Czech nor Polish text is the original. However, the results are more difficult to interpret due to the unclear status of the translation process.

Komunikowanie się w różnych językach oznacza nieustanną konfrontację językową i konieczność przekładu. Nierzadko zdarza się, iż tłumaczenie jest problematyczne i z trudem znajdujemy odpowiedniki dla poszczególnych słów czy wyrażeń; dotyczy to zwłaszcza jednostek wieloznacznych, a zwłaszcza czasowników. Kłopotliwe staje się odkodowanie znaczenia danej jednostki w języku wyjściowym, pojawiają się też komplikacje w jej realizacji w języku docelowym. Problemy ze zrozumieniem i przekładem czasowników polisemicznych nie dotyczą jedynie języków odległych genetycznie, typologicznie czy geograficznie; trudności mogą występować również w przypadku języków blisko spokrewnionych – np. języka czeskiego i polskiego (Kaczmarska i Rosen 2015b). Badania wykazały, iż często nie jest możliwe odnalezienie jednego jednowyrazowego czasownikowego ekwiwalentu pokrywającego wszystkie znaczenia (Lewandowska-Tomaszczyk 2010, 2013; Kaczmarska, Rosen 2013, 2014a; Kaczmarska 2014a, 2014b, 2019); zdarza się, iż odnajdujemy cały szereg czasowników, różniących się znaczeniowo, ale pretendujących do miana ekwiwalentu danej jednostki¹. Wykorzystując w przekładzie takie bliskie, ale jednak „niekompletne” odpowiedniki, tracimy część treści lub modyfikujemy znaczenie, a tłumaczenie staje się uboższe lub mniej wierne (Kaczmarska 2014b: 26, 2019: 9–11). Niezwykle trudno jest bowiem wyrazić dokładnie tę samą treść w drugim języku z uwzględnieniem rejestru, stylu, frekwencji; czasami jest to zadanie wręcz niemożliwe do wypełnienia. Do jednostek sprawiających szczególne problemy należą czasowniki wyrażające różne stany psychiczne, które w większości są wieloznaczne. W przypadku tych czasowników ryzyko modyfikacji znaczenia przekładu wobec oryginału jest szczególnie wysokie, ponieważ jednostki te bywają problematyczne już na etapie rozumienia (Kaczmarska 2012: 260). Pomocne mogłyby być słowniki, jednakże klasyczne słowniki (drukowane) ze względu na swoją objętość² nie mogą zawrzeć wszystkich znaczeń wyrazów wieloznacznych wraz z kontekstami i przykładami³, a te

¹ Na temat ekwiwalencji czeskich i polskich przymiotników w oparciu o dane korpusowe pisał natomiast Zasina (2016).

² Dwutomowy słownik polsko-czeski (Oliva 1994, 1995) zawiera 80 tysięcy haseł z języka literackiego i potocznego, z bogatą frazeologią z uwzględnieniem terminów specjalistycznych – technicznych, biologicznych, z nauk społecznych. Słownik czesko-polski (Siatkowski, Basaj 2002) zawiera 53 tysięcy haseł i 28 tysięcy wyrażeń i zwrotów współczesnego języka czeskiego.

³ Klasyczne dwujęzyczne papierowe słowniki nie zawierają też kompletnych informacji o walencji czasowników; często też brakuje przy hasłach przykładów użycia danego czasownika

w omawianych przez nas przypadkach byłyby konieczne (Kaczmarska 2014a: 192). Szeregi ekwiwalentów wraz z przykładami i (szerokimi) kontekstami oferuje korpus równoległy; takim jest właśnie InterCorp i na podstawie jego danych przeprowadzimy analizę wybranych czasowników. W tym artykule chcielibyśmy przybliżyć problem przekładu wieloznacznych czeskich czasowników na język polski i zwrócić uwagę na ich nieczasownikowe ekwiwalenty wybierane przez tłumaczy.

Kiedy myślimy o przekładzie czasowników pomiędzy językami blisko spokrewnionymi, oczekujemy pojawienia się w języku docelowym również czasownika. Dane korpusowe ukazują jednak, iż często zamiast oczekiwanego czasownika w języku docelowym – tu w języku polskim – pojawia się inna część mowy lub fraza werbo-nominalna, zmieniająca całkowicie strukturę oryginalnej wypowiedzi. Nasuwa się tym samym pytanie: co sprawia, iż tłumacze wybierają wyrażenie strukturalnie odmienne od jednostki w języku wyjściowym oraz co determinuje wybór tłumacza podczas przekładu jednostki wieloznacznej.

W niniejszym opracowaniu nawiązujemy do wcześniejszych badań nad czeskimi czasownikami, które mają w języku polskim ekwiwalenty czasownikowe⁴. Tym razem spróbujemy odnaleźć reguły pojawiania się różnych – również tych nieczasownikowych – rodzajów ekwiwalentów, korzystając z danych uzyskanych z korpusu równoległego InterCorp.

InterCorp

InterCorp (Čermák i Rosen 2012, Rosen i Vavřín 2014) (Kaczmarska, Rosen 2014b) (Rosen, Vavřín, Zasina 2017) jest częścią Czeskiego Korpusu Narodowego i jako projekt powstał na Uniwersytecie Karola w Pradze w 2005 roku⁵. InterCorp to obszerny, ciągle rozbudowywany, synchroniczny korpus paralelny, zawierający różne teksty (beletrystyka, teksty publicystyczne, administracyjne) w 40 językach (stan na listopad 2018). Ekwiwalentne teksty są posegmentowane i wiązane⁶.

Korpus równoległy jest też cenną wielojęzyczną bazą danych do analiz teoretycznych i leksykograficznych, projektów dotyczących nauki języków obcych

w wszystkich podanych znaczeniach. Np. czasownik *toužit* przekładany jest w słowniku jako *tęsknić*, *marzyć*, *pragnąć* (Siatkowski, Basaj 2002). Informacja dotycząca walencji jest dość ograniczona: *toužit* (*po čem, kom*) – *tęsknić* (*za czym, kim*); *pragnąć* (*czego, kogo*); *marzyć* (*o czym, kim*). Nie pojawia się też żaden przykład; brak też wskazówek co do obiektów łączących się z tymi czasownikami.

⁴ Badania te również oparte były na danych z korpusu równoległego InterCorp; wykorzystaliśmy przy nich metody manualne, automatyczne i stochastyczne.

⁵ Źródło i dostęp www.korpus.cz/intercorp.

⁶ Termin „wiązanie tekstów” za Lewandowska-Tomaszczyk (2005).

i badań translatorskich (Kaczmarska 2014a: 193, 2019: 43). Dzięki swoim narzędziom InterCorp jest też rzetelną podstawą analiz statystycznych⁷.

Korpus InterCorp może również służyć jako źródło ekwiwalentów (Kaczmarska 2019). Konkordancje dwu- lub wielojęzyczne zawierające dane czasownik dostarczają nam informacji dotyczących: ram walencyjnych w analizowanych językach, rodzajów argumentów obecnych w tych ramach oraz odcieni znaczeniowych ekwiwalentów. InterCorp umożliwia również wygenerowanie dwujęzycznego słownika dzięki wiązaniu słowo-do-słowa (*word-to-word alignment*)⁸.

Analiza

Badaniu poddamy czeski czasownik *postrádat*⁹. W języku polskim nie istnieje takie pojęcie: niełatwo je odkodować i trudno je oddać w języku polskim. W poświadczeniach pojawia się szereg jednostek zbliżających się do miana ekwiwalentu – część z nich to pojedyncze czasowniki, część z nich to inne struktury.

Z InterCorpu wyekstraktujemy paralelne czesko-polskie konkordancje zawierające wybrane czeskie czasowniki. Następnie dokonamy manualnej identyfikacji polskich ekwiwalentów – zarówno pod względem ich cech syntaktycznych, jak i semantycznych. Materiał językowy eksцерpujemy z trzonu¹⁰ korpusu InterCorp. Poświadczenia wyszukujemy z tekstów pisanych oryginalnie po czesku i ich polskich tłumaczeń, a także z tekstów pisanych oryginalnie po polsku i ich czeskich tłumaczeń.

Co znaczy *postrádat*?

Słownik języka czeskiego (*Slovník spisovného jazyka českého* – dalej SSJČ) definiuje czasownik *postrádat* jako¹¹

⁷ Na temat możliwości wykorzystania InterCorpu: Čermák, Corness, Klégr 2010, Čermák, Kocék 2010, Kaczmarska, Rosen 2013, Kaczmarska 2015b, 2019, Čermák i Nádvořníková 2015. Por. też: <http://www.korpus.cz/intercorp/?req=doc:uvod> [dostęp: 30.10.2018].

⁸ Na temat ekstrakcji słowników dwujęzycznych z korpusu równoległego: Och i Ney 2003, Skoumalová 2008, Jirásek 2011, Kaczmarska, Rosen 2013. Automatyczne wygenerowanie słownika dwujęzycznego na podstawie danych z korpusu InterCorp jest też możliwy za pomocą narzędzia Treq, dostępnego na stronach Czeskiego Korpusu Narodowego www.treq.korpus.cz: Vavřín, Rosen, 2015, Škrabal, Vavřín, 201.

⁹ Czasownik ten był obiektem naszego zainteresowania również we wcześniejszym badaniu (Kaczmarska, Rosen 2018).

¹⁰ *Trzon* korpusu InterCorp (ang. *core*, czes. *jádro*) stanowią teksty ręcznie wiązane, przeważnie beletrystyczne. Oprócz nich korpus obejmuje także automatycznie opracowane teksty – *kolekcje* (Kaczmarska, Rosen, 2014b: 207–209).

¹¹ [http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=postr%C3%A1dati&sti=EMPTY&w](http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=postr%C3%A1dati&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no)
here=hesla&hsubstr=no

1) *postrádat*₁ (koho, co; przestarz. i książk. – *koho, čeho*) odczuwać nieprzyjemnie stratę, nieobecność, nieistnienie kogoś, czegoś (pożądanego):

Malé děti postrádají těžce matku.

Škoda, že nepřijdete, budeme vás postrádat.

2) *postrádat*₂ (książk. o rzeczy) nie mieć czegoś, co powinno być, jakiś niedostatek jest wadą, defektem, nie mieć czegoś w ogóle, być bez czegoś:

Skladba postrádá původní myšlenku a umělecké hodnoty.

Přednáška postrádala dobrý přednes.

Postrádá vkus, zkušenosti a smysl pro humor.

Nepostrádal odvahu.

3) *postrádat*₃ w połączeniu z czasownikiem *mocť* – *mocť postrádat* (koho, co) – obejść się bez kogoś, czegoś; wyrzec się kogoś, czegoś:

Nemůžeme vás postrádat.

Necháme doma vše, co můžeme postrádat.

*Snad byste tu knihu mohl týden postrádat*¹²

Z tymi definicjami zgodne są polskie odpowiedniki proponowane przez słownik klasyczny (Siatkowski, Basaj 2002: 546): 1) odczuwać brak (kogo, czego), cierpieć z powodu braku (kogo, czego); 2) nie mieć (czego). W słowniku tym, podobnie jak w SSJČ, obecna jest również fraza z czasownikiem *mocť* – *móc obejść się* (bez kogo czego). Wśród tych ekwiwalentów nie ma jednak żadnego, który byłby prostym czasownikiem, jednowyrazowym określeniem.

Charakterystyka walencyjna czasownika *postrádat*

Charakterystykę gramatyczną analizowanej jednostki ustalamy na podstawie słowników walencyjnych języka czeskiego VALLEX¹³.

postrádat^{impf}

① trpět nepřítomností

frame ACT₁^{obl} PAT₄^{obl}

example postrádal svou přítelkyni

recipr ACT-PAT: Petr a Marie se vzájemně velmi postrádají

diat deagent: postrádá se zaběhlý pes

passive: Budeme se věnovat hlavně rozšíření akcí pro děti, ty byly nejvíce postrádány. Josefa se zúčastňovala většiny z nich, a pokud jí v tom okolnosti zabránily, bývala slečna Pepička citelně postrádána.

¹² Definicje i przykłady za SSJČ.

¹³ Dostęp online: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/3.0/#/lexeme/postr1/0>.

② **nemít**frame **ACT**₁^{obl} **PAT**_{2,4}^{obl}

example skladba postrádá původní myšlenku; postrádal chuť něco dělat; bude postrádat jeho dobrých rad

diat deagent: pozdě večer se již postrádá chuť do práce; postrádá se k tomu chuti

oraz PDT-Vallex¹⁴**postrádat****postrádat**¹_{2x, 17x} **ACT**(1;f) **PAT**(4)(nemít) • *postrádat humor; p. smysl pro legraci***postrádat**²_{31x, 11x} **ACT**(1) **PAT**(4)(nemít) • *postrádat dva hráče*

Czasownik *postrádat* otwiera miejsce dla argumentu o wartości ACT (Aktor), wyrażonego na powierzchni frazą w mianowniku oraz dla argumentu PAT (Patiens, wyrażonego w strukturze powierzchniowej frazą w bierniku (wyjątkowo w dopełniaczu). Ponieważ rama walencyjna czasownika może odgrywać rolę przy wyborze ekwiwalentu (Kaczmarska 2019: 128–133), przyjrzymy się również strukturze walencyjnej polskich odpowiedników wyekscerpowanych z InterCorpu.¹⁵

Automatyczna ekscerpja z korpusu InterCorp i ręczna analiza wyrównanych segmentów

• Czeskie oryginały w tłumaczeniu na język polski

Wyszukując analizowany czasownik w tekstach oryginalnie pisanych w języku czeskim, znaleźliśmy 19 poświadczeń.

CZ oryginały → PL	V	nV
<i>brak</i>		3
<i>brakować</i>	9	
<i>nie mieć</i>	2	
<i>pozbawione</i>		1

¹⁴ Dostęp online: <http://lindat.mff.cuni.cz/services/PDT-Vallex/PDT-Vallex.html>.

¹⁵ Wymagania walencyjne – składniowe i semantyczne zarówno jednostki w języku wyjściowym, jak i potencjalnych odpowiedników w języku docelowym mogą wpływać na decyzję tłumaczy przy wyborze ekwiwalentu (Kaczmarska, Rosen 2013).

<i>utracić</i>	1	
<i>nie zauważyć</i>	1	
POMIENIĘCIE		2
Razem	13	6

Trzyńście z nich to proste czasowniki (jednowyrazowe):

*Nebude vás barman **postrádat**?*

*A barmanowi nie będzie pani **brakowało**?*

*Prokop byl vskutku nadprůměrně inteligentní, i když například **postrádal** nějaký opravdový talent.*

*Prokop rzeczywiście był nieprzeciętnie inteligentny, chociaż na przykład **nie miał** żadnego autentycznego talentu.*

*Lidé říkají, že tisíce rodin, které své mužské příslušníky ve válce buď ztratily nebo je nadlouho **postrádají**, nyní přinášejí své žaloby a nářky na stupně trůnu.*

*Ludzie powiadają, że rodziny, które już utraciły lub lada dzień **utracą** na wojnie swych męskich przedstawicieli, zanoszą teraz skargi i lamenty do stopni tronu.*

Dalsze 4 poświadczenia to nieczasownikowe struktury:

*Zdálo se mu, že **postrádá** zápachu piżma a benátského mýdla.*

*Wydało mu się, że **brak** tu tylko zapachu piżma i weneckiego mydła.*

*Strašlivě jsem **postrádal** nějaký použitelný citát.*

*Odczuwałem dotkliwy **brak** jakiegoś odpowiedniego cytatu.*

*Smyslu může **postrádat** jen chování šilence či výjimečné jednání v prudkém hnutí myšli.*

***Pozbawione** sensu może być tylko zachowanie się wariata albo jakieś dziwaczne działanie podyktowane gwałtownym uczuciem czy niezwykłym poruszeniem myśli.*

Dwa razy pojawiło się też pominięcie w tekście polskim analizowanego czasownika:

*Bez ohledu na to, že v továrně pracovali přes třicet let a mají na rozdíl od mladých kvalifikaci, kterou v továrně **postrádáme**. Bez ohledu na to, že jsou to naši bývalí přátelé ... Bez względu na to, że pracowali w fabryce ponad trzydzieści lat i – w odróżnieniu od młodych – posiadają kwalifikacje. **???** Bez względu na to, że są to nasi dawni przyjaciele ...*

*Osobně bych brala míň bonmotů a víc elementární lidský zdvořilosti jestli víš, co to je. Přesně to u tebe totiž **postrádám**. Slyším dobře?*

*Osobiście wołałabym mniej bon motów, a więcej podstawowej, ludzkiej uprzejmości, jeśli wiesz, co to jest. **???** Czy ja dobrze słyszę ?*

• Polskie oryginały w tłumaczeniu na język czeski

W czeskich tłumaczeniach polskich tekstów znalazły się 34 poświadczenia czasownika *postrádat*.

PL oryginały → CZ	V	nV
<i>bez (przekonania)</i>		1
<i>bez (sensu)</i>		1
<i>bez (znaczenia)</i>		1
<i>bezsensowne</i>		2
<i>brak</i>		2
<i>brakować</i>	2	
<i>nie być</i>	2	
<i>nie dostawać</i>	1	
<i>nie mieć</i>	4	
<i>nie posiadać</i>	1	
<i>nie znajdować</i>	1	
<i>nie(lotny)</i>		1
<i>pozbawiony</i>		9
<i>wątpić</i>	1	
<i>zaginiony</i>		1
INNE		3
NADMIAR		1
Razem	12	22

Dwanaście z nich to przekład polskich czasowników prostych (jednowyrazowych), przy czym wszystkie (poza *brakować*) występują z zaprzeczeniem:

*Ani proti mně nemůžete použít svého oblíbeného argumentu, totiž tvrdit, že **postrádám** cit pro poezii, protože já ho mám, a to v dosti velké míře...*

*A również nie możecie użyć przeciwko mnie waszego ulubionego argumentu, twierdząc że **nie posiadam** wrażliwości poetyckiej, albowiem właśnie posiadam ją i w dużej mierze...*

*[...] sny otce starého K. stále **postrádaly** reálnou předlohu.*

*[...] sny ojca starego K. wciąż **nie znajdowały** swojej jawnej analogii.*

*Jinak by letadlo **postrádalo** smysl.*

*Inaczej ten samolot **nie miałby** sensu.*

*Takovou Annu **postrádal**.*

***Brakowało** mu tamtej Anny.*

Osiemnaście razy pojawił się analizowany czasownik jako przekład różnych polskich struktur nieczasownikowych:

*[...] nalezení filmu z norských fjordů, který dávno **postrádala** a netušila, že se skrýval v nejbzdálenějším koutku nejvrchnější poličky...*

*[...] odnalezienie w najdalszym kącie górnej półeczki dawno **zaginionego** filmu z fjordów norweskich...*

*Nezávislost mají jen žebraři; dokonce i miliardáři ji **postrádají**.*

*Niezależność mają tylko nędzarze, bo już nawet i miliardarzy są jej **pozbawieni**.*

[...] cítím, že jsou nevhodné, nehezke a neohrabané, a třebaže přinášejí výsledky, naprosto **postrádají** jakýkoli vzlet.

[...] są one, w moim odczuciu, nieporęczne, brzydkie, niezgrabne i chociaż przynoszą rezultaty, **czynią** to w sposób całkowicie **nielotny**.

Trzy poświadczenia dokumentują przekłady, w których czasownik *postrádat* stanowi ekwiwalent kontekstowy i zastępuje inną strukturę:

*Teoreticky jsem tedy zbývala leda já, a aby čistě kvůli mně svítila velká lampa, to mi připadalo vážně jako dost marnotratné plýtvání elektřinou. Proto jsem tam Alici opravdu **postrádala**. Jenže naše hostitelka neustále kroužila mezi kuchyní a terasou a s masochistickou tvrdošijností obsluhovala celou sešlost.*

[...] pozostawałam ja, ale na mnie jedną marnować całą lampę to doprawdy zbyt duża rozrzutność! **Alicja stanowczo powinna...** Alicja jednak bez chwili przerwy krążyła pomiędzy kuchnią a tarasem, z masochistycznym uporem obsługując towarzystwo.

[...] veškeré tyto kombinace jsou odsouzeny k nezdaru, protože **postrádají** trvalost.

[...] takie kombinowanie jest klęskowe przez to, że **skazuje na krótkotrwałość**.

W jednym poświadczeniu czasownik wprowadza frazę, której nie ma w polskim oryginale, jest nadmiarowy:

*Nemusela jsem se ptát, co to je, neboť jsem okamžitě uhodla, co Alice drží v rukou: rodinné dokumenty, které už dlouho **postrádala** a z jejichž zmizení podezírala Anitu. Gratuluju, z obou stránek výborná kombinace, neodpustila jsem si pochvalnou poznámku. Nie musiałam pytać, zgadłam od razu, cholerne dokumenty rodzinne, **???** o które posądzala Anitę! – Obie możliwości idealnie właściwe! – wyrwało mi się pochwalnie.*

Rezultaty

Badanie wykonane na podstawie czeskich oryginałów i przekładów na język polski nie przyniosło żadnych zaskakujących rozstrzygnięć; liczba wyekscerpowanych poświadczeń była zbyt niska. Przykłady ukazały, iż w zgromadzonym materiale tłumacze wybierali najchętniej czasownik *brakować* lub leksem *brak* dla wyrażenia treści zawartej w czasowniku *postrádat*.

Druga część analizy, wykorzystująca polskie oryginały i ich przekład na język czeski, dotyczyła zaledwie 34 poświadczeń. Badanie to jednak zasygnalizowało pewną regułę pojawiania się czasownika *postrádat* jako tłumaczenia. Czasownik ten bowiem często pojawia się w przekładzie tekstu zawierającego w języku polskim prefiks *bez-* lub słowo *bez* (jeśli jednostka w języku polskim jest wielowyrazowa), np. *bezsensowna*, *bez sensu*, *bez przekonania* – jak w przykładach poniżej:

*Na obou stranách se šířil zmatek – kupříkladu osmdesátý sbor marlabardníků prohlásil, že pojem nepřítel není definován dostatečně přesně a obsahuje logické kontradikce, takže **postrádá vůbec smysl**.*

*Po obu stranach robilo się niejaki zamieszanie; osiemdziesiąty korpus marlabardzki wołał, iż trzeba koniecznie uściślić definicję pojęcia „nieprzyjaciel”, która wydaje się, jak dotąd, obciążona logicznymi sprzecznościami, a może nawet zgoła **bezsensowna**. Doktor jí doporučil, aby nedělala žádné prudké pohyby, nyní to však **postrádalo** jakýkoli **mysl**.*

*Lekarz mówił jej, żeby nie robiła gwałtownych ruchów, ale teraz było to **bez znaczenia**. Strašivec to zkouší znovu, tentokrát na jiné frekvenci – zase bez úspěchu, protože už **postrádá** ten pravý **elán**.*

*Spróbowała drugi raz, z innej fazy, ale nie wyszło jej już; **bez przekonania** straszyla.*

Wnioski

Wygenerowane poświadczenia stanowiły zbyt małą ilość materiału, by wyjść w badaniu poza proste porównywanie wyrównanych segmentów i wyszukiwaniu ekwiwalentów. Mając więcej materiału językowego, moglibyśmy użyć metody zaaplikowane do badania czasownika *toužit* – rozszerzone o analizę argumentów badanie walencji jednostek oryginalnych i ich ekwiwalentów, badanie kontekstu i rozróżnienia łączliwości z różnymi obiektami, czy stochastyczne modelowanie wyboru ekwiwalentu na podstawie analizy kontekstu¹⁶ (Kaczmarska, Rosen 2013, Kaczmarska 2015a, 2019; Kaczmarska, Rosen, Hladká 2015). Wykorzystanie szerokiego kontekstu w dużej ilości danych pomogłoby również w identyfikacji strategii translatorskich, włączając w to strategię kompensacji. Wszelkie badania uległyby też znacznemu uproszczeniu, gdybyśmy dysponowali korpusem równoległym z anotacją semantyczną.

Taki semantycznie anotowany, dużo obszerniejszy równoległy korpus czesko-polski jest jednak kwestią przyszłości. Obecnie, w ramach poszerzenia danych korpusowych, możemy korzystać z wyrównanych segmentów pochodzących z tekstów obcojęzycznych tłumaczonych na język czeski i polski, a zawartych w korpusie InterCorp. Dane te wykorzystuje również narzędzie do wyszukiwania ekwiwalentów przekładowych – Treq¹⁷ (Rosen, Vavřín 2015, Škrabal, Vavřín 2017).

¹⁶ Próby stochastycznego modelowania wyboru ekwiwalentu na podstawie analizy kontekstu polegają na wytypowaniu ekwiwalentu na podstawie badania najbliższego otoczenia. Wykorzystuje się przy tym dwie metody: analizę szeregu kilku leksemów przed i za badanym słowem kluczowym oraz analizę leksemów bezpośrednio zależnych od słowa kluczowego (Kaczmarska 2015b: 153).

¹⁷ Dostęp online: <http://treq.korpus.cz/index.php>

Ten właśnie serwis przynosi cały szereg jednostek ekwiwalentnych również dla analizowanego tu czasownika *postrádat*¹⁸:

▲ Frekwence ▼	▲ Procenta ▼	▲ Čeština ▼	▲ Poliština ▼
224	31.5	postrádat	brakować
118	16.6	postrádat	brak
71	10.0	postrádat	łęsknić
53	7.5	postrádat	pozbawić
26	3.7	postrádat	nie
15	2.1	postrádat	zabraknąć
6	0.8	postrádat	zniknąć
6	0.8	postrádat	zaginać
6	0.8	postrádat	mało
4	0.6	postrádat	zgubić
4	0.6	postrádat	potrzebować
4	0.6	postrádat	dysponować
3	0.4	postrádat	pomijać
3	0.4	postrádat	łęsknota
3	0.4	postrádat	zaginiony
3	0.4	postrádat	nieobecność
3	0.4	postrádat	szukać
2	0.3	postrádat	autorytet
2	0.3	postrádat	zapomnieć
2	0.3	postrádat	stęsknić
2	0.3	postrádat	potrzebny
2	0.3	postrádat	nikt
2	0.3	postrádat	charakteryzować

¹⁸ Te same poświadczenia uzyskać można wpisując zapytanie do KonTextu (wyszukiwarka korpusu InterCorp), jednakże Treq oferuje natychmiastowe generowanie listy ekwiwalentów z dostępem do poświadczeń.

2	0.3	postrádat	<u>iść</u>
2	0.3	postrádat	<u>žadén</u>
2	0.3	postrádat	<u>zgináč</u>
2	0.3	postrádat	<u>utrácić</u>
2	0.3	postrádat	<u>obejść</u>
2	0.3	postrádat	<u>niedorzeczny</u>
2	0.3	postrádat	<u>zorientować</u>
2	0.3	postrádat	<u>strácić</u>
2	0.3	postrádat	<u>pusty</u>
2	0.3	postrádat	<u>potrafić</u>
2	0.3	postrádat	<u>nic</u>
2	0.3	postrádat	<u>dać</u>
2	0.3	postrádat	<u>znajdywać</u>
2	0.3	postrádat	<u>posiadać</u>
2	0.3	postrádat	<u>zatepskníč</u>
2	0.3	postrádat	<u>strata</u>
2	0.3	postrádat	<u>bez</u>

Automatyczna ekscerpca, na której opiera się Treq, nie wychodzi jednak od tekstów oryginalnie pisanych po czesku; za podstawę – jak zostało to już wspomniane – bierze wszystkie teksty w tym języku (również tłumaczenia). Stąd wysokie liczby poświadczeń (Kaczmarska 2018). Korzystając z narzędzia Treq, należy jednak brać pod uwagę, iż stosowana jest tu metoda automatyczna, a wśród proponowanych przekładowych ekwiwalentów znaleźć się mogą sporadycznie również antonimy czy przypadkowe wyrazy (choćby jak powyżej – partykuła przecząca *nie*). Nie jest więc to typowy słownik, zawierający wyłącznie trafione ekwiwalenty, co zostało szerzej opisane we wcześniejszych pracach (Kaczmarska 2016, Kaczmarska, Rosen 2013).

Korzystanie z narzędzia takiego jak Treq jest szczególnie przydatne w sytuacji, kiedy podczas analizy tekstów oryginalnych nie odnajduje się żadne poświadczenie. Wówczas pomocą służą przekłady z innych języków.

Bibliografia

- Čermák František, Corness Patrick, Klégr Aleš (red.), 2010, InterCorp: Exploring a Multilingual Corpus, Praha.
- Čermák František, Kocek Jan (red.), 2010, Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia, Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Čermák František, Rosen Alexandr, 2012, The case of InterCorp, a multilingual parallel corpus, „International Journal of Corpus Linguistics”, No 13(3), s. 411–427.

- Čermák, Petr, Nádvořníková Olga et al., 2015, Románské jazyky a čeština ve světle paralelních korpusů, Praha.
- Jirásek Karel, 2011, Využití paralelního korpusu InterCorp k získávání ekvivalentů pro chorvatsko-český slovník. W: Korpusová lingvistika Praha 2011: 1 – InterCorp, red. František Čermák, 45–55, Praha.
- Kaczmarska Elżbieta, 2012, Czeski czasownik „zdát se” w przekładzie na język polski (na podstawie badań z wykorzystaniem czesko-polskiego korpusu równoległego InterCorp), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 47, s. 247–261.
- Kaczmarska Elżbieta, 2014a, Czy na pewno się (nie)rozumiemy? O problemach, uproszczeniach, stratach w przekładzie (na podstawie czesko-polskiej części korpusu równoległego InterCorp), [w:] Proměny polonistiky. Tradice a výzvy polonistických studií, red. Michala Benešová, Renata Rusin Dybalska, Lucie Zakopalová, Praha, s. 192–199.
- Kaczmarska Elżbieta, 2014b, Czeskie czasowniki oznaczające stany psychiczne – sposoby ustalania polskich ekwiwalentów na podstawie korpusu równoległego InterCorp, Zbliżenia: językoznawstwo – translatoryka – literaturoznawstwo, Konin 13–14.11. 2013, wykład konferencyjny.
- Kaczmarska Elżbieta, 2015a, W poszukiwaniu znaczenia czasowników wyrażających stany psychiczne. Analiza czeskich czasowników i ich polskich ekwiwalentów – próba implementacji wybranych teorii lingwistycznych (walencja, gramatyka przypadków głębokich, Pattern Grammar, lingwistyka kognitywna), „Prace Filologiczne”, t. LXXVII, s. 131–150.
- Kaczmarska Elżbieta, 2015b, Mít rád czy milovat? O českéj miloši po polsku, [w:] Pojęcia zapisane w języku, red. Krystyna Waszakowa, Marta Falkowska, Warszawa, s. 139–156.
- Kaczmarska Elżbieta, 2016, O dwóch jednostkach leksykalnych będących wykładnikami negatywnych stanów emocjonalnych i ich polskich ekwiwalentach. Analiza na materiale z korpusu równoległego InterCorp, [w:] Polskojęzyczne korpusy równoległe, red. Ewa Gruszczyńska, Agnieszka Leńko-Szymańska, Warszawa, s. 227–248.
- Kaczmarska Elżbieta, 2018, Walencja w przekładzie – stracona czy zachowana? „Prace Filologiczne”, t. LXXII, s. 115–132.
- Kaczmarska Elżbieta, 2019, Metody ustalania ekwiwalentów czasowników wyrażających stany emocjonalne w przekładzie czesko-polskim na materiale z korpusu równoległego InterCorp, Warszawa.
- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, 2013, Między znaczeniem leksykalnym a walencją – próba opracowania metody ekstrakcji ekwiwalentów na podstawie korpusu równoległego, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 48, s. 103–121.
- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, 2014a, Czego nie można wyrazić w języku polskim, czyli o leksykalnych w nim brakach, „Polonica”, t. 34, s. 53–66.
- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, 2014b, Praktyczny przewodnik po korpusie równoległym InterCorp, W: Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich, red. Milena Hebal-Jeziarska, Warszawa, 207–231.
- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, 2015, Niedosłowności w dialogu czesko-polskim. Język trzeciego tysiąclecia VIII: (Nie)dosłowność, Kraków 13–14.03.2014, wykład konferencyjny.
- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, 2018, When a verb does not „mean” a verb – a corpus-based analysis of Czech verbs and their non-verbal equivalents in Polish, Olomouc Linguistic Colloquium (OLINCO), Olomouc 7–9.06.2018, wykład konferencyjny.

- Kaczmarska Elżbieta, Rosen Alexandr, Hana Jirka, Hladká Barbora, 2015, Syntactico-semantic analysis of arguments as a method for establishing equivalents of Czech and Polish verbs expressing mental states, „Prace Filologiczne”, t. LXVII, s. 151–174.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara (red.), 2005, Podstawy językoznawstwa korpusowego, Łódź.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara, 2010, Nowe spojrzenie na przekład: podobieństwo, granice ekwiwalencji i rekonceptualizacja, „Lingwistyka Stosowana”, t. 3, s. 9–13.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara, 2013, Komunikacja i konstruowanie znaczeń w przekładzie. Zbliżenia: językoznawstwo – translatoryka – literaturoznawstwo, Konin 13–14.11. 2013, nieopublikowany wykład konferencyjny.
- Och Franz Josef, Ney Hermann, 2003, A Systematic Comparison of Various Statistical Alignment Models, „Computational Linguistics”, No 29(1), s. 19–51.
- Oliva Karel, 1994, Polsko-český slovník. Díl 1, A–Ó (Tom 1), Praha.
- Oliva Karel, 1995, Polsko-český slovník. Díl 2, P–Ž (Tom 2), Praha.
- Rosen Alexandr, Vavřín Martin, 2014, Korpus InterCorp – čeština, verze 7 z 19. 12. 2014. <http://www.korpus.cz>, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha.
- Rosen Alexandr, Vavřín Martin, 2015, Treq, <http://treq.korpus.cz>, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha.
- Rosen Alexandr, Vavřín Martin, Zasina Adrian Jan, 2017, Korpus InterCorp, verze 10 z 1. 12. 2017, <http://www.korpus.cz>, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha.
- Siatkowski Janusz, Basaj Mieczysław, 2002, Słownik czesko-polski, Warszawa.
- Skoumalová Hana, 2008, Extracting dictionaries from parallel corpora, [w:] Proceedings of The Third Baltic Conference on Human Language Technologies, Kaunas, s. 297–301.
- SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého, red. Bohuslav Havránek i in., zv. 1–4, Praha 1960–1971; vyd. 2, Praha 1989.
- Škrabal Michal, Vavřín Martin, 2017, Databáze překladových ekvivalentů Treq, „Časopis pro moderní filologii”, č. 99 (2), s. 245–260.
- Vavřín Martin, Rosen Alexandr, 2015, Treq, <http://treq.korpus.cz>, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha.
- Zasina Adrian Jan, 2016, Překlad a Korpus. Textová ekvivalence vybraných českých adjektiv, „Studia Filologiczne”, t. 5, s. 25–58.

Streszczenie

Niniejszy artykuł omawia problem przekładu wieloznacznych czeskich czasowników na język polski; szczegółowej analizie poddany jest czasownik *postrádat*. Badanie wykonane na podstawie czeskich oryginałów i ich przekładów na język polski ukazuje, iż w zgromadzonym materiale tłumacze najchętniej wybierali czasownik *brakować* lub leksem *brak* dla wyrażenia treści zawartej w analizowanym czasowniku. Druga część analizy, wykorzystująca polskie oryginały i ich przekład na język czeski, skłania ku przypuszczeniu, iż istnieje pewna reguła pojawiania się czasownika *postrádat* jako tłumaczenia. Czasownik ten pojawia się często w przekładzie tekstu zawierającego w języku polskim prefiks *bez-* lub słowo *bez* (jeśli jednostka w języku polskim jest wielowyrazowa), np. *bezsenowna*, *bez sensu*, *bez przekonania*.

Z ETYMOLOGII SŁOWIAŃSKIEJ

ТАТЬЯНА ШАЛАЕВА

Исследовательский центр ареальной лингвистики

Институт славяноведения

Российская академия наук

Ленинский проспект, 32-А, 119991 Москва

tel.: +7 495 938-17-80

e-mail: koulkuk@gmail.com

ДАРЬЯ ВАЩЕНКО

Отдел славянского языкознания

Институт славяноведения

Российская академия наук

Ленинский проспект, 32-А, 119991 Москва

tel.: +7 495 938-17-80

e-mail: daranis@mail.ru

К ЭТИМОЛОГИИ ПРАСЛАВ. *GRĘDELB 'ОГЛОБЛЯ ПЛУГА'

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: оглобля плуга, дышло, славянская этимология.

SŁOWA KLUCZOWE: grządziel pług, dyszel, etymologia słowiańska.

KEYWORDS: plow-beam, plow, Slavic etymology.

THE SLAVIC ETYMOLOGY OF *GRĘDELB 'PLOW-BEAM'

The paper deals with the etymology of Proto-Slavic *grędelb/*grędělb 'plow-beam' and gives new evidence for its Proto-Germanic origin – from *grindila- 'beam, plow-beam'. This thesis is based on Y. Khelimsky's reconstruction of the Proto-Slavic word as *grędīlb which includes the regular realization of Proto-Slavic *i in Hung. [ĕ] in loanwords from the Slavic languages, cf. Hung. gĕrĕndĕly 'plow-beam'. The Slavic lexical and word-formation data provide additional arguments for the presented etymology.

Об этимологии одного из праславянских названий оглобли плуга, которое традиционно реконструируется как **grędelb/*grędělb*, споры ведутся давно. Часть исследователей считает, что это исконно славянская форма, образованная от **gręda* ‘балка, жердь’ при помощи суффикса **-elb/*-ělb* (ЕСУМ I 608; Sławski ESJP I 365–366; Brückner SEJP 156; Machek ESJČ 188; Skok ERHJ I, 614; Snoj SES 218; ЭССЯ 7: 122–123); в других работах высказывается мысль о ее заимствованном происхождении – из прагерм. **grindila-* ‘балка, жердь, оглобля плуга’ (Bańkowski ESJP I 493; SP VIII 201–202; Pronk-Tiethoff 2013: 105–107) или из его продолжений в отдельных германских языках (Kiparsky 1934: 236–237; Moszyński 1956: 115; Фасмер ЭСРЯ I 467).

Проблематичной является и реконструкция праславянской формы, а именно определение исконного гласного перед **-lb*. В одних работах он толкуется как **e*, поскольку в большинстве славянских языков отмечается его закономерный рефлекс [e] (например, словен. *gredelj*, с.-хорв. *gredelj*, макед. *gredel*, словац. *hriadel*, польск. *grządziel*, русск. диал. *грядель, грядель*) (Kiparsky 1934: 236–237; Moszyński 1956: 115; ЕСУМ I 608; Skok ERHJ I 614; SP VIII 201–202; ЭССЯ 7: 122–123; ОЛА 4: 98–99). С другой стороны, фиксируются формы с [i] в данной позиции (например, укр. *гряділь* (ЕСУМ I 608; ОЛА 4: 98–99), которые говорят о возможном наличии в ней этимологического **ǐ* (Machek ESJČ 188). Допускается также и вариативность **grędelb/*grędělb* (Sławski SEJP I 365). Географическое соотношение форм с [e] и [i] представлено на карте-схеме № 1, где можно видеть локализацию форм с [e] во всех западно- и южнославянских языках, кроме болгарского, а также в отдельных украинских и русских говорах. Однако, по данным словарей, лексема *гредѐл* в болгарском языке также присутствует (БЕР I 278). Лексемы с [i] характерны для украинского языка, центральных и южных говоров польского и для говоров на юге Словени¹.

Представляется, что новый славянский диалектный материал и данные неславянских языков позволяют по-новому взглянуть на данную проблему. А именно кажется полезным обратиться к венгерскому языку, который содержит большое количество славянских заимствований, в частности, в области земледельческой терминологии. Анализируя древнейшие славизмы в венгерском языке и, в том числе, фонетические соответствия между ними и праславянскими лексемами, Е. А. Хелимский отмечал, что

¹ В качестве приложения к статье даются карты-схемы, составленные на основе карт «Общеславянского лингвистического атласа» и «Атласа венгерских диалектов». Карта-схема № 1 выполнена по материалам карты № 33 по вопросу L 565 ‘длинная часть плуга с крючком на конце»; автор – А. Кривицкий (ОЛА 4: 98–99) и карты № 124 ‘ekegerendely’ по вопросу II / 411 [MNVA].

венгерские звуки, близкие к [e], в славянских заимствованиях могут быть продолжениями различных исконных гласных. Так, праслав. *e реализуется в виде открытого [ɛ]: ср. венг. *reték* ‘редька’ из праслав. *redьky, венг. *geréblye* ‘грабли’ из праслав. *greblja (Хелимский 1988: 354, 358)². Праслав. *ě имеет продолжение в долгом [ě]: ср. венг. *děřék* ‘талия, поясница’ из праслав. *drěkь, венг. *ebéd* ‘обед’ из праслав. *obědь, венг. *szomszéd* ‘сосед’ из праслав. *sqsědь (Там же: 349, 354, 356; Хелимский 2000: 453). Закрытый [ĕ] в первом закрытом слоге и в первом слоге, начинающемся в славянском слове с сочетания согласных, является рефлексом праслав. *i: ср. венг. *bělězna* ‘дефект в ткани’ из праслав. *blizna (Хелимский 1988: 356). Звук [ĕ] присутствует в последнем закрытом слоге также в венгерской лексеме *gërendély* ‘оглобля плуга’, заимствованной из славянских языков в праславянскую эпоху, о чем свидетельствует ее фонетический облик, отражающий праслав. *ę как [en] (Хелимский 1988: 348; Benkő EWU 457). Распространение указанной формы в венгерских диалектах в соотношении с ее славянскими соответствиями также представлено на карте-схеме № 1.

Источником заимствования послужила форма, указанная в заглавии статьи, но приведенные праславянско-венгерские фонетические корреляции не позволяют представить ее конечный элемент как **-elb*/**-ĕlb*, но указывают на возможность реконструировать ее как **grędily* (Хелимский 1988: 348). Никем из славистов до Е. А. Хелимского подобное толкование не предлагалось и до сих пор в этимологической литературе никем не упоминается. Если же следовать данной версии, то современные славянские формы с [i] типа укр. *grядиль* можно рассматривать не как содержащие рефлекс праслав. *ĕ или *e, а как отражающие продолжение этимологического *i.

Если сказанное выше верно, то встает вопрос о происхождении в **grędily* форманта **-il-*. Праславянскому словообразованию такой суффикс неизвестен (вопреки (SP VIII, 202)), следовательно, **grędily* не может быть прямым дериватом **gręda*. С другой стороны, в славянских языках отмечается суффикс **-lb*, служащий для образования имен от глаголов с тематическими гласными *ĕ, *a (например, **kovalь* от **kovati*, **smьrdělь* от **smьrděti*) или экспрессивных наименований человека от названий элементов внешности (например, **bordalь* от **borda*, **nogalь* от **noga*) (SP I 105). Таким образом, даже если предположить существование незафиксированного глагола **gręditi*, образованного от **gręda*, то возвести к нему **grędily* при посредстве суффикса **-lb* также невозможно. В результате, как представляется, в рамках данной версии остается только одна возможность этимологизации

² Венгерский материал дается в записи, предложенной Е.А. Хелимским (1988) для графического различия большего числа звуков, чем в стандартной венгерской графике.

праслав. **grędīlь* – как германского заимствования из продолжения прагерм. **grindila-*. Тот факт, что данная форма, скорее всего, была воспринята славянскими диалектами не непосредственно, а в виде своего более позднего континуанта доказывается обычным отражением в них прагерманского **i* в виде **ь*: ср. праслав. **kotьlь* из герм. **katils*, **katilus* ‘котел’ (ЭССЯ 11: 218), праслав. **kъbьlь* из герм. **kubil-* ‘название сосуда’ (ЭССЯ 13: 172), праслав. **osьlь* из гот. *asilus* ‘осел’ (ЭССЯ 36: 91)³. Поэтому есть основания объяснять различие вокализма в формах **grędīlь* и **grędelь* как результат их заимствования из разных германских языков или из одного языка, но в разное время (ср. др.-в.-нем. *grintil*, др.-сакс. *grindil*, *grendil* и ср.-в.-нем. *grintel*, *grindel*, нем. *Grindel* (Pronk-Tiethoff 2013: 106)).

Дополнительным аргументом для высказанного предположения может служить русская диалектная лексема *гряділо* ‘оглобля плуга’ (ср. также русск. диал. новосиб. *гряділо* ‘остов плуга’ (СРНГ 7: 183)). Авторы легенды карты «Общеславянского лингвистического атласа» по вопросу L 565 ‘железная часть плуга с крючком на конце’ реконструируют ее структуру как **grędidlo*⁴, аналогично синонимам **vodidlo* от **voditi* и **pravidlo* от **praviti* (ОЛА 4: 99). Однако именной суффикс *-*dlo* присоединяется исключительно к глагольным основам (SP I 113–114), а, как указывалось выше, глагола **gręditi* в славянских языках не обнаружено. Следовательно, восстанавливать форму **grędidlo* для русск. диал. *гряділо*, кажется, оснований нет. Скорее, ее следует толковать как результат преобразования лексемы *гряділь* (ср. укр. *гряділь* ‘оглобля плуга’, русск. *грядиль* ‘продольный брус у плуга для прикрепления отдельных частей’, см. дополнение 3. диал. амур. *гряділь* ‘деревянный крюк с двумя «рогами»’ (СРНГ 7: 183). Аналогичный переход из мужского рода в средний демонстрирует другое заимствованное название оглобли плуга. Польск. *dyszal*, укр. *дїшель*, блр. *двїшаль* представляют собой заимствования из ср.-в.-нем. *dihsel* (Фасмер ЭСРЯ I 560; Sławski SEJP I 187; ЕСУМ II 80–81; ЭСБМ 3: 176). В восточнославянских языках у данных форм имеются варианты среднего рода (русск. *двїшло*, укр. *дїшло*, блр. *двїшла*), которые, очевидно, появились из исходной формы мужского рода под влиянием синонимов, образованных от других корней (ср. **oje*, **tegvlo*, **kъrtmyslo*, **vodidlo*, **pravidlo*) (Фасмер ЭСРЯ I 560; ЕСУМ II 80–81; ЭСБМ 3: 176; ОЛА 4: 98–99). На фоне приведенных форм изменение русск. диал. *гряділь* в *гряділо* выглядит закономерным.

³ На эту закономерность наше внимание обратил П. Янчулевич, за что выражаем ему живейшую признательность.

⁴ Славянские лексемы приводятся в обобщенной записи, принятой в «Общеславянском лингвистическом атласе» для единообразной подачи различных по фонетическому облику форм. Данная транскрипция не всегда означает их праславянскую древность.

Формы с [e] перед *-lb (словен. *gredelj*, с.-хорв. *gredelj*, макед. *гредел*, словац. *hriadel'*, польск. *grządział*, русск. диал. *грядель*, *грядель*) могут отражать фонетику слова в языке-источнике как было сказано выше. Кроме того, данная лексема могла появиться из первичной *grędilь в результате сближения конечного элемента *-ilь с суффиксом *-elь, который используется как в отглагольных, так и в отыменных образованиях: ср. *kъrpeь 'примитивная обувь из кусков кожи или лыка' от *kъrpa 'кусок кожи', с.-хорв. *brzelj* 'птица стенолаз, *Tichodroma muraria* L.' от *bъrзъ 'быстрый' (SP I 108).

Подобная аналогия стала возможной, поскольку в славянских языках широко распространена лексема *gręda, среди значений которой отмечаются 'палка, жердь', а также 'оглобля плуга' (ЭССЯ 7: 120–122; SP VIII 198–200; ОЛА 4: 98–99). Локализацию *gręda в последнем значении можно видеть на карте-схеме № 2, где она представлена вместе с венг. *gërenda*, имеющей ту же семантику и представляющей собой древнее славянское заимствование⁵.

Распространение в польском, кашубском, хорватском, болгарском и македонском языках говорит о праславянской древности значения 'оглобля плуга' у данной лексемы. О том же свидетельствует заимствованная венгерским языком форма, которая отражает носовой гласный (Хелимский 1988: 348; Benkő EWU 457). К тому же, широкая география славянского слова в венгерском языке свидетельствует о его былом более обширном ареале в славянских языках.

Исконность значения 'оглобля плуга' у праслав. *gręda подтверждается его синонимами с тем же первичным значением 'палка, жердь': ср. *kъrmyslo (ЭССЯ 13: 228–229; ОЛА 4: 98–99), *oglobl'a (ЭССЯ 26: 205–206; ОЛА 4: 98–99), *žbrďь (ОЛА 4: 98–99).

Праслав. *gręda и герм. *grindila- являются родственными образованиями, о чем говорят их иноязычные соответствия: ср. лит. *grindà* 'половая мостовая доска', лат. *grunda* 'кровля, кровельные стропила', др.-исл. *grind* 'рама, решетка, ограда' (ЭССЯ 7: 122 с литературой). Наличие в славянских языках исконого *gręda и германизма **grędilь/*grędelь, имеющих идентичное значение и восходящих к одному индоевропейскому корню, не несет в себе противоречия. Аналогичную историю имеют упомянутый выше польск. *dyszal*, укр. *дишаль*, блр. *дышаль* 'оглобля плуга' – заимствования из ср.-в.-нем. *dihsel* 'дышло'. По сведениям этимологических словарей, данная форма представляет собой продолжение прагерм. *pinhslō, родственного славянскому корню *tęg- (Фасмер ЭСРЯ I 560; Bańkowski ESJP I 319; ЕСУМ II 80–81), дериваты которого в славянских языках также обозначают оглобля плуга: ср. *tęga, *tęgъlo, *potęgъ, *tęžь (ОЛА 4: 98–99).

⁵ Карта-схема № 2 выполнена по материалам тех же карт, что и карта-схема № 1.

Сходное явление можно наблюдать и на примере славянских заимствований в венгерском языке, которые позднее вторично заимствуются в славянские диалекты и существуют в них параллельно с исконными формами. Например, во многих славянских языках фиксируются продолжения праслав. **perlogъ* в значении 'земля, которую не пахали много лет' (ОЛА 4: 80–81). Та же лексема была заимствована венгерским языком и используется в нем в форме *parlag*, которая в том же значении проникла в отдельные говоры словацкого, украинского, сербского и болгарского языков (Там же; Benkő EWU 1120). Аналогичный случай представляет собой праслав. **lopъta* 'мяч', существующая в венгерском языке в форме *labda, lobda*, которая была заимствована словацкими, польскими, украинскими, а также словенскими и хорватскими диалектами и бытует в них вместе с исконно славянским словом (ОЛА 10: 161–164; Benkő EWU 862). Наконец, венг. *gërendëly, gërenda* 'оглобля плуга', соответствующие праслав. **grëdily, *grëda*, заимствовались пограничными с венгерским диалектами словацкого и украинского языков, где также присутствуют продолжения первичных славянских форм (ОЛА 4: 98–99; Dudášová-Kriššáková 2013: 41–47; Benkő EWU 457).

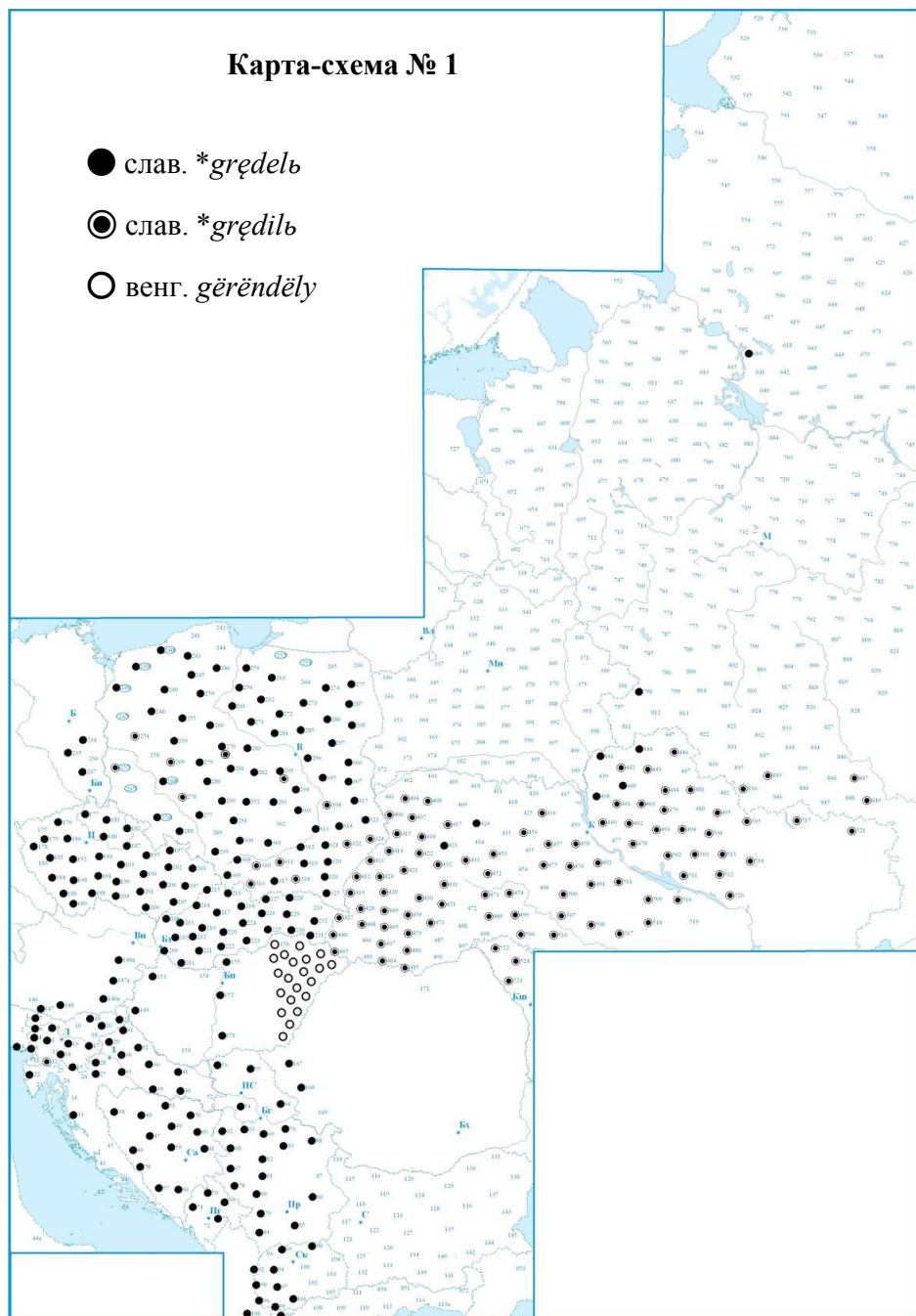
Литература

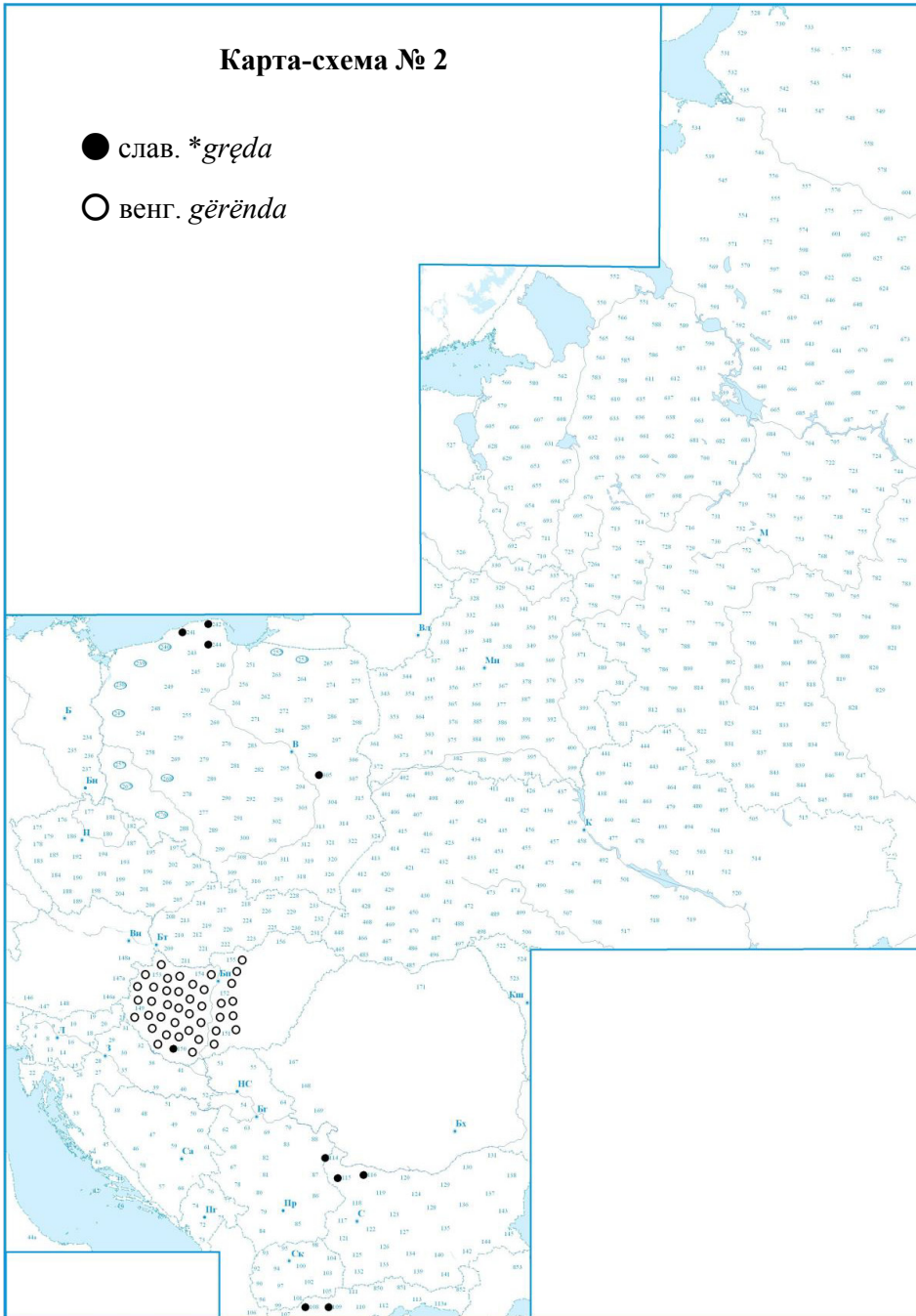
- БЕР – Български етимологичен речник, т. I–, София 1971–.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови, ред. Олександр С. Мельничук, т. I–VII, Київ 1982–2012.
- ОЛА 4 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Сельское хозяйство, вып. 4, Братислава 2012.
- ОЛА 10 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Народные обычаи, вып. 10, Москва 2015.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров, т. 1–, Москва–Ленинград–Санкт-Петербург 1965–.
- Фасмер ЭСРЯ – Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. I–IV, Москва 2003.
- Хелимский Евгений А., 1988, Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии, [в:] Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации, Москва.
- Хелимский Евгений А., 2000, Лексико-семантические раритеты в ранних славянских заимствованиях венгерского языка, [в:] Е.А. Хелимский, Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи, Москва.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, рэд. Генадзь А. Цыхун, т. 1–17, Мінск 1978–2017.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, 1974–, т. 1–, Москва.

- Bańkowski ESJP – Andrzej Bańkowski, Etymologiczny słownik języka polskiego, t. I (A–K), II (L–P), Warszawa 2000; Etymologiczny słownik mowy polskiej, 3, cz. (R), Częstochowa 2014.
- Benkő EWU – Loránd Benkő, Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Bd. 1, Budapest 1993.
- Brückner SEJP – Aleksander Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1985.
- Dudášová-Kriššáková Júlia, 2013, Celokarpatský dialektologický atlas v kontexte karpat-skej lingvistiky, [в:] Jazyk a kultúra na Slovensku. V slovanských a neslovanských súvislostiach, red. Peter Žeňuch, Elena Užeňova, Katarína Žeňuchová, Bratislava.
- Kiparsky Vladimir, 1934, Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen, Helsinki.
- Machek ESJČ – Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1968.
- MNYA – A Magyar nyelvjárások atlasza, 1970, I. rész, térk. 1–192, Budapest.
- Moszyński Kazimierz, 1956, Uwagi do 4. zeszytu „Słownika etymologicznego języka polskiego” Fr. Sławskiego, „Język Polski”, r. XXXVI, z. 2, Kraków.
- Pronk-Tiethoff Saskia, 2013, The Germanic loanwords in Proto-Slavic, Amsterdam–New-York.
- Skok ERHJ – Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Sławski ESJP – Franciszek Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V, Kraków 1952–1983.
- Snoj SES – Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar, Ljubljana 2016.
- SP – Słownik prasłowiański, 1974–, Wrocław etc.

Streszczenie

W artykule poddano analizie etymologię psł. *grędelb/*grędělb 'grządziel' i wskazano nowe argumenty potwierdzające hipotezę o zapożyczeniu wyrazu z pgerm. *grindila- 'belka, żerdź, grządziel'. Za podstawę wyводу przyjęto zaproponowaną przez E. Chelimskiego rekonstrukcję wspomnianego prasłowiańskiego leksemu jako *grędilb, gdzie prasłowiańskie *i jest regularnie odzwierciedlone w zapożyczeniu do języka węgierskiego jako [ë], por. węg. *gërëndély* 'grządziel'. Spostrzeżenia dotyczące leksyki i słowotwórstwa słowiańskiego stanowią dodatkowe przesłanki na korzyść zaproponowanej hipotezy.

LUBOR KRÁLIK

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Panská 26, SK-81101 Bratislava 1

tel. +421 2 5443 1761, +421 2 5443 1762

e-mail: lubor.kralik@juls.savba.sk

SÚVISÍ SLK. *KÁNTRIŤ* S POL. DIAL. *KĘTRZYĆ, KĘTRACŹ*?

KLÚČOVÉ SLOVÁ: slovanské jazyky, slovenský jazyk, poľský jazyk, etymológia, sémantika ‘zabíjať, ničiť’.

SŁOWA KLUCZOWE: języki słowiańskie, język słowacki, język polski, etymologia, semantyka ‘zabijając, niszczyć’.

KEYWORDS: Slavic languages, Slovak language, Polish language, etymology, semantics ‘kill, destroy’.

IS SLOVAK *KÁNTRIŤ* RELATED ETYMOLOGICALLY TO POLISH DIAL. *KĘTRZYĆ, KĘTRACŹ*?

ABSTRACT: Slovak *kántriť* ‘kill, exterminate; ravage, devastate, destroy; cause spiritual suffering’ (first attested in A. Bernolák) has no convincing etymology. V. Machek and F. Sławski compared this word to Polish dial. *kętrać* ‘do something in an indecent, immoral way’, *kętrzyć* ‘commit adultery’ (perhaps related to Kashubian *kątor* ‘toad’; from German *kunter, kunder* ‘monster’?). – In the author’s opinion, *kántriť* is a denominative of Slovak *kántry* pl, older *kántor* sg ‘(in the Roman Catholic church) three days at the beginning of the seasons ordered as days of fast, prayers and repentance, Ember days’ (attested since the 17th century) < Latin *quattuor (tempora)* ‘four seasons’. Originally, *kántriť* was probably an intransitive verb (*‘observe the Ember fast’) from which the

* Príspevok vznikol s podporou Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied (VEGA; projekt č. 2/0136/16). – Použité skratky jazykov a dialektov: bavor. – bavorský, čes. – český, chorv. – chorvátsky, lat. – latin-
ský, lit. – litovský, maď. – maďarský, nem. – nemecký, poľ. – poľský, rak. – rakúsky, rus. – ruský,
slk./slc. – slovenský, sln. – slovinský, srb. – srbský, sthnem. – starohornonemecký, strfr. – stredo-
francúzsky.

reflexive *kántriť sa* was derived (literally ‘«ember» oneself = to afflict, torture, destroy oneself [with {Ember} fasting, i. e. with hunger]’); finally, its transitive correlate *kántriť* ‘destroy, kill, ravage (somebody/something), etc.’ also came into existence. Therefore, as a word created in Slovak, *kántriť* should be separated etymologically from the above-mentioned Polish lexemes; at the same time, the assumption that Polish dial. *skantrzyć* ‘kill, strangle’ was borrowed from Slovak perf. *s-kántriť* (F. Sławski) may be validated.

Slovník súčasného slovenského jazyka (SSSJ II 523) charakterizuje sloveso *kántriť* ako expresívum a uvádza preň tri významy: 1. ‘(čo, koho) (cielene) spôsobiť smrť, zánik, usmrcovať, zabíjať, hubiť’ (porov. v slovníku uvedené exemplifikácie *kántriť myši, obyvateľov kántria choroby* a i.), 2. ‘(čo) spôsobiť veľkú škodu, skazu, pustošiť, ničiť’ (*kántriť životné prostredie* a i.), 3. ‘(koho, čo) spôsobiť duševné utrpenie, vyčerpať’ (*kántri ho neistota* a i.). V citovanom slovníku (op. cit. 524) nachádzame aj reflexívum *kántriť sa* expr. ‘spôsobovať si (cielene) navzájom smrť, zánik, usmrcovať sa, zabíjať sa, hubiť sa’ (*prečo sa ľudia vo vojnách tak kántria*).

Ide o výraz, ktorý je v slovenčine písomne doložený relatívne neskoro. Historický slovník slovenského jazyka (HSSJ) toto sloveso neobsahuje, nachádzame ho až u Antona Bernoláka (II 380: *kantriť* – s krátkym *a* v koreni – ‘kwá-riť’, tam i trpné prídavné *kantréní* ‘kwárení’ a slovesné podstatné meno *Kantréní* ‘Kwárení’). Početné doklady na slovo *kántriť sa* vyskytujú aj v tvorbe slovenských autorov pôsobiacich v 19. stor., ako sú napr. Karol A. Modrány, Bohuslav Nosák-Nezabudov, Jonáš Záborský či Ondrej Seberini¹; nie je nezaujímavé, že toto sloveso sa objavuje aj v textoch slovenských rozprávok, ktoré zozbieral P. Dobšinský – na základe toho možno usudzovať, že bolo i súčasťou ľudového jazyka².

V prospech takéhoto predpokladu svedčí nepochybne aj skutočnosť, že heslo *kántriť* expr. ‘ničiť, nivočiť, zabíjať’ nechýba ani v Slovníku slovenských nárečí (SSN I, 745), ktorý zároveň upozorňuje na celoslovenské územné rozšírenie tejto lexémy (porov. použitie kvalifikátora „csl“ [celoslovenský] v záhlaví príslušnej heslovej state)³.

¹ Príslušné doklady možno získať pomocou vyhľadávacieho rozhrania na stránke digitalizačného projektu Zlatý fond denníka SME, kde sú voľne dostupné texty uvedených autorov.

² K výskytu slova u novších autorov porov. – okrem stránky projektu Zlatý fond denníka SME – i SSJ I 672, SSSJ loco cit.

³ Deriváty od slovesa *kántriť* (dokonavé prefixálne odvodeniny *do-*, *na-*, *po-*, *s-*, *vykántriť* a i.) a ich podrobná filologická dokumentácia by sa mohli stať predmetom samostatnej štúdie; sémanticky sa väčšinou zhodujú s fundujúcim výrazom (k sémanticky disparátnemu *skántriť* vo význame ‘pozberať [obilie] z poľa’ porov. nižšie) a z chronologického hľadiska neumožňujú prehĺbiť jeho datovanie, preto sa im vzhľadom na rozsah príspevku podrobnejšie nevenujeme. – Na tomto mieste upozorníme aspoň na dial. *kántrnica* expr. ‘márnotratná žena’ (SSN I 745: Klenovec, okres Rimavská Sobota), akiste nadväzujúce na *kántriť* ‘ničiť’ v kontextoch typu *skántriť celý majetok*

2. Pokiaľ ide o etymológiu slova *kántriť*, zdá sa, že prvú informáciu etymologického charakteru nachádzame u Miroslava Kálala (1923: 229), ktorý pri heslovom výraze *kantriť* (s krátkym *a*) 'hubiti, pustošiti, mrhati' použil kvalifikátor „maď.“, čo znamená, že tu predpokladal prevzatie maďarského pôvodu; Luciano Rocchi (1999–2010) však toto slovo neuvádza.

Výrazu *kántriť* venoval samostatné heslo V. Machek v 1. vydaní svojho etymologického slovníka: „*kántriť* slc.: hubiti, pustošiti. Pd. [pol. dial. – Ł. K.] *kātrac* = *kętrzyć* hloupě dělati, *skantrzyć* zabíti a j. Původ nejasný“ (Machek 1957: 191)⁴. Z citovanej formulácie zároveň vyplýva, že autor pre tento výraz nepredkladá ďalšie inoslovanské paralely.

O slk. *kántriť* sa zmieňuje aj F. Sławski (SEJP II 129–130 s. v. *kętrzyć*), ktorý uvádza toto sloveso ako možnú paralelu pre pol. dial. *kętrzyć* 'cudzožylc', *kętrać* 'sprošnie, wszetecznie czynić', pričom zároveň vyslovuje predpoklad, že dokonavé slk. *skántriť* mohlo byť prevzaté do poľských nárečí („stąd chyba pożyczone nasze znane na Podhalu i w Beskidach *skantrzyć* 'zabić, zadławić'“). F. Sławski zároveň upozorňuje, že uvedené poľské dialektizmy sú doložené len z kašubskej oblasti („w innych dialektach nie spotykane; w stpol. nie zaświadczone“); azda i preto odmieta predpoklad A. Brücknera o genetickej súvislosti poľských výrazov s lit. *kęsti*, *kenčiu* 'trpieć'⁵, pričom za pravdepodobnejší („bardziej przekonująco“) považuje názor J. Karłowicza, že citované poľské nárečové slovesá súvisia s kašubským *kątor* 'ropucha', vysvetľovaným ako prevzatie zo staršieho nem. *kunter*, *kunder* 'obluda, príšera, netvor'⁶.

3. Nadväzujúc na úvahy F. Sławského, možno si položiť otázku, či by sa o etymologickom východisku v podobe už zmieneného nem. *kunter*, *kunder* nedalo uvažovať aj v prípade slk. *kántriť*. Zdá sa, že zo sémantického hľadiska nemusí byť takáto interpretácia (predpokladajúca asociáciu 'obluda, netvor' ~ 'zabíjať, hubiť, ničiť') celkom nepredstaviteľná⁷, problematickejší je podľa nášho názoru formálny aspekt naznačeného výkladu.

(KSSJ 668 s. v. *skántriť*). O dial. *kántrivnica* 'vyšitá stužka, ktorú si dievky dávali pod hlavnicu, aby vo sne videli svojho budúceho manžela' porov. nižšie (pozn. č. 16).

⁴ V 2. vydaní Machkovho slovníka (Machek 1968) už takéto heslo nenachádzame, z čoho možno usudzovať, že i sloveso *kántriť* je „výraz, který žije jedině na Slovensku a nemá v českých zemích obdoby nebo odvozeniny“ (op. cit. 7), a preto príslušná heslová stať nebola zaradená do 2. vydania Machkovho diela, koncipovaného už len ako etymologický slovník češtiny. – Porov. i heslá *kantriť*, *skántriť* u Fr. Št. Kotta (Kott online s. vv.), obsahujúce kvalifikátor „Slov.“, ktorým sa signalizuje výskyt uvedených slov na Slovensku.

⁵ K etymologickej problematike litovského výrazu porov. novšie LKEŽDB s. v. *kęsti*, *kenčiu*.

⁶ O kašubskom lexikálnom materiáli porov. novšie SEK III 36 (s. v. *kątrac sq*), 83–84 (s. v. *kątor*).

⁷ Porov. i použitie nem. *kunter* vo vzťahu k rôznym škodlivým zvieratám („auch noch von schädlichem gehtier“ – DWB loco cit., význam č. 2.d.β.).

Bolo by azda možné predpokladať, že slovenčina prevzala nemecký výraz v jeho variantnej forme *konter* (porov. DWB online s. v. *kunter*, *kunder*: „nebenform *konter*“); takéto slk. **konter* ‘obluda ap.’ sa mohlo stať slovotvorným východiskom pre vznik odvodeniny **kontriť* ‘správať sa ako obluda; zabíjať, ničiť ap.’⁸ s frekventatívom, resp. iteratívom **kántrať* ‘zabíjať ap.’⁹, ku ktorému mohlo byť dodatočne utvorené i variantné (s)*kántriť*. Nedostatkem takejto konštrukcie je nepochybne jej celková hypotetickosť, resp. nedoloženosť jednotlivých článkov predpokladaného lexikálneho reťazca.

4. V kontexte úvah o etymológii slk. *kántriť* však možno upozorniť na formálnu blízkosť – konkrétne na slovníkové či „abecedné“ susedstvo¹⁰ – tohto slovesa a substantíva *kántry* pomn. ‘(v rímskokatolíckej cirkvi) trojdňový čas pôstu, modlitieb a pokánia v štyroch ročných obdobiach’ (SSJ II 524), ktorého najstarší písomný doklad pochádza z 18. stor.: *czech každé kantri mssy da služity* (Šaštín 1764; HSSJ II 23 s. v. *kánter*). Z hľadiska pôvodu ide o plurálový tvar substantíva, ktorého forma sa v HSSJ standardizuje ako *kánter* (s variantom *kántor*) a ktoré je v zmienenom význame¹¹ doložené už v rukopisnej pamiatke *Cantus et orationes* (17. stor.): *mame w czas cantru skromne ziwy bity*.

Konečným etymologickým východiskom výrazu je lat. *quattuor* (*tempora*), t. j. ‘štyri (obdobia)’ (porov. už Matzenauer 1870: 193; Machek 1957: 191)¹²; formu

⁸ Išlo by o desubstantívne sloveso dnešného konjugačného typu *robiť*, *robím* (z diachrónneho hľadiska IV. slovesná trieda) so slovotvorným významom „byť tým alebo správať sa tak ako to, čo sa pomenúva základným substantívom“ (MSJ 456). – O slovanských desubstantívnych slovesách na *-iti porov. i Slawski (2011: 27).

⁹ O starých slovanských imperfektívach, resp. iteratívach na *-ati (s možným predĺžením koreňového vokálu) porov. Slawski (2011: 15); k fungovaniu príslušného morfonologického modelu v prípade zjavne mladších slovesných formácií porov. i staršie slk. *dokánčať* ‘dokončovať’ ako imperfektívum k *dokončiť* (HSSJ I 280 s. v. *dokončiť*).

¹⁰ Plne súhlasíme s názorom, podľa ktorého „для серьезной этимологии нужно не „алфавитное“ соседство, от этимолога требуется широкий горизонт и умение сквозь внешнее подобие увидеть подлинную природу“ (Trubačov 2003: 243); požadovaná schopnosť etymológa je však nepochybne dôležitá aj pre adekvátnu interpretáciu vzájomného vzťahu výrazov nachádzajúcich sa práve v špecifickom „abecednom“ susedstve.

¹¹ Podľa údajov HSSJ mal uvedený výraz v staršej slovenčine aj významy ‘štvrtročné obdobie, štvrtrok’ a ‘štvrtročne odvádzaný poddanský poplatok’, v oboch prípadoch doložené už od 17. stor. – Zo slovenských nárečí je substantívum *kántry* známe v troch významoch (porov. SSN I 745): 1. ‘pôstne dni predpísané cirkvou’ (s celoslovenským rozšírením), 2. ‘druh cirkevného poplatku’ (doložené v gemerských nárečiach) a 3. ‘stav, keď niekto nemôže jesť, piť (napr. od hnevu)’ (žartovné: *No čo ti zaz je? Čo máš, kántri?!* – Chochoľná, okres Trenčín; *Pala tuším kolera bere, zaz má kantri* – Bzince pod Javorinou, okres Nové Mesto nad Váhom).

¹² Rovnaké etymologické východisko má aj chorv. *kvātre* ‘post što biva četiri puta na godinu’ (Skok ERHJ II 252), sln. *kvatre*, *kvātri* ‘id.’ (Bezljaj II 116), ako aj poľ. dial. *kantopory* ‘suchedni’ (SGPK II 303) či nem. *Quatember* (< *quaterember*) ‘die nach alter päpstlicher anordnung zur weihe der priester bestimmte woche (am anfrage jedes kirchlichen vierteljahrs), in welcher nebst

slovenského výrazu mohlo ovplyvniť maď. *kántor-böjt* ‘kántrový pôst’, v staršom jazyku i *kántor* ‘štvrtročné obdobie’ (doložené od r. 1508), prevzaté z rovnakého latinského zdroja (porov. MNyTESz II 351 s. v. *kántorböjt*; EWUng I 683 s. v. *kántorböjt*; Rocchi I 139 s. v. *kánter*)¹³.

Uvažujúc o možnosti etymologickej súvislosti výrazov *kántriť* a *kántry* (resp. staršie *kántor*, *kánter*), dospievame k záveru, že *kántriť* môže byť odvodenina od *kántry*, zaraditeľná medzi desubstantívne slovesá dnešného konjugačného typu *robiť*, „ktorými sa vyjadrujú deje vyplývajúce z podstaty veci pomenovanej základným substantívom“ (MSJ 457) – východiskový význam slovesa by v takom prípade bolo možné rekonštruovať azda ako *‘zachovávať pôst predpísaný počas kántrových dní’.

Na základe sémantiky ‘zachovávať (kántrový) pôst’ mohol vzniknúť aj význam ‘hladovať’ – k príslušnému sémantickému posunu porov. i slk. *postiť sa* ‘zachovávať pôst, zdržovať sa jedla, nejeseť; hladovať’ (SSJ III 326), *vypostiť sa* ‘pôstom al[ebo] nedostatkom jedla stať sa hladným, vyhladnúť, vylačnieť’ (SSJ V 272), čes. *vypostiti* ‘postem, nedostatkom jídla učiniti lačným, vyhladoviti někoho’, *vypostiti se* ‘postem, nedostatkem jídla se státi hladovým’ (PSJČ VII 325), poľ. *wyposzczony* ‘taki, który długo pościł i jest wygłodzony’ (SJP online s. v.) a i.

Sémantika ‘zachovávať pôst, postiť sa’, resp. blízka sémantika ‘hladovať’ – t. j. v oboch prípadoch ‘neprijímať potravu (v dostatočnom, resp. potrebnom

dem freitag und samstag auch der mittwoch strenggebotener fasttag war; sodann diese viertel-jährliche fastenzeit, im bürgerlichen und geschäftlichen leben ein vierteljahr überhaupt, ein quartal’ (DWB online s. v. *Quatember*); podľa nemčiny asi aj čes. *kvatembr* ‘půst čtvera suchých dnů’ (PSJČ II 472).

¹³ Lat. *quattuor (tempora)* bolo prevzaté do maďarčiny v podobe *kántor* pravdepodobne v dôsledku zblíženia s etymologicky nesúvisiacim maď. *kántor* ‘cirkevný spevák’ (doložené od r. 1314 – porov. MNyTESz II 351 s. v. *kántor*; EWUng I 683 s. v. *kántor*), ktorého východiskom je lat. *cantor* ako nomen agentis od lat. *canere* ‘spievať’; odtiaľ i slk. *kantor*, vo význame ‘kantor a organista v kostole, vedúci kostolného zboru, kt[orý] často pôsobil aj ako učiteľ’ doložené od r. 1586 (porov. HSSJ II 23; k ďalším významom pozri SSSJ II 523). – Výraz *kántore* pl. ‘postovi kvatre’ nachádzame aj v slovníku J. Mikalju (Blago jezika slovinskoga..., 1649): „Mikalja dürfte das Wort während seines mehrjährigen Aufenthaltes in Südungarn (Temesvár) gehört haben“ (Hadrovics 1985: 291 s. v. *kantore*). – HSSJ štandardizuje formu príslušného heslového výrazu v podobe *kánter* (porov. vyššie), z etymologických príčin by tu však zrejme bola vhodnejšia štandardizácia *kántor*. Na základe foriem *kántry* pl., *kántrový* možno predpokladať, že uvedené substantívum malo skloňovanie *kántor* – gen. sg. *kántral*-u, dat. sg. *kántru* ap. (okrem už citovaného dokladu *mame w czas cantru skromne ziywy bity* porov. i *w kantru swatogirskem, swatoganskem, swatomichalskem, wianocznem* [vo význame ‘štvrtročné obdobie, štvrtrok’], Orava 1618; HSSJ loco cit.), t. j. s alternáciou *o/Ø*, napodobňujúcou stav vo výrazoch s príslušnými reflexmi jerových vokálov v silnej, resp. slabšej pozícii. Forma *kánter* mohla vzniknúť pod vplyvom prípadov typu dial. *veter*, *brater*, *kmoter*, *loter* (s vkladným *e*) – gen. sg. *vetra*, *bratra*, *kmotra*, *lotra* ap., napodobňujúcich výrazy s jerovými striednicami *e/Ø* (porov. Stanislav 1967: 396 n.).

množstve ap.)’ – mohla takisto poslúžiť ako základ pre vznik významu ‘zbavovať síl, oslabovať, vyčerpávať ap.’; porov. i vyššie citované čes. *vypostiti* v kontextoch typu *nasyť české duše, vypoštěné Vídní* ‘zbavené síl’ (PSJČ loco cit.), poľ. *wypościć się* vo význame ‘wycieńczyć się, wynędzić się’ (SW VII 980), srb.-chorv. *ispòstiti se* ‘svršiti post; istrošiti se postom’, *ispošten* ‘istrošen postom (o tijelu)’ (RJA III 941), rus. *испо́ститься, испна́щиваться* ‘истомляться постомъ, изнуряться воздержаньемъ отъ пищи’ (Dař II 132), sthnem. *irfastên* ‘sich durch übermäßiges Fasten erschöpfen, schwächen, conficere’ (EWAhd III 85), nem. *sich abfasten* ‘jejunio macerari, durch langes fasten entkräften’ (DWB online s. v. *abfasten*), strfr. *adjeuner* ‘affaiblir par des jeûnes (le corps)’ (FEW online s. v. *jējūnare*) a i.

Takýto sémantický posun mohol nastať aj v prípade slovesa *kántriť*. Znamenalo by to, že na základe predpokladaného východiskového **kántriť* ‘zachovávať pôst predpísaný počas kántrových dní’ (nezvratné sloveso¹⁴) vzniklo zvrtné *kántriť sa* ‘vyčerpávať seba samého (kántrovým) pôstom; ničiť sa¹⁵, ku ktorému bol dodatočne utvorený nezvratný tranzitívny pendant *kántriť* (niekoho/niečo) s významami, aké podľa nášho názoru v značnej miere reflektujú sémantiku nezvratného slovesa *ničiť* ‘1. spôsobovať veľkú škodu, skazu, silne poškodzovať, narúšať fungovanie niečoho al[ebo] privádzať do neupotrebitelného stavu, kaziť, znehodnocovať niečo, devastovať; 2. zbavovať niekoho duševných al[ebo] telesných síl, oslabovať, vyčerpávať, trápiť, sužovať; 3. spôsobovať zánik, koniec existencie niekoho, niečoho, (fyzicky) likvidovať; 4. rušivo zasahovať do niečoho, nepriaznivo pôsobiť na niečo, kaziť, narúšať’ (SSSJ III 1003) – porov. možné paralelné použitie typu *kántriť/ničiť myši, obyvateľov kántria/ničia choroby, kántriť/ničiť životné prostredie, kántri/ničí ho neistota* ap.¹⁶

¹⁴ K predpokladanej nereflexívnosti porov. slk. *postiť* ako regionálny variant („kraj.“, t. j. krajové slovo) reflexíva *postiť sa* ‘zachovávať pôst’ (SSJ III 326 s. v. *postiť sa*).

¹⁵ Vo význame ‘2. spôsobovať si veľkú ujmu, duševne al[ebo] telesne sa oslabovať, vyčerpávať, trápiť sa, sužovať sa’ (SSSJ III 1003).

¹⁶ V kontexte úvah o sémantike slovesa *kántriť* si nepochybne zaslúži pozornosť jeho prefixálny derivát *skántriť* vo význame ‘pozberať (obilie) z poľa’ (porov. Palkowitsch II 2827: „Zkántrjm... [kldijm 2]“; v nadväznosti na neho i Kott online s. v.: „Zkántriti = skliditi [zboží]“, ako aj Kálal 1923: 607 s. v. *skántriť*, význam ‘1. zkliditi z pole’, s odvolaním sa na J. Palkoviča a J. Kollára). Vznik takéhoto významu možno azda objasniť napodobnením sémantiky slovesa *kosiť*, ktoré má okrem primárneho „poľnohospodárskeho“ významu (*kosiť trávu, jačmeň, líuku* ap.) aj sekundárny význam typu ‘hubiť, ničiť, vlastný slovesu *kántriť* – porov. *smrť, choroba kosí* (SSJ I 751 s. v. *kosiť*: „o hromadnom umieraní ľudí“), *gulky kosia* ‘hromadne usmrčujú’ (loco cit.), *smrť/zubatá kosila* ‘ľudia umierali vo veľkom množstve’ (SSSJ II 754 s. v. *kosiť*); porov. už doklad *basiliskus swim gedowitim popatrenim wsecko kosi a morduge* ‘usmrčuje’ (rukopisná pamiatka Sermones Jasov 1777; HSSJ II 111 s. v. *kosiť*). Takisto azda nemožno celkom vylúčiť, že význam ‘hubiť, ničiť’ sa v slovese *kosiť* (pôvodne ‘narábať kosou’ ako denominatívum od *kosa*; zrejme už psl. **kositi* – ESSJa XI 142 s. v. **kositi* I) mohol vyvinúť aj pod vplyvom personifikovaného obrazu smrti, známeho v slovenskej ľudovej kultúre: „Najmladšou a najrozšírejšou predstavou Smrti je kostlivec s kosou,

5. Z uvedeného vyplýva, že v prípade slk. *kántriť* ide zrejme o výraz, ktorý vznikol až v rámci interného slovenského jazykového vývinu; ide teda o slovenskú lexikálnu inováciu, pre ktorú sa nám zatiaľ nepodarilo nájsť paralely v iných slovanských jazykoch. Genetické usúvzťažňovanie slovenského výrazu s poľ. dial. *kętrzyć, kętrać* považujeme za málo pravdepodobné; prezentovaná etymologická interpretácia môže zároveň svedčiť v prospech predpokladu o slovenskej proveniencii poľ. dial. *skantrzyć*.

Bibliografia

- Bernolák Anton, 1825–1827, Slowár Slowenski Češko-Latínsko-Ňemecko-Uherski seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum, vol. I–VI, Budaë.
- Bezljaj France, 1977–2007, Etimološki slovar slovenskega jezika, t. I–V, Ljubljana.
- Chorváthová Ľubica, Smrť. In: Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru – elektronická encyklopédia, online: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/smrť/> [citované 21.10.2018].
- Daľ Vladimír, 1903–1909, Tolkovij slovarь živogo velikoruskago jazyka, t. I–IV (3-je, ispravlennoje i značitelno dopolnennoje izd.), S.-Peterburg–Moskva.
- Duden online – Wörterbuch Duden online, online: <https://www.duden.de/woerterbuch> [citované 21.10.2018].

často na koni. Sprostredkovali ju z kresťanského umenia stredoveké nástenné maľby a kníhtlač“ (Chorváthová online). – Nie je jasné, či k derivátom od *kántriť* patrí aj dial. *kántróvnica* ‘vyšitá stužka, ktorú si dievky dávali pod hlavnicu, aby vo sne videli svojho budúceho manžela’ (SSN I 745: Rybany, okres Bánovce nad Bebravou); v nadväznosti na sémantiku ‘zachovávať (kántrový) pôst’, predpokladaný pre sloveso *kántriť* ako možné slovotvorné východisko substantíva *kántróvnica*, by sa tu azda dalo uvažovať o situácii rituálneho využitia pôstu: „Pôst... sa prijímal aj za... získanie dobrého muža. Býval súčasťou magických praktík, najmä pri veštení a čarovaní“ (Feglová online). Zdá sa však, že uvedené slovo možno usúvzťažniť aj so slk. dial. *kantrllík* ‘farebnej stužke podobná čipka na výrobu ľudového odevu’ (*Kantrllíki boli šelijakej farbi* – Návojovce, okres Topoľčany; SSN loco cit., s. v. *kantrdlík*), ktorého východiskom je podľa nášho názoru nem. dial. **Kanterl* ako sufixálna odvodenina (k sufixu porov. bavor.-rak. nem. *Sack-erl* ‘Beutel, Tüte’, rak. nem. *Fleck-erl* ‘kleiner Fleck’, rak. nem. *Weib-erl* hrub. ‘Frau’ ap.; Duden online s. vv.) od nem. *Kante* ‘1. hrot, špic, okraj; 2. ozdobný okraj so zubatými čipkami (von zacken oder ‘spitzen’ als schmuck... franz[ösisch] *dentelles*...)’ (DWB online s. v. *Kante*). Predpokladané nem. dial. **Kanterl* ‘čipka’ sa stalo východiskom nielen pre slk. dial. *kantrllík* ako označenie čipky (porov. vyššie; rekonštrukcia formy príslušného heslového výrazu v SSN v podobe *kantrdlík* nie je adekvátna, keďže zdvojené *ll* tu nie je výsledkom asimilácie typu *jedla* > *jella*, *padla* > *palla* ap., známej zo západoslovenských nárečí, Stanislav 1967: 358–359), ale pravdepodobne aj pre nedoložené **kántr* (so zjednodušením pôvodného *-rl* ako hláskového zakončenia netypického pre slovenčinu), resp. **kántra* ‘čipka’ (femininum zakončené na *-a* analogicky podľa *čipka*): od neho mohlo byť ďalej odvodené adjektívum **kántrový*, použité v spojení typu **kántrová stužka* ‘podobná čipke’, ktoré sa stalo základom pre vznik odvodeniny *kántróvnica*, označujúcej vyšitú stužku používanú pri špecifickej príležitosti (porov. vyššie).

- DWB online – Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet, online: <http://dwb.uni-trier.de/de/> [citované 21.09.2018].
- ESSJa – Etimologičeskij slovar slavianskich jazykov. Praslavianskij lexičeskij fond, Moskva 1974–.
- EWAhd – Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen, Göttingen 1988–.
- EWUng – Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Bd. I–III, Budapest 1992–1997.
- Feglová Viera, Pôst, [in:] Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru – elektronická encyklopédia, online: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/post/> [citované 21.09.2018].
- FEW online – Französisches etymologisches Wörterbuch de Walther von Wartburg, online: <https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/index.php/site/rechercheAvancee> [citované 21.09.2018].
- Hadrovics László, 1985, Ungarische Elemente im Serbokroatischen, Köln–Wien.
- HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka, zv. I–VII, Bratislava 1991–2008.
- Káral Miroslav, 1923, Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (Slovensko-český differenciálny), Banská Bystrica.
- Kott online – Česko-německý slovník Fr. Št. Kotta, online: <http://kott.ujc.cas.cz/> [citované 21.09.2018].
- KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka (4., doplnené a upravené vyd.), Bratislava 2003.
- LKEŽDB – Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė, online: <http://etimologija.baltexus.lt/> [citované 21.09.2018].
- Machek Václav, 1957, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha.
- Machek Václav, 1968, Etymologický slovník jazyka českého, Praha.
- Matzenauer Antonín, 1870, Cizí slova ve slovanských řečech, Brno.
- MNyTESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, köt. I–IV, Budapest 1967–1984.
- MSJ – Morfológia slovenského jazyka, Bratislava 1966.
- Palkowitsch Georg, 1820–1821, Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch, mit Beyfügung der den Slowaken und Mähren eigenen Ausdrücke..., Bd. I–II, Prag–Preßburg.
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého, sv. I–IX, Praha 1935–1957.
- RJA – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- Rocchi Luciano, 1999–2010, Hungarian Loanwords in the Slovak Language, vol. I–III, Trieste.
- SEJP – Franciszek Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V [A–Ł], Kraków 1952–1982.
- SEK – Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska, Słownik etymologiczny kaszubszczyzny, t. I–VI, Warszawa 1994–2010.
- SGPK – Jan Karłowicz, Słownik gwar polskich, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SJP online – Słownik języka polskiego, online: <https://sjp.pwn.pl/> [citované 21.09.2018].
- Skok Petar, 1971–1974, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. 1–4, Zagreb.
- Sławski Franciszek, 2011, Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska, Kraków.
- SSJ – Slovník slovenského jazyka, sv. I–VI, Bratislava 1959–1968.
- SSN – Slovník slovenských nárečí, Bratislava 1994–.

- SSSJ – Slovník súčasného slovenského jazyka, Bratislava 2006–.
- Stanislav Ján, 1967, Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie (3., doplnené vyd.), Bratislava.
- SW – Słownik języka polskiego, red. Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- Trubačov, Oleg Nikolajevič, 2003, Etnogenez i kultura drevnejšich slavian. Lingvističeskije issledovanija (izd. 2-e, dopolnennoje), Moskva.
- Zlatý fond denníka SME, online: <https://zlatyfond.sme.sk/> [citované 21.09.2018].

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony etymologii słowackiego czasownika *kántrít* ‘zabijać; niszczyć; spowodować cierpienie psychiczne’, zestawianego (V. Machek, F. Sławski) z polskim dial. *kętrzyć* ‘cudzołożyć’, *kętrać* ‘sprośnie, wszetecznie czynić’. Zdaniem autora wyraz słowacki jest derywatem od słowackiego *kántry* plt ‘(w tradycji Kościoła rzymskokatolickiego) suche dni, dni kwartalne’ < łac. *quattuor (tempora)*; *kántrít* mogło być pierwotnie verbum intransitivum ze znaczeniem *‘zachowywać post suchedniowy’ – stąd chyba reflexivum *kántrít sa* ‘umartwiać się (postem suchedniowym)’ (> ‘tracić siły itd.; niszczyć się’) i, w końcu, transitivum *kántrít* ‘niszczyć, zabijać itd.’.

ХРИСТИНА ДЕЙКОВА

Секция за българска етимология

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17

1113 София

tel. +359 2 979 29 73

e-mail: hristina.deykova@gmail.com

КЪМ БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИКОВИ КОНТАКТИ. ПРОИЗХОД НА НЯКОЛКО БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТНИ ДУМИ

КЛЮЧОВИ ДУМИ: диалектна лексика, етимология, балкански езикови контакти.

SŁOWA KLUCZOWE: leksyka gwarowa, etymologia, bałkańskie kontakty językowe.

KEYWORDS: dialectal lexis, etymology, Balkan language contacts.

TOWARDS THE BALKAN LANGUAGE CONTACTS. THE ORIGIN OF SEVERAL BULGARIAN DIALECTAL WORDS

ABSTRACT: The article specifies and corrects the etymologies of several Bulgarian dialectal words borrowed from Turkish and Greek that exemplify the difficulties in etymologizing Balkan borrowings penetrating via language contact between the Bulgarian language and the neighboring Balkan languages. The connection of *фомули* and *футул* ‘a carved trunk through which water runs out of a spring or a well’ with *футия* ‘a kind of cask, barrel’ proposed in the *Bulgarian Etymological Dictionary* (BED) is rejected and these words are related to *хотул* and *хутул* with the same meaning, which come from Turkish dialectal *hotul* with the same meaning. The explanations of *футия* and *фучия* ‘a kind of cask, barrel’ in the BED are specified. The connection of *харак* ‘ruler’ with *харак* (with variants) ‘bean wrapping rod’ proposed by M. Filipova-Bayrova and Ch. Tzitzilis who derive these homonyms from the Greek *χαράκι* ‘straight line’ is also rejected with the assumption that the first one comes from the Greek *χαράκι* ‘straight line’, whereas the second comes from the Turkish dialectal *harak* ‘a truncated tree branch’.

Българската диалектна лексика съхранява много старинни славянски и субстратни думи и едновременно с това изобилства със заемки от съседните балкански езици, прониквали в резултат на дългогодишни и интензивни контакти на българския език със съседните балкански езици (гръцки, турски, румънски, албански). Поради многостранните и разнопосочни взаимовлияния на Балканите при етимологизирането на балкански заемки в българския език понякога възникват трудности при идентифицирането на съответния контактен език¹, респ. контактни езици (при посредничество). Много по-често обаче трудностите са свързани с точното установяване на изходната форма (или на контактната структура според Мейлхамър), тъй като при балканските заемки в българските говори обикновено става въпрос за непосредствен езиков контакт на диалектно равнище. Проблемите са свързани, от една страна, с фрагментарност или липса на диалектен материал от езика източник, евентуално и от езика посредник, а от друга страна, с необходимостта да се отчитат различни звукови и/или семантични промени, които заетата дума претърпява на българска диалектна почва. Не са редки и случаите, когато думата търпи промени още на чужда диалектна почва в езика източник и ако тези промени не са засвидетелствани, това е много трудно да се установи.

Тук ще се спрем на произхода на няколко диалектни думи, които са получили свое етимологично тълкувание в *Българския етимологичен речник* (БЕР) и в други източници, но по наше мнение това тълкувание се нуждае от прецизиране и/или коригиране.

В БЕР 8: 819, е включена думата **фотули** мн.ч. в пример: ...много извори (кайнаци), над които поставяли фотули (като кошове на пчели), за да не се събарят... (Потур, Сев. Добруджа)², за обяснението на която е препратено към *футул*. Диал. **футул** 'широк издълбан дъбов или буков дънер, сложен на извор, за да тече водата през него, или на устието на кладенец, за да се налива вода през него' (Геров), 'покрит с плочи извор' (Бракница, Поповско), 'плитък кладенец' (Садина, Поповско), 'дървена цилиндрична ограда на кладенец' (Съдиево, Сливенско) и вариантът **футулъ** 'кух дънер на дъб, който се поставя на устието на кладенец' (Котел) са обяснени като вариант на *футия* и са сравнени със сродните *фотул(и)*, *хотул*, *хутул* (вж. БЕР 8: 866).

¹ Основните параметри на дефинираната неотдавна от Мейлхамър *контактна етимология* са: *контактен сценарий*, *контактен език* и *контактна структура* (вж. по-подробно Дейкова 2016).

² Диалектните думи тук и по-долу, които не са ексцерпирани от Геров, са извлечени от Диалектния архив в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език.

От своя страна диал. **футѝя** ‘вид каца с тясно дъно и широко устие за пренасяне в нея на нещо с кон’ (Геров), ‘малка съдина с елипсовидно дъно, пригодена за носене на гръб’ (Вакарелски, Етнография), ‘дървен съд с дръжка за носене грозде при гроздобер’ (Тръстеник, Плевенско), ‘дървен кош за бране на грозде’ (Котел; Сливен; Русаля, Великотърновско; Гостилица, Дряновско), ‘каче с елипсовидно дъно, по-малко от елипсовидния отвор, за събиране на грозде и други плодове за вино и ракия’ (Кюстендилско), ‘дървен съд с обръчи за джибри’ (Жеравна, Сливенско), ‘съд, в който се прави ракия’ (Бериево, Севлиево, Ново село, Троянско), **футѝйъ** ‘каца с широка уста и тясно дъно, служи за хладилник при дестилация на ракия’ (Кръвеник, Севлиево), **футѝъ** ‘каца, която служи за охлаждане на спиртните пари при варене на ракия’ (Троян), **футѝи** мн. ч. ‘дървени бъчварски съдове с широки устия и тесни дъна, които се товарят на коне или мулета за пренасяне на грозде и други плодове’ (Брусен, Тетевенско; Котел), ‘носилки, на които се изсипва гроздето от кошниците’ (Добруджа, Бобошево) са изведени от тур. *futa, fota* ‘вид бъчва за вино’ и са сравнени със сродните според автора *футѝль*, *фучѝя*, *вучѝя*, *хутѝя* (вж. БЕР 8: 866). При това обяснение би могло да се добави, както това е направено при *фучѝя* (вж. БЕР 8: 866), че тур. *fota*, остар. *futa* е от гр. $\beta\omicron\upsilon\tau\alpha$ ‘малка вана’, което пък се отнася към гр. (визант.) $\beta\omicron\upsilon\tau\tau\iota\varsigma$ ‘каца, варел’, а то на свой ред е заето или сродно с къснолат. *büttis* (вж. Kahane, Tietze 1958: 496; Eren 1999: 147; Grannes, Rå Hauge, Süleymanoğlu 2002: 265). С други думи отново става въпрос за турско посредничество при заемането на гръцка дума. Привеждането на изходната гръцка форма би обяснило и свързването на *футѝя* с *фучѝя*, които освен че имат еднакви или близки значения в говорите се извеждат от сродни гръцки етимони. Срв. обяснението в БЕР: „**фучѝя** ‘вид каца с тясно дъно и широко устие за пренасяне в нея на нещо с кон’ (Геров), ‘каца за зеле; бъчва за носене на вода’ (Девесилица, Крумовградско), ‘бъчва; пълен човек, обикн. жена’ (Смолянско, Петково, Ардинско), ‘кръгла бъчва’ (Тетовско), ‘дълго буренце за ракия’ (Ново село, Видинско), **фучѝйе** ‘каца за зеле’ (Тихомир, Егрек, Крумовградско), **фъчѝе** ‘дървено буре за вино; каца за зеле’ (Стрижба, Крумовградско). – Произв.: *фучиджѝя* ‘бъчвар’ (Ряхово, Русенско, Попина, Силистренско), *фучиджѝйъ* гребенският говор в Силистренско, *фучаджѝя* (Яворово, Асеновградско), *фучеджѝе* ‘бъчвар’ (Яворово, Добралък, Павелско, Асеновградско) (тур. *fiçici*), *учиджѝя* (Кривня, Разградско), *вучежѝйъ* (Съчанли, Гюмюрджинско), *фучиджилък* ‘бъчварски занаят’ (Попина, Силистренско; Медвен, Котленско) (с тур. *-ci-lik*). – От тур. *fiçi, fiçi* ‘бъчва’, от нгр. $\beta\omicron\upsilon\tau\omicron\iota$ < къслат. *buttis, buttia*; заето и в срхр. *фучѝя*, *вучѝя* ‘дървен съд за вода, петмез и др., бъчва’ (Skok ERHSJ 1: 534, Škaljić 285), алб. *fiçi* ‘голям дървен съд за вино’. – Срв. *вучѝя*,

футѝя, хутѝя” (вж. БЕР 8: 868). Тук би трябвало да се уточни, че посоченият турски вариант *fiçi* е несигурен, защото не е засвидетелстван (посочва го само Скок на цитираното в БЕР място). Засвидетелствани и по-вероятни турски етимони на лабиализираните варианти *фучѝя, фучѝйе* са тур. остар. *fiçi* и *fiçi* (вж. Kahane, Tietze 1958: 496–498). Що се отнася до изходния гръцки етимон *βουτοί*, то той се обяснява като дериват на *βουττις* (и варианти), като днешното по-общо значение ‘бъчва; варел’, с което думата е заета в останалите балкански езици, се е развило вторично от първичното значение ‘единица за измерване на капацитета на кораб’ (допуска се и калкиране на значението по фр., итал. *botte*, португ., исп., катал. *bota*) (вж. Kahane, Tietze 1958: 496–498). Прави впечатление и еднаквият тип адаптация на *футѝя* и *фучѝя*. Ако при *фучѝя*, отвеждащо към тур. *fiçi, fiçi* и *fiçi*, това е регулярна за турските заемки в български морфологична адаптация със завършек *-ия*, то от тур. *futa, fota* бихме очаквали по-скоро бълг. **фота*, **фута* вместо *футѝя*, срв. напр. *хоти* мн.ч. ‘специални съдове за носене на гроздето при гроздобер’ (Драганово, Горнооряховско), което трябва да се изведе от **фоти*, с диалектна промяна *ф > х*, както в диал. *хенѝр* от *фенѝр* < тур. *fener* (вж. БЕР 8: 758), диал. *фѝта* (Геров) и *хѝта* (Кайнарджа, Силистренско) от *фѝта, фѝта* ‘престилка’ < тур. *futa, fota* (вж. БЕР 8: 818–819, 864–865), *хѝрка* от *фѝрка* (вж. БЕР 8: 856–857, под *фѝрка*¹). Можем да допуснем, че адаптирането на *футѝя* е станало под влияние на близкото по значение *фучѝя*. Възможно е това да е било обусловено и от системни съображения в рамките на отделни говори, за избягване на омонимията със споменатото *фѝта, фѝта* ‘престилка’.

В отделна речникова статия в БЕР е приведено **фотѝя** ‘кошница от леко дърво на дъги за пренасяне на гроздето от лозята до колите за извозване’ (Махалата, Плевенско), като за тълкуванието неправилно се препраща към *хотѝя* (вж. БЕР 8: 819) вместо към *футѝя*, където е дадено същинското обяснение. Диал. *хотѝя* е вариант на *фотѝя* в същия говор, с диалектна промяна на *ф-* в *х-*, и самото то трябва да бъде препратено към *фотѝя, футѝя*. Регистриран е и вариант *отѝя* в същия говор, който е с изпадане на начално *х-*.

Но да се върнем към приведеното по-горе **футѝл**. Обяснението му в БЕР като вариант на *футѝя* е съвсем недостатъчно, а и необосновано. Има се предвид очевидно словообразователен вариант – хибридно образуване от чуждата основа и сравнително редкия домашен суфикс *-ул* (от прасл. *-ulъ*)³. Съществуват и семантични пречки за свързването на двете думи. С тях се назовават два различни денотата, които макар и да са изработени от дърво имат съвсем различно предназначение. Диал. *футѝя* означава дървен съд

³ За праслав. суфикс *-ulъ* вж. Sławski 1974: 110.

за носене на грозде или за производство на вино или ракия, а с *футул* се обозначава кух дънер на дърво, който се поставя при извор или на устие на кладенец, за да предпазва водата чиста. Ето защо обяснението на думата трябва да се търси в друга посока. Думата е свързана правилно с диал. *фотул(и)*, *хотул*, *хутул*, но дали формите с начално *х-* са вторични, както при диал. *хоти* и *хотия* (вж. по-горе)? В българските говори са засвидетелствани още следните форми и значения: *хотул* 'извор, изработен от дърво' (Орловец, Горнооряховско), *хотуль* 'укрепено с дървена коруба изворче' (Априлово, Поповско), 'малко изворче' (Алваново, Търговищко), *хутул* 'кухо дърво, което загражда и така запазва чисто мястото, откъдето извира водата' (Козичино, Поморийско), 'дървената част на кладенеца' (сливенски говор), 'надземната каменна или дървена ограда на кладенец' (Самуилово, Сливенско), 'ограда на кладенец' (Сливен), 'улей' (Твардица в Молдавия), *хутул* 'извор' (Светлен, Поповско), *хутул* 'улей от дърво' (Твърдица, Сливенско), *хутуль* 'изворче' (Вардун, Търговищко), *хутуль* 'дълбок кладенец, за стени на който служи втикнато дебело кухо дърво; стубиль' (Палици, Еленско). За метонимичното значение 'извор, изворче' и другите специализирани значения, развили се на българска почва, сравни славянското по произход *стубел* (с варианти), което се явява синоним на *хотул*, *хутул* (вж. БЕР 7: 514–516).

И така, всички тези форми нямат нищо общо с *футия*, а трябва да се изведат от тур. диал. *hotul* 'дървен кошер, който се поставя на извор, за да се запази чиста водата (обикновено в блатисти места)', т.е. 'стубел над извор' (DS 7: 2420). Диал. *футул* и *фотул(и)* са или с диалектна промяна на *х-* във *ф-* от *хутул* и *хотул(и)*, или са по-скоро варианти със субституция на тур. *h-* с бълг. *ф-* вместо с *х-*. Срв. диал. *фендек* и *хендек* 'трап, канавка', от тур. *hendek* 'ров, канавка' (вж. БЕР 8: 757, *фендек*), диал. *фурджове* мн.ч. 'големи мешинени дисаги' (Геров) и *хурджове* също, от тур. *hurç*, *-si* 'големи кожени дисаги' (вж. БЕР 8: 856, *фурджове*). Впрочем, тази посока на развоя е отбелязана на съвсем друго място в БЕР, в статията за думата *фаратки*, където се привежда *фотул* вм. *хотул* като пример за промяната *х > ф* (БЕР 8: 716). Това беше повод да се обърнем към един от ономастичните трудове на авторката на въпросната статия Лиляна Димитрова-Тодорова, където се обясняват местни имена и имена на извори от Поповско, като: *Хотула*, *Хотулът*, *Хотулите*, *Хотул дере*, *Фотулите*, *Футула* и др., в основата на които са залегнали апелативът *хотул* и неговият вариант *фотул*, съвсем правилно изведени там от тур. диал. *hotul* 'стубел над извор, дървена коруба на кладенец'. Според авторката става въпрос за обратна заемка в български, тъй като тя допуска, че тур. *hotul* е заето от бълг. *отул* 'нещо, което затуля, скрива', произв. от диал. *тул* 'колчан за стрели; кобур', стб. туль (Син. пс.),

от праслав. **tulъ*: срхр. *тѹл*, словен. *túl* ‘колчан; кош за сушене на плодове’, рус. *тул*, стчеш. *túl*, чеш. *toul*, пол. *tuł* (Димитрова-Тодорова 2006: 600).

В книгата на М. Филипова-Байрова за гръцките заемки в българския език е включена диалектната дума **харак** м. ‘чатаlest кол за подпиране’ (без посочен местоговор), която се извежда от нгр. димотики *χαράκι* ‘линия’, катаревус *χαράκιον* умал. от стгр. *χάραξ*, -κος (Филипова-Байрова 1969: 169). За етимологията на гръцката дума, която се извежда от стгр. *χάραξ* ‘забит в земята прът, подпора; върлина, прът, кол’ вж. още Андриотис (Ἀνδριώτης 1967: 421). Към диалектното *харак* у Филипова-Байрова Хр. Дзидзилис добавя още диал. **харак** ‘прът за увиване на фасул’ (Барутин, Гоцеделчевско), *арайк* ‘прът за връзване на домати, лози’ (Лясково, Леринско), *арага* ‘дърво или дървена плочка, която служи за затягане и отпусчане кросната в домашния стан; прът за увиване на фасул, връзване на домати и др.’ (Ракитово, Дорково, Костандово, Велинградско; Велинград; Батак, Пещерско), както и включените в речника на Геров думи **харак** и **варак** със значение ‘права и гладка дъсчица, с която удрят черти на книга, линейка; дъска с обтегнати и с липнич залепени на нея конци за удряне на черти на книга за писане’. Според него всички тези думи са от един и същи произход, като *харак* правилно се свързва от Филипова-Байрова с нгр. *χαράκι*, вариантът *арайк* е от гр. диал. *χαράκ* с отпадане на *x* и антиципация на краесловната мекост, а формата *арага* е от *χαράκι*, вероятно осмислено с *тояга* (Дзидзилис 1990: 141). Към приведените у двамата автори диалектни думи трябва да добавим още: *харакъ*, *харági* мн.ч. ‘дървен прът, пръчка за подпиране на фасул’ (Илинден, Гоцеделчевско), *харага* ‘прът, на който се закачват ваталите на тъкачен стан’ (Банат)⁴, *харайки* ж. мн. ‘пръти, по които се вие фасулът, когато расте’ (Геров), *арак* м. ‘пръчка за подпиране на фасул’ (Ореше, Гоцеделчевско), ‘прът за боб’ (Ракитово, Пазарджишко), *аракъ* ‘пръчка за подпиране на фасул’ (Ваклиново, Гоцеделчевско), м. ‘елхови пръти’ (Кочан, Гоцеделчевско), *аращи* мн. ч. ‘дървени колчета, които се забиват за прикрепване на лози, домати, зелен боб и др.’ (Търновци, Тутраканско), ‘пръчка за подпиране на фасул’ (Црънча, Гоцеделчевско), *арака* ‘дървен висок прът, по който влече боб’ (Червена вода, Русенско), *арайк* ‘прът за връзване на домати, лози’ (Лилково, Пловдивско), *арайке* ср. ‘пръчка за подпиране на фасул’ (Бръщен, Гоцеделчевско), *арайкъ* м. ‘дълга пръчка, прикрепена на две върви за сушене на месо’ (Бръщен, Гоцеделчевско), *арагв* ‘пръчка за подпиране

⁴ Банатската форма неправилно според нас е определена от Ст. Стойков като форма за мъжки род, макар от приведения у него пример *Χάραγ'ите са двѐ* (Стойков 1968: 263) ясно да личи, че става въпрос за форма от женски род (*двѐ*, а не *два*). Авторът е добавил и бележка за румънския произход на думата, което също подлежи на коригиране.

на фасул; кол' (Жижево, Гоцеделчевско), *арàгя* ж. 'пръчка за подпиране на фасул' (Кочан, Гоцеделчевско), *арàгье* мн. ч. 'елхови пръти' (Жижево, Гоцеделчевско), ж. 'пръчка за подпиране на фасул' (Старцево, Златоградско), *àрагъ* 'част от стан' (Трънчовица, Никополско), *арàт* 'елхови пръти' (Ореше, Гоцеделчевско), *арàтка* 'ритла, леса' (Лешко, Благоевградско), 'климия на кола' (Ветрен, Кюстендилско), а също и включените в БЕР *фарàга* в съчет. *фарàга за бòбинка* 'пръчка за подпиране на фасул' (Зърнево, Драмско), *фарàги* мн. ч. 'елхови пръти' (Зърнево, Драмско) и *варàк*² 'линия за чертане' (Геров). За обяснението на *варàк*² в БЕР 1: 119, има препратка към *харàк*, а *фарàга* и *фарàги* се извеждат неправилно според нас от гр. *φάλαγγα*, вин. п. от *φάλαγξ* 'ствол, кол, греда, пръчка' с ротацизъм *л > р* вероятно на гръцка диалектна основа, за което се цитира Дзидзилис 1990: 55 (очакваната форма, ако се приеме това обяснение, би трябвало да бъде **фарàнга*). На същото място се допуска все пак и по-вероятното според нас обяснение за връзка с *харàк* 'прът за увиване на фасул; линия за чертане' и *арàга*, *варàк*², *арàйк* с приведените по-горе значения, като се цитира мнението на Филипова-Байрова и Дзидзилис, че тези форми трябва да се изведат от нгр. *χарάκι* 'линия' (вж. БЕР 8: 715).

Според нас приведените диалектни форми трябва да се отнесат към два различни етимона. Диал. *харàк* и *варàк* у Геров със значение 'права и гладка дъсчица, с която удрят черти на книга, линейка; дъска с обтегнати и с липнич залепени на нея конци за удряне на черти на книга за писане' наистина трябва да се изведат от нгр. *χарάκι* 'линия'⁵. Вариантът *варàк* е с диалектна промяна *φ > в* от **фарàк* (срв. за промяната варианта *вучия* на *фучия* по-горе), а то с промяна *х > φ* от *харàк* или със субституция на гр. *χ* с *φ*. За останалите форми обаче би трябвало да се потърси друго обяснение. Вероятно подведени от първичното значение 'забит в земята прът, подпора; върлина, прът, кол' на старогръцкото съществително цитираните автори въобще не коментират по-различното значение на българските диалектни думи, макар че значението на старогръцката дума не е релевантно при много по-късните заемки.

Смятаме, че всички останали форми трябва да се изведат от тур. диал. *harak* 'окастрен клон на дърво' (вж. DS 7: 2282), тъй като прътовете и колчетата, които се използват за привързване на фасул, домати, лози и подса обикновено отрязани и окастрени прави клони на дървета. Вариантите *хàрага*, *арàга*, *àрагъ* са образувани вторично по форма за мн. ч. (*х*)*араги*,

⁵ Срв. и приведените у Геров глаголи *харакòсам*, *харакòсвам* и *харакòсувам* 'тегля черта с харак', които правилно се извеждат у М. Филипова-Байрова от нгр. *χαρακόνω*, *χαρακώ* (аор. конюнктив *χαρακώσω*) 'тегля линия, черта' (Филипова-Байрова 1969: 169).

образувана съответно от *харак*, схванато като форма с обеззвучено -г в краесловие (срв. по-горе диал. *харакъ* и мн. ч. *харăги*, както и диал. *арăгъ* м., *арăгя* ж., *арăгье* мн. ч.). Тези форми може да са получени и от косвена винителна форма *haraği* на тур. *harak*, със субституция на проходното турско *ğ* с бълг. *г* (срв. особено диал. *арагъ*). Вариантът *фарăга*, мн. ч. *фарăги* е от *харăга* с *ф*- вместо *х*-, както в по-горе посочените примери. Формите *харăйки*, *арăйк*, *арăйке* ср. (преосмислено като форма за ср.п.) са получени вероятно с премет на мекостта от първично (*х*)*аракъ*, а *арăикъ* е с допълнителна вокализация на глайда. Що се отнася до формите с краесловна мекост, те може да са получени на българска почва по форми за мн.ч. като *арăгье*, **(х)араг'и*, но никак не е невъзможно тук да са играли роля и преосмислени гръцки диалектни форми с краесловна мекост. Вариантът *арат*, ако е правилно записан, може да е получен със затвърдяване на -т от **арать*, а то от *аракъ*. Съответно *аратка* е от *арат*, допълнително оформено с наст. -ка.

Най-вероятно чрез български думата е заета и в рум. *harac*, -i и *arac* 'пръчка за подпиране на лоза'.

Библиография

- БЕР – Български етимологичен речник, т. 1–8–, София, 1971–2017–.
- Геров – Найден Геров, Речник на българския език, т. 1–6, София, 1975–1978 (фото-типно издание).
- Дейкова Христина, 2016, Етимология и лингвистическа контактология (Румынские глагольные заимствования в одном болгарском говоре), Saarbrücken.
- Дзидзилис Христос, 1990, Фонетични проблеми при етимологизиране на гръцките заемки в българския език, София.
- Димитрова-Тодорова Лиляна, 2006, Местните имена в Поповско, София.
- Стойков Стойко, 1968, Лексиката на банатския говор, Трудове по българска диалектология, т. 4, София.
- Филипова-Байрова Мария, 1969, Гръцки заемки в съвременния български език, София.
- DS 7 – Türkiye'de Halk Ağzından. Derleme Sözlüğü, VII, Ankara, 1993.
- Eren Hasan, 1999, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.
- Grannes Alf, Rå Hauge Kjetil, Süleymanoğlu Hayriye, 2002, A Dictionary of Turkisms in Bulgarian, Oslo.
- Kahane Henry & Renée, Andreas Tietze, 1958, The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin, Urbana.
- Skok ERHSJ – Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I–IV, Zagreb 1971–1974.

Sławski Franciszek, 1974, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, [w:] Słownik prasłowiański, t. I, red. Franciszek Sławski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
Škaljić Abdulah, 1989, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Šesto izdanje, Sarajevo.

Ανδριώτης Ν., 1967, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη.

Streszczenie

Przedmiotem omówienia jest uściślenie i skorygowanie etymologii kilku bułgarskich wyrazów dialektalnych, zapożyczonych z języka tureckiego i greckiego. Wyrazy te ilustrują problemy związane z etymologizowaniem pożyczek, które trafiły do języka bułgarskiego w warunkach bezpośredniego językowego kontaktu z sąsiadującymi językami bałkańskimi. Przedmiotem korekty są objaśnienia wyrazów *фотули* i *футул* 'wydrążona kłoda przez którą przepływa woda, używana do pojenia bydła', *футуя* i *фучуя* 'rodzaj beczki, kadź' zawarte w bułgarskim słowniku etymologicznym (Bǎlgarski etimologičen rečnik), oraz etymologia wyrazu *χαράκ* 'linijka' i 'tyczka podtrzymująca fasolę' zaproponowana przez M. Filipovą-Bajrovą i Chr. Dzidzilisa.

HANNA POPOWSKA-TABORSKA prof. em.
Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b m. 17
00-337 Warszawa
tel. +48 22 826 76 88
e-mail: hanna.taborska@gmail.com

O POCHODZENIU NAZWY *NIEBORÓW*

SŁOWA KLUCZOWE: onomastyka, polskie nazwy miejscowe, etymologia.

KEYWORDS: onomastics, Polish place names, etymology.

ABOUT THE ORIGIN OF THE *NIEBORÓW* NAME

ABSTRACT: The base of the name Nieborów, a village near Łowicz, lies in the Slavic personal name *Niebor-, consisting of the negation non- and the Proto-Slavic stem *bor- (*boriti ‘defend, fight, prohibit’). Such personal names with negatives are no longer present in Iranian, Germanic, and Balto-Slavic anthroponymy and are probably a remnant of the Indo-European anthroponomical system. There are many *Niebor- occurrences in Polish local names and in old Polish personal names. It referred to the so-called magical names aiming at protecting their owner or confusing the enemy, but equally well, the term could have been a name for a clumsy man unable to fight.

„Dlaczego właśnie *Nie-borów*?” zapytuje zapewne niejeden z przybywających do tej położonej nieopodal Łowicza miejscowości. Na brak lasów narzekać tu przecież nie można, a w przeszłości tych *borów* było wokół jeszcze znacznie więcej, co z każdej starej mapy można z łatwością wyczytać. I nie będzie ten pytający zdawał sobie sprawy, że ma do czynienia z nazwą wielce szacowną, która z otaczającymi do dziś Nieborów *borami* nie ma i nie miała oczywiście nigdy nic wspólnego. Nie będzie wiedział, że u podstaw tego nazwania leży najpewniej archaiczna słowiańska nazwa osobowa **Niebor* (*Niebór*), należąca do tak zwanych imion złożonych, składająca się w tym wypadku z negacji **nie-* i z podstawowego rdzenia **bor-* często występującego w dawnych imionach słowiańskich

(por. staropolskie *Raci-bor*, *Woj-bor*, *Borzy-woj*, *Sławo-bor*, *Borzy-sław*, *Żeli-bor*, staroczeskie *Chotěbor*, staroruskie *Pamu-боръ*, *Boй-боръ*), rdzeń **bor-* zaś łączyć wypada z uwidoczniomym w wielu językach słowiańskim znaczeniem ‘bronić, walczyć, nie dopuszczać, zakazywać’.

Takie złożone nazwy osobowe z zaprzeczeniem *nie-* w pierwszym członie stanowią dziedzictwo epok bardzo odległych, występują już w antroponimii indoirañskiej, germańskiej i bałtosłowiańskiej i są najpewniej spadkiem po praindoeuropejskim systemie antroponimicznym. Od strony znaczeniowo-stylistycznej zaliczane bywają przez niektórych badaczy do tzw. imion magicznych mających na celu ochronę ich właściciela przed złymi potęgami, odstraszenie wroga bądź zmylenie przeciwnika. Możliwe więc, że ów interesujący nas tu *Niebor* imieniem swym miał zapewniać swych wrogów, że do walki się nie nadaje (aby tym łatwiej później zaskoczyć ich i pokonać), choć równie dobrze określenie to mogło stanowić po prostu nazwę człowieka nieporadnego, niezdolnego do walki, czyli po prostu nieboraka.

Imię to w swoim czasie musiało być dość popularne na ziemiach polskich, skoro mamy odnotowaną w źródłach śląską nazwę miejscową *Nieborowice*, pow. gliwicki, też imię *Neborowicz* 1407, zaś imię *Nieborza*, np. *Neborza* 1388, 1411 (które rekonstruować należy jako **Ne-bor-ja*) znane jest z zapisek sądowych wielkopolskich XIV i XV wieku.

W *Słowniku staropolskich nazw osobowych*, odnajdujemy też dwa XV-wieczne poświadczenia z Pomorza:

Niebor: Nebor, civis in Dirsow et Clara, uxor eius 1402; Henricus Nebor cum uxore sua Gertrude 1402, ponadto zaś *Nebora* // *Nieborza*: Nebora, castelanus in Oberiz 1238; Wladislaus dux...contuli ecclesie sancta Marie in Wratislavia... villam nomine Muclino, his assidentibus... Domoratho, Nebora Petrco XVI in. (1211) (SSNO IV, z. 1: 33). Nasz „łowicki” *Nieborów* ma również dawne poświadczenia w SG VII 40, 41: de Nyeborow 1476. Dziś zresztą również napotykamy często nazwiska typu *Nieborowski*, *Nieborski*, *Nieborza*, *Niebor*.

* * *

Ps. Nie uchodzi zapewne dedykować tak prostego i krótkiego tekstu Szanownemu Jubilatowi – Wytrawnemu Językoznawcy. Ale należymy przecież do tego samego odchodzącego już pokolenia badaczy, którym takie właśnie niewielkie odkrycia, oparte na skrupulatnie zebranych materiale i w prosty sposób opowiedziane, zwykły sprawiać radość i satysfakcję. Powtórzmy to zatem jeszcze raz!

Bibliografia

- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych, red. i wstęp Witold Taszycki, t. I–VII, Wrocław 1965–1987.

Streszczenie

Artykuł stanowi etymologiczną analizę nazwy miejscowej Nieborów, ukazując znaczną archaiczność samej formacji na tle antroponimii indoeuropejskiej.

EWA SIATKOWSKA, prof. em.
Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
tel. + 48 22 552 05 46
e-mail: ewasiatkowska@gmail.com

KONCEPCJE ETYMOLOGICZNE POLSKICH NAZW KOBIECY ZAMĘŻNEJ

SŁOWA KLUCZOWE: etymologia, kobieta zamężna, żona.

KEYWORDS: etymology, married woman, wife.

ETYMOLOGICAL CONCEPTS OF POLISH NAMES OF THE MARRIED WOMAN

ABSTRACT: Words denoting married women (Latin: *mulier uxor*) are among the oldest. My research of these names is informed by two types of material: the Bible – as contrasted with the Quran – and the Indo-European derivatives of the *gen-* root. Those two lines of examination bring similar results: the Latin *mulier* is ‘the one who increases mankind’, ‘the co-parent’. This meaning made it into Polish the very same way all other Christian lexical items did, i.e. from German via Czech. The meaning in question is expressed by two names: the older *żona* and the more recent *małżonka*. The older name is related to the Latin *genetrix*, ‘the one who gives birth’; the more recent to German *Mahlweib* – ‘the married woman’.

Stworzenie kobiety w świetle Biblii

Wiedzę o rzeczywistości pozajęzykowej w najdawniejszych czasach ludzkość czerpała z Biblii, z Koranu i innych świętych ksiąg. Nie była to wiedza realna, lecz zespół metafor stanowiących przeciwwagę dla politeizmu ludów pogańskich.

Biblia nauczała, że świat stworzył jeden transcendentny Bóg i on nad światem panuje. Nie stanowi jego integralnej części, jak wierzano w czasach pogaństwa.

Polska Biblia w tłumaczeniu J. Wujka o stworzeniu świata mówi tak:

Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię”. (Gen. I 1). A ziemia była pusta i próżna: i ciemności były nad głębokością; a Duch Boży unosił się nad wodami:” (Gen. I 2). I rzekł Bóg: „Uczyńmy człowieka na wyobrażenie i na podobieństwo nasze:” (Gen. I 26). I uczynił Bóg dwoje ludzi. [Dalej]: rzekł: „Roście i mnożcie się i napełnijcie ziemię, a czyńcie ją sobie poddaną” (Gen. I 28).

Następnie autor biblijny bliżej wyjaśnia mechanizm stworzenia kobiety: „zbudował Pan Bóg z żebra, które wyjął z Adama, białogłową. „I rzekł Adam: „tę będę zwać *mężyną*, bo z męża wzięta jest” (Gen. II 22–23).

W innym staropolskim przekładzie biblijnym, tzw. „Biblii królowej Zofii”, czyli tłumaczeniu z czeskiego dla żony Władysława Jagiełły (ok. 1450), jest *mężyca*.

Podstawę obydwu nazw stanowi wyraz *mąż*, czyli ‘mężczyzna’, tu ‘człowiek’. [Bóg stwierdził]: „Nie dobrze jest być człowiekowi samemu: uczynimy mu pomoc jemu podobną” (Gen. II 18).

Ten model derywacji występuje też przy tworzeniu nazw żeńskich od męskich w świecie zwierzęcym, a więc *samica* od *samiec*, *wilczyca* od *wilk*, *kocica* od *kot* itd.

Biblijni ludzie, być może dla podkreślenia ich specjalnej pozycji w świecie istot żywych, mieli też swoje imiona. Kobieta Adam nazwał *Hewa*, czyli ‘ta, która jest matką, rodzi – przedłuża ludzki gatunek’ (Gen. III 20).

Nazwy *mężyca*, *mężyna* nie wyszły poza Biblię. Pojawiła się, bazująca na krótkiej nosówce, forma *mężatka*, odczuwana jako deminutiwum (od tego dalszy wyraz zdrobniały *mężateczka*), jeszcze początkowo rzadko używana, rozpowszechniona w XIX wieku (SJPDor). Zwykle to była nazwa kobiety młodej.

Również o pierwotnym znaczeniu imion pierwszych ludzi zapomniano. Przetrwiała jednak pamięć o tym, dlaczego Bóg stworzył kobietę: aby pomagała mężczyźnie.

Stary Testament pod względem aksjologicznym nie oceniał kobiety zbyt wysoko, raczej przedmiotowo niż podmiotowo. *Dekalog* skierowany jest do męskiego odbiorcy, a kobieta, wymieniona jednym tchem obok wołu i osła, czyli majątku należącego do mężczyzny. I taka była jej pozycja przez wiele wieków. Jeszcze dziś się mówi: „Mężczyzna się żeni”, jak „Mężczyzna się bogaci”.

Dopiero Nowy Testament do pewnego stopnia kobietę nobilituje (przede wszystkim w *Listach św. Pawła*, por. też *Pieśń nad pieśniami*).

Socjologiczne podłoże małżeństwa

Od czasów najdawniejszych na gruncie prasłowiańskim panowała monogamia, choć możnowładcy mieli legalne nałożnice, jedynie synowie z tych związków nie mogli dziedziczyć stanowiska ojca.

Małżeństwo było transakcją handlową. Pary dobierano według kryteriów finansowych. Kobiety były niejawnie sprzedawane, nieraz porywane. Mąż mógł żonę zwrócić jej ojcu, jeśli okazała się niepłodna lub jeśli nie urodziła syna. Impotencja mężczyzny była ukrywana.

Od przyjęcia chrześcijaństwa nie wolno było do małżeństwa kobiety zmuszać. Zamiast przedmiotowo zaczęła ona być traktowana podmiotowo. Zaliczenie małżeństwa do sakramentów, nadało związkowi kobiety i mężczyzny charakter sakralny, a zerwanie związku stało się ciężkim grzechem (SSS III 159–161).

Jeszcze niższą pozycję miała zamężna kobieta w świetle Koranu.

Tam płeć żeńska wyraźnie była przedstawiona jako podległa, a mężczyzna jako jej opiekun i właściciel, posiadający władzę od Boga (zob. Sura IV wers 34).

Tu pozwolę sobie na osobistą dygresję. W Macedonii, w 1967 r., spotkałam zamężną muzułmankę, mniej więcej w moim wieku, która zapytała: „czy twój mąż jest dobry?”. Przytaknęłam. „A często cię bije?” Odpowiedziałam, że wcale mnie nie bije. Muzułmanka się bardzo zdziwiła. „I ty mówisz, że jest dobry? Jeśli wcale nie bije, to znaczy, że go nie obchodzisz. Powinien bić lekko, nie katować”.

Wydaje mi się, że mówiła szczerze. Jej słowa świadczą o ciągłej aktualności rozumienia znaczenia nazwy *żona* przez Muzułmanów.

Indoeuropejskie nazwy ‘kobiety’ o rdzeniu *gen-*

Leksem oznaczający ‘kobietę’ w grece miał postać *gyne*. Być może była to nazwa biblijna, nawiązująca do „Septuaginty” napisanej od razu po grecku, prawdopodobnie dla Żydów w Egipcie. Tekst „Septuaginty” nie został zaakceptowany przez Żydów, ale w chrześcijańskiej Europie odegrał dużą rolę. Język grecki wśród Słowian panował we wschodnim odłamie wyznaniowym, łacina w odłamie zachodnim. Język wyznaniowy był jednocześnie językiem kulturowym.

W gockim (grupa germańska) ‘kobieta’ ma nazwę *qinô*, a w staropruskim (grupa bałtycka) *genno* (Boryś 756). Wszędzie występuje rdzeń *gen-*, albo morfemy pokrewne. Związek z wyrazem fundującym łac. *gens*, *gentis*, ‘gatunek, rodzaj, ród’ jest oczywisty.

Rdzeń ten był obecny też w innych pokrewnych znaczeniowo nazwach: np. *genitus* ‘urodzenie, przyjście na świat’ (nomen actionis), *genesis* ‘początek’,

genitur ‘ojciec’ (nomen agentis), *genetrix* ‘matka’ (nomen agentis) i inne. Szczególnie ważna jest nazwa *genetrix*.

Cała powyższa leksyka znana była na gruncie średniowiecznej polszczyzny (zob. SŁŚP IV 516).

Zestaw derywatów może wskazywać na żywotność omawianego procesu już we wspólnocie germańsko-bałto-słowiańskiej, czyli zanim wyłoniła się wspólnota prasłowiańska. A. Lamprecht (1987: 14) sytuuje tę epokę między 90. a 70. wiekiem przed naszą erą. Naturalnie zapisy tych wyrazów są o setki lat późniejsze.

Wróćmy do Biblii. Czy może ona w przybliżeniu uściślić, kiedy nasi proto-plaści określili językowo rolę odgrywaną przez płęć żeńską i jej znaczenie dla rozwoju ludzkości? Mamy jeszcze jedną drogę dojścia do odpowiedzi na to pytanie – ustalenie, kiedy powstały najstarsze teksty zawierające omawiane nazwy. Są to teksty ze świętych ksiąg,

Przy obecnym stanie hermeneutyki biblijnej za najstarsze (choć powstałe w różnym czasie) rękopisy Biblii uważa się teksty z Qumran nad Morzem Martwym w językach starohebrajskim, aramejskim i greckim, znalezione w 1947 r. Najstarsza część ich, jak podaje Wikipedia, napisana była prawdopodobnie w 3. wieku przed naszą erą.

Manuskrypty z Qumran mogły należeć do księgozbiorów sekty Eseeńczyków. Archeolodzy odkryli w miejscu ich znalezienia budynki gospodarcze, salę posiedzeń i modlitwy, nawet wodociągi.

Z kolei istnieje hipoteza, że do sekty Eseeńczyków należał św. Jan Apostoł (a więc były znane za czasów Chrystusa), bo jego Apokalipsa posługuje się symboliką Eseeńczyków. Mogły funkcjonować również wcześniej.

Ważne jest, że mowa tu nadal o kobiecie w aspekcie jej podstawowej roli społecznej: powiększania gatunku. Kobietę bezpłodną w Biblii pociesza się, że jeszcze może rodzić jak Sara, żona Abrahama, czyli znowu za najwyższy zaszczyt uznaje się prokreację.

Pojawienie się w języku polskim leksemu *kobieta*

Od ogólnej problematyki formy przejdźmy do problematyki znaczenia związanego z określoną formą.

Tylko w polszczyźnie i w zapożyczeniach z polszczyzny, np. w językach łużycyckich, funkcjonuje *żona* w znaczeniu ‘mulier’ i *kobieta* w znaczeniu ‘femina’. Zdzisław Stieber (1979: 32) zakłada, że nie jest to pożyczka wyrazowa, ale paralelny proces fonetyczny. Można przypuszczać, że repartycja ta ma związek z pozycją w polskim systemie leksykalnym wyrazu *kobieta*.

Ograniczmy nasze rozważania do prasłowiańskich procesów fonetycznych. Przed samogłoską przednią zachodziła tu pierwsza palatalizacja spółgłoski tylnojęzykowej a więc $g > \check{z}$ (wyjaśnienie chronologii w gramatykach porównawczych języków słowiańskich) i rdzeń *gen-* > *žen-*, który zawierała postać *žena*. Dalszym, tylko polskim, procesem fonetycznym, jest przegłos $e > o$ przed przedniojęzykowo-zębowym *n*, co dało postać *žona*.

SStp XI 591 i n. notuje szereg form, poświadczonych od XV wieku, a w języku żywym z pewnością starszych, w których odzwierciedla się zależność samogłoski od pozycji przed spółgłoską miękką (np. rzeczownik zbiorowy mający znaczenie liczby mnogiej *žeńszczyzna*, prawdopodobnie na wzór *mężczyzna*).

Istnieje wiele etymologii polskiego wyrazu *kobieta*, mniej lub bardziej fantastycznych. Na ogół nie mają one nic wspólnego z pełnym szacunku biblijnym określeniem kobiety, jako ‘tej, która jest matką gatunku ludzkiego’.

Franciszek Sławski (SEJP II 300–303) uważa stp. nazwę *kobieta* za wyraz rzadki, nieliteracki, często nierejestrowany w słownikach, a jeśli już, to z odzieniem dezaprobaty, tkwiącej w przymiotnikach wartościujących, np. *plugawa*, *nikczemna*, *szpetna* lub w szerszym kontekście: „Przystąp się do kobity, będziec ciepło na trzy zbyty”, przykłady z lat 1545–1600. Pierwszy cytat nacechowany pewną życzliwością do kobiet pochodzi od M. Bielskiego z roku 1587: „Mogąc męże przezywać żony kobietami, aleć też nie do końca mają rozum sami”.

Był to wyraz mieszczański, dlatego zakładano jego niemieckie pochodzenie.. Może ze stgniem. *gabetta* ‘żona’ lub ‘konkubina’, może od gniem. *kob* ‘chlew’, co Aleksander Brückner uważał za wymysł jakiegoś antyfeministy (Brückner SEJP 241).

Odwagę się zakwestionować ten werdykt koryfeusza polskiej etymologii i uznać to przypuszczenie za najbardziej prawdopodobne. Opieka nad trzodą chlewną przypadła – w polskim środowisku wiejskim – gospodyni, w środowisku szlacheckim – służebnej, czyli to kobiety opiekowały się świniami. Chów świń w Polsce miał najdawniejszą tradycję wśród wszystkich zwierząt hodowlanych (zob. Siatkowska 1976: 70, 74).

Przy budowie pomieszczeń dla zwierząt domowych pomagali Niemcy. Niem. *Koben* ‘Schweinestall’ poświadczone jest z XIV wieku (Kluge 459). Profesja świnarki nie była prestiżowa, stąd początkowo pejoratywne zabarwienie nazwy. Nic dziwnego, że leksem ten nie znalazł się w słownikach, które zawierały słownictwo poświadczone na piśmie, a kto tam by pisał o świniach i świnijkach?

Rodzina słowotwórcza *kobiety* powiększa się od XVI wieku. Linde notuje augmentatiwum *kobiecisko*, ale również deminutiwa: *kobietka*, *kobieteczka* odnoszące się do tzw. kobiet lekkiego prowadzenia, uwodzących mężczyzn i przez nich uwodzonych. Uwodzący nazywał się *kobieciarzem*, a sama czynność uwodzenia

kobieciarstwem. Derywat *kobiecina*, jakkolwiek z epitetem *dobra*, nacechowany jest poufałością i lekceważeniem (Linde II 391).

Długo jeszcze nazwanie *kobietą* niewiasty albo białogłowy (mimo że była to nazwa 'służebnej, która nosiła na głowie białą chustę') było obelgą. Dopiero w XVIII w. Ignacy Krasicki wygłosił znany sąd: „my rządźm światem, a nami kobiety”.

W XIX wieku pozycję zamężnej kobiety określa Zosia z *Pana Tadeusza* deklarując: „jestem kobietą, rządy nie należą do mnie”. Jest to wyraźne przyznanie wyższości mężowi, może trochę takie, jak u muzułmanów.

Ale opinia o kobiecie była coraz bardziej pochlebna, a ona sama kreowała swój wizerunek, m.in. w piosenkach (np. *Być kobietą*, tekst Magdalena Czapińska), choć na ogół nie był to wizerunek lansujący cnoty moralne (te przypisywało się *matronie*) albo walory towarzyskie (uzurpowała je *dama*).

Na uwagę zasługuje wywód etymologiczny *kobiety* od *kob* 'wróżba z lotu ptaków'. Wyraz *kob* znany był też w staroczeskim w znaczeniu 'ptak żywiący się padliną' (Kott I 713) na gruncie polskim *kobiec*. Koby były to ptaki podobne do gawronów. Można sobie wyobrazić, że ptaki te latały na żer na pola bitewne i stąd przypisywano być może im zdolność przewidywania wojny i wszelkiego nieszczęścia. Ale co wspólnego miała z tym *kobieta*?

Przed wszystkim zwracano uwagę na wyjątkowość przyrostka *-eta*, tworzącego imiona żeńskie obcego pochodzenia, głównie z francuskiego: *Elisabette* > **Elizabeta* > *Elżbieta*, *Janette* > *Żaneta*, itd. Kobiety polskie nie trudniły się jednak wróżbiarstwem, to była domena cyganek. Poza tym forma *kobita* odczuwana była i jest jako gwarowa, a jak zauważa Sławski (SEJP I 300) spotyka się ją na terenie, gdzie nie ma *e* pochylonego.

Przyszedł mi do głowy pomysł dość rewolucyjny. *Kobieta*, gwarowe *kobita* 'świniarka' i *kobita*, forma pierwotnie rodzaju męskiego jak *wróżbita*, to dwa odrębne wyrazy. Ten drugi pojawił się na marginesie polskiego systemu leksykalnego i wyszedł z użycia. Zbieżność form jest przypadkowa.

Wydaje mi się, że nie należy daleko szukać pierwotnego znaczenia nazwy *kobieta*. Prawdopodobnie powstało ono w polskiej zagrodzie, potem stopniowo ulegało sublimacji, razem ze zmianą pozycji kobiety zamężnej.

Nadal panującą jest nazwa *żona*, która całkowicie wyparła inne nazwy: *białogłowa*, *podwika*, *niewiasta*, *połowica* i przede wszystkim *kobieta*. Historia przekształceń znaczenia tej ostatniej nazwy jest szczegółowo opracowana w artykule Ewy Siatkowskiej *Odwieczny kłopot z kobietą* (w druku). Tam znajduje się bogata literatura przedmiotu.

Nigdy jednak w polszczyźnie dziś nie można w języku oficjalnym na pytanie o stan cywilny odpowiedzieć: „żona”. W tej sytuacji obowiązuje syntagma „przy mężu” albo przymiotnik „zamężna”. Sem 'bycie zamężną' nie tkwi

w pojedynczym leksemie tylko w jego otoczeniu składniowym, choć to zależne jest od stylu.

Dalszy rozwój morfosemantyczny nazw dla ‘zamężna kobieta’

Leksem *zona* nabrał też dodatkowo znaczenia ‘kobieta poślubiona, legalna’ (wiemy, że w okresie rodowym były też połowicznie legalne nałożnice). Drugie znaczenie przyszło razem z chrześcijaństwem, uwarunkowane jest przez zawężenie zakresu znaczeniowego słowa *ślub* od ‘każda przysięga’ do ‘przysięga składana przez małżonków’ (Jarosz 2014).

Droga przejścia znaczenia ‘kobieta poślubiona’ wiodła, tak jak całego słownictwa chrześcijańskiego, od niemieckiego przez czeski.

Etymolodzy (Boryś SEJP 312) zgadzają się, że cała forma jest połowiczną kalką z niemieckiego *Mahlweib* < *Mahlwip*, podobnie jak czes. *Vánoce* z niem. *Weihnachten*. Na gruncie czeskim zaszła, częsta w tym języku, metateza : *małženka* > *manželka*, jak np. *karp* > *kapr*. Pożycзки polskie (*małżonek*, *małżonka*) to wyrazy oficjalne, nieużywane w języku potocznym.

Obecnie różnica semantyczna między synonimami *żona* / *małżonka* zaciera się na korzyść różnicy stylistycznej i kontekstowej (por. wyżej o otoczeniu składniowym wyrazu *żona*). Np. można wymiennie powiedzieć „żona pana prezydenta”/ „małżonka pana prezydenta”. Otoczenie składniowe jest w praktyce obecne zawsze.

Nazwa *małżeństwo* ‘legalny związek kobiety i mężczyzny’ i znaczenia pokrewne, np. ‘proces zawarcia takiego związku’ (czes. *manželství*), jest wtórne. Pierwotnie oznaczała ‘dwoje ludzi’: ‘małżonka i małżonkę’, jak w scs. *brat sestra* to ‘brat i siostra, rodzeństwo’.

Ktoś obdarzony poczuciem humoru mógłby formę *małżonka* wywodzić od syntagmy *mała żonka*, ale ... zdarzają się też żony wysokiego wzrostu.

Bibliografia

- Biblia – tłumaczenie z łaciny na język polski Jakuba Wujka z roku 1599, wstępy, oprac. ks. Janusz Frankowski, Warszawa 1999.
- Boryś SEJP – Wiesław Boryś, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 2005.
- Brückner SEJP – Aleksander Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1927.
- Jarosz Beata, 2014, Językowy obraz ślubu, Lublin.
- Kluge Friedrich, 1995, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache bearbeitet von Elmar Seebold, 23. erweiterte Auflage, Berlin–New York.

- Koran – Koran. Święta księga religii muzułmańskiej, przełożył z arabskiego Józef Bielawski, Warszawa 1986.
- Kott František Štěpán, 1878–1893, Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický, sv. I–VII, Praha.
- Linde – Linde Samuel Bogumił, Słownik języka polskiego, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- Lamprecht Arnošt, 1987, Praslovanština, Brno.
- Siatkowska Ewa, 1976, Zachodniosłowiańskie zawołania na zwierzęta, Warszawa.
- Siatkowska Ewa, 2019, Odwieczny kłopot z kobietą (w druku).
- SJPDor – Słownik języka polskiego, red. Witold Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- Sławski SEJP – Franciszek Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, red. Marian Plezia, (Krystyna Weysenhoff-Brożkova, Michał Rzepiela), Wrocław–Kraków, 1953–.
- SSS – Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński (Zdzisław Stieber, Antoni Gąsiorowski, Andrzej Wędzki), t. I–VIII, Wrocław 1961–1996.
- SStp – Słownik staropolski, red. Stanisław Urbańczyk, t. I–XI, Warszawa–Kraków, 1953–2004.
- Stieber Zdzisław, 1979, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Warszawa.

Streszczenie

Zarówno w świetle Biblii i Koranu, jak i derywatów od pie. gen- (zob. łac. *gentis* ‘rodzaj, gatunek’) nazwa *zona* oznaczała ‘ta, która rodzi, współtworzy’. Do polszczyzny, razem z całym słownictwem chrześcijańskim, przeniknęła z niemieckiego przez czeski. W niemieckim nabrała dodatkowego znaczenie ‘ta, która jest poślubiona’. Część dawnych nazw, np. *mężyca*, zanikła.

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска Академија на Науките и Уметностите, Скопје

бул. Крсте Петков Мисирков бр.2, 1000 Скопје

tel. +389 2 3235410, 3235411

e-mail: zuzana@manu.edu.mk

‘WŁADZA’ NA ROZDROŻACH DERYWACJI SEMANTYCZNEJ

SŁOWA KLUCZOWE: derywacja semantyczna, *rządzić, władać, panować*.

KEYWORDS: semantic derivation, *rule*.

‘STATE GOVERNMENT’ ON THE PATH OF SEMANTIC DERIVATION

ABSTRACT: The article is devoted to the semantic evolution of **ręd-*, **vold-* i **(g)pan* roots leading to contemporary Polish and Macedonian predicates of ‘exercising power’. A confrontation of Polish derivatives was conducted to rule with their Macedonian counterparts. The text indicates convergence and differences in semantic derivation of the roots studied in Polish and Macedonian. Two solid semantic components of the notion of power can be indicated: ‘order’ and ‘control’ and direction of the semantic derivation process – from linear order ‘control over own property’ and ‘rule over subjects’ towards ‘state power’.

W ostatnich latach zajmowałam się wielokrotnie drogami derywacji semantycznej w języku polskim i macedońskim. Konkretnie: analizowałam rozbudowę gniazd słowotwórczych fundowanych przez odziedziczone prasłowiańskie rdzenie werbalne i śledziłam, jak charakterystyczny dla tych rdzeni komponent semantyczny od konceptualizacji świata przyrody – pierwszego zadania mówiącego człowieka na ziemi – przenosi się w drodze metaforyzacji i w sferę konceptualizacji świata socjalnego, i wreszcie: świata mentalnego (por. Z. Topolińska 2015, 2018). – W tym tekście zamierzam prześledzić proces odwrotny, tj. pokazać, jak rdzenie w punkcie wyjścia semantycznie niespokrewnione w drodze derywacji semantycznej dochodzą do – wspólnego dla danego języka / dla danego

kompleksu dialektalnego – mianownika semantycznego. W centrum mego zainteresowania znajduje się ewolucja semantyczna rdzeni **ręd-*, **vold-* i **(g)pan-* wiodąca do współczesnych predykatów ‘sprawowania władzy’: ‘rządzić’, ‘władać’, ‘panować’ w polszczyźnie, oraz charakterystyczne różnice i paralele derywacji semantycznej tych rdzeni między językiem polskim i macedońskim.

Pśl. **ręd-*

Prasłowiański rdzeń **ręd-* należy do grupy starych ogólnosłowiańskich rdzeni, które w punkcie wyjścia oznaczają relacje związane z pozycją i orientacją w przestrzeni i odznaczają się wielokierunkową derywacją semantyczną i znaczną produktywnością tak w początkach dziejów słowiańszczyzny, jak i w czasach obecnych.

Najstarszy, wspólny wszystkim językom słowiańskim, derywat od rdzenia **ręd-* to rzeczownik **rędb*, którego pierwotne znaczenie etymolodzy odczytują jako ‘rząd, szereg’, ‘uporządkowanie odpowiednich elementów na linii prostej’; jest to dobry punkt wyjścia dla wielu linii derywacji semantycznej, por. m.in. odczyt Skoka, który pśl. **rędb* objaśnia jako ‘1. ordo, niz, 2. čistoća’.

Zwraca uwagę bogata derywacja semantyczna i formalna już w epoce wczesno-słowiańskiej i liczne paralelizmy na drogach tej derywacji w trzech klasycznych dziedzinach: ‘świat przyrody’, ‘świat socjalny’, ‘świat mentalny’.

Pśl. *ręditi* to czasownik odrzeczownikowy; pierwotne znaczenie ‘ustawiać w szeregu’.

Ważniejsze derywaty polskie

Na gruncie polskim już najstarsze zabytki z XIV wieku notują rzeczownik *rząd* (z regularną długością kompensacyjną / $\epsilon > a$ /) w znaczeniu ‘szereg’. Od XV wieku pojawia się i czasownik *rządzić*, któremu Boryś¹ już dla tej epoki przypisuje nie tylko znaczenie ‘ustawiać w szeregu’, ale i ‘porządkować’; ‘kierować, rządzić’. W tym samym czasie pluralna forma *rzędy* znaczy w odpowiednim kontekście ‘kierowanie, władanie. Z kolei sam rzeczownik *rząd* już w XVI wieku pojawia się w znaczeniu ‘naczelnny organ administracji państwowej’.

Dalsza derywacja (semantyczna i formalna) na gruncie polskim rozwija się szybko i przynosi (1) serię perfektywnych czasowników prefiksalnych,

¹ Tu i w dalszym tekście dla staropolszczyzny korzystam z danych i ocen słownika etymologicznego Wiesława Borysia (por. Boryś SEJP).

(2) imperfectiwa prefiksalne z tematycznym *-a-*, (3) serię nominalnych dewerbalnych derywatów prefiksalnych z ogólnym znaczeniem 'wytwór nazwanej akcji', oraz dalsze, już bardziej zindywidualizowane, derywaty nominalne. – Podkreślam seryjny charakter wymienionych wyżej trzech typów derywatów, ponieważ paralelne serie odnotowują również inne języki słowiańskie – jak się wydaje, mamy do czynienia z (dialektalnym?) zjawiskiem prasłowiańskim. – Poniżej podaję ważniejsze gniazda słowotwórcze, które w różnych wariantach ilustrują centralną linię derywacji semantycznej: 'ustawiać w rzędzie' > 'porządkować, wprowadzać porządek' > 'kierować, zarządzać, rządzić'...

A oto, w porządku alfabetycznym, zapowiedziane gniazda słowotwórcze:

- *obrządzić pf / obrządzać ipf* 'oporządzić / oporządzać, przygotować / przygotowywać'; już od XIV wieku pojawia się *obrzęd* w znaczeniu 'układ, umowa'. *Obrzęd* ze starym krótkim wokalizmem (por. psł. **ob-ręđiti* w znaczeniu jak wyżej) znaczy tyle co 'rytuał'. – Obocznie, z tym samym znaczeniem, pojawia się na gruncie polskim czasownik ze złożonym prefiksem *oporządzić / oporządzać* i w znacznej mierze wypiera z użycia starsze *oporządzić / oporządzać*;
- *porządzić* – *perfectivum tantum* 'rządzić krótko' to skądinąd izolowany derywat od *rządzić*; natomiast *porządek* to stary ogólnosłowiański derywat nominalny od deminutiwum *rządek* < **ręđьkъ*. Stąd dalej polskie (*u*) *porządkować, służby porządkowe*, itp.;
- *przyrządzić pf / przyrządzać ipf* 'przygotować / przygotowywać', por. i derywat nominalny *przyrząd* 'instrument, narzędzie';
- *rozporządzić (się) pf / rozporządzać (się)* 'wydać rozkaz / wydawać rozkaz (z pozycji władzy)'; por. *rozporządzenie* 'rozkaz / polecenie wydane przez odpowiednie władze';
- *sporządzić pf / sporządzać ipf* 'przygotować / zrobić // przygotowywać / robić' ma również stare, ogólnosłowiańskie paralele, por. np. mac. *cnopedy* / *cnopedyša* 'porównać / porównywać';
- *urządzić pf / urządzać ipf* 'zorganizować / organizować', por. *urząd* 'instytucja władzy publicznej' od ogólnosłowiańskiego **uręđь*, w polszczyźnie już od XV wieku; stąd *urzędnik, urzędniczka, urzędować* 'sprawować urząd, urzędowy, -a, -e 'oficjalny, obowiązujący', itd. itp.
- *wyrządzić pf / wyrządzać ipf (komuś krzywdę)* 'skrzywdzić / krzywdzić (kogoś)' – predykat synsemantyczny;
- *zarządzić pf / zarządzać ipf* 'wydać / wydawać rozkaz / polecenie', stąd i *zarząd* 'kierownictwo danej instytucji, stowarzyszenia, itp.'

Bez bazy werbalnej w polszczyźnie pojawia się w XIX wieku *narząd* 'organ, część żywego organizmu', polski wariant ogólnosłowiańskiego **naręđь* 'to, co jest przygotowane' < psł. **naręđiti* 'uporządkować, przygotować'; już od XVI

wieku polszczyzna zna *narzędzie* pierwotnie w znaczeniu kolektywnym (zgodnie z funkcją sufiksu *-bje*), dziś mamy wtórnie *narzędzie sg* i *narzędzia pl*.

Starym derywatem jest czasownik *orędować ipf* ‘prosić o coś, wstawiać się za kims’ obecny w polszczyźnie już od XIV wieku. Boryś wywodzi go od psł. **o(b)rodǫ / *obroda* ‘dogłądanie czegoś, kierowanie czymś’; ‘to, co jest uporządkowane’; stąd ogólnosłowiańskie **o(b)rodovati* ‘dogłądać czegoś, kierować czymś’. Od XIV wieku polszczyzna zna też *orędzie*, dawniej i *orodzie* ‘uroczyste oznajmienie’. Por. także późniejsze derywaty jak *orędownik*, *orędowniczka*...

Jak wynika z powyższego przeglądu, mamy do czynienia ze starym, prasłowiańskim rdzeniem wyjątkowo produktywnym już w czasach, kiedy odpowiednie modele derywacji semantycznej i formalnej szerzyły się plus minus równomierne na całym słowiańskim terytorium językowym. Pojęcie ‘porządek’ okazuje się wcześnie płodne tak w świecie „porządku naturalnego”, jak i w świecie wspólnoty ludzkiej i w świecie wewnętrznego mentalnego porządku moralnego.

Ważniejsze derywaty macedońskie

Na gruncie macedońskim derywaty od psł. rdzenia **rǫd-* pojawiają się już w najstarszych dokumentach pisanych, tj. w tekstach starocerkiewnosłowiańskich redakcji macedońskiej, a później i w najstarszych tekstach literatury ludowej i w pierwszych zapisach dialektalnych.

Punktem wyjścia, podobnie jak na gruncie polskim, jest rzeczownik *peǫ < *rǫǫ* w znaczeniu ‘rząd, tj. szereg elementów uporządkowanych w linii prostej’ oraz ‘porządek’. *Hepǫ*, stary derywat, znaczy ‘nieporządek, chaos, brak porządku’, w odróżnieniu od polskiego *nierząd*, który zapewne w dzisiejszym znaczeniu ‘prostytucja’ wyewoluował ze starszego ‘nieporządek moralny’; staropolszczyzna znała również *nierząd* w sensie ‘anarchia’. Starym derywatem nominalnym jest również *nopǫǫk*, praktycznie jednoznaczny z polskim *porządkiem*.

Interesujące semantyczne paralele z polszczyzną pokazują również stare derywaty przyimkowe *nopǫ* ‘obok!’, *cnopǫ* ‘według’, *cpǫ* ‘wśród, między’... Por. i archaiczny przysłówek *ǫpǫǫ* ‘innym razem’, ‘następnym razem’.

Czasownik *peǫ ipf* ‘ustawiać w rzędzie’, też w mowie ‘wymieniać (w odpowiedniej kolejności)’; ‘porządkować’ ma szereg derywatów prefiksalnych, w porządku alfabetycznym²:

- *ǫpǫǫ pf / ǫpǫǫǫ ipf* ‘uporządkować; skończyć z porządkowaniem’ / ‘kończyć porządkowanie’;

² Odstępuję w tym wypadku od zasady podawania tylko najważniejszych derywatów, chcąc pokazać charakterystyczne dla tego gniazda słowotwórczego bogactwo starych derywatów.

- *зареди pf / заредува ipf* 'zacząć / zaczynać powtarzać do znudzenia ten sam gest, te same słowa...'; *зареди ce / заредува ce* np. 'zacząć / zaczynać następować (np. przychodzić) jedno po drugim...'
- *изнареди pf / изнаредува ipf* 'ustawić / ustawiać (jedno po drugim wiele elementów; w mowie: wymienić / wymieniać...); uporządkować / porządkować...'
- *иизреди pf / иизредува ipf* '1. wyrecytować / recytować coś szybko, bez wysiłku; 2. uporządkować / porządkować w określonej kolejności'; *изреди ce / иизредува ce* 'ustawić / ustawiać się w określonej kolejności';
- *нареди pf / наредува ipf* '1. wydać / wydawać rozkaz, rozkazać / rozkazywać; 2. ustawić / ustawiać rzędem; 3. uporządkować / porządkować; 4. załatwić, zapewnić / załatwiać, zapewniać (sprawę, realizację umowy...); *нареди ce* '1. ustawić / ustawiać się rzędem; 2. zadbać / dbać o swój wygląd'; por. i derywaty nominalne jak *наредба* 'rozkaz', *наредник* 'ranga w wojsku';
- *одреди pf / одредува ipf* '1. określić / określać, ustalić / ustalać (np. datę, warunki, terapię...); 2. 'wybrać / wybierać na określone stanowisko; powierzyć / powierzać określoną funkcję'; derywaty nominalne: *одред* 'oddział wojskowy'; *одредба* 'reguła, prawo, przepis prawny'; *одредница* 'znak, skrót, symbol, hasło';
- *нпреди pf / нпредува ipf* 'zmienić / zmieniać porządek';
- *пripеди pf / пripедува ipf* 'przyrzędzić / przyrzędzać, zorganizować / organizować, przygotować / przygotowywać'; derywaty nominalne: *пripредба* 'uroczystość; przedstawienie; zabawa', *пripеден, -a, -o* 'współrzędny, równorzędny'; *пripредувач* 'redaktor, organizator';
- *пpопеди pf / пpопедува ipf* 'rozrzędzić / rozrzędzać'; nominalny derywat: *пpопед* 'interlinia';
- *пазреди pf / пазредува ipf* '1. rozrzędzić / rozrzędzać; 2. przemieścić / przemieszczać'; derywaty nominalne: *пазред* 'klasa, oddział (np. w szkole)';
- *среди pf / средува ipf* '1. uporządkować / porządkować; 2. znaleźć / znajdować odpowiedź / rozwiązanie'; *среди ce / некого // средува ce / некого* 'uspokoić / uspokajając, doprowadzić / doprowadzać do porządku siebie / kogoś'; derywaty nominalne: *средина* '1. środowisko, otoczenie'; 2. 'środek'; *среден, -a, -o*; *среднишен, -a, -o* 'środkowy; znajdujący się w środku'; *средниште* 'centrum, ośrodek';
- *уреди pf / уредува ipf* '1. uporządkować / porządkować; 2. załatwić / załatwiać (prawę itp.); 3. zredagować / redagować (tekst, książkę, gazetę...); derywaty nominalne: *уред* 'przyrząd; arch. 'instytucja, biuro'; 'przychodnia'; *уредба* 'nakaz, polecenie wydane z pozycji władzy'; *уреден, -a, -o* 'porządny, czysty, zadbany'; *уредник* 'redaktor'; *уредништво* 'redakcja (np. gazety), biuro redakcji'.

Tutaj kończy się przegląd ważniejszych polskich i macedońskich derywatów psł. rdzenia **ręd-*. Na zakończenie chciałabym raz jeszcze podkreślić bogactwo tych derywatów, a przede wszystkim znaczną liczbę starych derywatów o takich samych modelach słowotwórczych – dowód, jak mi się wydaje, o wysokim statusie semantyki, jaką **ręd-* reprezentuje. Wspólnym mianownikiem semantycznym wydaje się tutaj pojęcie porządku, czy to linearnego, czy hierarchicznego, społecznego, moralnego... Specyficzną linią derywacji semantycznej, która rozwinęła się na gruncie polskim, jest organicznie związane z porządkiem pojęcie kierowania biegiem spraw, panowania nad sytuacją, skąd *rząd* i dzisiejsze znaczenie czasownika *rządzić*; na gruncie macedońskim do dziś dnia dominują derywaty wskazujące na porządek linearny, czy to w przestrzeni, czy w czasie. Aktualny centralny komponent semantyczny macedońskiego predykatu ‘*реди*’, a także jego derywatów, to generalizacja pojęcia porządku ‘porządek’ jako taki.

Psł. **vold-*

Psł. **vold-* oznacza panowanie, zarządzanie, kierowanie... i w odpowiednich kierunkach ewoluuje do dziś na całym terytorium słowiańskim. Od starego *perfectivum* **vol(d)sti*, które wyprowadza się od indoeuropejskiego rdzenia o znaczeniu ‘być silnym, mieć siłę’, utworzone jest *imperfectivum* **voldati*, które stanowi główną podstawę dalszej formalnej derywacji.

Ważniejsze derywaty polskie

Na gruncie polskim stosunkowo wcześniej wykształciły się dwie linie semantycznej i formalnej derywacji, ze starym lechickim wokalizmem *-o-*, oraz z zapożyczonym z czeskiego wokalizmem *-a-*.

Lechicki rozwój fonologiczny przyniósł postać *włod-*, którą odnajdujemy w staropolskim *włodarz* ‘zarządca’ i *włodarzyć* ‘zarządzać, być właścicielem, dysponować’ poświadczone w tekstach już w XIII wieku. Staropolszczyzna (XIV–XV wiek) zna również czasownik *włodać* w szerszym znaczeniu ‘panować, rządzić’. Por. także *włości* ‘tereny posiadane, tereny zarządzane...’, od starego **vol(d)sti*, a także – w toponomastyce i antroponomastyce – *Włodzimierz*...

Już w średniowieczu z lechickim *włod-* zaczyna konkurować *vlad-*, skąd dzisiejsze *władać* ‘panować, rządzić’, dziś najczęściej używane w znaczeniu ‘umieć się posługiwać czymś, np. piórem, pędzlem, językiem...’, dalej *nomen actionis*

władza, *nomen agentis władca*, por. też *władyka*, kiedyś 'władca', dziś 'biskup w kościele prawosławnym'; tu należy i imię *Władysław*...

Para-zaimek *własny* (< **volstbn̄*) od **volstv* 'panowanie, władza; własność, posiadłość' w staropolszczyźnie był znany jako *włostny* / *włosny*, podobnie przysłówek / partykuła *właśnie*, stp. *włosnie*; w późniejszych derywatach dominuje -a-, por. *własność*, *właściciel*, *właściwy*, a także serię *uwłaszczać*, *przywłaszczać*, *zawłaszczać* opartą na stp. *właścić* / *właszczyć*...

Nie mamy dzisiaj wtórnego *perfectivum* **władnąć*, jednak o jego obecności w staropolszczyźnie świadczą – odczuwane dziś jako archaiczne, ale w języku artystycznym nadal żywe – derywaty prefiksalne jak *owładnąć* 'opanować', *zawładnąć* 'zapanować', używane dziś głównie w odniesieniu do emocji; por. i w pełni żywy do dziś derywat nominalny, substantywizowany przymiotnik *podwładny*.

Ważniejsze derywaty macedońskie

Na gruncie macedońskim baza słowotwórcza -*влад*- < **vold*- ma wyższy status i więcej reprezentantów niż w polszczyźnie. Punktem wyjścia są *nomina actionis* *власт* 'władza' – derywat starego **vol(d)sti*, i *влада* 'rząd'.

Od bazy *власт*- mamy dalej: *властник* 'właściciel', też stare *властител* 'pan feudalny', także złożenia *властодржец* 'ten, kto ma władzę', *властољубец* 'ten, kto kocha władzę' ...

Od bazy *влад*- mamy czasownik *владее* 1. 'rządzić, panować'; 2. 'władać (czymś)', też zwrotne *владее се* 'zachowywać się (jakoś)' i liczne warianty prefigowane:

- *завладее / завлада pf / завладува ipf* '1. ,przejąć / przejmować władzę', 2. 'zapanować (np. o ciszy, panice, itp.)';
- *надвладее pf / надвладува ipf* 'zwyciężyć / zwyciężyć'
- *овладее pf / овладува ipf* 'opanować / opanowywać (np. język)'
- *повлада pf / повладува ipf* 'opanować / opanowywać (np. gniew)'
- *превлада pf / превладува ipf* 'zdominować / dominować, zwyciężyć / zwyciężyć'; w tym samym znaczeniu i *преовлада / преовладува*.

Tu także należy stary derywat nominalny *владика* – wysoka godność w kościele prawosławnym, a także *владар* 'władca', oraz *владетел* 1. 'władca', 2. '(termin prawny) posiadacz majątku'.

Jak wynika z naszego przeglądu, od wspólnego postulowanego punktu wyjścia 'zarządzać, kierować' interesujące nas języki rozwinęły bogatą linię derywacji semantycznej związanej z posiadaniem władzy, przy czym w języku macedońskim

większość odpowiednich terminów nadal funkcjonuje w prymarnym znaczeniu, podczas gdy w polszczyźnie w znacznej mierze wyparły je terminy oparte na innych rdzeniach, jak *-pan-* czy *-ręd-*; tak np. polskie ‘władać’ nie funkcjonuje w charakterystycznych dla macedońskiego ‘владее’ w kontekstach jak *владее хаос, владее тишина*, itp., w polszczyźnie odpowiednią funkcję przejął predykat ‘panować’. Innymi słowy, podstawowa semantyczna [podstawowy swmancyzny komponent] rdzenia **vold-* w punkcie wyjścia, tj. ‘kontrola, posiadanie / sprawowanie władzy’ jest nadal aktualna „w punktach dojścia” w obu interesujących mnie językach.

? psł. dial.*(*gъ*)panъ

Niepewna jest etymologia polskiego *pan*; jak się wydaje, jest to prasłowiański dialektyzm, który rozszerzył się na terenie zachodniosłowiańskim, w dialektach czeskich, słowackich i polskich, a można go spotkać i w dialektach dolno- i górnołużyckich, a więc paralele macedońskie nie wchodzą w grę. Znaczenie to ‘pan feudalny, władca; ten, kto ma władzę’. W najstarszych tekstach czeskich obok zapisu *pán* spotykany jest sporadycznie zapis *hpán*, stąd przyjęta tutaj w tytule rekonstrukcja, którą powtarzam za Borysiem.

Ważniejsze derywaty polskie

W staropolszczyźnie od XIII wieku spotykamy rzeczownik *pan* w znaczeniu ‘kasztelan, dostojnik’; ‘szlachcic, posiadacz ziemski’; por. i zidiomatyzowany tytuł *Pan Bóg*. – Obok *pan* pojawiają się nazwy członków rodziny: *pani* ‘żona pana’; ‘bogata szlachcianka’; *panic*, później *panicz* ‘syn pana’, *panienka* ‘córka pana’, *państwo* ‘małżeńska para: pan i pani’.

We współczesnym języku standardowym *pan*, *pani*, *państwo* to tytuły grzesnościowe. Od *pan* pochodzi czasownik *panować* ‘władać’ i jego derywaty prefigowane jak *zapanować* (*coś gdzieś*) ‘zacząć panować, szerzyć się (np. o ciszy, panice...), *opanować* (*coś kogoś*) ‘zawładnąć kimś (np. o uczuciu)’. Obok starego znaczenia *państwo* zyskało z czasem znaczenie ‘kraj poddany panu jako władcy’, stąd mamy dziś *państwo polskie*. – Od *pan* pochodzi i stary termin *pańszczyzna* ‘praca w polu, lesie itp. przymusowo wykonywana przez mieszkańców wsi na rzecz pana w jego majątku’.

Mutatis mutandis podobnie przedstawia się główna linia derywacji semantycznej od rzeczownika *pán* na gruncie czeskim i słowackim.

Jak wynika z naszego krótkiego przeglądu, stałe składniki semantyczne pojęcia władzy to 'porządek' i 'kontrola', nie powinien więc nas dziwić proces derywacji semantycznej, który prowadzi od 'porządku linearnego', 'kontroli nad własnym majątkiem', czy 'panowania nad poddanymi' ku 'władzy państwowej'.

Bibliografia

- Boryś SEJP – Wiesław Boryś, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 2005.
Zuzanna Topolińska, 2015, Zmiana perspektywy. Gawęda nie tylko językoznawcza, Kraków.
Zuzanna Topolińska, 2018, Miejsce słowotwórstwa w gramatyce pisanej według formuły „treść > forma”, „Linguistica Copernicana”, t. 15, s. 61–71.

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest ewolucji semantycznej rdzeni **rēd-*, **vold-* i **(g)pan-* prowadzącej do współczesnych polskich i macedońskich predykatów 'sprawowania władzy'. Została przeprowadzona konfrontacja polskich derywatów *rządzić*, *władać* i *panować* z ich macedońskimi odpowiednikami. W tekście wskazano zbieżności i różnice derywacji semantycznej badanych rdzeni w języku polskim i języku macedońskim. Można wskazać dwa stałe składniki semantyczne pojęcia władzy: 'porządek' i 'kontrola' oraz kierunek procesu derywacji semantycznej – od 'porządku linearnego', 'kontroli nad własnym majątkiem' i 'panowania nad poddanymi' ku 'władzy państwowej'.

KONTAKTY JĘZYKOWE

ТАТЬЯНА ВЕНДИНА
Институт Славяноведения
Российская академия наук
Ленинский Проспект 32-А
Москва 119334
tel. 8 910 433 73 98
e-mail: vendit@rambler.ru

ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Общеславянский лингвистический атлас, славянские диалекты, лингвогеография.*

SŁOWA KLUCZOWE: *Ogólnosłowiański atlas językowy, dialekty słowiańskie, geografia językowa.*

KEYWORDS: *Slavic Linguistic Atlas, Slavic dialects, linguistic geography.*

SLAVIC LINGUISTIC ATLAS AND CULTURAL GEOGRAPHY

ABSTRACT: The paper deals with the *Slavic Linguistic Atlas* whose materials help in broadening the research frames and moving towards a cultural and linguistic dialectology in order to reconstruct the Slavic „living antiquities”. The Atlas materials prove that speakers of Slavic dialects preserve vast resources of the old Slavic spiritual culture which remains hardly recognized in the humanities.

Посвящается проф. Янушу Сятковскому,

Обращение к теме *Общеславянского лингвистического атласа* в сборнике, посвященном юбилею проф. Я. Сятковского, является скромной данью глубокого уважения к этому труженику науки, чья разносторонняя научная деятельность во многом способствовала реализации этого проекта

Общеславянский лингвистический атлас является грандиозным лингво-географическим проектом сравнительно-исторического языкознания XX в., аналога которому славистика не знает. В нем обобщен опыт славянской и европейской лингвистической географии и впервые дана территориальная стратификация многих праславянских языковых явлений.

Несмотря на свою незавершенность, Атлас позволил читателю прикоснуться к «живому» праславянскому слову, и в необозримой реализации его словообразовательных моделей почувствовать «дыхание» времени. Более того, благодаря Атласу компаративистика раздвинула рамки своих исследований, выйдя в культурно-языковую диалектологию, имеющую своей целью реконструировать «живую старину».

Не могу в связи с этим не привести слова акад. Н.И. Толстого, который писал: «Подобно тому, как славянская диалектология в современных условиях не может обойтись без лингвистической географии, этнолингвистика, фольклористика и этнография нуждаются в активном развитии такой автономной дисциплины, как **культурологическая география**» (Толстой 1995: 15). И хотя славистика пока не может отметить серьезных достижений в этой области знания, однако, благодаря *Общеславянскому лингвистическому атласу* она может реконструировать «богатый и красочный культурный ландшафт славянского традиционного быта».

В этом смысле Атлас обогатил славистику не только новым, четко стратифицированным материалом, позволяющим с высокой степенью достоверности создать фонд праславянских лексических единиц, но и предоставил исследователям еще одну уникальную возможность, ранее совершенно нереальную – рассмотреть тот или иной славянский диалект и как единицу лингвистическую, и как единицу этнографическую и культурологическую.

Прежде всего следует отметить, что материалы Атласа являются наглядной иллюстрацией двух культурологических потоков в истории славян, приведших к цивилизационному и культурному разделению terra Slavia, поскольку западные славяне, словенцы и хорваты испытали серьезное влияние западноевропейской и средневропейской культуры, тогда как восточные славяне, сербы, македонцы и болгары – греко-восточной. Это наглядно демонстрируют сводные карты заимствований, представленные в опубликованных томах Атласа (см., например, т. 4 *Сельское хозяйство*, т. 6 *Домашнее хозяйство и приготовление пищи*, т. 8 *Профессии и общественная жизнь*, т. 9 *Человек*, т. 10 *Народные обычаи*). На этих картах отчетливо видно, что именно в западнославянских диалектах, а также в словенских и хорватских наблюдается высокая концентрация заимствований **из латинского языка** (см., например, **плс.** (*kolacij*)-а от лат. *collatio* к. 62 'ужин, вечерняя еда' ОЛА 6);

плс., блр. (*kolęd*)-у из лат. *calendae* ‘календы, первый день месяца’ к. 48 ‘рождество’ (ОЛА 10); **плс.** (*škola*)-ьн-Ъ от лат. *schola*; **чеш.** (*kantor*)-ъ из лат. *cantor* к. 31 ‘человек, который учит в школе’ (ОЛА 8); **чеш.** (*funus*)-ъ из лат. *fünus* ‘похороны’ к. 43 ‘похороны, погребение умершего’ (ОЛА 10); **слн., хрв.** (*stern*)-а из лат. *cisterna* к. 1 ‘колодець’ (ОЛА 6); **слн., хрв.** (*kup*)-ic-а от нар. лат. *cuppa* к. 6 ‘стакан’ (ОЛА 6); **слн.** (*kogumar*)-ъ, (*kumar*)-а из/от лат. *cisumer* к. 16 ‘огурец’ (ОЛА 4) и т.д.

Тогда как **заимствования из греческого языка** широко распространены в южнославянских (причем преимущественно в болгарских и македонских) и восточнославянских диалектах (см., например, **вост.-сл.** (*pasX*)-а из ср.-греч. *πάσχα* ‘Пасха, иудейский праздник в честь выхода из египетского рабства’ < др.-евр. *pēsah* ‘то же’ к. 49 ‘пасха’ (ОЛА 10); **серб., мак., блг.** (*tOran*)-ъ, (*toran*)-j-ъ из греч. *τύμπανον, τοῦμπανον* ‘тимпан’ к. 23 ‘барабан’ (ОЛА 10); **мак., блг.** (*kivur*)-ъ от греч. *κιβώρι(ον)* ‘деревянный ящик’ к. 44 ‘гроб, в котором хоронят покойника’ (ОЛА 10); **блг.** (*kaljman*)-ъk-а от греч. *καλή μάν(ν)α* к. 9 ‘ласка’ (ОЛА 1); **блг.** (*micin*)-а из греч. *μουτσοῦνα*; **мак.** (*mic*)-ъk-а от греч. *μουτσουνα* к. 49 ‘рыло’ (ОЛА 2); **блг.** (*valt*)-а из греч. *βάλτη, βάλτον* к. 53 ‘пастбище’ (ОЛА 2); **блг.** (*geran*)-ъ из греч. *γερανός* к. 1 ‘вырытая в земле яма для добывания воды, колодець’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» (ОЛА 6); **блг.** (*majers*)-а, (*mager*)-ъk-а от/из греч. *μάγερας, μαγειρίσσα* к. 22 ‘женщина, которая готовит еду’ (ОЛА 8); **рус.** (*ogur*)-ъс-ъ от ср.-греч. *ἀγουρος* к. 16 ‘огурец’ (ОЛА 4) и т.д.).

Атлас содержит уникальный материал, свидетельствующий о **контактах славянских языков с языками неславянских народов**, причем с очень разными по уровню своего развития культурами: с германцами, балтийцами, иранцами, финно-уграми, тюрками, романцами и др. Иллюстрацией сложных культурно-исторических процессов является картина, отраженная на картах, представляющих распространение заимствований в славянских языках (см., например, **сводные карты заимствований** в ОЛА 6, 8, 9, 10, посвященные заимствованиям из тюркских, романских, германских, а также из албанского и венгерского языков). На картах Атласа отчетливо видно, что география этих заимствований, а также их объем разный: наиболее частотными и широко распространенными являются заимствования из немецкого языка (они покрывают практически всю территорию Славии за исключением болгарских и македонских диалектов), за ними следуют заимствования из тюркских языков, характерные в основном для восточно- и южнославянских диалектов, далее идут заимствования из итальянского языка (они распространены в основном в словенских диалектах в Италии и в хорватских на побережье Адриатического моря), из венгерского (они отмечены главным образом в словацких диалектах, а также в юго-западных

украинских и частично на юго-востоке чешских), из румынского языка (в юго-восточном ареале южнославянских языков, а также в юго-восточных словацких и украинских закарпатских говорах), наконец, самая немногочисленная группа заимствований из албанского языка (они свойственны в основном македонским диалектам).

Показательным примером культурно-языкового влияния, отразившегося на образовании эксклюзивов в славянских диалектах, является названия денег. На к. 49 'деньги' (ОЛА 8) практически отсутствуют славянские лексемы. Исключение представляют лишь сербские и хорватские диалекты, в которых широко распространена лексема *nov-ъs-i* (первая фиксация в 1753 г.), являющаяся, по-видимому, универбом, восходящим либо к сочетанию *novi pjenez*, либо к сочетанию *novobradski pjenez*, где был когда-то монетный двор (Skok ERHJ II 526). В остальных славянских диалектах «прижились» лексемы неславянского происхождения: в русских диалектах эксклюзивная лексема татарского происхождения (*denъg*)-у (она была заимствована из тюрк. диал. *dengā* и вошла в русский речевой обиход в период Золотой орды XIII–XIV вв. Шапошников 1: 217), в украинских и белорусских диалектах – лексема (*groš*)-i, восходящая к лат. *grossus*; в западнославянских диалектах, а также в словенских и в некоторых хорватских – лексема (*řěněz*)-e, (*řěněz*)-i германского происхождения (герм. *pfenning*); в сербских, македонских и болгарских диалектах – лексема *pari* (из тур. *para* < араб. *parā*); в словенских диалектах – лексема (*dbnar*)-bj-e, имеющая латинские корни (лат. *dēnārius*), наконец, в приморских словенских и в отдельных хорватских чакавских говорах получила распространение лексема (*sold*)-i, (*šold*)-i, которая восходит к итальянскому *soldo*.

Таким образом, материалы Атласа могут быть «лопатой для историка» при выяснении культурных влияний и этнических контактов.

Следует отметить, что культурно-языковое влияние неславянских языков часто вело к образованию эксклюзивных лексем в славянских диалектах. Фонетическое и морфологическое освоение иноязычного слова в соответствии с языковой системой «принимающих» диалектов нередко приводило к образованию эксклюзивной лексемы. Причем здесь также прослеживается своеобразие в организации культурного ландшафта Славии. В западнославянских и словенских диалектах особенно сильным является влияние немецкого языка, а в южнославянских – турецкого. Так, в частности, именно **немецкому влиянию** обязано существование многочисленных эксклюзивов в лужицких, словенских, словацких, чешских и польских диалектах, ср., например, следующие эксклюзивные лексемы:

в лужицких диалектах

(*šar*)-en-bj-e к. 11 'чучело, которое ставят в огороде для отпугивания птиц' (ОЛА 4) от ср.-в.-нем. *schörn*; (*kal*)-ъ к. 13 'капуста' (ОЛА 4) из нем. *Kohl*;

(*trajd*)-а к. 57 'рожь, пшеница, ячмень, овес и другие злаковые культуры, вместе взятые' (ОЛА 4) из нем. *Getreide*; (*šar*)-it-ь к. 12 'пугает, внушает страх' (ОЛА 4) от ср.-в.-нем. *schörn* и т.д.

в словенских диалектах

(*pies*)-а к. 14 'свекла' (ОЛА 4) из др.-в.-нем. *bieza*; (*pungart*)-ь к. 1 'сад' (ОЛА 4) из ср.-в.-нем. *būngarte*; (*murk*)-а к. 16 'огурец' (ОЛА 4) из австр. диал. *murke*; (*dil*)-j-а к. 32 'часть плуга, которая откладывает землю на бок' (ОЛА 4) из нем. *Diele*; (*malc*)-а к. 61 'еда между обедом и ужином, полдник' (ОЛА 6) из нем. *Mahlzeit*; (*žnid*)-ar-ь к. 16 'человек, который шьет одежду' (ОЛА 8) от ср.-в.-нем. *snider* (нем. *Schneider*) и т.д.;

в чешских диалектах

(*brambor*)-а, (*brambor*)-ь к. 85 'картофель' (ОЛА 4) из нем. *Brandenburg*; (*plex*)-ь к. 32 'часть плуга, которая откладывает землю на бок' (ОЛА 4) из нем. *Blech*; (*fen*)-а к. 15 'сука' (ОЛА 2) из нем. *fenn* < лат. *femina*; (*pampel*)-uš-ьk-а к. 51 'одуванчик' (ОЛА 3) от нем. *Pampelblume* и т.д.;

в словацких диалектах

(*krumpl*)-j-а к. 85 'картофель' (ОЛА 4) от нем. *Grundbirne*; (*olovrant*)-ь к. 61 'еда между обедом и ужином, полдник' (ОЛА 6) из нем. *Halberabend*; (*rat*)-a-j-e-ть к. 50 'считает деньги' (ОЛА 8) от нем. *Rate* и т.д.;

в польских диалектах

(*kater*)-ь к. 10 'кот' (ОЛА 2) из нем. *Kater*; (*draš*)-u-j-e-ть к. 73 'молотит цепом' (ОЛА 4) от нем. *dreschen*; (*pyr*)-ьk-а к. 85 'картофель' (ОЛА 4) от нем. *Birne*; (*šand*)-у, (*peđ*)-у к. 2 'деревянная дуга для ношения ведер на плече, коромысло' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» из нем. диал. *schande*; из нем. диал. *pette*; (*jaχt*)-а к. 57 'охота на диких зверей, птиц' (ОЛА 8) из нем. диал. *jaχt* и т.д.;

В других славянских диалектах это немецкое влияние при образовании эксклюзивов выражено значительно слабее. Причем интересно, что оно наблюдается в основном в названии картофеля, ср.:

в сербских диалектах

(*krtol*)-а к. 85 'картофель' (ОЛА 4) из/от нем. *Kartoffel*;

в болгарских диалектах

(*kartof*)-ь к. 85 'картофель' (ОЛА 4) из/от нем. *Kartoffel*; (*maur*)-ь к. 6 'человек, который строит каменные дома' (ОЛА 8) из нем. *Maurer*, диал. *Maure*; (*plajvaz*)-ь к. 36 'карандаш' (ОЛА 8) из нем. *Bleiweiss*, бав. австр. *bliwiz*;

в украинских диалектах

(*barabol*)-j-а к. 85 'картофель' (ОЛА 4) от чеш. *brambor* < нем. *Brandenburg*.

В южнославянских диалектах (особенно в словенских и хорватских) к образованию эксклюзивов нередко вело итальянское культурно-языковое влияние, однако в языке оно выражено слабее немецкого, ср.:

в словенских диалектах

(*kaštron*)-ъ к. 5 'кастрированный баран' (ОЛА 2) из ит. *castrone*; (*štrigel*)-j-ъ к. 52 'скребница' (ОЛА 2) от ит. *striglia*; (*čebul*)-ъ, (*čebul*)-j-a к. 19 'лук' (ОЛА 4) из ит. *cipolla*; (*brajd*)-a к. 8 'виноград' (ОЛА 4) из фриул. *braide* и т.д.;

в хорватских диалектах

(*žmul*)-ъ к. 6 'стакан' (ОЛА 6) из далмат.-ром. *muzul*; (*meštar*)-ъ к. 31 'человек, который учит в школе' (ОЛА 8) из ит. *maestro* и т.д.;

в македонских диалектах

(*biš*)-ѣ, (*biš*)-ur-ѣ к. 31 'поросенок' (ОЛА 2) из ит. *biscia* через посредство алб. *bishë*.

Кроме итальянского, можно отметить **румынское влияние**, причем оно характерно в основном для **болгарских диалектов**. Особенно ярко оно выражено в болгарских говорах в Банате, ср.:

(*markul*)-ъ к. 5 'медведь' (о.н.) (ОЛА 1) из рум. диал. *mârcul*; (*patkal*)-ъ к. 13 'крыса' (ОЛА 1) из рум. диал. *potcan*; (*pitpōlak*)-ъ к. 22 'перепелка' (ОЛА 1) из рум. *pitpalaca*, *pipalac*; (*rъcoj*)-ъ к. 13 'самец утки' (ОЛА 2) из рум. *rățoi*; (*marv*)-a к. 24 'скот' (ОЛА 2) из рум. диал. *marvā* (< *marfă*, диал. *marhā* < венг. *márha*); (*bot*)-ъ к. 49 'рыло' (ОЛА 2) из рум. *bot*; (*tъršal*)-a к. 9 'куст' (ОЛА 3) из рум. диал. *târșală*; (*tuf*)-a к. 10 'густые заросли в лесу' (ОЛА 3) из рум. *tufă*; (*brad*)-ъ к. 17 'сосна' (ОЛА 3) из рум. *brad*; (*kavtor*)-(ъ*ži*)-j-a к. 7 'человек, который делает печи' (ОЛА 8) от рум. *coptor*, *ciptor* и т.д.

Из других культурно-языковых традиций, оставивших заметный след в эксклюзивных лексемах, можно выделить турецкое, албанское и венгерское влияние.

Турецкое влияние оказалось самым сильным в болгарских диалектах, здесь больше всего отмечено эксклюзивов, имеющих в своей основе турцизмы, причем основной очаг их локализации находится в **юго-восточных болгарских говорах** (особенно в пп. 140–142, 852–853) ср.:

(*geljunžuk*)-ъ к. 9 'ласка' (ОЛА 1) из тур. *gelincik*; (*bursuk*)-ъ к. 10 'еж' (ОЛА 1) из тур. *porsuk*; (*gag*)-a к. 18 'клюв птицы' (ОЛА 1) из тур. *gaga*; (*bug*)-a к. 3 'бык' (ОЛА 2) из тур. *boğa*; (*burm*)-a к. 5 'кастрированный баран' (ОЛА 2) из тур. диал. *burma*; (*tik*)-e к. 6 'козел' (ОЛА 2) из тур. *teke*; (*jurdek*)-ъ к. 13 'самец утки' (ОЛА 2) из тур. *ördek*; (*dal*)-ъ, (*daj*)-a к. 4 'ветвь хвойного дерева' (ОЛА 3) из тур. *dal*; (*filiz*)-ъ, (*fъškъn*)-ъ к. 9 'куст' (ОЛА 3) из тур. *filiz*; *fişkin*; (*ğurluk*)-ъ к. 10 'густые заросли в лесу' (ОЛА 3) из тур. *gürlük*; (*bair*)-ъ, (*burun*)-ъ к. 11 'лес' (ОЛА 3) из тур. *bayır*; *burun*; (*meš*)-ѣ к. 26 'дуб' (ОЛА 3) из тур. *meşe*; (*saxat*)-ъč-ѣ к. 51 'одуванчик' (ОЛА 3) от тур. *saat*, *sahat*; (*keleml*)-e к. 23 'пар, земля, которую не пахали в течение года' (ОЛА 4) из турец. диал. *keleme*; (*vракčij*)-ъ, (*vракčij*)-a к. 68 'мужчина, который жнет серпом' (ОЛА 4) из тур. *orakçı*; (*sap*)-ъ к. 84 'палка грабель' (ОЛА 4) из/от тур. *sap*; (*ikindi*)-j-a к. 61 'еда между обедом

и ужином, полдник' (ОЛА 6) от тур. *ikindi*; (*dülger*)-*in-ъ* к. 6 'человек, который строит каменные дома' (ОЛА 8) от тур. *dülger*; (*kumbe*)-(ži)-*j-a* к. 7 'человек который делает печи' (ОЛА 8) от/из тур. диал. *kümbe* и т.д.

В других южнославянских диалектах это влияние выражено довольно слабо, так как эксклюзивы турецкого происхождения в них встречаются редко, ср. единичные примеры:

в хорватских диалектах

(*bělež*)-*ъn-ic-a* к. 35 'тетрадь' (ОЛА 8) от тур. *beleg*;

в македонских диалектах

(*tekn*)-*e* к. 12 'деревянное корыто, выдолбленное из одного куска дерева' (ОЛА 6) из тур. *tekne*; (*komš*)-*iv-ъk-a* к. 3 'женщина, живущая в соседнем доме' (ОЛА 8) от тур. *komşu*, *komşi*; (*xaram*)-*i-j-a* к. 55 'человек, который крадет' (ОЛА 8) от тур. *harami*.

Албанское влияние отмечено в единичных эксклюзивах сербских диалектов, ср.:

(*kolomboč*)-*ъ* к. 54 'кукуруза' (ОЛА 4) из алб. *kollomoqi*.

Венгерское влияние обнаруживается в эксклюзивных образованиях чаще всего в **украинских, чешских и словацких диалектах**, ср.:

в украинских диалектах

(*xoroš*)-*a-j-e-ть* к. 59 'кастрирует' (ОЛА 2) от венг. *heresz*; (*kert*)-*ъ* к. 10 'огороженное место, где растут овощи' (ОЛА 4) из венг. *kert*;

в словацких диалектах

(*pohar*)-*ik-ъ* к. 6 'стакан' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» от венг. *pohár*; (*ceruz*)-*a*, (*ceruz*)-*ъk-a* к. 36 'карандаш' (ОЛА 8) из/от венг. *ceruza* < лат. *cerusa*; (*valal*)-*ъ* к. 1 'небольшой сельский населенный пункт' (ОЛА 8) из венг. *valál*.

О цивилизационном и культурном разделении славянских языков свидетельствуют и семантические карты Атласа, на которых отчетливо видно, как одна и та же праславянская лексема в разных культурах развивала в процессе эволюции разные смыслы. Так, например, лексема **čaša* (к. 7 ОЛА 6), распространенная во всех славянских диалектах, известна в основном в значении 'стакан' (в хорватских, сербских, македонских, болгарских, чешских диалектах), однако только в русских диалектах (в вологодских и костромских говорах) она встречается в значении 'миска' // 'большая миска, выточенная из дерева', а в словенских приморских говорах – в значении 'большой ковш'.

Общеславянская лексема **séra* (к. 32 'молоко коровы сразу после отела, молозиво' ОЛА 6) во всех славянских диалектах имеет значение 'молоко коровы сразу после отела скота, молозиво', однако в русских диалектах (в севернорусских и среднерусских владимирско-поволжских и тверских говорах) она, кроме того, может иметь значение 'смола (сок) хвойных деревьев',

в болгарских западных, северо-восточных и некоторых юго-восточных говорах – ‘нестиранная овечья шерсть с жировыми выделениями’, а в отдельных северо- и юго-восточных говорах – ‘вода после стирки овечьей шерсти’, в сербских восточно-герцеговинских, косовско-ресавских и призренско-тимокских говорах – ‘жировые выделения на шерсти овцы’ и т.д.

Яркое культурологическое разделение диалектного ландшафта Славии демонстрирует лексема *grobъ* (к. 58 **grobъ* ОЛА 10), которая в западно- и южнославянских диалектах, а также в юго-западных украинских имеет значение ‘яма, могила, в которой хоронят покойника’, а в восточнославянских – ‘гроб, в котором хоронят покойника’.

Однако ярче всего дифференциацию культурного ландшафта Славии иллюстрируют так называемые мотивационные карты, поскольку любая «культура живет и развивается в языковой оболочке, влияя на ее характер и состояние» (Кармин 1997: 86). Эти карты позволяют увидеть мотивационный признак в пространстве языка той или иной культуры и поэтому являются, по сути дела, лингвогеографической проекцией языка этой культуры. Своеобразие номинативной логики при лексической параметризации внешнего мира, особенности его восприятия и категоризации привели к разной сегментации языковым сознанием диалектоносителей одного и того же семантического участка, поэтому облеченная в языковую оболочку каждая культура говорит на своем языке. Задача исследователя заключается в том, чтобы «прислушаться к ее языку».

Так, например, в томе «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» находится мотивационная карта, посвященная названию ‘первого куска хлеба, отрезанного от буханки, горбушки’. На этой карте наряду с пространственным и процессуальным мотивационным признаком (ср. *kraj-ъс-ъ*, *kraj-ъщ-е*, *kraj-išč-e*, *kraj-ък-а*, *kraj-ik-ъ*, *kraj-ik-а*, *kraj-ъщ-ik-ъ* или *kroj-ъ*, *съ-kroj-ък-ъ*; *pri-lěp-ък-а*, *съ-lěp-ък-ъ*; *qob-ъ*, *qob-ъщ-е*; *na-čēt-ък-ъ*, *na-čin-ък-ъ*, *ob-ber-ък-а*) представлен антропоморфный признак (ср. лексемы *gъrb-их-а*, *gъrb-uš-а*, *gъrb-uš-ък-а*, *gъrb-uš-ък-ъ*, *gъrb-ък-ъ* и др., распространенные главным образом в русских и частично украинских и белорусских диалектах; или лексемы *pēt-ък-а*, *pēt-ič-ък-а* и др., характерные в основном для периферийных македонских, южнопольских и чешских диалектов; лексема *lъb-ък-ъ*, отмеченная только в украинских диалектах; лексемы *jan-ък-ъ*, *jan-ък-о* и др., встречающиеся в словацких и в некоторых чешских диалектах). Все эти названия говорят о том, что хлеб в языке этих культурных традиций воспринимается как живое существо, имеющее свои «части тела». На это косвенно указывает и другая карта Атласа – ‘подходит, растет (о тесте)’, которая свидетельствует о том, что тесто практически во всех славянских диалектах уподобляется живому существу. Это существо **живет** (ср. лексемы

ži-v-e-tb, *za-ži-v-e-tb*, *vy-ži-v-e-tb* – севернорусские диалекты), **движется** (ср. лексемы *xod-e-tb*, *xod-i-tb*, *podъ-xod-i-tb*, *vъzъ-xod-i-tb*, *vy-xod-i-tb do-xod-i-tb*, *vъzъ-xod-j-e-tb*, *vъzъ-xad-j-i-tb*, *podъ-xod-j-i-tb*, *vy-xad-j-i-va-je-tb* и др. – восточнославянские, словенские и частично чешские диалекты; или *vъzъ-jbd-e-tb*, *podъ-jbd-e-tb*, *nadъ-jbd-e-tb* и др. – македонские, частично южнорусские, болгарские и сербские диалекты; *dvig-a-je-tb se*, *orz-dvig-ne-tb se*, *dviž-e-tb se*, *na-dviž-e-tb se* и др. – лужицкие, хорватские и словенские диалекты), **растет** (ср. лексемы *orst-e-tb*, *orst-ne-tb*, *na-orst-a-je-tb*, *pod-orst-a-je-tb* и др. – польские, западноукраинские, сербские и македонские диалекты) и даже **работает** (ср. *orb-i-tb* и др. – кашубские диалекты). Наконец, об этом же говорит и распространенное практически во всех славянских диалектах название зернового хлеба – *žito*, во внутренней форме которого реализуется идея жизни.

Различия в мотивационных признаках, а значит и в культурологическом осмыслении демонстрирует и к. 55 'счастье' (ОЛА 10), материалы которой говорят о том, что в северной Славии представления о счастье связаны с наделенностью человека долей, частью (*sъ-čęst-bj-e*, *dol-j-a*), у лужичан – это прямое указание на субъекта, наделяющего этой долей (ср. *sъ-bož-bj-e*), в то время как в южной Славии эти представления ассоциируются со встречей (*sъ-ręt-j-a*, *sъ-rět-j-a*) как судьбой человека, поскольку «судьба осмысляется как предначертанный человеку свыше путь» (Славянские древности 5: 203).

Случайная непредвиденная встреча рассматривается в народе как знак, влияющий на дальнейший ход событий в жизни человека, ...как знак некой высшей силы, которая наделяет человека счастьем. Первоначально этот знак соотносился с неожиданным приобретением «счастья», «удачи», «счастливой доли». По сербским поверьям счастье можно обрести, только встретив его (ср. сербскую поговорку: «Срећу ако не сретнеш, нећеш је стићи» 'Счастье не обретешь, если не встретишь его') Плотникова 2013: 218.

Интересное противопоставление мотивационных признаков, свидетельствующих о социальном статусе замужней женщины, просматривается и на к. 52 'выходит замуж' (ОЛА 10) у большинства славян женщина выступает как пассивное лицо, ибо она идет «за мужа» (*vy-xod-i-tb za mōž-b*, *za mōž-a*, *vъ za mōž-b*) или отдается ему в жены (*vy-da-j-e-tb <se>*, *vy-da-v-a-j-e-tb <se>*), вместе с тем у некоторых южных и западных славян она выступает как активное лицо, приобретающее иной статус, ибо она *žen-i-tb <se>*, *ob-žen-i-tb <se>*, *mōž-i-tb <se>*, *o-mōž-i-tb <se>*, *rōč-i-tb <se>*, *rōk-u-j-e-tb <se>* и т.д.

Анализ мотивационных признаков является чрезвычайно важным не только для культурологической, но и для хронологической стратификации представленных на карте названий, ибо, согласно культурной морфологии, в истории языка любой культуры существуют довольно устойчивые

«прозрачные модели мотивации», в соответствии с которыми условно можно выделить «три отдельных слоя: слой, поддающийся самой легкой идентификации и датировке, принадлежит истории, а именно христианству и исламу. В доисторическую эпоху можно различить два слоя: один характеризуется «сверхъестественными, сверхчеловеческими» языческими персонажами, а второй уже без антропоморфизма, еще более ранними зооморфными образами и представлениями о родстве» (Фирек 2003: 32). В отличие от «немой» археологической стратификации, эта культурно-историческая стратификация является «говорящей», ибо на лингвистических картах Атласа все эти культурные слои до сих пор остаются «живыми» (см., например, карту 'божья коровка' т. 1 «Животный мир», на которой «сосуществуют» в пространстве и во времени названия, относящиеся ко всем трем культурно-историческим слоям – **христианскому**, ср.: *bož-vj-a koḡv-ѣk-a, bož-vj-ъ vol-ѣk-ѣ* или по именам святых: *katarin-ѣk-a, marget-ic-a, an-ѣč-ica, elen-ѣk-a bož-vj-a, ivan-ѣč-ikъ, ivaš-ѣk-a, petr-ik-ѣ* и т.д.; следует отметить, что этот мотивационный признак является чрезвычайно значимым для представителей разных культур, ибо он встречается и в других европейских языках, ср. англ. *lady-cow* или *cow-lady* 'корова Богородицы', *lady-bug* 'жук Богородицы', франц. *vache a Dieu* 'божья коровка', итал. *vacheta de la Madyna* 'коровка Мадонны', исп. *buey de Dios* 'божий вол', нем. *Marienkäfer* 'жук Марии', бретон. *elik doue* 'божий ангелок', швед. *Jesu vallflicka* 'пастух Иисуса' и т.д. (подробнее см. Фирек 2003: 33, Донадзе 2004: 108); и **языческому** – антропоморфному, ср.: *ne-vest-a, ne-vest-ica, ran-ѣn-a, ran-ѣn-ѣka, sir-ot-ѣka, rod-in-ѣk-a, mat-in-ѣk-a, bab-a, malžen-ѣk-a, god-un-ѣk-a, vorž-ѣk-a* и др.; и зооморфному, ср. *ov-ѣč-ic-a, ov-ѣč-ѣk-a, vol-ѣ, vol-ik-ѣ, baran-ѣ, koz-ar-ѣk-a* и др.).

Следует отметить, что культурологическая информация существует на картах Атласа чаще всего в латентном, непроявленном состоянии, а потому нуждается в своей экспликации, однако выявить ее можно с помощью методов лингвистического и лингвогеографического анализа. При этом ключом к декодированию культурно-исторических смыслов могут служить метафорические номинации, в которых нередко сохраняются следы мифологических воззрений славян на природу (в этом отношении чрезвычайно ценный материал содержат первые три тома Атласа «Животный мир», «Животноводство» и «Растительный мир»).

Так, например, если обратиться к лексико-словообразовательному тому Атласа *Животный мир*, то этнолингвистическую информацию можно извлечь из таких карт Атласа, как 'белка' (см., например, лексемы *kat-er-ic-a, kat-er-ič-ѣk-a*, в которых отразилась женская символика белки), 'ласка' (лексема *nevest-a* и ее производные, в которых сохранилась брачная

символика ласки), 'головастик' (лексемы с корнем *kaluger-* и *pop-*, отражающие метафорическую антропоморфизацию, поскольку в языковом сознании носителей диалектов подвижные объекты внешнего мира очень легко персонифицируются), то же можно отнести к карте 'светлячок' (лексемы *ioan-ič-ькѣ*, *ioan-oš-ikѣ*), к картам 'кузнечик' и 'стрекоза' (лексемы с корнем *konj-*, *kobyl-*, отражающие существующую во многих славянских фольклорных традициях символическую связь насекомых со скотом (Гура 1997: 501) и ко многим другим лексическим картам Атласа.

Говоря о синхронно-типологической направленности лексико-словообразовательной серии Атласа, являющейся одной из его задач, следует особо подчеркнуть тот факт, что карты этой серии имеют существенное предпочтение перед любым диалектным или сравнительно-историческим исследованием монографического характера, поскольку они позволяют сразу увидеть пространственную стратификацию всей лексико-семантической группы на территории Славии. В этом смысле на карте как бы в конденсированном виде отражен фрагмент славянской языковой картины мира. А наличие разных мотивационных признаков, четко выявляемых в легенде к каждой карте, дает возможность реально ощутить своеобразие национального языкового сознания в сложном процессе восприятия мира человеком, его познавательной и классифицирующей деятельности.

Так, например, на к. 1 'небольшой сельский населенный пункт' (ОЛА 8) отражена целая история освоения и получения сельскохозяйственных угодий славянами. На карте четко очерченные ареалы имеют лексемы с корнем **sel-** (*sel-o*, *sel-ьс-е*, *sel-išč-е*, *po-sel-ьк-ѣ*) – восточно- и южнославянские диалекты, **ьс-** (*ьс-ь*, *ьс-ьк-а*, *ьс-ьн-ic-а*) – словенские, лужицкие, польские, белорусские, отдельные русские диалекты, **ьс-** (*ьс-ьн-ic-а*) – русские и белорусские диалекты, **ьс-** (*ьс-ьн-ic-а*) – русские и белорусские диалекты, **ьс-** (*ьс-ьн-ic-а*) – чешские и словацкие диалекты. Как показал в своем исследовании проф. П. Жиго (Жиго 2011: 52), все они передают разные способы сельскохозяйственного освоения земли славянами. Лексема *ьс-ьн-ic-а* употреблялась для обозначения *задруги* 'совместного владения землей несколькими семьями, у которых был общий предок', т.е. землю получала, культивировала и обрабатывала одна патриархальная семья, при этом слово *ьс-ьн-ic-а* обозначало не просто территорию заселения, но именно такое владение, которым изначально владел самый старший в роду, т.е. *ьс-ьн-ic-а*. К этой же семантической группе относится и слово *sel-o*. Изначально этим словом называли 'пашню', 'вспаханное поле' или же деятельность, связанную с обработкой земли, т.е. саму 'вспашку, пахоту'. Западнославянский вариант этого слова, в котором сохранилась группа *-dl-* (т.е. слово *sedl-o* < **sed-*), первоначально обозначал 'заселенное место, дворы', 'поле, земля'. Словом *ьс-ьн-ic-а* назывался населенный пункт, в котором

жили люди, принадлежащие к одному роду. В слове *ďbrv-ъn-j-a* передан способ обработки, получения сельскохозяйственных угодий. Первоначально это слово обозначало 'пашню', 'вспаханное поле', устар. 'вспашку, пахоту'. Позднее значение слова расширилось, и оно стало обозначать прилегающие хозяйственные постройки и далее все поселение вместе с земельным наделом. Таким образом, перед нами предстает своеобразная история освоения и присвоения пахотных земель славянами, каждый этап которой получает свое наименование, т.е. эта карта являет собой образец культурно-языковой диалектологии, позволяющей реконструировать «живую старину» славян.

Материалы *Общеславянского лингвистического атласа* убедительно говорят о том, что

носители славянских территориальных диалектов хранят еще огромные, во многом неизвестные науке богатства древней славянской духовной культуры. И лингвистические методы могут быть с успехом применены к ее исследованию. Общий географический ландшафт нынешней (или недавней) славянской духовной культуры может быть прочитан как диахрония, развернутая в пространстве, как определенная историческая последовательность, которая может быть установлена путем анализа разных архаических элементов культуры в разных славянских диалектных зонах (Толстой 1999: 38).

Библиография

- Гура Александр В., 1997, Символика животных в славянской народной традиции, Москва.
- Донадзе Наталия З., 2004, Новые перспективы в лингвогеографии – Лингвистический атлас Европы, *Общеславянский лингвистический атлас, Материалы и исследования 2001–2002*, Москва.
- Жиго Павол, 2011, *Общеславянский лингвистический атлас – взаимосвязь языка и общественно-исторических феноменов с позиций ареальной лингвистики*, *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва.
- Кармин Анатолий С., 1997, Основы культурологии. Мифология культуры, Санкт-Петербург.
- ОЛА 1 – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 1, Животный мир*, ред. Рубен И. Аванесов, Москва 1988.
- ОЛА 2 – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 2, Животноводство*, ред. Jan Basara и др., Warszawa 2000.
- ОЛА 3 – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 3, Растительный мир*, ред. Аляксандр І. Падлужны, Мінск 2000.
- ОЛА 4 – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 4: Сельское хозяйство*, ред. Adriana Ferencíková et al., Bratislava 2012.

- ОЛА 6 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 6: Домашнее хозяйство и приготовление пищи, ред. Татьяна И. Вендина, Москва 2007.
- ОЛА 8 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 8: Профессии и общественная жизнь / *Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słowotwórcza*, t. 8: Zawody i życie społeczne, red. Jan Basara, Janusz Siatkowski, Anna Basara, Warszawa 2003.
- ОЛА 10 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, т. 10: Народные обычаи, ред. Татьяна И. Вендина, Москва 2015.
- Плотникова Анна А., 2013, Южные славяне в балканском и общеславянском контексте: этнолингвистические очерки, Москва.
- Славянские древности, т. 1–5. Москва.
- Толстой Никита И., 1995, Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике, Москва.
- Толстой Никита И., 1999, Этногенетический аспект исследования древней славянской духовной культуры [в:] Никита И. Толстой, Избранные труды, т. III, Москва.
- Фирек Вольфганг [Fierek Wolfgang], 2003, Лингвистический атлас Европы и его вклад в европейскую историю культуры, „Вопросы языкознания” № 5.
- Шапошников Александр К., 2010, Этимологический словарь современного русского языка, т. 1–2, Москва.
- Skok ERHJ – Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–IV, 1971–1974, Zagreb.

Streszczenie

Artykuł dotyczy *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, którego materiały umożliwiają rozszerzenie okresu badań, wejście na poziom dialektologii kulturowo-językowej w celu rekonstrukcji „żywych starożytności / dziejów” słowiańskich.

MOTOKI NOMACHI
Slavic-Eurasian Research Center
Hokkaido University
Kita 9 Nishi 7 Kita-ku Sapporo
tel. +81 90 3962 0839
e-mail: mnomachi@slav.hokudai.ac.jp

PLACING KASHUBIAN IN THE CIRCUM-BALTIC (CB) AREA

SŁOWA KLUCZOWE: Bałtycka liga językowa, kaszubszczyzna, języki bałtyckie, języki słowiańskie, języki fińskie.

KEYWORDS: Circum-Baltic area, Kashubian, Baltic languages, Slavic languages, Finnic languages.

MIEJSCE KASZUBSZCZYZNY W BAŁTYCKIEJ LIDZE JĘZYKOWEJ

ABSTRACT: W niniejszym artykule analizie poddana jest kaszubszczyzna z perspektywy kontaktu językowego, zwłaszcza w obrębie tzw. bałtyckiej ligi językowej (Circum-Baltic area). W pierwszej części podjęto dyskusję o miejscu kaszubszczyzny na mapie językowej, wraz z jej badaczami, wymieniającymi ten język w pracach poświęconych badaniu ligi językowej. Ukazano także, że żadna z tych prac nie jest poprawna nie tylko w warstwie teoretycznej, lecz również w przytoczonych przykładach i ich interpretacji. Druga część poświęcono krytycznej analizie szeregu prac Koptjewskiej-Tamm, Östena Dahla i Bernharda Wälchliego. Część trzecia pokazuje, że język kaszubski nie należy do ligi językowej obszaru Morza Bałtyckiego, mimo że geograficznie umiejscowiony jest w tej zachodniej strefie. Rozpatrywane są również możliwe kontakty językowe między kaszubskim a innymi językami w obrębie tej strefy.

Introduction

Prof. Dr. hab Janusz Siatkowski, one of the most eminent specialists in Slavic dialectology in the 20th and 21st centuries, is known as a specialist in Kashubian

as well. When I was a lecturer at the University of Warsaw in 2003–2005, I was fortunate enough to take Prof. Siatkowski's Slavic dialectology course, in which I read Kashubian dialect texts for the first time as a course assignment. Ultimately, that experience led me to Kashubian studies. In a private conversation in Kamakura, an old capital of Japan near Tokyo, in February 2017, Prof. Siatkowski and I were talking about the future aims of Kashubian studies. Prof. Siatkowski told me that the contact phenomena should be studied thoroughly from various perspectives, with particular attention to syntactic phenomena, which are missing even in the *Atlas of Kashubian and Neighboring Dialects* (1964–1978), for which Prof. Siatkowski has worked. The following text is an overview of ideas inspired by the conversation with Prof. Siatkowski.

Kashubian is a so-called „high-contact” language (Nomachi, Heine 2011). This language has been under the influence of various local languages and politically dominant languages spoken or used in the Pomerania region (Lorentz et al. 1935: 5–9, Knoll 2012: 11–13). However, Kashubian has not been mentioned in the context of areal typology, at least not frequently. There seem to be two main reasons for this. First, particularly in the earliest stage of profiling a given linguistic area from a macro perspective, the standard variety of languages in the area is the target of analysis. Kashubian, which does not have an established standard variety and was regarded until recently as a dialect of Polish, naturally did not attract much attention (Haspelmath 2001 and many others for Standard Average European, henceforth SAE), Newerkla 2007, Bláha 2016 for various Central European areas). Second, although Kashubian has attracted attention in the context of language contact, for instance (as one can see in the numerous works by Hanna Popowska-Taborska, Friedhelm Hinze, and others), the focus was rather limited, above all, on the level of the lexicon in the two languages that were in contact.

Thus, in this article, I will try to characterize Kashubian from an areal-typological perspective, with particular attention to the Circum-Baltic (CB) area as the first step.

A few words about previous works on areal linguistics mentioning Kashubian

Indeed, there are a few exceptions in this respect. For instance, in the frame of his phonology-based areal analysis, Jakobson treated North Kashubian or Slovincian in the context of his **Eurasian Linguistic Area**, in which it joins the linguistic area in question as a language characterized by polytonicity (Jakobson

1931 [1962], 157). However, as it has been pointed out by Lehiste (1988), Jakobson relied on Lorentz's misguided interpretation of the accentual system in Slovincian (cf. Lorentz 1903), which has been discussed by Stokhof (1973: 133) and Stankiewicz (1993: 292).

Another example is the so-called „**Rokytno-Bund**” suggested by Décsy (2000: 130). According to this scholar, this is one of the linguistic zones in Europe, and it includes Lithuanian, Belarusian, Ukrainian, Kashubian, and Polish that was the dominant language. The common linguistic features are as follows (Décsy 2000: 132):

1. no quantity correlation (no distinctions in length; Lithuanian and Kashubian are exceptions);
2. mobile word accent (Polish as well as the eastern Kashubian dialects are an exception);
3. no reduced vowels in unstressed syllables (they are fully sounded; Belarusian is an exception);
4. no diphthongs (Lithuanian, which has *ie* as well as *uo*, is an exception);
5. existence of the consonant *h*;
6. fricatives play a considerable role in the consonantism;
7. open *e* (*ā*) is not spread (except for Lithuanian);
8. correlation of palatals is greatly expanded, but not as thoroughly as in Russian;
9. multiple noun classes („declension types”), in part based on gender;
10. the case structure has preserved archaic features (the genitive in *-u*; the change of *k*, *g*, *ch* before old *ě* and *i*);
11. there is a lively structure of aspect;
12. verbal prefixes (non-separable);
13. impersonal participle constructions (Ukrainian *dveri idecineno* ‘the door is open’[sic!])¹;
14. presence of the verb ‘to have’ rooted in popular speech;
15. a vast number of common coinages in the vocabulary (lexical Rokytnism, generally of Polish origin)

With regard to Kashubian, the features 1, 2, 4, 5, and 13 are not relevant², while other features do not always seem to be areal features *per se*. In addition,

¹ The correct Ukrainian sentence is *dveri vidčyneno*.

² For feature 1, Kashubian does not have a correlation of the vowel length; feature 2 is wrong because fully mobile accent can be found in Northern dialects, while Central dialects have a column type of accentuation; for feature 4, Kashubian does have diphthongs such as *ú*, *ò* [wɛ, wu]; Unlike in the generalization for feature 5, Kashubian does not have the phoneme *h*; feature 13 is wrong because Kashubian does not have the impersonal construction found in Ukrainian and Polish.

he gave a brief characteristic of Kashubian (Décsy 2000: 149–150). Most interpretations and even reported facts are basically wrong³.

In search of **Standard Average European** (Europe as a linguistic area), it probably was Heine and Kuteva (2006) who mentioned Kashubian with Slovincian for the first time as SAE's peripheral member because of its contact with German. However, these scholars analyzed only the possessive perfect and a passive construction⁴. Besides, in the EURO TYP project, Tommola (2000) characterizes the perfect in Northern Slavic, including Kashubian. However, he simply repeated what was already known and there is no analysis of this language either.

Dahl and Koptjevskaja-Tamm (2001: XIX), who wrote one of the standard works on the areal-typology of the **Circum-Baltic area**, include Kashubian in the list of Western Slavic languages that constitute this linguistic landscape. However, it is unclear if Kashubian can be regarded as a member of this contact zone, or it is only geographically involved in the linguistic zone. In addition, there is not a single example analyzed in the entire volume. In a later work by Koptjevskaja-Tamm (2006: 199), the disputed Kashubian polytonicity was the only example mentioned. Another CB scholar, Wälchli (2011: 331), provided an example of Kashubian for illustrating the non-pro-drop tendency in this language.

Thus, even though there were various works mentioning Kashubian as a member of a given linguistic area, not a single proper areal profiling of Kashubian has been done yet. In addition, all these works are problematic because they did not consider enough the diachronic and sociolinguistic changes in the area, including contact situations that have surrounded Kashubian. Indeed, such changes clearly have affected the linguistic structure of Kashubian. Thus, one cannot extract an example from the material recorded in the 19th century and compare it with examples from other languages taken in the 21st century⁵.

³ In this paper I cannot get into details, but it would be enough to provide just one crucial example to show how the treatment of Kashubian by this scholar is catastrophic. According to Décsy, „the compound preterite (past tense) is not formed with a verb of being (as in the other Slavic languages) but with the verb of „having” (as in English and German) *ja mom widzeł* ‘I have seen, and not *ja jem widzeł*.” Needless to say, such a form as *ja mom widzeł* does not exist in Kashubian, while the latter, though the author denies its existence, is correct (to be more precise, it should be *jô jem widzôł*).

⁴ Heine and Kuteva (2006) did mention Kashubian in their book, in two chapters that deal with definite and indefinite articles, but without any concrete examples.

⁵ I would like to express my sincere gratitude to Mr. Artur Jabłoński and Mr. Grzegorz Schramke who have provided me with the material of the Kashubian language.

The CB area: its members, nature, and areal features

Language membership. Dahl and Koptjevskaja-Tamm (2001: XVII) point out difficulties in defining the set of members, because, first, it is not always clear how far from the Baltic coast a language can be and still be treated as a member; second, there are contact languages such as Latin and French, that can be important in the case of the CB area; third, the distinction between a language and a dialect is not always sharply-defined. Thus, with some simplifications, Dahl and Koptjevskaja-Tamm (2001: XVIII–XIX) include the following languages as Circum-Baltic languages⁶:

Germanic:

West: High German, Low German, Yiddish;

North: Danish, Swedish, Dalecarlian, Norwegian;

Baltic:

West: †Old Prussian, ††Curonian, †Jatvingian⁷;

Central: Lithuanian, Latvian;

East: ††Galindian⁸;

Slavic:

West: Polish, Kashubian, †Polabian;

East: Belarusian, Russian, Ukrainian;

Indo-Aryan:

Romani with varieties/sub-languages: Kalderash, Lovari, Kalo, Baltic, North Russian;

⁶ † means „extinct” and †† means only onomastic sources and substratum are available.

⁷ Galindian was in all likelihood a West Baltic language. One wonders whether Dahl and Koptjevskaja-Tamm (2001) had in mind the language of the Goljad’ (*Galindi-) of the Old Russian chronicles, which was spoken until the 12th c. in the Porotva (Protva) river valley west of Moscow. However, the affiliation of that „other Galindian language” with East Baltic is not an established fact (Yaroslav Gorbachov, in personal communication).

⁸ Jatvingian is only known from toponomastic and anthroponomastic data, therefore it should have two „daggers” like Curonian and Galindian, instead of one. Dahl and Koptjevskaja-Tamm 2001 seem to take Zinov’s Jatvingian-Polish glossary (*Gwary pogańskie z Narewu*) for an authentic document. However, its authenticity is far from demonstrated. „In the recently „found” Polish-Jotvingian glossary (cf. Zinkevičius 1984) some of the words... reflect the „Lithuanian treatment” of the postalveolar sibilants, cf. *sziasz* ‘six’ (Lith. *šeši*), *miszta* ‘forest’ (Lith. *miškas*), *žuwo* ‘fish (pl.)’ (Lith. *žuvis*), etc. Yet multiple other words show the expected West Baltic reflexes, e. g., *puse* ‘pine tree’ (Lith. *pušis*), *birs* ‘birch’ (Lith. *bėržas*), *maz* ‘small’ (Lith. *māžas*), etc. There are other phonological and morphological incongruities in this document, which has every appearance of a forgery. It exists only in a hand-made copy from the 1970s. The original that nobody, apart from the copier, saw, „has not survived” (Gorbachov 2014: 38, fn. 39).

Finno-Ugrian:

Finnic: Veps, Karelian, Olonetsian, Ludian, Finnish, Ingrian, Votian, Estonian with varieties/sub-languages: South Estonian, Northern Estonian,

Saami with varieties/sub-languages: Southern Saami, Ume, Saami, Pite Saami, Lule Saami, Northern Saami, Inari Saami, Skolt Saami;

Turkic:

Karaim, Tatar.

In contrast, Wälchli (2011: 325–327) does not include Ukrainian and extinct Polabian, while he counts Old Prussian as a CB language. Needless to say, in the case of Ukrainian and Polabian, the distinction between a language and a dialect does not matter too much, thus it is not a question of the way they are counted. The question, of course, is: what are the reasons to include/exclude these languages? The representative scholars in this field do not seem to have given a proper answer in this respect.

The nature of the CB area

The view on the CB area as a linguistic one is not uniform. Thomason (2001: 99) defines a linguistic area as follows:

a linguistic area is a geographical region containing a group of three or more languages that share some structural features as a result of contact rather than as a result of accident or inheritance from a common ancestor.

Further, Thomason (2001: 110) opines as follows:

Probably the best-established linguistic area of Europe after the Balkans is in north-eastern Europe in the region around the Baltic Sea, where several languages belonging to two, or possibly three, different families form a Sprachbund.

Almost the same statement can be found in Campbell (2004: 337). However, considering areal features provided by Koptjevskaja-Tamm and Wälchli (2001: 728), which are mentioned in the next section, one can notice that there is not a single *areal* feature that is shared by all the languages in the CB area. Indeed, Wälchli (2011: 325) is of a different opinion from Thomason:

The motivation to treat CB languages together stems from the many typological parallels between not genealogically definable subsets of languages and dialects testifying to the turbulent history of the area. The CB area is a **contact superposition zone** rather than a Sprachbund and is part of a „buffer zone” between SAE and Central Eurasia.

In addition, according to Koptjevskaja-Tamm (2006: 187), the most striking cross-linguistic isoglosses in the CB area are mainly found in its eastern part.

This has been confirmed by Timberlake (2017: 336–341), who has analyzed three different layers of Eastern Baltic Region as a linguistic contact zone. Then, one may wonder if there is any reason to treat all languages as belonging to one area, particularly in the western part of the CB area. Indeed, Koptjevskaja-Tamm (2006: 205) raised a question: if there are two semicircles (eastern and western) or one circle in the CB area. To this question Koptjevskaja-Tamm answers that it would be two semicircles in the CB area, based on the polytonicity only.

The CB areal features

According to Campbell (2004: 331), there are two sorts of studies of linguistic areas:

the more common approach, called circumstantialist, mostly just lists of similarities found in the languages of a geographical area, allowing the list of shared traits to suggest diffusion.... The other approach, called historicist, attempts to find concrete evidence showing that the shared traits are diffused.

As Campbell himself confirmed, the latter approach is preferable because the former „does not eliminate chance, universals, and possibly undetected genetic relationships as alternative possible explanations for shared traits”. Although the latter is not always possible, in the studies of the CB area, the historicist approach has not always been undertaken, particularly in the case of Slavic languages that Koptjevskaja-Tamm and Wälchli include/exclude as members of this specific linguistic zone.

According to Koptjevskaja-Tamm (2006: 193), there are three properties that are „most promising cases for being Circum-Balticisms, though none will stand the proof of coming the full circle of around the Baltic Sea” (see the features listed below under A.) In addition to these features, she suggests six areal phenomena in grammar (Koptjevskaja-Tamm 2006: 186):

A. Most promising features in the CB area

1. Polytonicity
2. Initial stress
3. Rigid GenN word order combined with the flexible SVO basic order

B. Main isoglosses in the CB area

4. Case alternation for marking total versus partial objects/subjects
5. Nominative object in various constructions
6. Case alternation in predicate adjectives and nominals
7. Alternation between case-government and agreement within numeral construction

8. Evidential mood

9. Reflexive postfixes as markers of valence recession

There may be other features to be found and discussed to profile languages in this area, but this set of features is enough to let us discuss the possible placement of Kashubian in the CB area.

Profiling Kashubian in light of the CB areal features

Table 1 below is a summary of the results of applying the above-mentioned nine CB areal features for Kashubian:

Table 1. CB areal features applied for Kashubian

Feature	Presence/Absence of Feature	Example	Judgement
1	No		
2	(Yes)	Only in the southern dialect	Internal evolution
3	(Yes)	na <i>Geratowëch</i> _{pos.adj.} starszich 'on Gerat's parents' To je <i>tegò króla</i> _{gen} zómk. 'This is the castle of the king.' But the following constructions are also possible: na starszich <i>Gerata</i> _{gen} To je zómk <i>tegò króla</i> _{gen}	Genetic feature
4	Yes	Kònie żarlë <i>sana</i> _{gen} 'Horses ate some hay.'	Genetic feature/ (very old) areal feature?
5	No		
6	(Yes)	<i>Chto</i> _{nom} të jes? 'Who are you?' <i>Kim</i> _{ins} më jsmë? 'Who are we?'	Genetic/areal feature?
7	No	Jô dól na talerz <i>piãc</i> _{nom/acc} <i>złotëch</i> _{gen.pl} 'I gave five zloty on the plate.'	Internal evolution

		Òn przed <i>piãc</i> _{nom.acc} <i>latama</i> _{ins.pl} ògłosył swiatu, że... 'Five years ago, he informed the world that...'	
8	No		
9	No		

A few comments to on the „positively identified” features in Table 1.

Feature 2. The southern dialect is characterized by the presence of the initial stress. This feature does not require an explanation based on contact-induced change. (cf. Topolińska 1961: 107)

Feature 3. Unlike standard Polish or Russian, Kashubian has the possessive adjective as a productive category and this language prefers it to the post-posed genitive case wherever semantically and syntactically possible. The preference of the pre-posed possessive adjective for meaning an animate possessor is a genetic feature inherited from Proto-Slavic. Moreover, the pre-posed genitive case is possible, and, at a first glance, this situation may seem to coincide with that of dialects of Polish or Russian in the CB area, but in the case of Kashubian, it is not a particularly preferred word order and post-posed genitive case is also found without a stylistic difference.

Feature 4. This feature is a common development in Slavic languages (Vaillant 1977: 76) and the same or similar use of the genitive case was widespread in other Indo-European languages (cf. Krasuxin 2005: 54–56). Meillet (1934: 464–465) regards the partitive genitive case is of a common Indo-European origin. According to Pirnat (2015: 25), Finnish partitive is a Balto-Finnic innovation. Proto-Balto-Slavic partitive construction is most likely an older phenomenon. However, it is not clear if this feature serves as a convincing one today, because this feature is a pan-Slavic feature, and as such, predates the break-up of Common Slavic.

Thus, in spite of the presence of this feature in Kashubian, it may be difficult to regard this feature *areally* motivated one and shared with other CB language in mutual language contact.

Feature 6. In the contemporary Kashubian language this alternation seems to appear more often than before in predicative nominals (cf. Wosiak-Śliwa 1996). A fine-grained quantitative research should be done, before the evolution of this use of the case form is completed.

According to Lorentz (1919: 60) and Stone (2002: 783), following Lorentz, the nominative case is used for indicating a permanent characteristic. However, this semantic distinction does not seem to work, as can be seen in the title

of Aleksander Labuda's poem: *Kaszëbsczim_{ins} jësmë lëdã_{ins}* 'We are Kashubian people.'

With regard to adjectives in this respect, the nominative-instrumental case alternation is rather restricted. Usually, the nominative case is used when the adjective appears alone with a copular *bëc* 'to be': *Trojanowskô bëla nadzwëczajnô_{nom}* 'Trojanowska was extraordinary,' while the case alternation appears in favor of the instrumental case, when an infinitive form of the copular is collocated: *chce bëc samòstójnëma_{ins}* '(They) want to be independent.' Considering the fact that this feature is a later development in the Slavic languages, among which it is almost missing in the Slavic South, as has been pointed out by Bernštejn (1958: 22), this could be an areal feature in the CB area. On the other hand, one could not absolutely exclude a possibility that this feature is a genetic feature within West Slavic (cf. Stanislav 1973 for Slovak, Gebauer 1929 for Czech). In any case, the feature did not come from the Eastern Baltic zone.

Feature 7. The feature does not exist in Kashubian, as it is somewhat simplified if compared to Polish, e.g., in Kashubian, the numerals higher than 'five' do not change their forms, and the nouns are directly governed by the prepositions.

To conclude, from the circumstantialist perspective, Kashubian might share four suggested areal features, but, in reality or historically speaking, those features have presumably nothing to do with the concept of the CB area as a certain convergence area, except for Feature 4 or Feature 6 that could be related to contact with Polish. Thus, even though Kashubian is situated in this area, it is rather doubtful whether this language could be treated as a member *per se*.

Kashubian in contact with the CB languages

The previous paragraph might have raised the question whether there have been any contact situations with the CB languages, particularly the western ones. Disappointingly, although historically there might have been such contacts, there does not seem to be a clear answer in terms of linguistic material. Even though there might have been a direct contact with those languages, the materials that could be found in Kashubian seem to be rather scanty.

Baltic-Kashubian contact

Of particular interest in this respect has been Old Prussian (Lorentz 1962: 42, Milewski 1939–1947). However, according to Popowska-Taborska (1992),

there does not seem to be direct contact between Kashubian and Old Prussian, as the latter's settlements never went deeply into the Pomeranian region. Thus, all seemingly Old Prussian words in Kashubian might have been borrowed in a much older period in the early Baltic-Old Polish contact or via German.

On the other hand, Old Prussian and Kashubian spoken before World War II may share various features. Though not fully grammaticalized, in both languages one can find constructions like: a demonstrative pronoun as a definite article, a numeral 'one' as an indefinite article (cf. Knoll 2012, Mathiassen 2010: 36), merger of the instrumental and comitative cases (cf. Nomachi and Heine 2011, Mathiassen 2010: 69), the verb 'give' as an auxiliary for the permissive and causative constructions (cf. Pakerys 2017). The penultimate feature is shared with Polabian and the last feature with some Baltic and Finnic languages. Is this enough for one to begin to entertain the idea of a linguistic zone? Probably not, because the features do not require any areal account and it might have been just a one-sided German influence that happened in a different space and time, which could have happened in various areas where German occupied a dominant position.

Scandinavian-Kashubian contact

There has been no substantial research in this area. Whatever modest attempts did take place, have yielded more than modest results. According to Lorentz (1962: 42), the Kashubian name *Swian* can be explained as a borrowing from Scandinavian *Svenn*. In addition, there seem to be a few toponyms of Scandinavian origin. To the best of my knowledge, there are no historically motivated relevant areal features.

Finno-Ugric-Kashubian contact

To the best of my knowledge, so far, nobody has been able to demonstrate definitively any substantial Finno-Ugric influence on Kashubian. Until such a demonstration has been accomplished, one should assume no prehistoric contact with Uralic.

Instead of a conclusion

What I have presented is a brief overview of both theoretical and empirical aspects of the CB area vis-à-vis Kashubian. Brief as it may be, what emerges quite clearly is that Kashubian should not be placed in the CB area as a constituting member of this zone. It shares almost nothing with other CB languages, when one approaches the matter within the historicist framework, even though geographically it is indeed situated within the CB area. There do not seem to exist small linguistic areas that could include Kashubian in this context. Seemingly shared traits can also be explained as resulting from internal evolution, or by contact either with Polish or German, which does not require an explanation from a linguistic area viewpoint.

Wälchli's „buffer zone between SAE and Central Eurasia” (2011) may be theoretically correct, but it may not help much in accounting for Kashubian's position in the CB area. Some non-SAE features shared with Polish, a CB language according to CB scholars, do not seem to have any relation with the CB area. On the other hand, by the end of World War II Kashubian had incorporated various German grammatical features (for instance, indefinite and definite articles, non-prodrop-feature, the 'have'-perfect, merger of the instrumental and comitative cases) shared with SAE languages. Thus, it can be said that the non-Slavic features established by contact-induced linguistic change in Kashubian are mostly to be regarded as various processes of the secondary Europeanization and should be discussed in this context, not in the context of the CB area.

References:

- Bernštejn Samuil (red.), 1958, *Tvoritel'nyj padež v slavjanskix jazykax*, Moscow.
- Bláha Ondřej 2015, *Jazyky střední Evropy*, Olomouc.
- Campbell Lyle, 2004, *Historical Linguistics: An Introduction*, Cambridge, Massachusetts.
- Dahl Östen, Maria Koptjevskaja-Tamm (eds.), 2001, *Circum-Baltic languages*. Volume 1: Past and present, Amsterdam–Philadelphia.
- Dahl Östen, Maria Koptjevskaja-Tamm (eds.), 2001, *Circum-Baltic languages*. Volume 2: Grammar and typology, Amsterdam–Philadelphia.
- Décsy Gyula, 2000, *The Linguistic Identity of Europe. Part 1: The 62 Languages of Europe Classified in Functional Zones*, Bloomington, Indiana.
- Gebauer Jan, 1929, *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba*, Praha.
- Gorbachov Jaroslav, 2014, *The Origin of the Baltic Inchoative in -sta-*. An Overlooked Proto-Baltic Sound Law, „Indogermanische Forschungen”, No. 119, Berlin.
- Haspelmath Martin, 2001. *The European Linguistic Area: Standard Average European*, [in:] *Language Typology and Language Universals*, eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wolfgang Oesterreicher and Wolfgang Raible, Berlin–New York.

- Heine Bernd, Kuteva Tania, 2006, *The Changing Language of Europe*, New York.
- Jakobson Roman, 1931 (1962), *K charakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza*, [in:] *Selected Writings I*, The Hague.
- Knoll Vladislav, 2012, *Kašubština v jazykovém kontaktu*, Praha.
- Koptjevskaja-Tamm Maria, 2006, *The Circle That Won't Come Full: Two Potential Isoglosses in the Circum-Baltic Area*, [in:] *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*, eds. Yaron Matras, April McMahon, Nigel Vincent, Basingstoke–New York.
- Krasuxin Konstantin, 2005, *Očerki po rekonstrukcii indoevropskogo sintaksisa*, Moscow.
- Lehiste Ilse, 1988, *Lectures on Language Contact*, London–Cambridge.
- Lorentz Friedrich, 1903, *Slovinzische Grammatik*, Sankt-Petersburg.
- Lorentz Friedrich, 1919, *Kaschubische Grammatik*, Danzig.
- Lorentz Friedrich, Fischer Adam, Lehr-Splawiński Tadeusz, 1935, *The Cassubian Civilization*, London.
- Lorentz Fryderyk, 1962, *Gramatyka pomorska I*, Wrocław.
- Mathiassen Terje, 2010, *Old Prussian*, Oslo.
- Meillet Antoine, 1934, *Le Slave Commun*, Paris.
- Milewski Tadeusz, 1939–47, *Stosunki językowe polsko-pruskie*, „*Slavia Occidentalis*”, t. XVIII, Poznań.
- Newerkl Stefan, 2007, *Areály jazykového kontaktu ve střední Evropě a německo-český mikroareál ve východním Rakousku*, „*Slovo a slovesnost*”, r. 68, Praha.
- Nomachi Motoki, Bernd Heine, 2011, *On Predicting Contact-induced Grammatical Change: Evidence from Slavic Languages*, „*Journal of Historical Linguistics*”, No. 1, Berlin.
- Pakerys Jurgis, 2017, *Old Prussianian dāt ‘give’ in Causative and Hortative Constructions*, „*Baltic Linguistics*”, Vol. 8, Vilnius.
- Pirnat Žiga, 2015, *Genesis of the Genitive of Negation in Balto-Slavic and Its Evidence in Contemporary Slovenian*, „*Slovene Linguistic Studies*”, Vol. 10, Laurence.
- Popowska-Taborska Hanna, 1992, *O pewnych wyrazach kaszubskich uchodzących za bałtyzmy*, [w:] *Polono-Slavica Varsoviensia. Słowiańsko-niesłowiańskie kontakty językowe*, red. Janusz Siatkowski, Ignacy Doliński, Warszawa.
- Stanislav Jan, 1973, *Dejiny slovenského jazyka. Syntax 1*, Bratislava.
- Stankiewicz Edward, 1993, *The Accentual Patterns of the Slavic Language*, Stanford, California.
- Stokhof Willem, 1973, *The Extinct East-Slovincian Kluki-Dialect*, Paris.
- Stone Gerald, 2002, *Cassubian*, [in:] *The Slavonic Languages*, eds. Bernard Comrie, Greville G. Corbett, London–New York.
- Thomason Sarah Grey, 2001, *Language Contact: An Introduction*, Washington, D. C.
- Timberlake Alan, 2017, *Slavic Languages*, [in:] *The Cambridge Handbook of Areal Linguistics*, ed. Raymond Hickey, Cambridge.
- Tommola Hannu, 2000, *On the Perfect in North Slavic*, [in:] *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, ed. Östen Dahl, Berlin–New York.
- Topolińska Zuzanna, 1961, *Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziś*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

- Vaillant André, 1977, *Grammaire Comparée des Langues Slaves*. Tom 5. La Syntaxe, Paris.
- Wälchli Bernhard, 2011, *The Circum-Baltic Languages*, [in:] *The Languages and Linguistics of Europe: a Comprehensive Guide*, eds. Bernd Kortmann, Johan van der Auwera, Berlin.
- Wosiak-Śliwa Róża, 1996, Uwagi o składni w utworach północnokaszubskich pisarzy Jana Bilota i Alojzego Budzisa, „Rocznik Gdański”, t. LVI, 1, Gdańsk.
- Zinkevičius Zigmās, 1984, *Lietuvių kalbos istorija*, Mokslas.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest umiejscowienie kaszubszczyzny na lingwistycznej mapie tzw. bałtyckiej ligi językowej (Circum-Baltic area). W tekście kaszubszczyzna analizowana jest pod kątem kilku istotniejszych cech dla tej ligi językowej według O. Dahla, M. Koptjevskiej-Tamm, B. Wälchliego i innych.

OLDŘICH ULIČNÝ, em. Univerzity Karlovy v Praze
Katedra bohemistiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
CZ-77147 Olomouc
tel. +420 603423489
e-mail: oldrich.ulicny@email.cz

DIE MÄHRER UND IHR POLITISCHER UND SPRACHLICHER STATUS

SCHLÜSSELWÖRTER: historische Regionen Böhmens, Mährens und des tschechischen Schlesiens, linguistische Selbstidentifizierung, mährische Dialekte und Interdialekte, linguistische Loyalität.

SŁOWA KLUCZOWE: samoidentyfikacja lingwistyczna, historyczne regiony Czech (Bohemii), Moraw i Czeskiego Śląska; dialekty i interdialekty morawskie, lojalność językowa.

KEYWORDS: linguistic self-identification; historical regions of Bohemia, Moravia, and Czech Silesia; Moravian dialects and interdialects; language loyalty.

MORAVIANS AND THEIR POLITICAL AND LINGUISTIC STATUS

ABSTRACT: The history of Moravia and Moravians is an example of a nation and state whose position has declined from hegemonic to subordinate. The Moravians as a Slavonic tribe were unable to maintain their political power from the times of the Great Moravian Empire. After the defeat by Hungarians in the 10th century, the Moravian statehood was subject to Hungarian, Czech, Austrian, or German power, and their self-identification was formed by pressure from the outside. After the so-called Velvet Revolution of 1989, the effects of the old Communist centralism in the Czech Republic persisted: the new Prague centralism did not allow the democratic political system of the Czech Lands, i.e. of Bohemia, Moravia, and Silesia, to be restored, despite its proclamation in the new constitution. Currently the Moravian question seems to have been resolved in the Czech Republic, and the separatist forces have lost their importance. Even the creation of the Moravian standard language is not realistic, because the three groups of dialects and interdialects are too diverse. Moreover, language loyalty towards Standard Czech is higher in Moravia and Silesia than in Bohemia.

In diesem Text wird ein nicht seltener historischer Schicksal behandelt. Die Geschichte Mährens stellen ein Beispiel eines Volkes und sogar eines Staates dar, der von der Lage eines Hegemons zur Position eines Untergeordneten gesunken ist. Die Mährer waren nicht imstande, ihre politische Macht zu erhalten und ihre Selbstidentifizierung schwankt nach dem Druck von aussen her. Gewisse Rolle spielte dabei auch die Sprache.

Die Mährer bewohnen heutzutage einen territorialen Teil der Tschechischen Republik, das historische Land Mähren. Es wird in ihrer Verfassung als historische Tatsache erwähnt, während es in administrativer Hinsicht teilweise nur in den Namen der neuen Bezirke fortlebt, die auf eine administrative Forderung der Europaunion hin errichtet wurden. Der tschechische Staat wurde dadurch nicht überrascht. Man hat einfach diejenigen Grenzen ähnlicher staatlicher Organisationsformen kopiert, durch die das kommunistische Regime jegliches historische Bewusstsein zu unterdrücken suchte, das bei der Bevölkerung die Zeiten vor dem kommunistischen Putsch hätte evozieren könnte. Mähren stellt gemeinsam mit dem verhältnismäßig kleinen Territorium des tschechischen Schlesien etwa ein Drittel der Gesamtfläche des tschechischen Staates dar, die Einwohnerzahl stellt etwa 40% dar. Die Einwohner dieses heutigen Landesteils halten sich in hohem Maße für Mährer. Zum Teil bekennen sie sich zur mährischen Nationalität meistens nur nach dem Grad ihrer persönlichen Autochthonizität und nach dem Masse des Landpatriotismus. Die Migrationswellen nach Böhmen und zurück, die durch die Industrialisierung insbesondere nach dem Zweiten Weltkrieg bedingt waren, hatten zur Folge, dass jenes alte Gefühl des Landespatritismus gewissermaßen zurücktrat. Seit dem J. 1848 fühlten sich gebildete und erleuchtete Mährer zugleich als Tschechen.

Bekanntlich ist die Nationalität in einer demokratischen Staatsordnung auch Ausdruck des Wahlaktes. Da aber in einer nachkommunistischen Gesellschaft die totalitären Manieren zwangsläufig überleben, reagierten angesehene Prager Tageszeitungen vor der Volkszählung 2001 angesichts der Möglichkeit, sich zur mährischen Nationalität zu melden, äußerst gereizt. So schrieb Jan Jandourek von einer obskuren mährischen Nationalität, von V. Cekota und M. Tvrdoň wurden die Mährer in Führungszeichen erwähnt. Über die tschechischen Minderheiten der Roma, Juden und Homosexuellen mit Führungszeichen zu schreiben, das hätte keiner der Prager Journalisten gewagt, während die Mährer, de facto ebenfalls eine Minderheit, manchmal sogar mit Geringschätzung genannt werden. Das Ergebnis: Nach 13% der Wähler im J. 1991 bekannten sich zur mährischen Nationalität; nach 10 Jahre war es nur 3,7%, im Jahre 2011 immer 5%.

Doch nicht allein die Nationalität, auch das Moment des Wohnsitzes im Osten der Republik ist es, das auch weiterhin mitunter eine bis unbegreifliche Animosität aufkommen lässt. Im staatlichen Fernsehen wurde neulich

der Landwirtschaftsminister der neuen Regierung vom Vorsitzenden der Ortskommunisten kritisiert, er sei imstande, höchstens ein Bauerngut „dort bei denen in Mähren ...“ zu leiten. Auf einen Kommunisten sicherlich kritische Worte, die jeglichen Zug von Internationalismus entbehren. Die Gründe für Nichtachtung und Unverständnis dem mährischen Problem gegenüber bei den Vertretern des gegenwärtigen Prager und böhmischen Zentralismus liegen jedoch weit zurück.

Andererseits werden ab und zu Zeitungsartikel veröffentlicht, hinter denen meistens nur die Jagd nach Sensation, nach attraktiveren inländischen Problemen steckt. Eine gewisse Rolle dürfte hier allerdings auch ein höherer Grad der Religiosität unter der Bevölkerung Mährens spielen, die das Bewusstsein der mährischen Spezifika festigt und zwangsläufig für einige atheistisch denkende Kreise von Prag zum Dorn im Auge wird. Immerhin ist derjenige Umstand als äußerst befremdend zu bezeichnen, dass bei der Volkszählung sogar seitens offizieller Stellen mährenfeindliche Stimmen zu vernehmen waren. Einer der führenden noch lebenden und aktiven marxistischen Extremisten, Petr Uhl, der noch bis vor kurzem sogar staatliche Funktionen bekleidet hatte, kämpfte gegen die Anerkennung der mährischen Nationalität sogar auf dem Gebiet der Slowakei, d.i. auf dem Boden eines anderen Staates! Nach der tschechischen Wikipedia stellte dieser Politiker im Juli 2000 als Vorsitzender des tschechischen Regierungsrates für nationale Minderheiten an die slowakische Regierung die Forderung, die mährische Nationalität in der Liste der staatlich offiziell anerkannten Minoritäten zu streichen. Als ein Jahr später in der Slowakei die Volkszählung stattfand, fehlte die mährische Nationalität – im Vergleich zur Situation des vorangehenden Zensus vor zehn Jahren – unter den zwölf Möglichkeiten. Vom slowakischen Mährerverein wurde dieser Schritt als Diskrimination, als Menschenrechtsverletzung der Mährer bezeichnet, und zwar in Folge eines politischen Drucks seitens der Tschechischen Republik. Die tschechische Geschichte vermittelt das Bild der Beziehungen zwischen den Herrschern in Böhmen einerseits und in Mähren andererseits von einer glorreichen Vergangenheit des Großmährischen Reiches des 9. Jh., dem Böhmen unterstellt gewesen war, bis hin zu dem weniger glorreichen Ende der Unabhängigkeit des Landes Mähren. Als selbständig hat sich Mähren de iure überraschenderweise erst nach dem kommunistischen Umsturz im J. 1949 etabliert. Nach dem Untergang des Großmährischen Reiches zu Beginn des 10. Jahrhunderts, eines ersten westslawischen Staatsgebildes, das alle Ambitionen hatte, sich selbst gegen das mächtige Reich der Franken zu behaupten, wurde das heutige mährische Territorium zum Bestandteil des böhmischen Fürstentums. Als selbständiges Landesganzes wurde Mähren erst gegen Ende des 12. Jahrhunderts anerkannt; dabei ging es allerdings nicht um ein Ganzes im Rahmen von Böhmen, sondern um ein deutsches Reichsmarkgraftum. Das neue Territorium wurde damals von

den Einwohnern Böhmens mit Ottokar I. Přemysl, dem späteren König und Vater des berühmten Sohnes, des Ottokar II., an der Spitze militärisch angegriffen. Für den böhmischen Gegner ging der Kampf aber verloren. Válka 1991: 44 zufolge war es die einzige militärische Auseinandersetzung zwischen Böhmen und Mähren in der Geschichte beider Länder überhaupt. In Mähren war jedoch auch weiterhin der Nebenzweig der Přemysliden an der Macht, Mähren stellte zusammen mit Böhmen ein Staatsgebilde dar.

Ungewiss bleibt, ob es während des Großmährischen Reiches überhaupt irgendwelche Anzeichen für Patriotismus gab. Vermutlich sind die Anfänge eines (mittelalterlichen) Landespatriotismus für die Zeit ab Ende des 12. und das ganze nachfolgende Jahrhundert hindurch vorauszusetzen, und zwar unter den Kreisen des neuen mährischen Adels, wobei die Adelsgeschlechter beider Länder eigentumsrechtlich und verwandtschaftlich aneinander gebunden waren. Gemeinsam standen beide Gemeinschaften abweisend der Verfolgung von Jan Hus gegenüber, obwohl es sich nach den hussitischen Kriegen zeigen sollte, dass die katholische Religion in Mähren stärker vertreten war als im protestantischen Böhmen. Dieses Jahrhundert wie auch das nachfolgende übermitteln Mähren als ein Land mit einer größeren religiösen Toleranz. Nach der Niederlage des Aufstandes protestantischer Stände gegen die katholischen Habsburger im J. 1620 setzt die Ära des Wiener Zentralismus ein und somit de facto auch der schrittweise Verlust von administrativen Grundrechten der mährischen Markgrafschaft. Zugleich wächst der Einfluss des deutschen Elements, der eigentlich schon mit dem Beginn der deutschen Kolonisation in nichtbesiedelten Berggegenden Mährens im 13. Jh. eingesetzt hatte. Der mährische Adel tschechischer Zunge verliert nach und nach an Anzahl und Bedeutung, um den neuen, fremden Geschlechtern zu unterliegen; diese inklinieren eher zum Wiener Hof als zu den inländischen Gütern. Das Bewusstsein des mährischen Landespatriotismus schwindet indessen nicht, sondern verlagert sich im Zuge von zwei bis drei Jahrhunderten in die Stadt und das ländliche Gebiet. Das gilt jedoch nicht nur für die tschechischsprachigen Einwohner, denn so wie diese in Böhmen, so identifizieren sich auch die deutschsprachigen Mährer auf mährischem Boden. Erst mit dem ausgehenden 18. und dem beginnenden 19. Jahrhundert beginnt sich unter Einfluss der Gedankengärung in Europa sowie am Hintergrund der Josephinischen Reformen das neue tschechische Volk der Neuzeit – im Prozess der nationalen Wiedergeburt – zu formieren. Trefflich wird diese Zeit von Jiří Pernes erfasst: „Wiewohl die Einwohner Mährens auch weiterhin Mährer blieben, empfanden sie, dass dies nicht ganz die Möglichkeit ausschloss, gleichzeitig auch Tschechen zu sein“. Die häufigen Streitigkeiten „sollten dann die Frage beantworten, die sich zu der Zeit mit neuer Dringlichkeit stellte: Welches Volk würde in Mähren leben?“ (Pernes 1996: 78.)

Derartige Überlegungen waren denn überaus berechtigt. Die Nationalbewegung des 19. Jahrhunderts in Böhmen bzw. überwiegend in Prag war weitgehend erfolgreicher als in Mähren angesichts dessen deutlicherer Eindeutschung der Städte. Der Widerstand gegen die fortschreitende Germanisierung wurde somit im Grunde eigentlich aus Böhmen nach Mähren exportiert. Mähren konnte sich nicht so bedeutende Symbole des deutschfeindlichen Widerstandes aufbauen, wie es eben Prag vermochte (vgl. Řepa 2001). Prag hatte bedeutende Persönlichkeiten europäischen Ranges zu bieten – den Slawisten Josef Dobrovský, den Historiker František Palacký oder Tomáš Masaryk, den späteren ersten tschechoslowakischen Präsidenten. Auch Persönlichkeiten von einheimischer Bedeutung auf dem Gebiet Literatur, Kunst und Wissenschaft erwachsen damals hauptsächlich in Prag. Ohne Prag des 19. Jahrhunderts wäre das Land Mähren heutzutage möglicherweise deutschsprachig – Wien stand ihm geographisch schließlich näher als Prag.

Es sei allerdings erwähnt, dass das mährisch-böhmische Problem die Vorfahren der heutigen Mährer vermutlich bereits seit langem beschäftigt hatte. Auf die heutigen nationalistischen mährischen Strömungen, die separatistische Forderungen auf ein eigenes Gebiet erheben und eine eigene mährische Sprache postulieren, entfallen zahlenmäßig jeweils nicht mehr als einige wenige Hundert von Extremisten. Im politischen Sinne sind sie nur als marginal einzustufen. Verständige Menschen lösen die Frage ihrer Selbstidentifizierung – wie in der Geschichte so auch heute – ähnlich wie Jan Amos Komenský im 17. oder František Palacký im 19. Jahrhundert. Komenský, der weltbekanntere von den beiden großen Mährern, sagt auf völlig moderne Weise: *Moravus ego natione, linguae Bohemus ...* (nach Knoz 2001); von Palacký wird dann einleitend zu seinem monumentalen Werk „*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*“ (Geschichte des tschechischen Volkes in Böhmen und Mähren, 1846–1876) nahezu dasselbe deklariert: „*Rodem Moravan, národem Čech*“. (Der Geburt nach Mährer, der Nation nach Tscheche.) Diese Schlussfolgerung geht in der Vergangenheit wie auch heute auf eine reale staatsrechtliche Ordnung zurück. Es gibt jedoch Mährer, die offenbar nicht deshalb so gesinnt sind, weil es ihnen an der Fähigkeit fehlt, auch das real bestehende Unverständnis des mährischen Problems bei den Vertretern des Prager zentralistischen Establishments rational zu verarbeiten.

Der nachstehenden Tabelle ist zu entnehmen, wie das Wahlergebnis in den Jahren 2001 und 2011 im Vergleich zu 1991 durch die negative Kampagne beeinflusst worden war. Zugleich wird hier aber auch deutlich, wie die Idee des Mährertums in der gegenwärtigen Auffassung einen ideologischen Kampf widerspiegelt zwischen dem Zentrum und der grössten Stadt Mährens, also Brno und Umgebung, sowie der ehemaligen Bezirke in Süd- und Ostmähren, und dem Prager Zentralismus.

Identifikation der Bevölkerung mit mährischer Nationalität nach ihrer Vretretung bei der Volkszählung 1991–2011 in Prozent – ein Auswahl

Bezirk	1991	2001	2011	Bezirk	1991	2001	2011
Blansko	56,3	20,0	19,6	Nový Jičín	20,0	4,2	8,5
Brno-město	60,9	18,7	18,8	Olomouc	24,0	8,0	9,3
Brno-venkov	62,4	21,4	25,0	Opava	5,7	1,4	3,8
Bruntál	15,1	4,0	3,9	Ostrava-město	8,9	2,3	3,8
Břeclav	57,5	15,9	24,2	Prostějov	45,9	11,2	14,6
Frýdek-Místek	8,0	2,0	2,2	Přerov	33,9	7,2	15,0
Hodonín	64,6	15,1	26,1	Svitavy	9,6	2,2	3,5
Jeseník	–	3,2	3,8	Šumperk	21,0	6,4	14,9
Jihlava	7,5	1,7	2,7	Třebíč	35,6	10,9	16,4
Karviná	5,2	1,3	2,5	Uherské Hradiště	49,1	16,0	22,8
Kroměříž	52,0	13,1	18,7				

Bekanntlich ist es vor allem die Sprache, die neben einem gemeinsamen Territorium zum distinktiven und konstitutiven Kriterium der Nationalität bzw. des Volkes genommen wird. Der Gradmesser dieser Einheit kann verschieden sein. Als Standardsprache gilt er beispielsweise bei den polnischen Schlesiern und Kaschuben trotz gewisser zentrifugaler Tendenzen in der Gegenwart. Von Angehörigen anderer Nationen wird eine gemeinsame Sprache hingegen als vereinigendes Moment empfunden – so das Standarddeutsche bei den Muttersprachlern verschiedener Nationalitäten in Deutschland, Österreich und der Schweiz.

Anders ist es um die Dialekte und die Interdialekte, die Stadtsprache sowie die sog. Umgangssprache bestellt; hier liegen in den meisten Fällen Relikte der historischen und geographischen Unterschiede vor.

Was die Nachweise für die Beziehungen zwischen der Sprache der Tschechen und Mährer sowie ihre Benennungen angeht, so heißt es bei Mezník 1990: 48, dass die Einwohner Mährens bereits im 14. sowie in den nachfolgenden Jahrhunderten sich als Mährer verstanden und ihre Sprache als Mährisch bezeichneten. Dass es hierbei jedoch eigentlich nur um eine Varietät des Tschechischen ging, überwiegend also um eine tschechische Mundart, darauf wurden sie kurioserweise erst durch ihre deutschen Mitbewohner aufmerksam gemacht, die es als unvereinommene nichtgebürtige Sprecher zu erkennen vermochten, dass im Falle der Sprache sowohl in Böhmen als auch in Mähren ein und dasselbe Idiom vorlag.

Für das 18. Jahrhundert bringt Pražák 1945: 62 das Beispiel für eine Supplik wallachischer Dorfbewohner ihrem Herrn gegenüber, wo sie die Sprache ihres „mährischen Schriftstückes“, also eines Schreibens, als die Sprache der „Moraváků“ (Mährer) verteidigen. Von einer Terminologie dieser Art war es zu Beginn des 19. Jh. nicht weit zu den Versuchen, der tschechischen Standardsprache zumindest ein „mährisches“ Gepräge zu verleihen, welche Versuche mit Hinblick auf die Autorität von Josef Dobrovský und František Palacký jedoch zurückgewiesen wurden. Allerdings waren es die Germanisierungstendenzen nach der verlorenen Revolution des Jahres 1848, durch die die Bevölkerung Mährens sich gezwungen sah, sich sowohl national wie auch sprachlich dem Lande Böhmen anzuschließen, wo der Prozess der nationalen Wiedergeburt deutlich fortgeschrittener war. So konnte der slawische Charakter der Bevölkerung Mährens de facto erhalten bleiben. Dieser Sachlage kam die Kodifikation in der grundlegenden Arbeit „Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache“ vom J. 1809 entgegen – ein wahrhaft genialer Zug Josef Dobrovskýs.

Diesem seinem Werk liegt jedoch nicht das damals dialektisch zersplitterte und auf zweifelhafte Weise kultivierte Tschechisch zugrunde; er griff auf die Sprache der sog. goldenen Ära der tschechischen Literatur und Kultur zurück, auf den tschechischen Standard des 16. Jahrhunderts. Das Geniale dieses Schrittes bestand darin, dass dadurch keine der einzelnen Regionen sprachlich präferiert wurde, und zugleich mussten alle Wortführer des wieder belebten Tschechisch dazulernen. Des Autors Ruhm und Autorität nahmen schließlich sämtlichen Separatisten den Wind aus den Segeln und diese Sprache hat, allerdings nach zahlreichen vorgenommenen Einzelregelungen, als die Standardsprache ihre Geltung in Böhmen, Mähren und Schlesien bis auf den heutigen Tag. Sehr wichtig war auch Tschechisch-deutsches Wörterbuch von Josef Jungmann: Die tschechische Sprache wurde wiederbelebt (Jungmann SČN).

Die Gesamtlage in der Gegenwart ist vom sprachlichen Blickwinkel her eindeutig als positiv zu beurteilen. Die tschechische Standardsprache wird in ihrer geschriebenen und gesprochenen Form in offiziellen und öffentlichen Kommunikationssituationen im Grunde einheitlich gebraucht, ihre Kultur und ihre Kultivierung werden von der gebildeten Population der professionellen Benutzer des Tschechischen mit größtem Interesse verfolgt. Davon zeugt die Aktivität der Sprachberatungsstelle der Akademie und der bohemistischen wissenschaftlichen Arbeitsstellen an den einzelnen Hochschulen. Lediglich in der gesprochenen Sprache scheinen mitunter Unterschiede auf, weil die Artikulationsbasis und einige orthoepische Gewohnheiten bei den Mährern vom Tschechischen der Tschechen des Landes Böhmen (des Königtums) abweichen. In der Sprache der alltäglichen Kommunikation kommen in den drei mährischen Interdialekten Abweichungen morphologischer Natur vor, die teilweise auch den Weg in den

offiziellen, kodifizierten Standard gefunden haben. So sind für die Morphologie tschechisch-mährische Unterschiede zu erwähnen bei der Deklination der Feminina, wo von den meisten Mähnern Maskulinformen im Gebrauch sind: *sršeň* 'Hornisse', *buš* 'Busch', *brambora* 'Kartoffel', *okurka* 'Gurke', *esej* 'Essay' und viele andere. Ebenfalls lokale Unterschiede sind zu erwähnen, und zwar in den Kommunikationsnormen; im Allgemeinen gilt jedoch, dass unter dem Einfluss der wachsenden Bedeutung der Schulbildung in tschechischer Standardsprache, der Migration und hauptsächlich auch dank dem Prager Fernsehen die alten dialektischen Unterschiede auf dem Territorium Mährens allmählich verwischt werden. So bleibt der Dialekt im Allgemeinen auf den intimen Kommunikationsbereich in Familienkreisen und unter den Landsleuten beschränkt. Somit stabilisiert sich ein neutrales Konversationsidiom, das sich auf den tschechischen Standard gründet; in erster Reihe gilt das für die Kommunikation mit Fremden. In Böhmen hingegen, wo die Dialekte nur als Relikte in den Randgebieten vorkommen und unter Leuten der älteren Generation zu hören sind, verwendet man bei inoffizieller Kommunikation des Alltags ausschließlich den Nichtstandard, „obecná čeština“ (Gemeintschechisch) genannt. Dieses Idiom wird als ein Interdialekt definiert, der nahezu auf dem ganzen böhmischen Landesteil Tschechiens verbreitet ist. In der Orthoepie treten hier zwar bestimmte Unterschiede auf, doch Phonologie und Morphologie, im Grunde auch Syntax und bis auf einige Ausnahmen auch die lexikalische Ebene gelten als einheitlich.

Wie sieht es heute mit dem sprachlichen Extremismus aus, was die Beziehungen zwischen dem Tschechischen und „Mährischen“ betrifft? Der linguistische Aspekt verweist hier im Zusammenhang mit der Problematik Mährens auf das Erbe der Prager Schule (PKL). Folglich überwiegen in der heutigen tschechischen Linguistik Strömungen, die auf die Theorie dieser Schule zurückgreifen. Doch nicht dorthin haben sich mährische separatistische Versuche verirrt, wenn nur dilettantisch und in geringfügigem Maße. So wird beispielsweise von der mähristischen Organisation „Moravská národní obec“ (Mährische Nationalgemeinde) mit ihrem hauptsächlich folkloremäßigen Charakter die Schriftsprache als ein mit Böhmen gemeinsames Idiom postuliert; andere Organisationen, die sich radikaler präsentieren, wie „Ústav jazyka moravského“ (Institut für Mährische Sprache) oder „Prozatímní moravská armáda“ (Provisorische Mährische Armee) haben ihre Webseiten lieber aufgehoben. Im Allgemeinen rufen ähnliche Versuche bei urteilsfähigen Menschen eher nur humorvolle Reaktion hervor. Ernst gemeint ist hingegen in der Neuzeit ein Grundriss der Kodifikation von „spisovný moravský jazyk“ (mährische Schriftsprache), vgl. Šustek 1998. Selbst wenn dieser Versuch nicht dilettantisch wäre und man an ihm keine elementaren sprachlichen und linguistischen Mängel auszusetzen hätte, war er wie die früheren sowie die anderen Versuche aus meritorischen Gründen zum Misserfolg verurteilt. Die

Unterschiede unter den einzelnen mährischen Interdialekten sind nämlich nach wie vor so markant, dass jede Bemühung, sie zu einem Idiom, wenn nicht sogar zu einer (einzig) Schriftsprache zu vereinen, von vornherein ausgeschlossen ist. Offenbar aus diesen beiden Gründen hat der Autor seine Einstellung nicht „zu Hause“, sondern bis in den weiten Estland publizieren lassen, und zwar in einem Sammelband, der dem Andenken an den berühmten russischen Slawisten N. I. Tolstoi gewidmet ist. Ob der Enkel von Lew Nikolajewitsch sich durch derartigen Beitrag geehrt fühlen würde, soll offen bleiben.

Auf der anderen Seite findet das linguistische Ingenieurtum bei den Prager Linguisten seinen Ausdruck in anderer Hinsicht auf eine seriöse, ja sogar bedeutungsvolle Weise. Einige von ihnen kommen seit den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts mit theoretisch fundierten Bemühungen, anstatt der tschechischen Standardsprache ein nichtstandardmäßiges Gemeinböhmisches zu etablieren. Anfangs handelte es sich um Kryptointertextualität, die sich auf die Marr'sche These berief, das Proletariat habe Anrecht auf eine eigene Schriftsprache. Später dann, vor allem in den neunziger Jahren vom vergangenen Jahrhundert, ging es um vermeintliche westliche Vorbilder völlig im Sinne einer chaotischen Postmoderne. Eine negative Einstellung zu den mährischen Dialekten und Interdialekten wurde in dem Buch von Sgall, Hronek 1993 deklariert: Die mährischen Dialekte wie auch die tschechische Standardsprache seien offenbar jenes „Tschechisch mit Verzierungen“, wie es schon in dem Titel *Čeština bez přikras* (Tschechisch ohne Verzierungen) heißt, d.h. ohne Zweifel das einzig wahre, das Nichtstandard-Tschechische, d.h. – das Böhmisches.

Abschließend sei festgestellt, dass die mährische Frage in der heutigen Tschechischen Republik politisch als gelöst gilt. Separatistische Kräfte sind heute ohne Bedeutung, sie tragen den Charakter romantischer bis operettenhafter Abreagierungen von eher individuellen Frustrationen. Auch die Rolle der Nationalitätszugehörigkeit ist heutzutage nicht dieselbe wie von früher. Zum Teil ist hier ein Überdruck anderer individueller Probleme im Spiel, die die Einwohner in den postkommunistischen Ländern bedrücken, so ökonomisches Überleben und Frustration besonders bei der mittleren Schicht angesichts der Situation im öffentlichen und politischen Leben. Es geht außerdem um die Folgen von zentralistischen Tendenzen der Prager Administrative und der Medien. Dieser Druck ist kontraproduktiv, denn so bleibt das Problem nur im Bewusstsein des Menschen erhalten. Ein kluger Herrscher wird ja dem Volk gegenüber dort nachgeben, wo es dem Staat keinerlei Schaden bringt. Doch die Mährer sind außer ihrem Wohlgefallen an den Sportklubs in erster Linie an ihrer Sprache zu erkennen, weshalb die Unterschiede zwischen den beiden historischen Ländern ständig im Bewusstsein ihrer Einwohner weiter leben. Nach meinem Dafürhalten stellt das Mährertum ein immaterielles Denkmal der gleichen Art dar wie der

von der UNESCO-Organisation geschützte mährische Rekrutentanz *verbuňk* aus dem 19. Jhd. Ein kluger Staat sollte den Wert dieses Denkmals nicht verkennen, er sollte es zu schätzen und zu pflegen wissen, wo doch eine zentrale Reglementierung die jeweiligen spezifischen Züge der tschechischen und der mährischen Sprache kaum zu beseitigen imstande ist.

Zusammenfassung

Die Volksgruppe der Mährer stellt 40% der Einwohner der Tschechischen Republik dar und Mähren weist sich proportional als der entsprechende Teil ihres Gesamtgebietes auf. Der neue Pragozentrismus, der an den alten kommunistischen Zentralismus anknüpfte, brachte nicht eine Wiederherstellung der Landesordnung mit sich, obwohl sie in der neuen Verfassung erwähnt wird. Nach der Euphorie nach dem Umsturz sinkt das Interesse für diese Fragen zugunsten ökonomischer Interessen ab und eine Schwankung der Anzahl der Einwohner, die sich zur mährischen Nationalität bekennen, ist zu beobachten: 1991 insgesamt 13,2% (nahezu 1,4 Mill. der Bevölkerung), 2001 nach der Verspottung durch die Prager Journalisten nur 3,7%, 2011 bereits wieder über eine halbe Million, d.i. 5%. Die Standardsprache ist den beiden Ethnien gemeinsam; vergleichsweise kann hier auf das Verhältnis der Amerikaner und der Briten bzw. der Österreicher und der Deutschen hingewiesen werden mit dem einzigen Unterschied, dass die Mährer seit dem 14. Jh. keine eigene Staatsorganisation haben. Die Bestrebungen um die Herausbildung einer mährischen Standardsprache waren, sind und bleiben erfolglos: Die drei Dialekt- und Interdialektgruppen sind hier kaum vereinbar. In den linguistischen Kreisen werden die mährischen Dialekte und Interdialekte nicht selten sogar unterschätzt. Eine Kodifikation der Standardnorm ist von den Prager Normen abhängig, und ebenfalls hier setzt sich der Moderneaspekt als Ausdruck eines entfremdenden, repressiven und manipulativen Zentralismus durch, und zwar namentlich bei der Ablehnung von mährischen Dubletten. Trotz seines prestigeträchtigen Charakters wird das Gemeintschechische von dem Gebiet Böhmen durch die meisten Mährer als befremdend empfunden. Dies ist insofern von gewissen soziolinguistischen Konsequenzen, als in Zukunft auf diese Weise zwei tschechische Standardsprachen entstehen könnten. Äußere Umstände, insbesondere die Übersetzungspraxis in der EU, sind imstande, dem effektiv entgegenzuwirken.

Bibliographie

- Cekota Vojtěch, Tvrdoň Marek, 2000, Moravisté chtějí výbory pro národnostní menšinu, „Mladá fronta Dnes” 8.11.2000, S. 9.
- Jandourek Jan, 2001, Velký ščot – velký blud, „Mladá fronta Dnes” 6.02.2001.
- Jungmann SČN – Josef Jungmann, Slovník česko-německý, sv. I–V, Praha 1835–1839 (vyd. II: 1989–1990).
- Knoz Tomáš, 2001, Natus Moravus, linguae Bohemus [in:] Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek, ed. Jiří Malíř, Radomír Vlček, Brno, S. 53–71.
- Mezník Jaroslav, 1990, Dějiny národu českého na Moravě, „Český časopis historický”, Vol. 88, S. 34–61.
- Pernes Jiří, 1996, Pod moravskou orlicí, Brno.
- Pražák Albert, 1945, Národ se bránil, Praha.
- Řepa Milan, 2001, Svět symbolů a rozmach českého národního vědomí na Moravě, [in:] Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek, ed. Jiří Malíř, Radomír Vlček, Brno, S. 93–97.
- Sgall Petr, Hronek Jiří, 1992, 2014, Čeština bez příkras, Praha.
- Šustek Zbyšek, 1998, Otázka kodifikace spisovného moravského jazyka, [in:] Языки малые и большие. In memoriam Acad. Nikita I. Tolstoj. Slavica Tartuensia, т. IV, Tartu, S. 128–142.
- Uličný Oldřich, 2001, Jazkové a jazykovedné aspekty současného stavu národního vědomí v České republice, [in:] Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek, ed. Jiří Malíř, Radomír Vlček, Brno.
- Válka Josef, 1991, Dějiny Moravy, díl 1, Středověká Morava, Brno.

Streszczenie

Morawianie jako plemię słowiańskie od czasów Imperium Wielkomorawskiego nie byli w stanie utrzymać władzy politycznej. Po aksamitnej rewolucji w 1989 r. utrzymał się w Czechach stary komunistyczny porządek centralizmu. Nowy praski centralizm nie pozwolił na przywrócenie demokratycznego systemu politycznego ziem czeskich, tj. Czech, Moraw i Śląska, pomimo że zostało to zagwarantowane w nowej konstytucji. Obecnie wydaje się, że kwestia morawska w Republice Czeskiej została rozwiązana; siły separatystyczne straciły na znaczeniu. Kodyfikacja literackiego języka morawskiego nie wydaje się także być realna, ze względu zbyt duże zróżnicowanie morawskich dialektów i interdialektów.

MILENA HEBAL-JEZIERSKA
Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
tel. (+48) 22 55 20 311
e-mail: m.hebal-jezierska@uw.edu.pl

KOMUNIKACJA INTERKULTUROWA CZESKO-POLSKA – ZARYS PROBLEMATYKI

SŁOWA KLUCZOWE: komunikacja interkulturowa czesko-polska.

KEYWORDS: Czech-Polish intercultural communication.

CZECH-POLISH INTERCULTURAL COMMUNICATION – AN INTRODUCTION

ABSTRACT: The article considers misunderstandings occurring in intercultural communication between Czechs and Poles, especially in companies employing representatives of these two ethnicities. The first observations and interviews are presented in the context of three selected models: Hall's contextual model, Hofstede's culture dimensions model, and Gasteland's business model. Misunderstandings occurring in intercultural communication between from Czechs and Poles stem from both verbal and non-verbal communication, as well as from differences in mentality and customs.

Problematyka komunikacji interkulturowej w związku z licznymi procesami migracyjnymi jest w krajach zachodnich opisywana i badana od wielu lat. Za jej twórcę uznaje się amerykańskiego antropologa, Edwarda T. Halla, a za podstawową publikację przedstawiającą paradygmaty komunikacji interkulturowej¹ – jego książkę *Silent Language* (Bezgłośny język), wydaną w 1959 r. Komunikacja

¹ Informacje wstępne zostały opracowane na podstawie artykułu Subocz (2012).

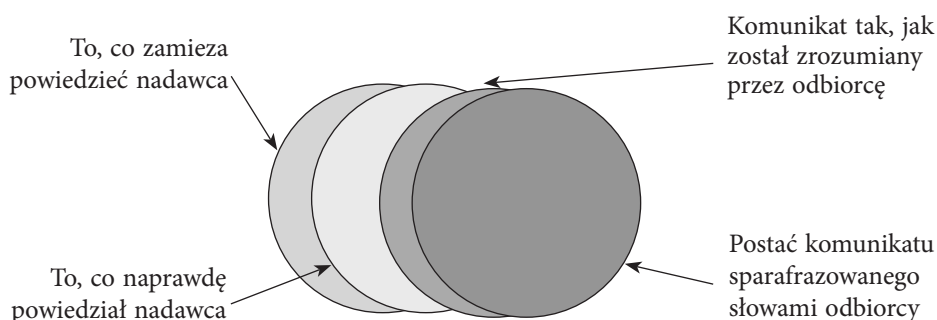
interpersonalna według Halla to przede wszystkim interpersonalne reakcje ludzi, którzy należą do różnych kultur. Popularność oraz praktyczny wymiar tej nauki zaowocował powstaniem kursów z komunikacji interkulturowych w późnych latach 60.

W krajach bloku wschodniego komunikacja interkulturowa dość długo nie wydawała się być potrzebna. Ograniczone możliwości wjazdu do tych krajów oraz wyjazdu z nich nie sprzyjały rozwojowi tej dziedziny nauki. Po zmianie ustroju i otwarciu granic mamy do czynienia z coraz większym umiędzynarodowieniem. Napływ firm i pracowników z innych państw sprawił, że komunikacja i u nas zaczęła się rozwijać. Przedsiębiorstwa i urzędy migracyjne zaczęły dostrzegać także potrzebę szkoleń w tym zakresie. Warto zauważyć, że tematyka ta pozostaje w domenie psychologów, antropologów oraz socjologów, sporadycznie filologów czy kulturoznawców. O ile szkolenia i publikacje interkulturowe o tematyce ogólnej powstają w znacznej mierze dzięki pierwszej grupie wymienionych specjalistów, to w przypadku problematyki ukierunkowanej na konkretny obszar kulturowy (szczególnie niszowy) potrzeba znaleźć osobę zajmującą się żądanym obszarem. O ile wzajemna współpraca między Polakami a pracownikami/imi-grantami pochodzącymi z innych kręgów kulturowych wydawała się od razu trudna do realizacji (a więc wymagała znajomości paradygmatów komunikacji interkulturowych, przede wszystkim w jej praktycznym wymiarze), to współpraca między Polakami a Czechami wydawała się przebiegać bez problemów. Był to zatem temat, któremu nie poświęcano przez wiele lat szczególnie miejsca ani w publikacjach naukowych, ani w obszarze szkoleń. Urywki informacji zawierały przewodniki po Czechach/Polsce, artykuły popularnonaukowe, ewentualnie fragmenty poświęcone komunikacji interkulturowej w różnych krajach. Niemniej jednak brakuje kompendium naukowego poświęconego czesko-polskiej komunikacji interkulturowej, nie zaobserwowano także popytu na szkolenia interkulturowe poświęcone komunikacji w biznesie między Czechami a Polakami. Od kilku lat trend ten jest stopniowo przełamany. Co jakiś czas pracownicy oddziałów HR poszukują specjalistów zajmujących się właśnie tym obszarem komunikacji interkulturowej. W niniejszej publikacji zostaną przedstawione wybrane problemy związane z czesko-polską komunikacją interkulturową. W artykule są prezentowane pierwsze wnioski i hipotezy, które mają zostać poddane głębszej analizie w następnych fazach badania. Wybrane zachowania językowe są przedstawiane w paradygmatach właściwych dla komunikacji interkulturowej oraz zarządzania organizacjami: wysoki i niski kontekst kultury Halla, wymiary kultury Hofstedeego, modele biznesowe Gastelanda.

1. Specyfika komunikacji interkulturowej

Przebieg komunikacji rozumianej jako proces przekazywania informacji jest według niektórych modeli (por. rys. 1) obarczony przekształceniami przekazywanego komunikatu, poczynając od tego, co zamierza nadawca powiedzieć, to co naprawdę powiedział, przez to jak wypowiedź zrozumiał odbiorca, kończąc na postaci komunikatu werbalnie parafrazowanego przez odbiorcę.

Rys. 1. Deformacja komunikatu (Mikuláščík 2010).

Na odbiór informacji niezgodnej z zamiarem nadawcy może mieć wpływ wiele czynników, wśród nich błędy językowe² tj.:

- stereotypizacja myślenia/myślenie stereotypowe,
- zbyt mała liczba pytań,
- brak upewnienia się, czy się poprawnie zrozumiało komunikat,
- podsuwanie własnych pomysłów,
- niesłuchanie aktywne,
- przebijanie się argumentami,
- niesprawdzanie potrzeb, przyczyn,
- brak obserwacji sygnałów niewerbalnych,
- brak empatii,
- niejasny i skomplikowany sposób wyrażania się.

W komunikacji interkulturowej wyżej wymienione błędy nabierają innego wymiaru. Ponadto dochodzą do tego nieporozumienia związane z błędami właściwymi komunikacji interkulturowej, do której zaliczają się³ (Jaklová 2018):

² Aleš Kabátek – blog 2016 (usunięty).

³ Błędy te wymienia Jaklová w swoim referacie, powołując się ogólnie na teoretyków komunikacji interkulturowej tj. B. Müller-Jacquier, J. Bolten, K. H. Flechsig.

- leksyka a socjalne znaczenie pojęć,
- przebieg zachowania podczas mówienia, struktura rozmowy,
- poruszane tematy,
- frazy używane w społeczeństwie, rytualizacja komunikacji,
- bezpośredniość/pośredniość komunikacji
- czynniki parawerbalne (rytm, tempo, melodia, akcent, pauzy itd.),
- czynniki niewerbalne.

Warto tu także wymienić różnice w mentalności, w zwyczajach, stereotypy dotyczące narodowości, przedmiotów, sytuacji. Ponadto użycie w komunikacji trzeciego języka (często jest nim język angielski) nierodzimego dla żadnego z rozmówców nastęca dodatkowych problemów związanych z nadaniem komunikatu i właściwym go zrozumieniem.

2. Stereotypizacja myślenia jako podstawowe źródło nieporozumień w komunikacji czesko-polskiej

Głównym źródłem nieporozumień zachodzących w komunikacji czesko-polskiej, szczególnie na płaszczyźnie biznesowej, jest stereotyp podobieństwa mentalności i kultury obu narodów. Przy planowaniu lub nawiązaniu współpracy przeważa myślenie, że na tle kulturowym nie powinno dochodzić do większych problemów niż w przypadku pracowników tej samej narodowości. Pracodawcy na tym etapie nie myślą o zamawianiu szkolenia lub konsultingu z interkulturowości. Niemniej jednak różnice w mentalności doprowadzają niejednokrotnie do problemów komunikacyjnych, mogących w niektórych przypadkach opóźnić realizację projektu. Warto zaznaczyć, że częściej do tego typu problemów dochodzi w relacjach podwładny – szef, rzadziej w grupie mieszanej na tym samym poziomie struktury firmy.

3. Badania naukowe a podobieństwo kulturowe Czechów i Polaków

Powszechne mniemanie o podobieństwie mentalności i kultur Czech i Polski jest tylko częściowo potwierdzone w modelach pozwalających na ich porównanie, tj.:

- wysoki i niski kontekst kultury według Halla,
- wymiary kultury według Hofstedeego,
- modele biznesowe według Gastelanda.

3.1. Wysoki i niski kontekst według Halla

Jednym z paradygmatów komunikacji interkulturowej jest model Edwarda Twitchella Halla. W zależności od roli kontekstu w komunikacji wyróżnia się kultury o niskim lub wysokim kontekście (*low-context culture* oraz *high context culture*). W kulturze niskiego kontekstu komunikacja ma charakter bezpośredni, dosłowny. Mniej ważna jest komunikacja niewerbalna, zminimalizowana jest możliwość mówienia/czytania między wierszami. Rolą słów jest przekazywanie znaczenia. W krajach wysokiego kontekstu natomiast mamy do czynienia w komunikacją niebezpośrednią, w której duże znaczenie odgrywa czynniki niewerbalny. Znaczenia nie są przekazywane w sposób dosłowny, ale często są ukryte pomiędzy wierszami (na podst. Štrach 2009). Kraje Europy środkowej i wschodniej są zaliczane do wysokiego kontekstu kultury lub do przejściowego z tendencją do zachowań bliższych kulturom wysokiego kontekstu, którymi przedstawicielami są: Bliski i Daleki Wschód, kraje śródziemnomorskie, Afryki, Ameryka Łacińska. Kultury niskiego kontekstu są natomiast reprezentowane przez m.in. Ameryka Północna, Skandynawia, Szwajcaria, Niemcy, Australia.

Po pierwszych, jeszcze niereprezentawnych, próbkach badawczych można postawić hipotezę, że komunikacja czeska ma niższy kontekst od polskiej, co mogłoby być wytłumaczeniem niektórych czesko-polskich nieporozumień komunikacyjnych. Wskazują na to wybrane wypowiedzi respondentów czeskich narzekających na brak bezpośredniości, celu w przekazywanych przez Polaków komunikatach, a także nieumiejętności przyznania się przełożonym do niezrozumienia komunikatu, niewiedzy itp. Łączy się to z niezadawaniem pytań, niepodejmowaniem prób upewniania się, czy się poprawnie zrozumiało przekazywany komunikat. Niższy czeski kontekst mógłby być także efektem wieloletniego wpływu języka niemieckiego na czeszczyznę.

Opisane tu kwestie muszą jednak zostać poddane dalszej weryfikacji ze względu na brak reprezentatywności próbki.

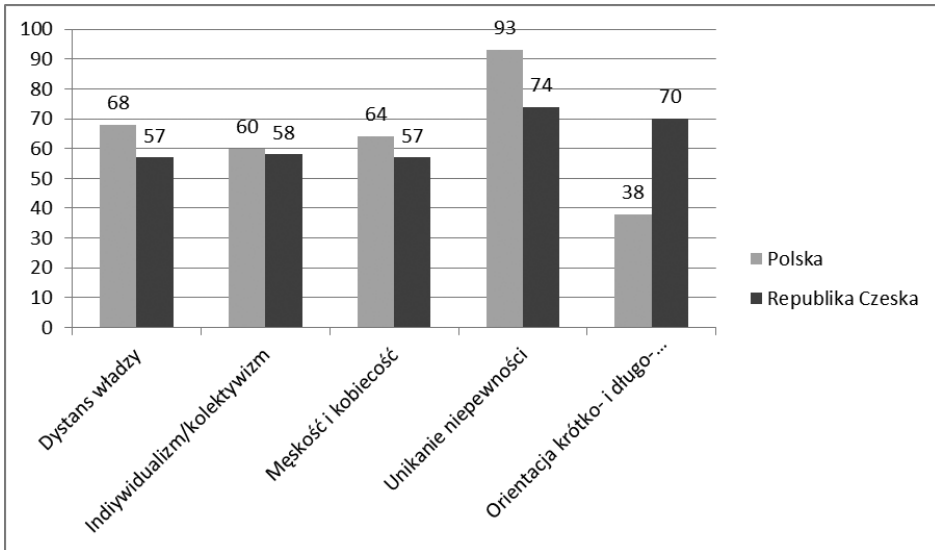
3.2. Wymiary kultury według Hofstede

Zestawienie modelu wymiarów polskiej i czeskiej kultury pokazuje podobieństwa różnice między nimi. Mogą mieć one wpływ i na komunikację. Obie kultury są zaliczane bardziej do kultur indywidualistycznych niż kolektywistycznych (wartość ok. 60 punktów). Źródłem⁴ identyfikacji jest tu jednostka, a zarządzanie

⁴ Ogólne charakterystyki wymiarów kultury zostały przejęte z *Encyklopedii zarządzania* dostępnej na stronie: https://mfiles.pl/pl/index.php/Badanie_Geerta_Hofstede [dostęp 2.12.2019].

jest zarządzaniem jednostek. Relacje między pracodawcą a pracownikiem są kontraktem przynoszącym obopólne korzyści. Liczy się zatem bardziej interes jednostki niż interes grupy. Decyzje dotyczące zatrudnienia i awansu wynikają z obowiązujących przepisów i zależą od umiejętności i osiągnięć pracowników.

Rysunek 1 Zestawienie wymiarów kultury Polski i Republiki Czeskiej wg Hofstede⁵

Podobną wartość w obu kulturach ma także wymiar, którego miarą jest rola płci w kulturze. Obie kultury według podanej wartości są bardziej męskie niż żeńskie, z tym że Czechi mają te czynniki bardziej wyrównane (męska kultura ma wartość 57, żeńska – 43). Ta pozornie niewielka punktowa różnica jest jednak dostrzegalna przez respondentów. Czechi stawiają bardziej na współpracę w relacji z przełożonym, co może oznaczać bardziej otwartą komunikację czeskiego szefa z podwładnymi. W sytuacji pracowników mieszanych na tym tle mogą zachodzić konflikty, a zatem bardziej bezpośrednia, zmniejszająca dystans komunikacja czeska natrafia na niezrozumienie.

Wzajemny szok dla obu stron wywołują także obyczaje związane z przywilejami kobiecymi, np. przepuszczanie kobiety w drzwiach, pomoc przy zdejmowaniu okrycia wierzchniego, np. palta. Zachowania te raczej nieobecne w Czechach wywołują zdziwienie, często niezadowolenie Polek. Reakcję zdziwienia można zaobserwować także u Czeszek. Nieznacznie większą różnicę (11 punktów)

⁵ Tabela została wygenerowana przy pomocy narzędzia dostępnego na stronie: <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/> [dostęp 13.10.2018].

między obiema kulturami widać w wymiarze dystansu władzy. Pierwsze wywiady pokazują jednak, że różnica w tej kwestii jest odczuwalna. Im większa liczba punktów, tym większa zależność podwładnych od władzy. Rzutuje to także na komunikację między nimi. Jest to kolejny przykład, w którym czeski mniejszy dystans w zachowaniu i komunikacji nie jest kompatybilny z dystansem polskim w relacjach.

Największe różnice kulturowe dotyczą natomiast poziomu unikania niepewności oraz długo- i krótkoterminowości. Polska ma znacznie wyższy poziom unikania niepewności (wartość 93) w porównaniu z Czechami (tu wartość wynosi 74%). Różnice zachodzą, m.in. w poziomie akceptacji dla odmiennych pomysłów (przy silnym unikaniu niepewności dąży się do stłamszenia wszelkich przejawów kreatywności i innowacyjności), liczba przepisów (przy słabym unikaniu niepewności ich liczba jest minimalizowana).

Jeszcze większą różnicę widać w wymiarze długo- i krótkoterminowości. Konflikty związane z zarządzaniem oraz przekazywaniem komunikatu są według pierwszych zebranych danych związane przede wszystkim z planowaniem osiągnięcia wyznaczonego celu (por. tab.1.). Polacy jako przedstawiciele orientacji krótkoterminowej potrzebują odmiennego typu komunikatu niż Czesi.

Tabela 1

Orientacja krótkoterminowa	Orientacja długoterminowa
wysiłek musi przynosić szybkie efekty	wytrwałość i systematyczne wyniki w celu stopniowego osiągnięcia rezultatów
społeczna presja na konsumpcję	zapobiegliwość, oszczędne gospodarowanie
poszanowanie tradycji	poszanowanie okoliczności,
dbałość o osobistą stabilizację	dbałość o umiejętność przystosowania się
dbałość o wypełnianie zobowiązań wynikających z więzi społecznych i statusu	gotowość do podporządkowania się osiągnięciu celu
dbałość o zachowanie twarzy	poczucie wstydu

Źródło: Hofstede 2000

3.3. Modele biznesowe według Gastelanda

Kolejny model, biznesowy, potwierdza różnice między kulturami na płaszczyźnie biznesowej. Gasteland (2000: 210) wymienia wśród cech charakterystycznych dla polskiej kultury w organizacji: propartnerstwo, ceremonialność,

polichromiczność, niestałą ekspresyjność. Czechy natomiast są określone jako – protransakcyjne, umiarkowanie ceremonialne, monochromiczne, powściągliwe (Gasteland 2000:277). Ze wspólnych cech można zatem wymienić tylko ceremonialność, choć jej poziom nie jest taki sam w obu kulturach. W komunikacji, szczególnie w relacjach międzynarodowych, przejawia się w stosowaniu zwrotów grzecznościowych i tytułów (Olejniczak 2014).

Duże różnice w stylu komunikowania są związane z cechą propartnerstwa/protransakcyjności. O tym pisze Olejniczak (2014): w kulturze protransakcyjnej mówi się to, co się myśli i myśli się to, co się mówi. Osoby z kultury propartnerkiej dążą do harmonii i miłych relacji, zatem mówią dookoła, nie używają słowa „nie”, a w zamian powiedzą „to trudne”, „może”, „zastanowię się”. Jest to kolejny przykład potwierdzenia przez teoretyczne modele wypowiedzi respondentów czeskich i polskich, w których czeska strona narzeka na brak bezpośredniej komunikacji, natomiast polska strona nie umie przekazać komunikatu tak, jak tego oczekuje partner czeski. Problem ten, nierozwiązany zawczasu, wpływa negatywnie na realizację zadań, opóźniając go, lub w skrajnych przypadkach uniemożliwiając wykonanie zadania. Jest to też kolejny argument wzmacniający hipotezę o niższym kontekście kultury czeskiej od polskiej warto poddać głębszej analizie.

Wiąże się to także z cechami powściągliwości (zarezerwowanej dla Czech) oraz niestałej ekspresyjności (charakterystycznej dla Polski). Olejniczak (2014) twierdzi, że w kulturze ekspresyjnej mówimy głośniej i wyraźniej, chcąc podkreślić to, co ważne, dla kultury powściągliwej będzie to oznaczać gniew. [...]. Dla kultury ekspresyjnej niezręczna jest cisza podczas spotkania, podczas gdy osoby z kultury powściągliwej często siedzą w ciszy. Przerywanie wypowiedzi jest także zwyczajowym zachowaniem w kulturze ekspresyjnej, natomiast w kulturze powściągliwej uznane będzie za zachowanie nieuprzejme.

Tabela 2 Kultura ekspresyjna i powściągliwa (Olejniczak 2014: 122)

Kultura ekspresyjna	Kultura powściągliwa
<ul style="list-style-type: none"> ▶ głośna mowa i podnoszenie głosu w celu, podkreślenia czegoś ważnego, ▶ przerywanie wypowiedzi innym, ▶ unikanie „niezręcznej ciszy,” ▶ jednocześnie może mówić kilka osób, ▶ mały dystans przestrzenny, ▶ bezpośredni kontakt wzrokowy, gestykulacja. 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ niski ton głosu, ▶ dłuższe milczenie w trakcie rozmów, ▶ naprzemienne wypowiedzi, ▶ duży dystans przestrzenny, ▶ unikanie dotyku.
Romańskie kraje europejskie, inne kraje śródziemnomorskie, kraje latynoamerykańskie	kraje Azji wschodniej i południowo-wschodniej, nordyckie i inne germańskie kraje europejskie

W pierwszych wywiadach zebranych do tego badania respondenci zgłaszali przede wszystkim różnice w kontakcie wzrokowym, zachowaniu dystansu przestrzennego, unikaniu dotyku.

W stosunkach biznesowych problem może stanowić mniejsza ekspresja ciała Czechów w porównaniu z Polakami. Chodzi przede wszystkim o ujawnienie emocji. W sytuacji dotyczącej podwładnych i przełożonych, szef Polak może być postrzegany jako osoba niepanująca nad emocjami, natomiast szef Czech jako człowiek pozbawiony emocji. Dyskomfort dla Czechów stanowi także mniejsza potrzeba dotyku. Dotyczy to raczej sfery prywatnej niż biznesowej. Problemem są pocałunki oraz formy przytulania się przy powitaniu i pożegnaniu. Zdziwienie powoduje także mniejszy dystans przestrzenny Polaków, a w przypadku Polaków większy dystans przestrzenny Czechów.

Do największych różnic pomiędzy Czechami a Polakami należy jednak kontakt wzrokowy. Wbrew opisowi zawartemu w tabelce, z której wynika, że kultura ekspresyjna ma silniejszy kontakt wzrokowy niż kultura powściągliwa, w przypadku czesko-polskim mamy do czynienia z sytuacją odwrotną. Czesi mają bowiem o wiele silniejszy kontakt wzrokowy od Polaków. Na tym tle dochodzi do mylnych interpretacji wzajemnych naturalnych zachowań. W trakcie rozmowy naturalny kontakt wzrokowy Polaków może być odbierany jako zatajanie prawdy, nieszczerłość. Dla Polaków natomiast silny czeski kontakt wzrokowy powoduje dyskomfort, poczucie przesłuchania. W trakcie toastu sprawa wydaje się być jeszcze bardziej poważna. Niepopatrzenie w oczy Czechowi w tym momencie jest poważnym uchybieniem w zakresie etykiety, powoduje zdziwienie, niezrozumienie sytuacji. Podobne skojarzenia mają Polacy, widząc natarczywy ich zdaniem wzrok. W niektórych osobach może to nawet wzbudzić agresję.

Z repertuaru gestów respondenci czescy wymieniali gest ręki dotykającej szyi (propozycja wypicia alkoholu, najczęściej twardego) jako gest dla nich niezrozumiały. Kojarzył im się ze ścięciem. Wyjątek stanowiły osoby, które znają kulturę Słowian Wschodnich.

Nieporozumienia komunikacyjne może także nastęrczać zaliczenie Polski do kultur polichromicznych, a Czechy – do kultur monochromicznych. W kulturach monochromicznych przywiązuje się większą wagę niż w polichromicznych do punktualności, nieprzerywania spotkań czy możliwych zmianach w harmonogramie (Olejniczak 2014). W przypadku czesko-polskim największy problem stanowi dotrzymanie harmonogramu, co wymusza zmianę w konstruowaniu komunikatów. Kwestia ta była już poruszona przy omawianiu wymiaru długości i krótkoterminowości.

Reasumując, z pierwszych badań, przeprowadzonych w formie obserwacji i wywiadów wśród pracowników firm zatrudniających Czechów i Polaków, ujętych kontekście wybranych trzech modeli: model kontekstowości Halla, model

wymiarów kultury Hofstedeego oraz model biznesowy Gastelanda, wynika, że nieporozumienia występujące w komunikacji interkulturowej między Czechami a Polakami mają źródło zarówno w komunikacji werbalnej i niewerbalnej, jak i w odmiennej mentalności i zwyczajach. Kwestie te, jak i postawiona w artykule hipoteza o niższym kontekście kulturowym czeskim od polskiego, zostaną poddane dalszym badaniom i głębszej analizie.

Bibliografia

- Bętkowska Justyna, Skraba Krzysztof, https://mfiles.pl/pl/index.php/Badanie_Geerta_Hofstede [dostęp 10.12.2018].
- Gasteland Richard, 2000, Różnice kulturowe a zachowania w biznesie, Warszawa.
- Hall Edward T, 1987, Bezgłośny język. Warszawa.
- Hofstede Geert, 2000, Kultury i organizacje, Warszawa.
- <https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/> [dostęp 13.10.2018].
- Jaklová Alena, Komunikace, interkulturní migkomm.jcu.cz/doc/prispevky/jaklova_3.doc [dostęp 10.12.2018].
- Konecki Krzysztof, Chomczyński Piotr (red.), 2007, Zarządzanie organizacjami. Kulturowe uwarunkowania zarządzania zasobami ludzkimi, Łódź.
- Matsumoto David, Juang Linda, 2007, Psychologia międzykulturowa, Gdańsk.
- Mikuláščík Milan, 2010, Komunikační dovednosti v praxi, Praha.
- Olejniczak Aleksandra, 2014, Wpływ różnic kulturowych na rozwój organizacji, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” nr 37, t. 3, s. 117–125.
- Rosa Grażyna, Ostrowska Izabela, Słupińska Kamila, Gracz Leszek, 2018, Komunikacja międzykulturowa w biznesie, Łódź.
- Samovar A. Larry, Porter E. Richard, Stefani A. Lisa, 1998, Communication between cultures, Wadsworth.
- Subocz Dawid, 2012, Geert Hofstede – praktyczne zastosowanie wymiarów kultur narodowych, „Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. XXV, 1–2 sectio j.
- Štrach Pavel, 2009, Mezinárodní management, Praha.
- Szopski Marek, 2005, Komunikowanie międzykulturowe, Warszawa.

Streszczenie

Artykuł omawia najważniejsze cechy interkulturowe, które łączą i różnią Polaków i Czechów. Ze wstępnego badania firm zatrudniających obywateli Czech i Polski wynika, że różnice interkulturowe mogą w znacznej mierze utrudnić osiągnięcie celu biznesowego. Artykuł łączy językoznawstwo z modelami stosowanymi w zarządzaniu.

GERD HENTSCHEL, SABINE ANDERS-MARNOWSKY,
SVIATLANA TESCH
Institut für Slawistik
Fakultät III
Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
D-26111 Oldenburg
Deutschland
tel. +49 441 7984635
e-mail: gerd.hentschel@oldenburg

ZUR RUSSISCHEN VERMITTLUNG
VON GERMANISMEN INS POLNISCHE WÄHREND
DER ZEIT DER POLNISCHEN TEILUNGEN

SCHLÜSSELWÖRTER: lexikalische Entlehnung ins Polnische, Vermittlung von Entlehnungen, Germanismen, Russismen, Polnische Teilungen.

SŁOWA KLUCZOWE: zapożyczenia leksykalne w języku polskim, pośrednictwo zapożyczeń, germanizmy, rusyzmy, rozbiory Polski.

KEYWORDS: lexical borrowing into Polish, mediation of borrowings, Germanisms, Russisms, Partitions of Poland.

ON THE MEDIATION OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN TAKING
GERMANISMS INTO POLISH DURING THE PARTITIONS OF POLAND

ABSTRACT: The paper discusses the phenomenon of lexical borrowing of German words into Polish mediated by Russian during the time of the Partitions of Poland from the end of the 18th century to the First World War. It is based on material from an ongoing research project devoted to the question of which path parallel Germanisms took into Polish on the one hand, and into the East Slavic languages on the other, from the late Middle Ages to mid-20th century: the direct path from German or one mediated by one or more of the corresponding other Slavic languages. It is pointed out that about one fifth of the more than one thousand Germanisms that occurred for the first time in Polish written texts during this time period are accounted for earlier in Russian texts. Though definitely not all of the Germanisms in this set have been mediated by Russian,

on the basis of the discussion of seven sample borrowings from the study it is shown that the mediation of lexical material from German via Russian into Polish may be considerably more extensive than has been described so far. Furthermore, it is illustrated that the question of mediation may in principle be addressed by four answers: directly from German, mediated from Russian, unclear, and both, i.e. directly from German and mediated by Russian. In the latter case, especially some of several expression variants in Polish reveal a clear affinity with German „originals”, and others with Russian adaptations. In many cases, of course, any answer for an individual Germanism may only be given in terms of the degree of probability.

Der Sprachkontakt zwischen dem Polnischen bzw. Slavischen und dem Deutschen sowie der Kontakt zwischen dem Polnischen und seinen slavischen Nachbarsprachen, nicht zuletzt den ostslavischen, war und ist ein einschlägiges Thema im Schaffen unseres Jubilars. In diese Thematik fallen auch die folgenden Betrachtungen, im Besonderen die Überlagerung der beiden prinzipiellen Kontaktkonstellationen, wie sie sich auch bei deutschen Lehnwörtern im Slavischen zeigt.

Während das Polnische auf das Russische vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert bekanntlich einen deutlichen Einfluss ausgeübt und dabei auch zahlreiche Germanismen¹ vermittelt hat, so kehrte sich die Richtung der Beeinflussung aufgrund der Umkehrung machtpolitischer Verhältnisse ab der petrinischen Zeit ebenso um, besonders jedoch während der Zeit der polnischen Teilungen. Für die Lexik hat Karaś (1996) den Einfluss des Russischen auf das Polnische der Teilungszeit beschrieben. Unter den von Karaś vermerkten Russismen des Polnischen haben zahlreiche eine deutsche Etymologie. In den folgenden Zeilen soll zumindest angedeutet werden, dass der Umfang der vom Russischen vermittelten Menge von Germanismen noch größer ist, als er von Karaś (1996) dargestellt werden konnte. Im Mittelpunkt steht die Diskussion verschiedener Germanismen der Teilungszeit im Polnischen und Russischen, die in Karaś' Arbeit unerwähnt bleiben oder wenn die dortige Darstellung präzisiert werden kann.

Ausgangspunkt ist dabei das WDLP (2011), das den Anspruch hat, die Germanismen in der polnischen Schrift- bzw. Standardsprache zu beschreiben, die in der Zeit von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jhs. direkt aus dem Deutschen entlehnt und nicht etwa vom Tschechischen oder Russischen vermittelt wurden. Fälle, in denen die Frage

¹ Die Termini *Germanismus*, *Russismus* u. dgl. werden hier eng im Sinne deutscher, russischer Lehnwörter verstanden. Lehnübersetzungen bzw. -übertragungen und nicht lexikalische Transfers bleiben unberücksichtigt.

nach der Vermittlung der beiden slavischen Sprachen bzw. nach der direkten Entlehnung aus dem Deutschen nicht eindeutig sind, werden im WDLP vielfach diskutiert. Außerdem beschränkt sich dieses (elektronische) Wörterbuch auf Germanismen mit deutscher (germanischer) Etymologie. Elemente, die im Deutschen selbst Lehnwörter sind (vor allem aus dem Latein oder aus romanischen Sprachen), bleiben unberücksichtigt. Ausgehend vom WDLP führt der erstgenannte Autor dieses Beitrags mit Unterstützung der beiden Koautorinnen und dem Institut für deutsche Sprache (IDS) in Mannheim gegenwärtig ein weiteres Forschungsprojekt durch. Dieses trägt den Titel: *Wörter auf Wanderschaft: Der Weg deutscher Lehnwörter des Polnischen ins Ostslavische*.² In Anlehnung an das WDLP werden in diesem Projekt (kurz mit „DLwPO“ angesprochen) grundlegend alle großen historischen und etymologischen Wörterbücher sowie für die Zeit ab dem 19. Jh. die großen zeitgenössischen Wörterbücher ausgewertet: hier natürlich zu den drei ostslavischen Sprachen (HSBM, SBN, TSBM, TSBLM, ÈSBM, SIRJa XI–XVII, SRJaXVIII, TSŽVJa-1, TSŽVJa-4, SSRLJa, TSRLJa, ÈSRJa-F, SStUM XIV–XV, SUM XVI–XVII, ISUJa, MSUM, SUM-Hrin, SUM, VTSSUM, ESUM). Berücksichtigt werden bei den großen historischen Wörterbüchern nicht nur die bisher erschienenen Bände (viele der relevanten Werke sind bisher nicht vollständig erschienen), sondern auch die jeweiligen Karteien³.

Will man den Weg der Germanismen vom Polnischen in die ostslavischen Sprachen überprüfen, so gilt es, zunächst „parallele“ deutsche Lehnwörter auf beiden Seiten, hier also für das Polnische und für das Russische zu ermitteln. (Das Ukrainische und Weißrussische können meistens ausgeblendet werden, da sie in der hier relevanten Zeit keinerlei vermittelnde Funktion ausübten.) Die Erhebungen des DLwPO ergeben, dass eine sehr große Zahl von parallelen Germanismen im Polnischen (gemäß WDLP) und im Russischen vorliegt, die im Polnischen zwischen 1772 und 1914 zum ersten Mal im Schrifttum anzutreffen sind und im Russischen einen früheren Beleg zeigen. Insgesamt geht es um knapp 200 Lexeme. Diese machen immerhin knapp ein Fünftel aller deutschen Lehnwörter aus, die im WDLP überhaupt mit einem frühesten Beleg in dieser Zeitspanne verzeichnet wurden (vgl. Hentschel 2009). Auch wenn die Arbeiten

² Dieses Projekt wird von der *Deutschen Forschungsgemeinschaft* (DFG – Gz. HE 1566/14-1) gefördert. Die Ergebnisse dieses Projekts werden auf dem *Lehnwortportal Deutsch* des IDS in der Form eines elektronischen Wörterbuchs mit multiplen, komplexen Suchfunktionen zur Verfügung gestellt. Auch dies wird durch die DFG (EN 798/4-1) gefördert – Leitung Stefan Engelberg; Pflege Peter Meyer. Integriert in dieses Portal sind bereits das WDLP und das WDLTDP. (Letzteres ist auf der Basis der Papierausgabe in Siatkowski 2004 besprochen worden.) Der Zugang zum Portal ist unter <http://lwp.ids-mannheim.de/> kostenfrei.

³ Wird auf die Karteien dieser Wörterbücher Bezug genommen, so bekommt die Abkürzung des Wörterbuchs die Ergänzung „-K“.

im DLwPO noch nicht abgeschlossen sind, kann heute schon festgestellt werden, dass die meisten der genannten knapp 200 Lexeme ins Polnische nicht oder sehr wahrscheinlich nicht vom Russischen vermittelt, sondern direkt aus dem Deutschen entlehnt wurden. Diese können hier nicht behandelt werden. Bei knapp einem Viertel sprechen jedoch mal mehr, mal weniger Aspekte dafür, dass das Russische eine vermittelnde Rolle gespielt hat.⁴ Mitunter ist das nur partiell der Fall, d.h. für bestimmte Bedeutungen des Germanismus oder für die ein oder andere Variante der Ausdrucksseite des Wortes im Polnischen. Von letzteren sollen hier einige wenige vorgestellt werden. D.h., dass die Frage nach der russischen Vermittlung nicht nur mit „ja“, „nein“ oder „unklar“ zu beantworten ist, sondern mitunter auch mit „sowohl als auch“.

* * *

fajerwerkarz: *fejerwerkier*, ab 1810 Lin, Sw (m.u.); *fajerwerker*, ab 1855 Swil; *fejerwerker*, ab 1861 Swil; *fajerwerkier*, ab 1900 Sw; *fajerwerkarz*, ab 1916 (SPA). Vgl. russ. *фейерверкер*, ab 1711; *феуерверкер*, ab 1712; *феѳерверкер*, ab ca.1721; *феерверкер*, ab 1721; *феѳверкор*, ab 1771 – alle im SRJa XVIII; ‘ein Artillerieunteroffizier’, poln. ab 1855 (Swil, Sw, SPA 1916), russ. ab 1755, sowie ‘jmd., der Feuerwerke macht, Pyrotechniker’ poln. ab 1810 (Lin, Swil, Sw, SPA 1916 / 1929), russ. ab 1711.

Im Russischen ist das Wort in beiden, schon im Deutschen angelegten Bedeutungen früher belegt als im Polnischen (in der militärischen mit 100 Jahren noch deutlicher als in der zivilen), sodass im Russischen für beide eine direkte Entlehnung aus dem Deutschen anzunehmen ist. (Der früheste Beleg für die zivile Bed. 2 im Russischen stammt aus dem Wörterbuch *Novoj leksikon na francuskom [sic], nemeckom, latinskom, i na rossijskom jazykach.* (ЛБ1)). Auch die früheste Ausdrucksvariante des Polnischen passt perfekt zu den schon ca. 100 Jahre früher belegten russischen, sodass trotz der ersten Erwähnung im Wörterbuch Lindes, der auf den außermilitärischen Bereich (Bed. 2) Bezug nimmt, eine russische Vermittlung nicht nur für den militärischen Kontext (Bed. 1), wie er auch im WDLP und von Karaš (1996: 120) als Möglichkeit angedeutet wird, sondern auch für den außermilitärischen Bereich (Bed. 2) eine hohe Wahrscheinlichkeit hat.

Auffallend ist aber noch folgendes: Dt. *Feuerwerk* findet sowohl im Russischen als auch im Polnischen in den 90-er Jahren des 17. Jhs. seinen Niederschlag: im Russischen nur mit „e-Diphthong“, im Polnischen auch mit „a-Diphthong“.

⁴ Ein gutes Viertel der Germanismen mit Erstbelegen im Polnischen während der Teilungszeit und früherem Beleg im Russischen ist im DLwPO noch nicht bearbeitet worden, sodass zu ihnen noch gar keine Einschätzungen vorliegen. Umfassende und sichere quantitative Festlegungen sind ohnehin erst nach Abschluss aller Arbeiten möglich.

Der russische Erstbeleg geht auf Peter den Großen zurück und dürfte daher auch eher direkt auf das Deutsche zurückgehen, sodass für dt. *Feuerwerk* eher eine getrennte, parallele Entlehnung anzunehmen ist. Für das Nomen *agentis*, besonders für die militärische Bedeutung, ist jedoch eine unabhängige spätere Entlehnung mit der dargelegten russischen Vermittlung wahrscheinlicher.

Im Ukrainischen und im Weißrussischen ist nur die militärische Bedeutung nachgewiesen, und zwar erst im 20. Jh. An der Vermittlung des Russischen besteht kein Zweifel.

forszmak: ab 1913 (Sw) – vgl. russ. *форшмак*, ab 1833 (SSRLJa – vgl. auch wr. *фаршмак*; ukr. *форшмак*, beide erst im 20. Jh.) ‘ein Gericht, eine Vorspeise aus gehacktem Hering, Fleisch, Butter, Kartoffeln und Ei’. Gri notiert nhd. *Vorschmack* ‘Vorkost, Aufbiß, Zubiß, auch Frühstück’, alternativ zu *Vorgeschnack*. Der Ausdruck ohne *-ge-* sowie die Bezeichnung einer Vorspeise ist im Standarddeutschen geschwunden.

Im Standardpolnischen wie in den ostslavischen Literatursprachen liegt das Wort in der zitierten Bedeutung mit Bezug auf ein Gericht mit gehacktem Hering vor. Dies ist eine Bedeutungsverengung: von einer Vorspeise allgemein im Deutschen zu einer bestimmten Vorspeise. Dem Beleg im Russischen aus der ersten Hälfte des 19. Jhs. (SSRLJa s.v. *форшмак*) steht im Polnischen eine erste Buchung (ohne Beleg) erst im Sw, also am Anfang des 20. Jhs. gegenüber. Vasmer (ĖSRJa-F) geht im Russischen von einer Direktentlehnung aus dem Deutschen aus. Im Ukrainischen ist das Wort ab der ersten Hälfte des 20. Jhs. belegt, im Weißrussischen ist es erst spät im 20. Jh. gebucht. Hier ist jeweils von einer Vermittlung durch das Russische auszugehen. In der kulinarischen Literatur in ostslavischen Sprachen wird *форшмак* häufig als typisches Gericht der jüdischen Küche beschrieben. (Auf der Ebene der Realien zeigt das Gericht übrigens offenbar eine größere Variation als die lexikographisch erfassten Bedeutungen nahelegen – in allen Sprachen. Dies ist im Internet leicht festzustellen.) Die konsultierten Wörterbücher zum Jiddischen Ast, Stu, Tyšć buchen das Wort jedoch nicht. Im Jiddischen spricht man eher von *gehakte herring*. In der populären kulinarischen Literatur wird verschiedentlich auf eine Herkunft aus dem Ostpreußischen verwiesen. Das PrWB (Bd. II, 1863) verzeichnet das Wort jedoch nicht. Außerhalb des Kanons der hier ausgewerteten Quellen wird in Hinsicht auf ein erstes Vorkommen für das Russische auf das Kochbuch *Russkaja povarnja* von V.A. Levšin (Moskva 1816) und für das Polnische auf das von Lucyna Ćwierczakiewiczowa *365 obiadów za 5 złotych* (Warszawa 1860) verwiesen. Auch hier deutet sich also ein früherer Nachweis im Russischen an.

Alles spricht somit für eine Übernahme ins Polnische aus dem Osten. Es mag sein, dass die kulinarische Tradition der osteuropäischen Aschkenasim die Realie geprägt hat, von einer Vermittlung des Germanismus durch das Jiddische kann

angesichts des Fehlens eines entsprechenden jiddischen Ausdrucks aber nicht ausgegangen werden. Da weder die engere Bedeutung im Deutschen nachzuweisen ist, noch das PrWB das Wort verzeichnet, ist ein Übergang des älteren russ. *форумак* (mit der entsprechenden Bedeutung) ins Polnische der wahrscheinlichste Weg.

gefrejter: *giefrejter*, ab 1786 Lin, Swil, Sw; *gifrejter*, ab 1792 Swil, Sw, Lsp, Dor (daw.); *gefrefter*, ab 1812 Swil, Lsp, Dor; *giefracjter*, ab 1913 Sw; *geffracjter*, ab 1937 Lsp, SZNP. Vgl. russ. *зефреўмер*, ab 1698; *зефреўмер*, ab 1698; *эфреўмор*, ab 1705; *эфреўмор*, ab 1716, *эфреўмор*, ab 1735; *эфреўмер*, ab 1742 ‘Rang zwischen den gemeinen Soldaten und dem Unteroffizier; Gefreiter (im Militär, selten im Polizeidienst)’. Die Bedeutung ist mit der deutschen militärischen Nomenklatur der Dienstränge identisch.

Im Russischen ist das Wort erstmals 1698 in dem Reglement *O voennom obučenii i objazannostjach voinskich činov* (*Учмав Беўде*) und in den *Pis'ma i bumagi imp. Petra Velikogo* (*ПБП*) belegt. Es liegt hier sicherlich eine Direktentlehnung aus dem Deutschen vor. Nach dem 18. Jh. sind im Russischen nur Formen ohne initiales *g-* nachweisbar. Im Polnischen ist das (heute als veraltet einzustufende) Wort, in der Variante *giefrejter* (hapax), erstmals 1786 in dem in Warschau gedruckten *Regulamen exercerunku Kawaleryi Narodowey* (*Kaw. Nar.*) belegt, also auf russischem Teilungsgebiet. Ebenfalls Ende des 18. Jhs. ist die poln. Var. *gifrefjter* erstmals belegt. Besonders letztere legt eine Übernahme aus dem Russischen nahe. Hätte eine dialektale dt. Aussprache mit *j-* (*je-* / *ji-*) Pate gestanden, so wäre das *g-* im poln. Anlaut implausibel. Auch das diphthongoide *-ej-* statt *-aj-* macht ein russ. Vorbild plausibel, obwohl dt. dialektal auch ein „e-Diphthong“ denkbar ist. Seit Anfang des 19. Jhs. tritt die Var. *gefrefjter* auf, erst im 20. Jh. *giefracjter* und das dem hochsprachlich dt. Muster ähnlichste *geffracjter*. Der Anlaut *ge-* stammt sicher aus dem Deutschen, *gie-* deutet eher auf eine russ. Vorlage hin. Die Geschichte des Wortes im Polnischen spiegelt also in seinen Ausdrucksvarianten sowohl den russischen als auch den deutschen Einfluss wider, was „realien geschichtlich“ naheliegt, da russisch- und deutschsprachige Truppen im Lande standen.

krambambuli: *krambambula*, ab 1844 Wicz; *krambambuli*, ab 1861 Swil, Sw; *krampampula*, ab 1902 Sw; *trambambula*, ab 1908 Wicz; *krambamboli*, ab 1913 Sw (gw.) – alle subst., f. Vgl. russ. *крамбамбули* subst., m. indkl., ab 1722, SRJa XVIII, SSRLJa. Nach Gri: dt. *Krambambuli* ‘eine Art süßer Schnaps, zunächst aus Danzig, mit verschiedenen pflanzlichen Zutaten oder ein heißes, süßes Getränk daraus’. Dieselbe Bedeutung liegt auch im Russischen und Polnischen vor.

Das WDLP beschreibt das Wort im Polnischen als direkte Entlehnung aus dem Deutschen. Im Deutschen wird das Wort textuell erst 1747 fassbar, und zwar in Danzig aus einem Trinklied (vgl. Gri s.v.), im Polnischen jedoch erst

1844 (in Warschau, also im russischen Teilungsgebiet, aber als Femininum auf -a), anschließend mit beträchtlicher Ausdrucksvariation. Im Russischen ist das Wort nur in der Var. *крамбамбули* belegt, und zwar genusgleich mit dem dt. Wort, aber erstmals schon 1772 in der in Petersburg erschienenen satirischen Zeitschrift *Živopisec, eženedel'noe na 1772 g. sočinenie* (Жив.). Zwar suggeriert Danzig wegen seiner räumlichen Kontingenz eher eine direkte Übernahme ins Polnische, auffallend ist aber neben dem späten Erstbeleg im Polnischen zum einen das Fehlen des Wortes in der Kartei zum SGP und zum anderen sein Fehlen in den drei konsultierten Wörterbüchern zum Jiddischen. (Die Schankwirtschaft im ehemaligen ostpolnischen Raum, heute in Litauen, Weißrussland und in der Ukraine, war bekanntlich weitgehend in jüdischen Händen.) Für das Russische ist angesichts des frühen Belegs und der Genusgleichheit mit dem Deutschen naheliegend, eine direkte Entlehnung aus dem Deutschen anzunehmen. Das besagte deutsche Trinklied wurde dann in den 1830-er Jahren von N.M. Jazykov ins Russische übertragen. Die polnischen Belege sind alle aus der Folgezeit, hauptsächlich aus dem östlichen Raum. Eine Übernahme aus dem Russischen ins Polnische liegt also durchaus näher als eine direkte aus dem Deutschen. Außerdem war und ist das Wort im Russischen offenbar viel weiter verbreitet als im Polnischen: Das *Nacional'nyj korpus russkogo jazyka* weist Belege für *крамбамбули* aus der zweiten Hälfte des 20. Jhs. aus – ebenfalls im Liedkontext. Eine Rolle für die Ausweitung (auch in baltische und weißrussische Gebiete, ohne dass wr. Wörterbücher das Wort notieren) könnten studentische Kreise in Petersburg gespielt haben (davor ggf. militärische Kreise und die Seefahrt). Jedenfalls ist die Realie ursprünglich eher eine der Oberschicht als eine des bäuerlichen oder proletarischen Milieus. Eine späte Ausdrucksvariante des Polnischen (*krampampula*, ab 1902, nur Sw) erinnert merkwürdigerweise durch ihre Lautstruktur an tschechische und slowakische Formen (Newerkla sowie Gri s.v.), wobei hier wie dort laut- oder wortspielerische Momente eine Rolle gespielt haben mögen.

Wenn heute (ab den 2000-er Jahren) in der populären Literatur und im Internet oft *krambambuli* / *krambambulja* als weißrussisches Getränk beschrieben wird, so scheint das mit dem Erfolg einer 2001 gegründeten weißrussischen Rockgruppe *Krambambulja* in Verbindung zu stehen. (Ein weißrussischer Geschäftsmann hat zeitgleich eine entsprechende Spirituose dieses Namens auf den Markt gebracht.) Im weißrussischen Schrifttum und in der weißrussischen Lexikographie gibt es jedoch keine Hinweise auf eine längere Tradition des Wortes.

kurcgalop: ab 1902, Sw, Dor, auch *kurs-galop*, ab 1913, Sw (beide subst., m.). Vgl. russ. *кyрицгалоп*, subst., m., ab 1797, SRJa XVIII, SSRLJa 'kurzer Galopp eines Pferdes; auch übertragen oder ironisch i.S.v. schleppender Gang'. Ein

Kompositum ist im Deutschen ganz offensichtlich nicht etabliert (im Gegensatz zu z.B. *Kreuzgalopp*), aber als Ad-hoc-Bildung ausgehend von *kurzer Galopp* jederzeit möglich.

Im Russischen ist *кыпузalon* erstmals 1797 im *Voinskij ustav o polevoj kavalerijskoj službe* (YKC) belegt, der während der Regierungszeit Zar Pauls I entstand; es ist eine direkte Entlehnung aus dem Deutschen.

Im Polnischen ist das Wort um 1900 erstmals nachweisbar, in den Varianten *kurcgalop*, *kurs-galop*, letzteres wohl aufgrund falscher Analogie zu *kurs*. Sw verweist auf einen Beleg bei Gabriela Zapolska, die aus dem Gebiet der westlichen Ukraine stammte und außerdem in Krakau, d.h. im österreichischen Teilungsgebiet gearbeitet hat. Verheiratet war sie (wenn auch nicht lange) mit einem Offizier der Zarengarde, der aus litauischem Gebiet, also aus dem russischen Teilungsgebiet stammt wie auch ihre Mutter (aus Warschau). Zapolska kann das Wort also durch deutschen oder russischen Einfluss übernommen haben, was auch für das Polnische generell gilt. Die viel frühere Präsenz des Wortes im Russischen macht – entgegen WDLP – eine Übernahme aus dem Russischen jedoch mindestens ebenso wahrscheinlich.

reda: *rejd*, subst., m.; ab 1901 Dor, *reda*, subst., f.; ab 1946 Dor, SZNP. Vgl. russ. *peŭda* subst., f., ab 1713, SRJa XVIII-K, SSRLJa; *peð* subst., m., 1715, SRJa XVIII-K; *peða* subst., f., ab 1715, SRJa XVIII-K; *peŭð* subst., m., ab 1718, SRJa XVIII-K, TSŽVJa-1, TSŽVJa-4, SSRLJa, TSRuJa; *peða* subst., f., ab 1735, SRJa XVIII-K; ‘eine Art Vorhafen, Wasserbereich für Schiffe, die darauf warten, (per Lotse) in den Hafen einlaufen zu können’; vgl. dt. *Reede* und holl. *rede*.

Im Polnischen ist das Wort ab Anfang des 20. Jhs. in der Var. *rejd* bezeugt. Das WDLP nimmt Vermittlung des Russischen an (s. auch Karaś 1996: 139). Nach 1920 deutet sich eine Ersetzung durch *reda* an, das offenbar eine Neuentlehnung aus dem Deutschen darstellt und die heutige schriftsprachliche Variante ist. Im Russischen liegen Varianten mit monophthongischem *-e-* offenbar nur im 18. Jh. vor, sodass auf Grund des Zeitabstandes eine russische Vermittlung dieser Formen ans Polnische unwahrscheinlich ist.

Im Russischen ist das Wort in der petrinischen Zeit erstmals belegt, und zwar in den Varianten *peŭða* (häufig), *peŭð* (häufig), *peða* (selten), *peð* (selten), seit 1735 auch in der Var. *peða* (selten); bis heute ist nur die Var. *peŭð* lebendig. Vasmer (ĖSRJa-F s.v. *peŭð*) nimmt Entlehnung aus dem Niederländischen an; nicht auszuschließen ist jedoch, dass das Wort, zumindest in den Varianten auf *red-*, parallel aus dem Deutschen entlehnt wurde. Auch ist im Niederdeutschen eine diphthongische Aussprache des Stammvokals möglich. Klu (s.v.) verweist auf diphthongische Varianten sogar im Hochdeutschen (Anfang des 17. Jhs, d.h. früher als die monophthongischen), da das Wort aus dem Niederdeutschen stammt (vgl. auch EWD s.v.). Allein die historischen Umstände machen eine russische

Entlehnung aus dem Niederländischen (und nicht aus dem Niederdeutschen) wahrscheinlicher.

szyfer: subst., m.; ab 1861. Vgl. russ. *шифер* subst., m., ab 1725, SRJa XI-XVII-K, SRJa XVIII-K, TSŽVJa-1, TSŽVJa-4, SSRLJa, TSRuJa (wr. *шыфер*; ab 1948, ukr. *шифер*; ab 1949). (i) ‘Schiefergriffel’ (nur poln.), (ii) ‘Steinart: tonhaltiger Schiefer, der leicht in dünne Platten zu teilen ist und zur Herstellung von Dachziegeln, Schreibtafeln usw. verwendet wird’, so im Polnischen und den drei ostslavischen Sprachen, im Polnischen auch in der Bedeutung ‘Schiefergriffel, Griffel’.

Die letztgenannte Bedeutung ist mit Gri schon im Deutschen sehr nah an der ursprünglichen Bedeutung von *Schiefer*, nämlich die eines spitzen, scharfen Splitters, unabhängig vom Material. Daraus hat sich im Deutschen erst die Bezeichnung des Griffels, später die Bezeichnung einer Steinart entwickelt. Den ostslavischen Sprachen fehlt jedoch die Bedeutung ‘Griffel’. Genau diese ist aber im Polnischen prominent. Swil, das beide Bedeutungen von *szyfer* als erstes polnisches Wörterbuch verzeichnet, stellt die Bedeutung des Griffels in den Vordergrund und stellt zur zweiten fest, dass es manchmal anstelle von *lupek* verwendet würde. Letzteres ist als Bezeichnung der Steinart schon in Lin gebucht.

Die geologische Bedeutung ist im Russischen erstmals bereits 1725 im Werk *Kniga o gornom dele* bezeugt, einer Übersetzung des 1556 in lateinischer und 1557 in deutscher Sprache erschienenen Werks *De re metallica libri XII / Vom Bergkwerck XII Bücher*. Der zweitälteste Beleg für das Russische findet sich 1735 in *Opisanie ural'skich i sibirskich zavodov* (Геннин) des deutsch-russischen Ingenieurs Georg Wilhelm Henning. Im Russischen liegt also zweifellos Direktentlehnung aus dem Deutschen vor, was auch durch die Präsenz von *шиферштейн* (SRJa XVIII-K) im Russischen des 18. Jhs. unterstrichen wird.

Ukr. *шифер* und wr. *шыфер* in derselben Bedeutung sind im 20. Jh. erstmals belegt – sehr wahrscheinlich Übernahmen aus dem Russischen. Eine Vermittlung durch das Polnische ist unwahrscheinlich, da die geologische Bedeutung im Polnischen nur schwach belegt ist und das Auftreten in diesen beiden Sprachen sehr spät ist.

Was die geologische Bedeutung im Polnischen betrifft, so spricht vieles – gegen WDLP – für eine Vermittlung durch das Russische. Die ersten Buchungen kommen mit dem Swil (1861) und Sw (1913) aus Wörterbüchern aus dem russischen Teilungsgebiet, nachdem das Wort im Russischen schon anderthalb Jahrhunderte nachweisbar ist. Ein Einfluss des Deutschen kann natürlich nicht völlig ausgeschlossen werden.

Die wenigen hier zu diskutierenden Germanismen des Polnischen zeigen somit alle einen mehr oder weniger ausgeprägten Einfluss des Russischen, auf teils unterschiedliche Art und Weise. In jedem der hier diskutierten Fälle – das sei wiederholt – sind die Nachweise im Russischen erheblich früher. Im Falle von poln. *forszmak* und *krambambuli* ist russische Vermittlung der naheliegende Weg ins Polnische (gegen oder eher gegen die bisherige Lehrmeinung). Ausschlaggebend sind hier nicht zuletzt sprachexterne, kultur- und sozialhistorische Argumente. Im Falle von *fajerwerkarz*, *gefrejter* und *reda* spielen deutlich sowohl das Russische als auch das Deutsche eine Rolle. Festzumachen ist das hauptsächlich an den Ausdrucksvarianten im Polnischen. In allen Fällen sind die eher ans Russische erinnernden Formen die früheren, im Falle von *fajerwerkarz* jedoch zeitlich nicht allzu distant. Besonders bei *reda* zeichnet sich ab, dass Ausdrucksvarianten mit einer Affinität zum Deutschen sich später etablieren, nachdem zuvor solche mit Ähnlichkeit zum Russischen dominiert hatten. Bei *szyfer* ist für eine der beiden Bedeutungen von einer direkten Übernahme aus dem Deutschen auszugehen, bei der zweiten spricht dagegen vieles für eine russische Vermittlung. Und bei *kurcgalop* schließlich ist beides in etwa mit derselben Wahrscheinlichkeit möglich.

Die hier vorgestellten sieben Wortschizzen deuten das Spektrum der Komplexität der Frage nach dem Weg von Germanismen ins Polnische der Teilungszeit an. Polen stand unter der Herrschaft zweier deutschsprachiger Mächte und des russischen Zarenreiches, dessen Sprache selbst unter starkem deutschen Einfluss stand. Die Auswahl der hier besprochenen Wörter ist zum Teil dem Zufall des Fortschrittes der Arbeiten am laufenden Projekt des DLwOP geschuldet. Dabei war ein Kriterium, dass die Elemente eine gewisse Verbreitung im Polnischen hatten und partiell noch haben. Für Germanismen des Polnischen der Teilungszeit gilt, wie in Hentschel (2009) bereits dargelegt, dass ein großer Teil der sehr großen Zahl an neuen Germanismen sehr kurzlebig war, und zwar ohne dass in Polen besonders starke puristische Tendenzen festzustellen sind (anders als z.B. im Tschechischen – vgl. Thomas 1991: 43 et passim). Der deutsch-polnische Sprachkontakt war in dieser Zeit in seinen lexikalischen Spuren sehr intensiv, viel weniger intensiv (nachhaltig) – und darüber hinaus z.T. nur indirekt, d.h. vom Russischen vermittelt. Viele, auch der oben angesprochenen 200, früher im Russischen als im Polnischen jener Zeit belegten Germanismen werden nur im Sw gebucht, teils mit, teils ohne Verweise auf Primärquellen. Allerdings sind es bei den nur im Sw gebuchten Germanismen mit lautlicher und / oder semantischer Affinität zu solchen des Russischen wohl weniger die dialektologischen Interessen von Jan Karłowicz (das SGPKarł erschien in zeitlicher Überlappung mit dem Sw), als die Herkunft aller drei Redakteure des Sw aus dem russischen Teilungsgebiet. Darüber hinaus hatte Karłowicz bekanntlich fünf Jahre in Moskau studiert.

Wir hoffen, im DLwPO, illustriert an den oben dargebotenen kurzen Wortgeschichten, durch einen systematischen Vergleich von Ausdrucks- und Inhaltsstrukturen, von Datierungen im Polnischen und Russischen (sowie im Weißrussischen und Ukrainischen) und nicht zuletzt unter Berücksichtigung der kultur- und soziohistorischen Hintergründe einen umfassenden Überblick über die parallelen Germanismen in den genannten slavischen Sprachen bieten zu können, über ihre gemeinsamen und getrennten Wege.

Bibliographie

Wörterbücher

- Ast – Аляксандар Астравух, Ідыш-беларускі слоўнік, Мінск 2008.
DLwPO – Wörter auf Wanderschaft: Der Weg deutscher Lehnwörter des Polnischen ins Ostslavische (In Vorbereitung).
Dor – Słownik języka polskiego, red. Witold Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
ĖSBM – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, Мінск 1978 –.
ĖSRJa-F – Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва 1986–1987.
ESUM – Етимологічний словник української мови, Київ 1982–2012.
EWD – Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, Berlin 1989.
Gri – Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961 (Quellenverzeichnis Leipzig 1971).
HSBM – Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Мінск 1982 –.
ISUJa – Євген Тимченко, Історичний словник українського языка, Харків–Київ 1930–1932, cf. http://litopys.org.ua/djvu/tymchenko_slovyk.htm [11.12.2018].
Klu – Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin²⁵ 2011.
Lin – Samuel B. Linde, Słownik języka polskiego, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
Lsp – Tadeusz Lehr-Splawiński, Słownik języka polskiego, Warszawa 1935–1939.
MSUM – Василь В. Німчук, Галина І. Лиса, Євген Тимченко, Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Київ–Нью-Йорк 2002.
PrWB – Hermann Frischbier, Preußisches Wörterbuch. Ost- und westpreußische Provinzialismen in alphabetischer Folge, Bd. I–II. Berlin 1882/1883.
SBN – Иван И. Носович, Словарь белорусского наречия, Санкт-Петербург 1870.
SGP – Słownik gwar polskich, 1977 i n., opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. Mieczysława Karasia, od t. II pod red. Jerzego Reichana, od t. VI pod red. Joanny Okoniowej, od t. IX pod kier. Renaty Kucharzyk, Wrocław–Kraków.
SGPKarł – Jan Karłowicz, Słownik gwar polskich, t. 1–6, Warszawa 1900–1911.
SRJa XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв., Москва 1975 –.
SPA – Słownik ilustrowany języka polskiego Michała Arcta, Warszawa 1916 / 1929.

- SRJaXVIII – Словарь русского языка XVIII в., Ленинград / Санкт-Петербург 1984 і н., cf. <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/> [1.12.2108].
- SSRLJa – Словарь современного русского литературного языка, т. 1–17, Москва 1948–1965.
- SStUM – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., Київ 1977–1978.
- Stu – *Nachum Stutchkoff, Der Oytser Fun Der Yiddisher Sprach*, New York 1950, cf. <http://www.cs.uky.edu/~raphael/yiddish/searchOytser.cgi> [1.12.2108].
- SUM – Словник української мови, ред. Іван К. Білодід, т. I–XI, Київ 1970–1980.
- SUM XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Львів 1994 –.
- SUM-Hrin – Борис Грінченко Словарь української мови, т. I–IV, Київ 1907–1909.
- Sw – *Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam A. Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- Swil – *Słownik języka polskiego*, red. Aleksander Zdanowicz et al., t. 1–2, Wilno 1861.
- SZNP – Marek Łaziński, *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*, Warszawa 2008.
- TSBLM – Тлумачальны слоўнік літаратурнай беларускай мовы, Мінск 2005.
- TSBM – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, т. 1–5, Мінск 1977–1984.
- TSRuJa – Толковый словарь русского языка, ред. Сергей И. Ожегов, Наталия Ю. Шведова, Москва 2013.
- TSŽVJa-1 – Владимир И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, Москва 1863.
- TSŽVJa-4 – Иван А. Бодуэн-де-Куртенэ, Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля, С.-Петербург–Москва 1912–1918 (4. изд.).
- Tyšč – Дмитро В. Тищенко, *Їдиш-український словник*, ред. О. Бейдерман, С. Вашецька, М. Потольський, Київ 2016.
- VTSSUM – Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ 2009.
- WDLP – Andrzej de Vincenz, Gerd Hentschel, *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache: Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts*, *Studia Slavica Oldenburgensia*. Oldenburg 2010, <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/> [1.12.2018].
- Wiecz – Bronisław Wieczorkiewicz, *Słownik gwary warszawskiej XIX w.*, Warszawa 1966.

Anderes

- Hentschel Gerd, 2009, Intensität und Extensität deutsch-polnischer Sprachkontakte von den mittelalterlichen Anfängen bis ins 20. Jahrhundert am Beispiel deutscher Lehnwörter im Polnischen. In: Christel Stolz (Hrg.) *Unsere sprachlichen Nachbarn in Europa. Die Kontaktbeziehungen zwischen Deutsch und seinen Grenznachbarn*. (Diversitas Linguarum), Bochum, 155–171.
- Karaś Halina, 1996, *Rusyczymy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Siatkowski Janusz, 2004, rez. T. Menzel, G. Hentschel, *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Teschener Dialekt des Polnischen*, Oldenburg 2003. *Zeitschrift für slavische Philologie*, Bd. 63/1 (2004), 232–237.
- Thomas George, 1991, *Linguistic purism*. London.

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest fenomenowi przenikania germanizmów za pośrednictwem rosyjskiego do polskiego. Na wybranych przykładach autor pokazuje, że liczba w ten sposób zapożyczonych germanizmów jest najprawdopodobniej większa niż dotąd zakładano. Przy systematycznym uwzględnianiu wariantów danego słowa na poziomie wyrażenia oraz polisemii pojawiają się często układy, w których określone warianty wyrażenia i/lub znaczenia wskazują na pośrednictwo rosyjskiego w procesie zapożyczania, niektóre natomiast bezpośrednio z niemieckiego trafiły do polszczyzny.

IRYDA GREK-PABISOWA prof. em.
Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b m. 17
00-337 Warszawa
tel. +48 22 826 76 88

O WPŁYWACH JĘZYKA ROSYJSKIEGO NA MÓWIONĄ POLSZCZYZNĘ PÓŁNOCNOKRESOWĄ DAWNIEJ I DZIŚ¹

SŁOWA KLUCZOWE: polszczyzna północnokresowa, język mówiony, zapożyczenia, rusycyzmy.

KEYWORDS: northern borderland Polish language, spoken language, borrowings, Russianism.

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN LANGUAGE ON SPOKEN NORTHERN BORDERLAND POLISH IN THE PAST AND NOWADAYS

ABSTRACT: The base of the presented research results is the Glossary of the spoken northern borderland Polish language, comprising over 11,000 entries. The northern borderland language is a regional variation of the Polish language. It has been shaping on the former lands of the Kingdom of Poland since mid-17th century (The Union of Lublin, or Unia Lubelska of 1569) on ethnically Belarusian and Lithuanian lands. Over the centuries, it had been borrowing from the local languages of the area and became a language of borrowers for native speakers. At the end of the 18th century, in three partitions (1772, 1792, 1795) Poland was annexed by Russia, Prussia, and Austria. The north-eastern lands of the Kingdom of Poland were taken by Russia. Since then, a strong influence of Russian language on the Polish occupied area has been dated. Despite the efforts of Polish scholars and activists to maintain „purity” and linguistic correctness, especially avoiding Russianisms, spoken and written Polish was saturated with many borrowings, mainly lexical. After Poland regained its independence in 1918, Russian people

¹ Artykuł niniejszy jest trzecim z cyklu opracowaniem przedstawiającym wpływ języków kontaktowych – litewskiego i białoruskiego – na kształtowanie się polszczyzny północnokresowej (Grek-Pabisowa, Ostrówka 2012, Grek-Pabisowa, Ostrówka 2018).

began to give up Russian language, especially redundant administrative, economic, educational, and medical terminology. Since the outbreak of the Second World War and the incorporation of eastern lands formerly belonging to Poland into the USSR (the North-Eastern and South-Eastern Borderlands), the next phase of Russification of the Polish language in this area has occurred. This time it penetrated into the local Polish language via vocabulary associated with communist politics, the social system, nationalized industry and agriculture, and education and healthcare. This new variant of borrowings was taken to be called „Sovietism.” In the currently functioning lexicon of the studied area registered in the period up to 2013, there were 1400 Russian Russicisms, which is 13% of active vocabulary. More than 270 new Russian novelisms appeared in this collection, including several dozen of still used Sovietisms.

1. Stan badań

Obecność i utrwalanie się rusycyzmów w polszczyźnie na obszarach zaboru rosyjskiego była przedmiotem troski wielu intelektualistów polskich zamieszkujących na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Wysiłki w dziele zachowania czystości i poprawności polszczyzny znalazły wyraz w ich publikacjach już pod koniec XIX i na początku XX wieku, zob. Walicki 1879; Karłowicz 1882 (praca przygotowana, lecz zakazana do druku – ukazała się dopiero w 1984 r. w postaci naukowego opracowania dokonanego przez A. Kaupuż i E. Smułkową); L. Czarkowski 1909; A. Łętowski 1915. Materiały do tych prac, według oceny samych autorów, pochodziły ze współczesnego im języka pisanego oraz z obserwacji mowy osób z ich otoczenia.

Na temat zapożyczeń rosyjskich w polszczyźnie pisanej istnieje obszerna literatura – począwszy od opracowań poprawnościowych z przełomu XIX i XX wieku poprzez lata międzywojenne do czasów współczesnych. W okresie powojennym językoznawstwo polskie wzbogaciło się o liczne omówienia języka wybitnych pisarzy polskich i mężów stanu, autorów tekstów publicystycznych, prawnych i innego typu edycji. Prac tych nie sposób tu wyliczyć ze względu na objętość artykułu. Wszystkie były oparte na języku pisanim – języku literatury pięknej, archiwaliach, pismach urzędowych manuskryptach. Bardzo istotną pozycją w kontekście wpływów rosyjskich jest wszechstronny ich wykaz (na różnych poziomach języka) w książce Z. Kurzowej *Język polski Wileńszczyzny XVI – XX w.* (Kurkowa 1993), oparty na różnorodnym stylistycznie obszernym materiale AWK² pod-

² W drugiej połowie XIX w. przez Komisję Archeograficzną w Wilnie został podjęty trud zgromadzenia i opisania dokumentów pochodzących z ziemi wileńskiej, grodzieńskiej, brzeskiej i kobryńskiej. Składają się na nie akty fundacyjne, potwierdzenia przywilejów królewskich, testamenty, inwentarze, wykazy majątkowe, różne zapiski sądowe. Pisano je w zależności od

danym wielostronnej analizie. W ostatnich latach pojawiły się artykuły i książki o języku prasy polskiej i innych druków wydawanych na Białorusi Radzieckiej i w Rosji prawie do II wojny światowej – do r. 1938³, zob np. pracę Tamary Graczykowskiej o polskiej gazecie wydawanej w Moskwie (Graczykowska 2018).

2. Cel pracy

Tematem niniejszego artykułu jest określenie stopnia oddziaływania języka rosyjskiego na **mówioną odmianę** polszczyzny północnokresowej. Należy zbadać, jak głęboki wpływ język ten wywarł na potoczną mowę polską – głównie mniej wykształconych polskich mieszkańców wsi i małych miasteczek oraz które rusycyzmy funkcjonują także w dobie obecnej. Warto też zastanowić się, w jakich wzajemnych relacjach pozostają zapożyczenia z języka rosyjskiego i białoruskiego. **Przedmiotem** niniejszego opracowania jest wyłącznie **leksyka** zgromadzona w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej* (SMPP)⁴. Nie uwzględniam w artykule frazeologii i stałych związków wyrazowych, bowiem nie istnieje możliwość ustalenia, w jakiej proporcji jednostki te zapożyczone z rosyjskiego pozostawały dawniej i pozostają obecnie wobec analogicznych jednostek rodzimych. Autorzy dawnych prac poprawnościowych, późniejszych i współczesnych

okoliczności i zwyczaju w języku łacińskim, „ruskim” i polskim, stanowiącym północnokresową odmianę języka ogólnopolskiego. Wykscerpowane z 9 tomów AWK przez J. Józefa Trypućkę zapisy „po polsku” opracowała Z. Kurzowa.

³ W latach 1937 i 1938 w Związku Sowieckim wszelkie przejawy działalności Polaków uznano za placówki wrogiej agentury, a osoby w nich działające potraktowano jako szpiegów i dywersantów aresztowano i wywieziono. Większość z nich rozstrzelano. Pisma polskie zlikwidowano.

⁴ Słownik SMPP jest dziełem zespołu autorów Irydy Grek-Pabisowej, Małgorzaty Ostrówki, Beaty Biesiadowskiej-Magdżiarz, Mirosława Jankowiaka – członków byłej Pracowni Badań Polszczyzny Kresowej Instytutu Slavistyki PAN. Został opracowany na podstawie bogatych materiałów własnych, pozyskanych w licznych ekspedycjach badawczych, oraz na opublikowanych wszystkich wypowiedziach respondentów na Kresach, zebranych przez językoznawców w okresie od roku 1925 (data publikacji artykułu Kazimierza Nitscha, w którym podaje przykłady „polszczyzny litewskiej”) do roku 2013 – roku zakończenia gromadzenia i uzupełniania tekstów. Wykorzystano dane zebrane w 271 miejscowościach i pomieszczone w 127 publikacjach przez 58 eksploratorów. Zgromadzono obecnie funkcjonujące w mowie słownictwo ze wszystkich obszarów etnicznych dawnych Kresów Północno-Wschodnich oraz z terenów Radzieckiej Białorusi, niepodległej Litwy i Łotwy. Słownik ma objętość 1445 stron wydruku komputerowego, liczy 11 000 pełnych artykułów hasłowych, 3400 haseł odsyłaczowych, 1360 frazeologizmów, 660 podhaseł (osobliwych form gramatycznych). Całkowicie przygotowany do edycji z rekomendacją recenzentów SMPP nie został wydany w postaci książki drukowanej z powodu niewyasygnowania w IS PAN funduszy na tę publikację. Preprint słownika został pomieszczony w internecie: <http://ireteslaw.ispan.waw.pl//handle/123456789/128> [dostęp 15.11.2018].

opracowań, w tym także SMPP, nie byli i nie są w stanie podać pełnego wykazu rodzimej leksyki tego typu.

3. Etapy przenikania rusycyzmów

Na podstawie analizy wszystkich rusycyzmów w polszczyźnie funkcjonującej dawniej i dziś na obszarach Kresów Północno-Wschodnich, rejestrowanych zarówno w postaci pisanej, jak też w żywej mowie (czyli zebrane przez dialektologów w postaci nagrań i/lub notatek), możemy wyróżnić dwa etapy przenikania rusycyzmów leksykalnych do języka polskiego.

Etap pierwszy, wieloletni, rozpoczął się już po I rozbiorze Rzeczypospolitej (1772) i trwał do rewolucji październikowej. **Etap drugi** – dwufazowy – kiedy to w fazie pierwszej Polska na mocy traktatu wersalskiego w 1919 roku utraciła znaczne połacie ziem na wschodzie (Ukrainy, Białorusi, Litwy) na rzecz ZSRR; w fazie drugiej, po układzie jałtańskim – cały obszar Kresów Wschodnich. Wówczas polszczyzna ludności polskiej zubożonej o znaczny odsetek inteligencji na tych terenach, poza rosyjskim językiem ogólnym, zaczęła wchłaniać pożyczki z rosyjskiego *języka epoki radzieckiej*. Odpowiednio zapożyczenia rosyjskie przejęte podczas pierwszego etapu nazywamy *rusycyzmami*, podczas drugiego etapu – *sowietyzmami*, z zastrzeżeniem, że do sowietyzmów spośród nowo przyswojonych rusycyzmów nie zalicza się słownictwa niezwiązanego ze sferą polityki, ideologii, upolitycznionych instytucji i organizacji społecznych.

Przenikanie sowietyzmów nie tylko do polszczyzny północnokresowej, także do języka polskiego na obszarach państwa polskiego, rozpoczęło się prawdopodobnie wraz z zaistnieniem nowego państwa radzieckiego, gdyż skutek fundamentalnych zmian ustrojowych, politycznych, społecznych, gospodarczych, technologicznych, ideologicznych, językowe zasoby musiały powiększyć się o nowe słownictwo, o nominacje nowych realiów i pojęć. Powstawały w języku rosyjskim nowe wyrazy z elementów rodzimych, adaptacje wyrazów obcych (głównie niemieckich i angielskich), zmieniała się semantyka słów rosyjskich. Z kolei to nowe słownictwo, etymologiczne lub zapożyczone i już „zrusyfikowane”, było wykorzystywane w innych językach, głównie w prasie, do zapełnienia „deficytu” nazewniczego przy opisie nowej rzeczywistości w nowym odmiennym ustrojowo państwie. Mamy tego przykłady również w polskiej prasie, np. z Wileńszczyzny i Łotwy, gdzie już w początkach lat 20. XX w. sowietyzmy stosowano nie tylko jako cytaty (Joachimiak-Prażanowaska 2005: 57), lecz także jako adekwatne nazwy opisywanych sytuacji (Joachimiak-Prażanowaska 2010: 121–145; Rucka 2013: 442).

3.1. Rusycyzmy dawne

W publikacjach poprawnościowych końca XIX początku XX w. zalecano dbanie o czystość języka polskiego, wskazywano wyrazy i wyrażenia zapożyczone, których należało unikać. Informowano jednocześnie, że wskazane „błędy” pochodzą z mowy potocznej i są „z życia wzięte”. Również współczesna badaczka Zofia Sawaniewska-Mochowa, autorka opracowania o *Poradniku...* Jana Karłowicza, wyraża przekonanie, iż Karłowicz zawarł w nim „materiał językowy reprezentatywny dla przeciętnego (polskiego) użytkownika potocznej polszczyzny północnokresowej, której nie można identyfikować z dialektem kulturalnym wyższych sfer ani też z odmianą ludową...” (Sawaniewska-Mochowa 1990: 7). Jednak zakresy tematyczne leksyki w pracach poprawnościowych wszystkich czworga autorów (Aleksandra Walickiego, Jana Karłowicza, Ludwika Czarkowskiego, Aleksandra Łętowskiego) nie potwierdzają w pełni takiej oceny. Większość zawartego w tych wykazach słownictwa to wyrazy charakterystyczne dla mowy inteligencji – najpewniej urzędników państwowych, pracowników umysłowych, kierowników różnych instytucji, nauczycieli, lekarzy, inżynierów, pracowników sądownictwa. Pamiętać też należy, że w tym okresie na ziemiach zaboru rosyjskiego wszędzie w instytucjach i firmach obowiązywał urzędowy język rosyjski. Oto kilka przykładów (z prac wyżej wymienionych autorów) świadczących o tym, że „przeciętny użytkownik” rzadko sięgał po tego typu słownictwo: *biudżet* ‘budżet, kosztorys’, *czyn* ‘ranga, stanowisko’, *czytać lekcję* ‘wygłaszać wykład’, *ekstrenny* ‘nadzwyczajny’, *nadrukować* ‘napisać na maszynie’, *szykarny* ‘elegancki, strojny’.

Większość dawnych rusycyzmów zniknęła ze współczesnego dialektu kresowego wraz ze zmianami politycznymi i społecznymi na rzecz nazw nowej rzeczywistości. Według moich obliczeń, dokonanych w oparciu o materiały SMPP, do czasu rozpoczęcia badań polszczyzny kresowej przez dialektologów z IS PAN (1987 r.)⁵ wyszło z użycia około 26% rusycyzmów dawnych (ponad 400 leksemów) wymienionych we wcześniejszych pracach poprawnościowych. Jednocześnie analiza ta wykazała obecność około 300 rusycyzmów nowych, (około 20% wszystkich obecnie notowanych), w tym kilkadziesiąt sowietyzmów⁶.

⁵ Polscy językoznawcy uzyskali pozwolenie (zgodę władz radzieckich) na prowadzenie badań terenowych na obszarze republik ZSRR dopiero w 1987 roku na podstawie umowy pomiędzy Polską Akademią Nauk i Akademią Nauk ZSRR.

⁶ O prawie natychmiastowym pojawieniu się w codziennym komunikowaniu się miejscowej ludności na terenach zajętych we wrześniu 1939 roku przez Związek Sowiecki przekonałam się osobiście, gdyż jako dziecko po wejściu Sowieców do mojego rodzinnego miasta mieszkałam na Wołyniu. Bezwzględnie zaczęto stosować represje i wprowadzano „demokratyczne porządki”: wykwaterowania z ładnych mieszkań lokatorów dla przybywających rodzin funkcjonariuszy sowieckich, przesłuchania (*doprosy*), wysiedlenia zamożnych rodzin z miasta, zaznaczanie w paszportach

W polskiej literaturze okresu międzywojennego o obecności zapożyczeń rosyjskich w mowie polskiej kresowian (na Wileńszczyźnie) mamy krótką informację Haliny Turskiej, która w artykule z 1930 roku wymienia zaledwie 4 przykłady: *przeciwny* ‘wstrętny’, *na czysto* ‘zupełnie’, *ze wszystkim* ‘całkowicie’, *wszystko równo* ‘wszystko jedno’ (Turska 1930: 23). Zachowana część jej obszernej monografii na temat polszczyzny wileńskiej (Turska 1982) kończy się na elementach litewskich. Część dalsza, w której zapewne autorka przedstawiła wpływy rosyjskie, zaginęła. W materiałach Czesława Dombroskiego zapisanych w 1927 roku we wsiach powiatu osipowickiego (wówczas należącego już do BSRR⁷) figuruje zaledwie 8 rusycyzmów: *kocić się* ‘toczyć się’, *na połowę większy*, *ni w kogo* ‘u nikogo’, *palczatka* ‘rękawiczka z pięcioma palcami’, *rzucać chodzić do szkoły* ‘przestać uczęszczać do szkoły’, *wychodek* ‘wyjście’, *wypołoskać* ‘wyplukać’ (Dombroski 1931).

3.2. Rusycyzmy nowe – sowietyzmy

Przerwa w badaniach mówionej polszczyzny, w tym także mowy ludności wiejskiej (w okresie międzywojennym taki materiał zapisywała H. Turska na Smołwieńszczyźnie) trwała przeszło ćwierć wieku (28 lat) – od roku 1939 do 1967, kiedy to badania nad polszczyzną kresową podjęła grupa językoznawców radzieckich z inicjatywy uczonego białoruskiego W.W. Werenicza⁸. Po drugiej wojnie światowej nastąpiły bardzo daleko idące zmiany we wszystkich dziedzinach życia w całej Europie, a szczególnie dotkliwie wyniszczające i przeobrażające społeczeństwa miały miejsce na obszarze Europy wschodniej. Najbardziej dotknęły one ludność polską zamieszkałą na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej. Kresy Wschodnie oraz niepodległa Litwa i Łotwa na mocy układu jałtańskiego zostały przyłączone do ZSRR jako Republika Białoruska, Litewska i Łotewska.

przynależności danej osoby do warstwy społecznej wyzyskiwaczy (*эксплуататор рабочего класса*), przymus stawiania się do pracy fizycznej kobiet ze społecznej warstwy „panów” (*эксплуататоров*). Zarówno osoby polskojęzyczne, jak i ukraińskojęzyczne fakty nowej rzeczywistości nazywały „z rosyjska”, adaptując wyrazy zapożyczone do własnego systemu językowego. Mówiono: dostać *powiestkę* ‘wezwanie do jakiegoś urzędu’, w czasie *obysku* ‘rewizji’, wygonili na *mityng*, ruskie *sałdaty*, *plenne* kopią rowy, odebranych właścicielom domami czynszowymi zarządzał *uprawdom*, nocami przychodzili *enkawudziści* na *prowierkę* dokumentów. Zmieniła się też terminologia szkolna. Piątkowy uczeń to *atlicznik*, dziennik klasowy – *zurnał*, za dobrą naukę nagradzano *Pochwalną gramotą* – był to ‘dyplom uznania, list pochwalny’ z wizerunkiem Lenina i Stalina na złotym tle.

⁷ BSSR – Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka, ros. Белорусская Социалистическая Советская Республика.

⁸ Rezultaty tych badań w 1973 roku zostały opublikowane w Mińsku. Zawierają 22 artykuły oraz 2 zestawy tekstów ze wsi i kilku miasteczek Białorusi i Litwy (zob. Polgow 1973).

Językiem administracyjnym/państwowym stał się język rosyjski. Języki republikańskie były nimi tylko formalnie. Prawie całkowicie zlikwidowano szkolnictwo polskie – również na Wileńszczyźnie, gdzie mniejszość polska była najliczniejsza. Wskutek wywózek na Syberię i repatriacji do szczątkowej liczebności zmniejszyła się inteligencja polska. Polska profesura z Uniwersytetów Wileńskiego i Ryskiego zasilila kadry uczonych w uniwersytetach warszawskim, krakowskim, toruńskim, wrocławskim. Mowa nowej polskiej inteligencji na dawnych Kresach Wschodnich, tworzącej się przez dziesiątki lat ze zdobywającej dopiero wykształcenie młodzieży wiejskiej, rzadziej robotniczej, nie stanowiła kontynuacji kulturalnej odmiany polszczyzny przedwojennej (Mędelska 1996). Bazowała głównie na odmianie polszczyzny wyniesionej ze swojego środowiska wiejskiego czy niższych warstw miejskich. Z tego powodu była otwarta na posługiwanie się napływającą nową leksyką rosyjską (z akcentem na określenie „nowa”), gdyż dawne zapożyczenia wyszły z użycia wraz z nieaktualnymi obiektami i pojęciami. Zniknęły np. takie leksemy, nawet potoczne, jak *anonimny*, *bezkorzystny* ‘bezużyteczny, nadaremny’, *biudżet* ‘budżet, kosztorys’, *bloknot* ‘notes’, *dwuliczny* ‘dwulicowy’, *ekipaż* ‘powóz’, *jawić się* ‘stawić się, przybyć’, *kołonna* ‘kolumna’, *katać się* ‘jeździć dla przyjemności’, *marka* ‘znaczek pocztowy’, *nachał* ‘natręt, człowiek bezczelny’, *niezamieniony* ‘niezastąpiony, nie do zastąpienia’, *odsrocza* ‘prolongata’, *pakość* ‘świństwo, przykrość wyrządzona komuś’, *papka* ‘teczka (papierowa) na dokumenty’, *pierwszopoczątkowo* ‘początkowo’, *podchlebnik* ‘lizus’, *przybawić* ‘dodać’, *pominutnie* ‘ustawicznie, co chwila’, *rozkosz* ‘przepych, luksus’, *rozpiska* ‘pokwitowanie, kwit’, *rysk* ‘ryzyko’, *schodny* ‘podobny’, *sroczny* ‘pilny’, *wodokaczka* ‘pompownia; pompa uliczna dla mieszkańców’, *wozić się z kim-czym* ‘guzdrać się z czym; cackać się z kim’, *w ślad za...* ‘następnie, zaraz po kim-czym’, *wybyć* ‘opuścić dane miejsce, odejść’, *zajawka* ‘zamówienie, zapotrzebowanie’, *zeznanie* ‘przytomność, świadomość’, *zdjąć* ‘odjąć’ i in. Jako świadectwo znacznych zmian leksykalnych może posłużyć zestaw słownictwa ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej. Zebrał je w 1927 roku w 14 wsiach powiatu osipowickiego przywoływany już C. Dombroski i opublikował łącznie z funkcjonującymi wówczas (w latach 1920–1927) wyrazami i wyrażeniami w mowie Polaków na Białorusi wyekscerpowanymi z prac L. Czarkowskiego, A. Walickiego i A. Łętowskiego. Z wykazu tego wynika, iż z zasobu słownictwa „Polaków białoruskich” już w początkowym okresie władzy radzieckiej zniknęły jednostki leksykalne charakterystyczne dla języka osób wykształconych, posługujących się kulturalną odmianą polszczyzny, w tym również wiele zapożyczeń rosyjskich. Oto kilka przykładów, których nie odnotował Dombroski w mowie ludności „oczyszczonej” już z niekomunistycznej inteligencji, np. *aksjoma* ‘pewnik’, *bezczęścić* ‘znieważać’, *eksprpopriacja* ‘wywłaszczenie’, *izolirować* ‘wyłączyć, odosobnić’, *jurydyczny* ‘prawny’, *kredytor* ‘wierzyciel’, *oprzedzielić kogo*

‘mianować, wyznaczyć kogo’, *skoropiczarnia* ‘drukarnia’, *wakansja* ‘wakat’, *wizytna karteczka* ‘wizytówka’.

4. Rusycyzmy we współczesnej polszczyźnie północnokresowej

W zgromadzonych do SMPP materiałach gwarowych pochodzących z badań terenowych zostało zarejestrowanych obecnie używanych w mowie ponad 1400 rusycyzmów, co stanowi 13% aktywnego słownictwa w dobie obecnej, w tym kilkadziesiąt (64) sowietyzmów. Rusycyzmy nowe, nabyte po 1939 roku, wynoszą ponad 270 jednostek (19% aktualnie funkcjonujących rusycyzmów – 2,4% leksyki zarejestrowanej w SMPP).

Polszczyzną północnokresową posługuje się dziś ludność polska na trzech obszarach etnicznych: 1) na Białorusi Zachodniej, czyli na terenach należących przed 1939 rokiem do Polski; 2) na Litwie Wileńskiej i Litwie Kowieńskiej (obszar niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Kownie); 3) na Łotwie, będącej samodzielnym państwem do II wojny światowej. Mowę autochtonicznej mniejszości polskiej tych państw traktuje się jako wspólną regionalną odmianę polszczyzny, chociaż na poszczególnych terytoriach występują, wprawdzie nieliczne, różnicujące ją cechy językowe lub różne nasilenie niektórych cech. Taką sytuację obserwujemy w sferze częstości zapożyczeń rosyjskich.

Najczęściej rusycyzmami posługują się Polacy łotewscy. Wszystkie zapisy pochodzą z okresu powojennego (po II wojnie światowej – lata 60. i późniejsze XX w. – początek XXI w.). Łącznie w słownictwie z tego obszaru wśród ekscerptów do SMPP znalazło się 290 rusycyzmów. Cechą charakterystyczną tych leksemów jest ich zakres tematyczny – jest to głównie słownictwo z zakresu życia codziennego:

- nazwy zawodów i pełnionych funkcji (*brygadzir, drowosiek, ekonomistka, sprzedawczyca, naczalnik*), nazwy odzieży (*halsztuk, palczatka, pindzak*);
- naczyń (*kastrula, krużka, salatnica* ‘salaterka’, *tarełka*);
- lecznictwa i chorób (*bolnica, medycynski, dawlenia, infarkt, małokrowija, tromboza* ‘zakrzepowe zapalenie żył’);
- roślinności (*aresznik* ‘zagajnik leszczynowy’, *asinnik* ‘łasek osikowy’, *bie-rieznik* ‘brzezina’, *kłubnika* ‘truskawka’, *padhroby* ‘grzyby zielonki’);
- terminy rolnicze (*fierma, udobrenia, uborka*); nazwy czynności życia codziennego (*chromieć* ‘kuleć, utykać’, *drać się* ‘bić się’, *pochudnieć, porugać się, posiełać się, wypić*);
- terminy administracyjne (*gubiernia, kazionny, miasto, prawicielstwa, szłaszczy*);

– wojskowe (*sałdat, szrapnela* ‘szrapnele, odłamki’, *tank*) i in.

Opisana sytuacja językowa wynika z faktu, że społeczność polska na Łotwie – o wiele mniej liczna niż na Litwie i Białorusi, żyje w większym rozproszeniu w środowisku wielonarodowościowym, wielojęzycznym i wielowyznaniowym. Język rosyjski był tam nie tylko urzędowym, pełnił też funkcję interdialektu. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż tylko dawne Inflanty Polskie (obecna Łatgalia) były związane z państwowością polską przez okres ponad 200 lat (1561–1772). Po zaborze nastąpił okres silnej rusyfikacji, który z dwudziestoletnią przerwą (1918–1939) trwał do końca lat 80. XXw.

Na drugim miejscu pod względem liczby rusycyzmów w mowie jest polszczyzna na Litwie Kowieńskiej. Tu od chwili powstania samodzielnego państwa litewskiego w 1920 roku ludność polska była odizolowana od pozostałego obszaru Kresów Północno-Wschodnich. Różnice w liczbie zapożyczeń rosyjskich na Litwie Wileńskiej i na Białorusi nie są uchwytne. Na współcześnie licznie notowane rusycyzmy w polszczyźnie kowieńskiej i na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim wskazuje autorka szeregu prac o tej odmianie polszczyzny północnokresowej Halina Karaś (Karaś 2002, 2013).

Na wszystkich wymienionych wyżej terenach obecności polszczyzny północnokresowej obserwujemy w mowie polskich mieszkańców zauważalny wpływ nowego słownictwa rosyjskiego. Łącznie w całym leksykalnym materiale SMPP wynosi on około 300 leksemów. Są to jednostki leksykalne nienotowane we wcześniejszych materiałach, tzn. w opracowaniach poprawnościowych z okresu zaborów i w publikacjach okresu międzywojennego (Kazimierza Nitscha, Haliny Turskiej, Haliny Szwejkowskiej). Przemiany polityczne, społeczne, „radzieckość”, która objęła nie tylko sferę pracy, życia kulturalnego, społecznego, wymusiła stworzenie lub zapożyczenie nazywającego te nowości słownictwa. Łatwiejsze i bardziej adekwatne było nazywanie nowych realiów ich rosyjskimi, ale łatwo przyswajalnymi i wnoszącymi właściwą semantykę nominacjami⁹.

Na Białorusi Wschodniej, czyli na obszarze powstałej w 1920 roku Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej polskie osadnictwo datuje się od początku XX wieku – na krótko przed rewolucją październikową. Przesiedliły się tu znaczne grupy biednego chłopstwa w nadziei na tani zakup ziemi. Dotarły do nas zapisy z powiatu osipowieckiego na Mohylewsczyźnie dokonane w 1927 r.

⁹ Na tej zasadzie obok etymologicznie rosyjskich leksemów zadomowiły się w polszczyźnie północnokresowej egzotyzy (etnografizmy) będące nazwami realiów w językach azjatyckich narodów w składzie ZSRR. Np. *arba* ‘wysoki dwukołowy wózek’ z mongolskiego i kirgizkiego, *barchany* ‘piaskowe wydmy’ z kazachskiego, *baszmaki* ‘grube ciężkie buty’ z tureckiego, *leżginka* ‘narodowy taniec dagestańskich Leżginów’, *pimy* ‘wysokie do pachwin buty futrzane noszone w północno-wschodniej Syberii’, *tiubitiejka* ‘okrągła, bez ronda, haftowana czapeczka tatarska’, *tiufiak/ciufiak* ‘materac z worka napełnionego słomą lub sianem’ z tatarskiego.

przez C. Dombroskiego (92 jednostki leksykalne). Obszerne materiały zebrali dialektolodzy z IS PAN w latach 2005 i 2006 Małgorzata Ostrówka i Mirosław Jankowiak w istniejących do chwili obecnej dwu wsiach, Stajsku i Wesołowie, w powiecie lepelskim na Witebszczyźnie, gdzie jeszcze przetrwały rodziny polskie. Osoby polskiego pochodzenia nie posługują się i nie posługiwały się dawniej polszczyzną północnokresową. Ich językiem rodzimym jest gwara przeniesiona przez przodków przesiedleńców z Polski centralnej (wówczas będącej pod zaborem rosyjskim) z guberni radomskiej, a do powiatu osipowieckiego z północnego Mazowsza (brak bliższych danych). Mowa tej ludności nie jest przedmiotem niniejszego opracowania. Została opisana w oddzielnej publikacji książkowej, (zob. Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008). Interesująca jest natomiast szybko postępująca rusyfikacja rodzimej gwary polskiej tych osadników. Przytaczam ją dla porównania z polszczyzną kresową. Poszukiwania dialektologów z IS PAN śladów żywej mowy polskiej we wsiach na Mohylewsczyźnie nie przyniosły rezultatu (zob. Ostrówka, Golachowska 2012), ale na Mohylewsczyźnie w 1927 roku C. Dombroski notował tam jeszcze polszczyznę, w której rusycyzmy stanowiły zaledwie 8% aktualnej wówczas leksyki. Obecnie mamy tam kompletny zanik polszczyzny na rzecz języka białoruskiego i rosyjskiego. Nikle odradzanie się polszczyzny już nie północnokresowej, lecz ogólnej, następuje tu dzięki kościołowi katolickiemu. Jednak wobec większości katolików narodowości białoruskiej polszczyzna, nawet jako język liturgii, nie ma szans na „rewitalizację”. W zapisach z 2005 i 2006 roku w Stajsku i Wesołowie na Witebszczyźnie widoczny jest już zalew rusycyzmów sięgający 48% osobliwego słownictwa, mimo iż we wsiach polskich na Białorusi Sowieckiej do 1937/1938 roku działały polskie szkoły podstawowe, a w Mińsku technikum. Szkoła polska istniała wówczas także w Wesołowie. Nie powstrzymało to intensywnego przenikania do mowy rusycyzmów. Zakresy znaczeniowe, oprócz obejmujących takie dziedziny życia, jak lecznictwo, wojskowość, wojna, nowa technika i organizacja rolnictwa, powiększyły się o nazwy stopni pokrewieństwa (por. Ostrówka 2006), które to obok słownictwa religijnego najsukuteczniej opierają się rusyfikacji. Zarejestrowano takie nazwy, jak: *rodny* ‘rodzony’, *rodnia* ‘krewni’, *dwajurodny* ‘krewny drugiego stopnia’, *trajurodny* ‘krewny trzeciego stopnia’, *dziadźka* ‘wujek’, *dzięduszka* ‘dziadek’, *mamoczka* ‘mamusia’, *niewiestka* ‘synowa’, *plemiannica* ‘siostrzenica; bratanica’, [*moja*] *bywsza* ‘była żona’; określenia właściwościami: *mirno* ‘zgodnie’, *odkrycie* ‘otwarcie, bez ukrywania się’, *abyczna* ‘zwykle’, *wrucznuju* ‘ręcznie’, *zrazu* ‘natychmiast, od razu’; przyimki i spójniki: *do czego* ‘przed czymś, wcześniej’, *pośle czego* ‘po czymś, później’, *da* ‘i, oraz’ i in. Za przyczynę tak daleko posuniętej rusyfikacji należy uznać małą liczebność tej społeczności, brak kontaktu z ludnością polską poza grupą, małżeństwa mieszane, brak szkolnictwa polskiego od 1939 roku.

Wśród rusycyzmów nowych rozróżniamy dwie tematyczne grupy słownictwa – słownictwo odzwierciedlające nowe aspekty bytowania „rusycyzmy nowe” oraz słownictwo opisujące nową sytuację polityczną, nowy ustrój i stosunki społeczne. Tę warstwę słownictwa językoznawcy polscy, zajmujący się językiem prasy polskiej na dawnych Kresach i w Rosji (Mędelska, Marszałek, Joachimiak-Prażanowska, Graczykowska), określają mianem „sowietyzmy”. Nowe słownictwo neutralne, tj. nienacechowane emocjonalnie, politycznie, ideologicznie prezentuje głównie takie zakresy znaczeniowe, jak:

- lecznictwo (*abort* ‘aborcja’, *dekret* ‘urlop macierzyński’, *kardziograma* ‘EKG’, *infarkt* ‘zawał serca’, *miedsiostra* ‘pielęgniarka’, *trachoma* ‘jaglica’);
- szkolnictwo (*bukwa* ‘litera’, *bukwar* ‘elementarz’, *cietradka* ‘zeszyt’, *uczoba* ‘nauka w szkole’, *powiedzenie* ‘zachowanie się ucznia’, *przepodawać* ‘wykładać’);
- odzież (*bosonożki* ‘sandały’, *futbolka* ‘trykotowa koszulka z krótkim rękawem’, *majka* ‘podkoszulek’, *sportkościum* ‘dres’, *tielohrijska* ‘watowana kamizelka’);
- nowe pojazdy i urządzenia mechaniczne (*jeroplan* ‘samolot’, *awtoławka* ‘sklep objazdowy’, *przewodka* ‘instalacja elektryczna w domach’);
- rolnictwo (*uborka* ‘zbiór płodów rolnych’, *gospodarz jedinoliczny*, *małoziemielny* ‘rolnik indywidualny, gospodarz małorolny’);
- nowe zawody (*składowoszczyk* ‘magazynier’, *szachtior* ‘górnik’, *swarszczyk* ‘spawacz’).

5. Źródła zapożyczeń – problem otwarty i niełatwy

Trudnym i nie zawsze możliwym do jednoznacznego rozstrzygnięcia jest ustalenie, który język wschodniosłowiański – rosyjski czy białoruski – jest językiem dawcą danego zapożyczenia słownikowego. Bardziej precyzyjnie można określić wpływ fonetyczny, fleksyjny, słowotwórczy i składniowy. W naszym przypadku na obszarze Kresów Północno-Wschodnich dawcą może być tylko język rosyjski lub białoruski. Język ukraiński jest mało prawdopodobny. Dlatego też stosowane dla pożyczek leksykalnych określenia „wschodnioslawizmy” czy „zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich” (Sawaniewska-Mochowa 1990: 18–19, Karaś 2002: 292) nie są określeniami precyzyjnymi. Z kolei ustalenie właściwego wzorca danego zapożyczenia komplikują następujące okoliczności: po pierwsze – język białoruski z racji pozostawania obszarów Białorusi w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego i, po przerwie czasu zaborów, znacznej jej części w granicach Rzeczypospolitej, czerpał intensywnie leksykę polską, od staropolszczyzny

do nowoczesności, po drugie – podobnie jak do języka polskiego na ziemiach zaboru rosyjskiego przenikały tu liczne rusycyzmy, po trzecie – wyjątkowo bliskie pokrewieństwo rosyjskiego i białoruskiego przejawia się w daleko idącym podobieństwie brzmienia wyrazów w obu językach. Całkowicie bezbłędne wskazanie pochodzenia danego zapożyczenia wymaga wiedzy o historii, o czasie i okolicznościach włączenia danego „implantu” z rosyjskiego do białoruskiego zasobu słownictwa. W wielu przypadkach pojawiające się w białoruskiej przestrzeni komunikacji słownej nowe obiekty rzeczywistości (materialnej lub mentalnej) najprościej było przyswoić wraz z ich rosyjską, ewentualnie nieco zmodyfikowaną, nazwą. Nie istnieją reguły pozwalające bezbłędnie określić, z którego języka wschodniosłowiańskiego pochodzi dana pożyczka. Dlatego poszczególni badacze mogą podawać różną proveniencję tych samych leksemów. Przytoczę przykład: Z. Kurzowa leksemy takie jak *archijepiskop*, *archimandryt*, *arszyn*, *birża*, *bojar*, *brodiaha*, *charcz*, *człowiek* ‘służący, posługacz’, *czuhun/czyhun*, *czysty* ‘prawdziwy, istny’ (Kurzowa 1993: 331, 335, 341, 345, 346, 347) zalicza do regionalizmów, ale nie wymienia ich w wykazie rusycyzmów, choć są to niezaprzeczalne rusycyzmy. Natomiast H. Karaś w pracy o rusycyzmach w polszczyźnie okresu zaborów wymienia m.in. takie wyrazy jak *archijepiskop*, *arszyn*, *birża*, *czugun...* (Karaś 1996: 355, 356). Określenie „wschodnioslawizmy” informuje czytelnika o możliwej proveniencji zapożyczenia bez precyzyjnego wskazania na język dawcę.

Przeanalizowanie wszystkich zapożyczeń z języka rosyjskiego zarejestrowanych w SMPP i sprawdzenie ich zarówno z odpowiednimi słownikami, jak i posłużenie się moją dobrą znajomością tych języków w warstwie od poziomu kulturalnego, poprzez potoczny do pospolitego wykazało, że przeszło 90% zapożyczeń rosyjskich może mieć jako wzorzec (jako język dawcę) też język białoruski. Oto przykłady rusycyzmów z losowo wybranych fragmentów liter SMPP¹⁰ i ich rosyjskie i białoruskie odpowiedniki:

pol. półn.kr. – ros. – białorus.

fakiel *m* < факел – факел

famili(j)a *ż* < фамилия – фамі́ля

familjarny < фамильярный – фамі́лярны

faniery *ż* < фанера – фанера

farszyrować *ndk* < фаршировать – фаршыраваць

fata *ż* < фата – фата

f(i)erma *ż* < ферма – ферма

fiktywny < фиктивный – фіктыўны

fintifluszka *ż* < финтифлюшка – фінціфлюшка

¹⁰ Jest to pełny wykaz rusycyzmów na literę F zarówno współcześnie funkcjonujących jak też dawnych oraz fragment na literę S.

fontan *m* < фонтан – фантан
foto *n* < фото – фота
franticha *ż* < франтиха – фрациха
fraza *ż* < фраза – фраза
fufajka *ż* < фуфайка – фуфайка
sadowod *m* < садовод – садавод
salatnica *ż* < салатница – салатница
samka *m* < самка – самка
samog(h)onka *ż* < самогонка – самагонка
sanatorija *ż* < санаторий *m* – санаторья *ż*
sarafan *m* < сарафан – сарафан
schodny < сходный – сходны
sotka *ż* < сотка – сотка

Jako argumenty, na podstawie których „najłatwiej jest stwierdzić zapożyczenie białoruskie” w jednym ze wstępnych rozdziałów do słownika pt. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie* J. Rieger podaje kilka charakterystycznych dla białoruszczyzny cech fonetycznych (Rieger i in. 2006: 111). Jest to istotnie jedno z kryteriów podstawowych, jednak niewystarczające, gdyż prawidłową ocenę daje tylko wówczas, gdy brzmienie wyrazu zapożyczonego porównujemy wyłącznie z leksemem z literackiej odmiany języka rosyjskiego i w dodatku leksemem o „klasycznym” wzorcowym brzmieniu. Problem w tym, że w mówionej odmianie języka literackiego w Rosji na jej wielkich przestrzeniach istnieją pewne różnice, a polszczyzna północnokresowa czerpała zapożyczenia właśnie z rosyjskiego języka mówionego. W białoruszczyźnie mamy ciekanie i dziekanie (*t' > c', d' > dź*). W języku polskim zwarte miękkie *t', d'* też przechodzą w zwartoszczelinowe *c', dź*. W polszczyźnie północnokresowej taką zmianę artykulacji obserwujemy zarówno w zapożyczeniach białoruskich, jak też w rosyjskich, np. *cioska* < ros. *тэзка*, błr. *цэзка*; *partiejny* < ros. *партийный*, błrs. *партыйны*; *szkuradzior* < ros. *шкуродёр*. Ocenę pochodzenia pożyczki komplikuje ponadto pewien proces fonetyczny zauważony w kulturalnej odmianie języka rosyjskiego już w pierwszej połowie XX wieku – mianowicie „modę” na wymawianie zwartoszczelinowych *c', dź* na miejscu *t', d'* u mieszkańców dużych miast, początkowo w Moskwie, zwłaszcza wśród kobiet. Kolejne dwie białoruskie cechy fonetyczne również nie dają całkowitej pewności w sprawie pochodzenia pożyczki. Mianowicie wymowa *g* jako *h* oraz brak akania w pozycji bezprzyciskowej. Na całym bowiem obszarze północnego pasa Rosji dominuje wymowa *h* na miejscu etymologicznego *g*, a także brak akania. Przykłady: *połkownik*, *okład*, *zarobotek* < ros. *полковник*, *оклад*, *зароботок*, wymowa ros. kult. *pałkown'ik*, *akład/akład*, *zarab'otok* i in. Na północnych obszarach Rosji wymowa *h* zamiast *g* oraz tzw. okanie jest charakterystyczne dla znacznej części mieszkańców (autochtonów). W związku z powyższym, przy

zaliczaniu pożyczek do sfery wpływów białoruskich jako istotne kryterium poza fonetyką, należy brać pod uwagę istniejącą na Kresach Północno-Wschodnich sytuację socjalną. Pożyczki białoruskie pochodzą przede wszystkim z tak zwanej „mowy prostej”, czyli z lokalnych gwar białoruskich lub mowy potocznej. Z taką bowiem odmianą białoruszczyzny stykała się przede wszystkim polska ludność kresowa. Nie mogła mieć też stałych kontaktów z inteligencją białoruską, gdyż ta zamieszkiwała w miastach i nie była zbyt liczna. Białoruski stał się formalnie językiem urzędowym na Białorusi Zachodniej dopiero po 1945 roku. Rolę języka urzędowego odgrywał wówczas, podobnie jak w całym ZSRR, język rosyjski. Dlatego należy przyjąć, że zakresy znaczeniowe zapożyczeń białoruskich wiążą się ze sferą życia rodzinnego, pracą na roli, kontaktami sąsiedzkimi i in. Mogły stąd przenikać także wyrazy pomocnicze, określenia cech, właściwości, przewiska itp. Kilka przykładów: *aby co*, *aby kaki*, *ci ‘czy’*, *dyk ‘przecież’*, *jakiniębądź ‘jaki-kolwiek’*, *pakul ‘pokąd, dopóki’*, *wyczwarzać ‘wyrabiać, szaleć’*, *zwiągać ‘dzwonić, wywoływać metaliczny odgłos’*, *zastrzemić ‘wbić drzazgę’*, *dośpiać ‘dojrzeć’*, *hulaszcza ‘kobieta lekkich obyczajów’*, *pjanczuha ‘pijak’*, *kosooki ‘zezowaty’*. Język rosyjski wywierał wpływ przede wszystkim w miastach – w urzędach, instytucjach prawniczych, kulturalnych, w lecznictwie, a na wsiach – w kołchozach, zarządach wsi, klubach, jednostkach handlowych. Białoruscy katolicy aż do czasu drugiego soboru watykańskiego modlili się po polsku, więc w sferze religijnej brak pożyczek rosyjskich i białoruskich z wyjątkiem nazewnictwa realiów odnoszących się do prawosławia. W SMPP znajdziemy ich zaledwie kilka (np. m.in. nazwy takie jak *batiuszka*, *cerkwa/cerkwia*, *kutia/kucia*, *cesarskie drzwi* (z ros. *царские врата*)) i kilka innych. Nie bez konsekwencji na brzmienie zapożyczeń pozostawał fakt, że na tereny dawnych Kresów kierowani byli przez władze sowieckie pracownicy nie tylko z Rosji, lecz także z różnych południowych i wschodnich republik. Ich język rosyjski najczęściej nie był ani językiem literackim ani fonetycznie poprawnym. Przy czym oczywiste jest, że to język osób nie legitymujących się „piękną” ruszczyzną od czasów władzy radzieckiej na Kresach w znacznej mierze wpływał na postać zapożyczenia. Jednocześnie, jak wspomniałam wyżej, rosyjskie zapożyczenia dawne z języka pisanego i mowy inteligencji w okresie powojennym przeważnie zniknęły z polszczyzny północnokresowej.

Jak daleko zajdzie proces „derusyfikacji” polszczyzny na interesującym nas terytorium mogą pokazać przyszłościowe badania. Obecnie, na podstawie materiałów z badań terenowych prowadzonych do 2013 roku, możemy jedynie stwierdzić brak w mowie potocznej rosyjskich zapożyczeń nazywających najnowsze techniki komputerowe i zjawiska społeczne.

Bibliografia

Literatura:

- AWK – Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, т. I–IX, Вильно 1865–1878.
- Bielecka Janina, 1990, Egzotyzyzm pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie, [w:] *Studia i materiały XXXV. Filologia Rosyjska 9, Literaturoznawstwo. Językoznawstwo Dydaktyka*, red. Włodzimierz Wilczyński, Zielona Góra, s. 203–212.
- Czarkowski Ludwik, 1909, *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno, wydanie drugie uzupełnione.
- Dombroski Czesław, 1932, *Ze słownictwa i gramatyki ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*, Mińsk.
- Graczykowska Tamara, 2005, *Słownictwo kowieńskie dotyczące przygotowania pokarmów (na materiale tygodnika „Chata Rodzinna” z lat 1922–1940)*, ABS, t. XXIX, s. 125–138.
- Graczykowska Tamara, 2018, *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927–1938*, Bydgoszcz.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, 2012, *Zakres wpływów obcych we współczesnej polszczyźnie północnokresowej. Wpływy litewskie*, RKJ ŁTN, t. 58, s. 111–122.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, 2018, *Zakres wpływów wschodniosłowiańskich w polszczyźnie północnokresowej. Wpływy białoruskie*, RKJ ŁTN, t. 66, *Języki wschodniosłowiańskie na przestrzeni wieków*. Łódź, s. 141–161.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdżiarz Beata, 2008, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym*. Polszczyzna mówiona, Warszawa.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdżiarz Beata, Jankowiak Mirosław, 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, red. naukowej Iryda Grek-Pabisowa, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> [dostęp 15.11.2018].
- Joachimiak-Prażanowska Joanna, 2004, *Sowietyzm w polszczyźnie „Kuriera Wileńskiego” (1924–1939)*, ABS, t. XXVIII, s. 53–62.
- Joachimiak-Prażanowska Joanna, 2010, *Rusycyzmy w „Kurierze Wileńskim” (1925–1939)*, ABS, t. XXXIV, s. 121–145.
- Karaś Halina, 1994, *Zakresy tematyczne zapożyczeń leksykalnych z języka rosyjskiego w polszczyźnie okresu zaborów (1795–1918)*, [w:] *Granice i pogranicza. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*. Warszawa 27–28 maja 1993, red. Stanisław Dubisz, Alicja Nagórko, Warszawa s. 197–209.
- Karaś Halina, 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Karaś Halina, 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- Karaś Halina, 2013, *Uwagi o leksyce polszczyzny na Litwie i na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim*, ABS, t. XXXVII, s. 359–382.
- Kaupuż Anna, Smułkowa Elżbieta, 1984, *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, SPK, t. III, s. 82–90.

- Kurzowa Zofia, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Łętowski Aleksander, 1915, *Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Mędelska Joanna, 1996, *Polski dialekt kulturalny na Litwie po II wojnie światowej: język „starych” a język „młodych”*, ABS, t. XXIII, s. 85–99.
- Mędelska Joanna, 2000, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 2. *Lata 1945–1959*, Bydgoszcz.
- Mędelska Joanna, 2004, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. 3. *Lata 1960–1979*, cz. 2. *Słownictwo, wyrazy*, Bydgoszcz.
- Nitsch Kazimierz, 1925, *Język polski w Wileńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny”, r. XII, t. 33, s. 25–32.
- Ostrówka Małgorzata, 2006, *Nazwy stopni pokrewieństwa w polszczyźnie łotewskiej*, ABS, t. XXX, s. 453–469.
- Ostrówka Małgorzata, Golachowska Ewa, 2012, *Polszczyzna na Mohylewuszczyźnie – przeszłość, stan obecny*. (Raport z badań terenowych), ABS, t. XXXVI, s. 113–137.
- Otrębski Jan, 1930–1935, *Przyczynki słowiańsko-litewskie*, Wilno 1930. Seria 2, Wilno 1935.
- Otrębski Jan, 1931, *Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie*, JP, r. XVI, s. 79–85.
- Otrębski Jan, 1965, *Uwagi o polszczyźnie litewskiej*, PF, t. XVIII, s. 299–302.
- Polgow – Польские говоры в СССР. Часть 1. Исследования и Материалы 1967–1969 гг. Часть 2. Исследования и Материалы 1969–1971 гг., ред. Виктор В. Мартынов, Минск 1973.
- Rieger Janusz, Masojć Irena, Rutkowska Krystyna, 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Rucka Iveta, 2013, *Niby „tutejsza” polszczyzna mówiona na Łotwie okresu międzywojennego w oczach jej użytkowników (na materiale prasowym z lat 1922–1940)*, ABS, t. XXXVII, s. 433–448.
- Sawaniowska-Mochowa Zofia, 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. Słownictwo, Warszawa.
- Sawaniowska-Mochowa Zofia, 1992, *Wpływy rosyjskie na potoczną polszczyznę północnokresową drugiej połowy XIX wieku na podstawie „Podręcznika czystej polszczyzny...” Jana Karłowicza*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI. *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV, Lublin, s. 271–285.
- SMPP – Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Jankowiak Mirosław, Biesiadowska-Magdziarz Beata, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> [dostęp 1.12.2018].
- Szejkowska Halina, 1934, *O pomieszaniu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, JP, r. XIX, s. 183–184.
- Turska Halina, 1930, *Język polski na Wileńszczyźnie [w:] Wilno i ziemia wileńska*. Zarys monograficzny. T. I. Wilno, s. 219–225. Przedruk w SPK, t. II, 1983, s. 15–23.
- Turska Halina, 1979, *Lituanizmy w polskich przekładach Statutów Litewskich*, ABS, t. XXX, s. 17–51.

Turska Halina, 1982, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Wilno. Druk ocalałych fragmentów: SPK, t. I, s. 19–121.

Walicki Aleksander, 1879, Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełnione oraz prowincjonalizmy, Warszawa.

Skróty nazw czasopism:

ABS – Acta Baltico-Slavica

JP – Język Polski

PF – Prace Filologiczne

RKJ ŁTN – Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego

SPK – Studia nad polszczyzną kresową

Streszczenie

Najbardziej intensywny wpływ język rosyjski wywierał na polszczyznę polskiej ludności zamieszkującej na obszarze Kresów Północno-Wschodnich. Od okresu zaborów aż do rozpadu Związku Sowieckiego rusycyzmy, w tym tzw. sowietyzmy, utrwały się w mowie Polaków na wschodzie kraju. Znaczny procent tych zapożyczeń funkcjonuje w tej regionalnej odmianie polszczyzny do dziś.

JANUSZ RIEGER
Wydział „Artes Liberales”
Uniwersytet Warszawski
ul. Nowy Świat 69
00-927 Warszawa
tel.: +48 22 828 02 84
e-mail: rieger@al.uw.edu.pl

WYBRANE ZAPOŻYCZENIA I PARALELE SŁOWACKIE W SŁOWNICTWIE ŁEMKOWSKIEJ GWARY WYSOWEJ

SŁOWA KLUCZOWE: łemkowski, słowacki, kontakty językowe.

KEYWORDS: Lemko language, Slovak language, language contacts.

SELECTED BORROWINGS AND SLOVAK PARALLELS IN THE LEMKO VOCABULARY OF WYSOWA

ABSTRACT: The borrowings and Slovak parallels in the North Lemko dialects testify to Lemko language contacts, and may be helpful in considering the possible land settlement in Poland by the Rusyns from across the Beskid Mountains. A full set of appropriate words is needed; the article presents some examples.

Wspólne słownictwo północno- i południowołemkowskie w zakresie leksyki wschodniosłowiańskiej jest rzeczą oczywistą. Wspólne zapożyczenia związane z tzw. kolonizacją wołoską mogą wskazywać na obecność elementów rumuńskich (w tym zapożyczeń do rumuńskiego) w języku wędrowców i osadników. Paralele, a zwłaszcza zapożyczenia z gwar słowackich mogą wskazywać na zasiedlenie terenów łemkowskich na północ od Karpat przez Łemków z południa, zwłaszcza gdy zajmują one większy obszar. Zapożyczenia występujące mniej powszechnie, a szczególnie przy granicy, trzeba traktować raczej jako wynik kontaktów z sąsiadami zza Beskidu lub jako wynik letnich wędrówek za pracą. Z prac historyków wiemy, że osadnictwo posuwało się w górę rzek, ku głównemu grzbietowi Karpat, ale prace te nie wskazują, skąd wzięli się osadnicy. Pierwszym

krokiem w badaniu słowacyzmów na północ od Karpat powinno być wskazanie, czy takie wyrazy występują też w gwarach południowołemkowskich; jeśli brak ich w opracowaniach, to i tak zapewne tam istnieją.

Szereg słowacyzmów w gwarach północnołemkowskich i ich zasięgi pokazuje atlas Zdzisława Stiebera: obejmują one całą lub prawie całą Łemkowszczyznę po stronie północnej, np. *klanyci* ‘luśnie u wozu’, *hacza* i *haczur* ‘zrebię’, *planbij* ‘lichy, marny’, szereg ma zasięg ograniczony tylko do niewielu punktów, głównie położonych w pasie górskim, jak *sypanec* ‘spichlerz’, *statok* ‘bydło’, *strana* ‘strona’. Dla wyrazów nienotowanych w tym atlasie znamy tylko nieliczne zasięgi (punkty występowania).

Do słowacyzmów należą również wyrazy pochodzenia węgierskiego; do gwar słowackich mogły one docierać przez węgierską szkołę, urzędy, służbę wojskową, przez zmadziaryzowane miasta. Tymi samymi drogami mogły się one dostawać i do gwar południowołemkowskich.

Na paralele ukraińsko-zachodniosłowiańskie zwrócił uwagę zwłaszcza Iwan Dzendzeliwski, sam przedstawiłem też szereg takich paraleli. Wybór w tym miejscu gwary Wysowej, leżącej na południe od Gorlic, przy głównym grzbiecie Karpat dla studiów nad słowacyzmami w północnołemkowskim pewnie nie jest najlepszy z punktu widzenia położenia wsi, ale niezwykle pociągający ze względu na ciekawe słownictwo potoczne zawarte w słowniku. Niektóre z występujących tu słowacyzmów znajdują potwierdzenie w gwarach innych wsi leżących przy granicy ze Słowacją, niektóre – w gwarach położonych bardziej na północ, być może uda się jeszcze ustalić ich dalsze zasięgi.

Podstawę dla niniejszych rozważań stanowią zapisy Ołeksandra Hojsaka (1924–1991), urodzonego w Wysowej, w 1945 przesiedlonego wraz z całą wsią do Nowej Huty pod Monasterzyskami w Tarnopolskiem, które legły u podstaw WysH (w zapisach brak jest oznaczenia *y* tylnego (*bi*), ale jeszcze przed wojną Z. Stieber notował we wsi tylko *y*).

Rozpatruję wybrane wyrazy różnej proveniencji i o różnych zasięgach. Staram się pokazać ich zasięgi po obydwu stronach Karpat. Artykuł stanowi też próbę ustalenia zasad dla dalszych opracowań. Przy słownikach wskazuję na ogół, z jakiej wsi wzięto wyraz (LemSlov i ČižNS nie podają miejsca zapisu wyrazu), w przypadku pracy ŠišAS ograniczam się do wskazania dużej lub niewielkiej liczby punktów. Skrót „śl. dial.” bez wskazania miejsca cytatu sygnalizuje materiał z SSN, podobnie „pol. dial.” wskazuje na SGP.

bytang, bytanga ‘łobuz, andrus’ WysH ▲ TylT ma *bytang* ‘włóczęga, nierób’ i *bytanguwaty* ‘włóczyć się, próżnować’ Δ ŠišAS ma *bitang* i – częściej – *bitanga* w wielu punktach □ śl. dial. *bitang* m. ‘huncút, łapaj, naničhodník’ (i ‘nadávka’), *bitanga* ž. (podobnie jak podhalańskie – z nowotarskiego *bitang* ‘człowiek tęgi, potężny, silny’ SGP), a to z węg. *bitang* ‘łotr, łajdak’ ŠišAS, Németh 27

chałaburdia może ‘niepokój, bunt’ WysH – w materiałach nie podano znaczenia ▲ z innych gwar łemk. brak zapisu □ por. śl. dial. *halaburda* ‘nepokoj, vzbura’, ale i *haraburda*, *hałaburda* 1. ‘stará, opotrebovaná vec, zbytočnosť’ 2. ‘veľa rozprábajúci, nevažný človek’

chamajda ‘tyłek’: *болят їх хамаїди*; także zapewne – czego w słowniku nie zaznaczono – ‘jakaś potrawa’: *Шайда дал ми дал кеселици, Шайдиша – хамаїди* WysH Δ RadH ma *chamajda* ‘ženský pohlavný orgán, vagína (i v nadávkach)’ i derywaty □ śl. dial. *chamajda* ‘1. vulg. ‘hrubá nadávka žene’ 2. expr. ‘jedlo zo zeleninových listov, podradná vára’

diaka ‘ochota, upodobanie’: *мам на ню д’яку* WysH ▲ WerŁ ma *diaka* z Banicy, Czarnego i Nowicy: *chto ma diaku, to pyje połyn*, PyrSŁH ma *diaka*: ‘охота, намір’: *jak masz diaku*. LemSlov ma *diaka* ‘chęć, chrapka na coś, kogoś’ Δ WerZn ma *diaka* ‘Lust, Gefallen’ z Bodružala i z Krempacha – dziś Kremna, a z Cigelki: *win ne mat diaku* ‘er hat keine Lust’. ŠišAS ma *diaka*: *maje diaku na koho* ‘líbí se mu kdo, má rád koho’, *zi swojeji diaki* ‘z vlastní vůle’ i in. z wielu wsi, RadH ma *ďaka* ‘chuť, vůľa’ □ śl. dial. *ďaka* m.in. ‘chuť, vůľa’, por. też pol. dial. ze Spisza *dzięka* m.in. ‘pragnienie, życzenie, intencja’. Por. DzLP 48–49

dułowaty: *kit dułuje* ‘kot szuka’ WysH Δ RadH ma *dulovati* m.in. ‘prehľadávať’ □ śl. dial. (*dolovať* i) *dulovať* m.in. ‘hľadať, snoriť, kutať’: *duluje od rana, a ňe vie to nájsť*

durkaty ‘stukać’ WysH ▲ *durkaty* ‘poltern’ ma WerchŁ z Wierchomli (też *durkotaty* oraz *durky robyty* ‘Gepolter machen, poltern’ z Mochnaczkii Niżn.). LemSlov ma *durkaty* ‘stukać, np. do drzwi’ Δ WerZn ma *durkaty* z Berechowa i Wapenika: *durkaty do dweryj*, ŠišAS ma *durkati* z 9 punktów, RadH ma *durkati* i *durkotati* m.in. ‘klopať, búchať’ □ śl. dial. *durkať* ‘klopať, búchať (na dvere, oblok)’, pol. dial. *durkać* ‘uderzać, stukać’, por. DzLP 56 („szeroko znane u łemków, Bojków i in.”), ESUM

fafraty ‘obgadywać kogo’: *лем на мя фафре и фафре. Не буде фафрату* ‘лишьного говорити – mówić rzeczy zbędne (co nie należy)’ WysH ▲ WerŁ ma z Berestu *fafraty* ‘гугнати, lispeln, unverständlich reden’ i *fafranbij* ‘der eine unverständliche Aussprache hat’, TylT zna *fafraty* ‘mówić niewyraźnie, cicho przeklinać’ □ śl. dial. *fafarkovať sa* ‘neprestajne hovoriť, húšť’: *čo mi fafarkuješ poza uši*, pol. dial. *fafrac* 1. ‘gadać byle co, paplać’ 2. ‘plotkować, obmawiać’, ‘mówić niewyraźnie, mamrotać’ MSGP z Małopolski pd.

frysznyj ‘szybki’ WysH ▲ PaLiSPŁ podaje *fryszny(j)* ‘chętny, skory’ z Myscowej, WerŁ ma *frisno, fryszno* ‘frisch, schnell, rasch’ z Nowicy Δ RiSNŁ notuje *fryszno* z dwóch wsi i *frysznbyj* – z jednej, RadH ma *frišno* ‘rýchlo’ □ śl. dial. *frišný* m.in. ‘rýchly’, pol. dial. (z gwar spiskich) *fryśko* MSGP, a to w związku z węg. *friss* m.in. ‘świeży; żwawy, rączy’, niem. *frisch* ‘świeży’(?)

furdaty ‘o wietrze: wiać’: *фурдже* ‘wieje, duje’ WysH ▲ z innych gwar łemk. brak zapisu □ śl. dial. *furdžať* ‘fúkať, fičať (o vetre)’, *furdovať* ‘silno fúkať (o vetre)’, por. pol. dial. *furgać* 1. ‘frućać, latać’ 2. ‘wirować’

ganczuwaty ‘wybijać komuś z głowy coś, kogoś’ WysH ▲ TylT wyraz ma znaczenie ‘критикувати, вказувати на недоліки’ (oraz *gancz* ‘вада, недолік’), PyrSŁH notuje ze Smerekowca *ganczuwaty* ‘критикувати, вказувати на недоліки’ (oraz *gancz* ‘недолік в організмі; помилка, недоробка, брак в роботі’), a Pancio z Sieniawy *ganczuwaty* ‘ганити’: *ganczuwały mi liude totu chyžu, i ne kuryła-m*. LemSlov ma *ganczuwaty* ‘wynażywać, wskazywać wady’ Δ KrBrH ma *gancz* ‘хиба <у коня>’ □ śl. dial. *gańčovac* ‘ohovárať, nadávať’ (oraz *ganč* ‘chyba’) BuffaDL, węg. *gáncs* ‘nagana, uwaga (krytyczna), *gáncsol* ‘ganić, strofować’

gegnuty ‘umrzeć’ WysH ▲ TylT ma *gygnuty* вульг. ‘вмерти’. LemSlov ma *gegnuty*, *zgegnuty* ‘umrzeć, zginąć marnie’ □ śl. dial. *gegnút* ‘udrieť; padnúť; hegnút, zadunief’

genglawyj: *genglawyj* i *genglak* ‘slaby, wąty, chuchro’ WysH ▲ TylT ma *gynglawy(j)* ‘кволий, млявий’, RiSŁ ma *gienglawyj* 1. ‘człowiek mówiący niewyraźnie’ z Uścia 2. ‘niezdara’ z Posady Jaśliskiej, ‘robiący byle jak’: *czyowek, kotry tak o byle jak robyu, abo szto, to tiž gienglawyj* ze Szczawnika 3. ‘(o ubraniu) lichey’ ze Szczawnika 4. ‘slaby, słabowity’: *tela sia narodiuu takie niekonieczne, to süabe, to byiu genglawe* ze Szczawnika. LemSlov ma *genglawyj* ‘wąty, słaby, marny’ Δ RiSNŁ ma *gynglawyj* z Šarišské Jastrabie □ śl. dial. m.in. *genglavý* ‘slabý, utlý, denglavý’

gnyraty ‘robić coś powoli, guzdrać się z czym’ i *gnyrało* ‘człowiek, który pracuje powoli’ WysH ▲ WerŁ ma *gmeraty*, *gneraty* ‘langsam machen’ z Łosia, TylT ma *gnyraty* ‘длубатися, повільно робити’. LemSlov ma *gnyruty*, *gnyriaty* ‘robić coś niechętnie lub niemrawo, grzebać marudnie’ □ śl. dial. *gnirat* ‘ťažkopadne, pomaly robif’

gratia ‘naczynia kuchenne’ WysH ▲ TylT ma *graty* ‘кухонний посуд’ заг. nazwa oraz *gratia* збірн., RiSNŁ ma *gratia* ‘naczynia kuchenne’: *tam duže gratia, duže gratiw* z Uścia (WerŁ ma *gratia* ‘alte Sachen, altes Geräth, Gerumpel’, a więc w innym znaczeniu, zresztą zgodnym z pol. *graty* i śl. dial. *graty*, *grati* itp.). LemSlov ma *graty* ‘naczynia kuchenne’ (i *gratia* ‘stare sprzęty, graty’) Δ RiSNŁ ma *gratia*, *jeden grat* z Beloveży, *graty* ‘ts.’ z 4 punktów, KrBrH ma *graty* ‘posud’, RadH – *grata ž*, obycz. mn.č. ‘kuchynská nádoba, riad’ i *grata* ‘väčšie množstvo kuchynského riadu’. LAUH I-81 ma na całym terenie *graty*, *grati*, a we wsch. części też *gratia* □ śl. dial. *grata*, często w lm., m.in. ‘kuchynská nádoba, riad’. Z niem., por. DzLP 47–48

huźwaty ‘miać (m.in. o odzieży)’: *коса не косить, але лем гужват* (też *zhuźwaty*) WysH ▲ TylT ma *huźwaty* ‘м’яти, жмакати (одяг, папір і т. ін.)’ Δ KrBrH ma *huźwati* ‘м’яти, зім’яти’ □ śl. dial. *hužvat* ‘krčiť, krkvat’

kapaty ‘biedować’: *ta kaplesz jakosy, bidacze?* WysH ▲ WerŁ ma *kapaty* ‘бідувати’: *я ся дост наکانю* ‘я досить набідую ся’, *наканал ся з дорозви* ‘набідував ся в дорозі’, TylT ma *kapaty* m.in. ‘капарити, бідувати’. LemSlov ma *kapaty* ‘biedować, kaparzyć” [!] □ śl. dial. *kapat* m.in. ‘biedne žit, bedit’

kewilnyj ‘delikatny, słaby’ WysH ▲ z innych gwar łemk. brak zapisu □ W związku ze śl. dial. *kevelný* ‘telesne slabý, chudorľavý’

kiera ‘ostrzy zakręt’ WysH ▲ TylT ma *kiera* ‘ts.’. LemSlov ma *kiera* ‘zakręt’ □ ze śl. dial. *kiar* m. i *kiara* ž. (*kera, kira*) ‘zákruta na ceste’

kocisz ‘furman’ WysH ▲ W pn. łemk. nienotowane Δ wyraz znany głównie w części środk. i wsch. jako *kočiš* ŠišDS (w wielu punktach), KrBrH □ Według Németha wyraz *kocisz* (*kocis*) znany jest na całym prawie terenie górskim pd. Małopolski, a jako *koczysz* od XVI w. W śl. i gwarach śl. jest *kočiš* ‘ts.’; wyraz znany w słowackim od XVII w. Z węg. *kocsis* ‘woźnica, stangret, furman’ Németh 73. W gwarach łemk. na pd. od Karpat ze śl. lub wprost z węg., a na pn. od Karpat – zapewne z pd.łemk.

kracząty ‘kroczyć’: *kracząj lepsze!* WysH ▲ TylT notuje *kracząty* (obok *obkroczyty, prekroczyty*). LemSlov ma *kracząty* ‘chodzić, iść’ □ śl. dial. *kráčať* ‘ts.’

krahulci ‘dzwonki, dzwoneczki’ WysH ▲ (WerŁ ma tylko *krahulec* ‘krogulec’ zapewne w związku ze śl. dial. *krahulec, krehulec* ‘ts.’) Δ dla pd.łemk. WerZn ma *krahulec* ‘дзвіночок кулястий на уцї і козы’ z Petrovej oraz крегульцьї ‘кулясті дзвоникы кіньскы’ z Kurova i Snakova □ Ze śl. dial. *krahulec* ‘kovova hrkálka na koňa alebo ovcu’

krampacz ‘kilof, oskard’ WysH ▲ w innych gw. łemk. nienotowane □ śl. dial. *krampáč* (i *krompáč*) ‘ts.’

krutak ‘kanciarz, spryciarz’: *ty krutaku jakyjsy!* WysH ▲ WerŁ ma z Wierchomli *krutak* ‘ein unverlässlicher Mensch’, TylT zna *krutak* ‘крутий, шахрай, ошуканець’, LemSlov ma *krutak* ‘krętacz’ □ śl. dial. *kruták* m.in. ‘tvrdohlavý, neústupčivý človek’: *un krutak preveliki, z nim ňevidžež na ret*

kulagy lub **kulahy** ‘szczudła’ (w materiałach słownika nie ma zapisów z *r*) ▲ WerŁ ma *kulaha* ‘Stelzfuss’ bez podania wsi Δ WerZn ma: *kulagy mat chromyj* ‘кулі, Krücken’ (nom. sg. *kulaga*). LAUH III-131 ma *kulagy* (-gi) w zach. części po dział między Toplą i Ondawą □ por. śl. dial. *kulaga* ‘laska; laska pasterska’: *na kulagah mi prez vodu chodzili* – z Dlhej Luky blisko Wysowej. Z węg. *gólyaláb* (też *gólyalábasok*) ‘szczudła’

kwasiu[h]a ‘coś bardzo kwaśne, skwaśniałe (wino, szczaw)’ WysH (w materiałach słownika nie ma zapisów z *r*) ▲ LemSlov ma *kwasiuha* ‘coś bardzo kwaśne’ Δ RadH ma *kvas’uha* ‘velmi kyslý napoj al. jedlo’ □ śl. dial. *kvasuha, kvasuha, kvasuga* ‘velmi kyslý nápoj al. kyslé jedlo’

lajsznia, zdrobn. **lajszenska** ‘cienki obrzynek (ścinek) deski’ WysH ▲ TylT ma *lajšnia* ‘тонка дошка, штахет’: *pvit iz lajšnių* □ śl. dial. *lajšña, lajšña* m.in. ‘opracovaná doska, lata, lišta’

ochwad, lm. *ochwady* („в цілім тілі”) WysH, w słowniku znaczenie ‘swędząca wysypka’ na podstawie znaczenia w dial. śl. ▲ (TylT ma *ochwat* ‘простудне захворювання, простріл’, WerŁ ma *ochwat* ‘Hexenschuss’, a LemSlov *ochwat* ‘ochwat, końska choroba’) Δ (RadH ma *ochwat* pejor. ‘neupravený člověk’) □ śl. dial. *ochvat* m.in. ‘drobné červené svrbiace vyrážky na tele (obyč. od jedla)’: *ma ochvad na tele*. Semantyka wyrazu łemkowskiego zapewne pod wpływem słowackim (pol. i ukr. *ochwat* oznacza zapalenie mięśni w kopycie końskim, ewent. inne choroby koni, por. SPXVI, ESUM 4: 239–240). Wygłosowe *-d* w Wysowej wtórne (zapewne wynik udźwięcznienia przed dźwięcznymi lub sonornymi)

odpelszaty sia (*od kohosy*) ‘oddalić się od bliskich, przyjaciół’ WysH ▲ w innych gw. łemk. nienotowane □ śl. dial. *odpelhat* i *odpelat* (nevýhodne) predať; zašantročiť; stratiť: *feraz ma mrzi, že som si otpeľau moje husle*

otrowa ‘trucizna’ WysH ▲ WerchŁ ma *otrova* z Pielgrzymki, PaLiSPŁ – *otro-vny(j)* Δ RadH ma *otrova* 1. ‘otrávenie’ 2. ‘jed’ (w postaci *otrava* notuje RiSNŁ z Ladomirovej) ◇ *otrova* jest też w gw. bojk. OSB; według BuSUM w postaci *otrova* wyraz zach.ukr. □ śl. dial. *otrova* i *otrava*

otupno ‘strasznie (nieprzyjemnie)’: *отупно є одному в лісі* WysH ▲ WerchŁ z Czernej ma *otupno samomu h lisi* (za nim PyrSŁH), w TylT *otupno*, u PaLiSPŁ *otupny(j)* z Dosznej. LemSlov ma *otupno* ‘strasznie, niemiło’ □ por. śl. ogólne i dial. *otupno*: *samomu to otupno žic* BuffaŠŠN; na związek łemk. *otupnyj* ze śl. *otupny* zwrócił już uwagę WerchŁ. Por. pol. gw. *otępno, otupno* SW

paha ‘rowek w gontach (do ich łączenia)’ ▲ *paha* WerŁ (bez podania miejsca), a za nim PyrSŁH. LemSlov ma *paha* ‘rowek w grubszym boku gontu’ Δ ŠišAS ma *paha* ‘rowek w gontach’ (częste), RiSŁ ma ‘rowek w cierlicy; wrąb w beczce’ (w RiSNŁ omyłkowo z *-ch-*: *pacha*) ◇ w bojk. *pah'a, pażyty* OSB □ śl. dial. *paha* i *pah* ‘žliabok v šindli, v okennom ráme ap.)’

pajtasz ‘kolega, towarzysz’ i **pajtaszka** ‘koleżanka, towarzyszka’ WysH ▲ *pajtasz* ma TylT, a ze śpiewanek łemk. – PyrSŁH Δ KrBrH ma *pajtasz*, RadH ma *pajtasz* ‘kámrat, druh, priateľ’ i *pajtaszka* ž □ śl. dial. *pajtáš, pajtáška*, a to z węg. *pajtás* (na węgierskie pochodzenie wyrazu wskazał też Hojsak)

pajtaszyty ‘kolegować’ WysH ▲ TylT ma *pajtaszuwaty* □ śl. dial. *pajtášiť sa*
papulatyj zapewne ‘pucułowaty’ WysH (w materiałach znaczenie rekonstruowane) ▲ w TylT *papulaty(j)* ‘мордатий, повновидий’ (i *papuli* ‘щокі, лиця’), LemSlov ma *papuli* ‘pulchne policzki’ □ śl. dial. *papulátý* ‘majúci tučné líca, buclatý’

pażyty (*gonty*) ‘robić rowki w gontach’ ▲ WerŁ ma *pażyty* z Nowicy; *pażyty* ma PyrSŁH ze Smerekowca, TylT i LemSlov □ śl. dial. *pážiť*

pidchromyty zapewne ‘zranić nogę (kopnięciem); zrobić chromym, kulawym, utykającym na nogę’ WysH (w słowniku znaczenie zrekonstruowane) ▲ W innych gw. łemk. nienotowane □ śl. dial. *podchromit* ‘poranił na nohe (obyč. kopnutím), urobił chromým’

plūżyty ‘dobrze się dziać, powodzić się (w gospodarstwie): *йой, та му нич не плужит* WysH ▲ TylT ma *рцуіжыты* ‘йти на користь (про їжу)’: *јоту сукіер не рцуіжыт* □ śl. dial. *plužit* ‘dobre sa dariť’

rozsypany (*росинаму коһосы*) ‘spowodować, że ktoś coś stracił’. *але-с го, небоже, росинал* ▲ WerchŁ ma *rozsypany koho* ‘jemand's Vermögen schmälern, jemand Abbruch thun’ (bez lokalizacji) i *rozsypok* ‘утрата, страта’ z Mochnaczki N., u PyrSŁH jest *rozsypok* ‘втрата; матеріальна нестача’ z Tylicza. LemSlov ma *rozsypok* ‘strata czegoś raczej w małej ilości poprzez rozsypanie w innych regionach, utrata bydła’ [!] ◇ w OSB jest *rozsypok* ‘витрати’; znaczenie ‘мапоротратити’ notuje dla *rozsyypatysja* MatB □ śl. dial. *rosipac* ‘spôsobit veľké vŕdavky’: *načisto ho rosipal* (obok ‘rozsypat’) BuSŠN

stuchnutyj: *стухнутий* zapewne: ‘spleśniały’ WysH (znaczenie zrekonstruowane) ▲ PyrSŁH ma *stuchlyzna* ‘затхлий, гнилий запах’ z Boguszy, RiSNŁ – *stuchlyna* z Uścia oraz *stuchłwyj* ‘stęchły’ z Krempej. LemSlov ma *stuchle*, *stuchnene* ‘stęchle’ Δ RadH ma *stuchnuti* ‘zaplesnieť, zatuchnut’ □ śl. dial. *stuxnuc*, *stuxňe* dok. ‘splesnieť’ BuffaDL, pol. *stęchnąć*

stukaty ‘jęczeć, stękać’: *але смуче* WysH ▲ *stukaty* w tym znaczeniu też WerŁ z Żegiestowa, TylT z Tylicza i PyrSŁH ze Smerekowca. LemSlov ma *stukaty* ‘stękać, jęczeć’ Δ w gwarach pd.łemk. RadH ma *stukati* ‘stonać, stenąć’ ◇ według WerŁ wschodniogalicyskie □ śl. dial. *stukac*, *stukam* ned. ‘stonać’ BuffaDL; por. też pol. *stękać*, na co zwraca uwagę WerŁ

szarga ‘określenie byka (woła) żółto-białego’ WysH ▲ WerŁ ma *szarga* ‘biały byk’ z Izb. LemSlov ma *Szarga* ‘biały byk’ □ śl. dial. *Šarga* ‘meno kravy’ BuffaDL. Na węg. pochodzenie z *sárga* ‘żółty’ wskazuje WerŁ

sztramak, **sztram** zapewne ‘elegant’ WysH (w materiałach brak znaczenia) ▲ (TylT ma pokrewne *sztramiwatysia* ‘чепуритися, виряджатися’) Δ RadH ma *štramak* ‘pekný, upravený muž’ i derywaty □ śl. *štramák* 1. ‘przystojniak, elegant’ 2. ‘chłopak, kawaler’

tanir (i zdr. *tarelyk*) ‘talerz’ WysH ▲ *tanir* notuje też TylT, RiSNŁ z Uścia i LemSlov (WerŁ ma *tarelik* z Łabowej, RiSNŁ z Nowej Wsi) Δ ŠišAS ma *tanir*, *taniar* i *taniryk* z wielu punktów, RiSNŁ – z Beloveży, ČižNS ma *tanir*, *taneryk* (i *tarelyczok*). LAUH I-86 ma *tanir*, *taniryk*, *tanircza* na całym obszarze □ śl. *tanier*, *tanierik* (w polskich gwarach Spisza i Orawy, a więc na terenach należących do 1918 r. do Węgier, jest *tanir*, *taniarek*, *tanirz*, *tanirek* itp. Németh 92–93), a to z węg. *tányér* Németh 92–93

žbyr ‘pole w górzystym terenie’: *та што ся на тому жбурі вродит* WysH ▲ WerŁ ma *žbyr* ‘Fels, Berg, Anhöhe’, PырSŁH – *žbyr* ‘склін гори, покритий дрібним камінням, важкий для переходу; крутий берег’, ТylT – *žbyry* ‘круті схили, горби, межі, що не надаються для обробітку землі плугом’ oraz ‘залишки чи відходи доброякісного продукту’, RiSŁ – *žbyr* ‘stromie zboczce’: *ona nie nawczena była na takych žbyrach tu pracuwaty* z Bartnego oraz ‘kamienista ziemia, której nie można głęboko zorać’ z Uścia. LemSlov ma *žbyr* ‘niewysoka skalista góra (?), kamienisty wądół, czasami o paskudnie nierównym polu’ Δ RiSŁ ma *žbyr* ‘góрка’ z jednej wsi ◇ ukr. dial. ma *žbyr* ‘нанос в реке, мель’ z opowiadań z guberni jekaterynosławskiej i charkowskiej oraz ‘сенокос, поросший кочками и кустами’ Hrin (za WerZn – ale tam brak! J.R.) oraz *žbyr* ‘скала, гора, возвышенность’ Hrin (za WerŁ), por. ESUM □ Według ESUM słc. dawne *žbár(a)* ‘підпірка’, *žber* ‘тс.’. Według SW pol. dial. *zbyrki* **1.** ‘miejsca nierówne, jazy’ **2.** ‘pole nienadające się pod uprawę, nieużytki’

žuhraty ‘obmawiać kogoś mówiąc niby do siebie, ale tak, by inni słyszeli’ i przym. *žuhrawyj* WysH ▲ WerŁ ma z Pielgrzymki i Świątkowej *žuhraty* ‘keifen, nürgehn’, *win* *zawsze žuhre* ‘er hat immer etwas aussetzen’ oraz *žuhrawyj* z tych samych wsi (z dodaniem: slovac. *žehrat* ‘eifern’), TylT ma *žuhraty* ‘постійно дорікати кому-небудь, сваритися (i *žuhrania* ‘дорікання, сварки’), PырSŁH ma *žuhraty* ‘журчати; говорити півголосом щось неприємне, дорікати’: *win* *zawsze žuhrat do matery*; też *žuhrania* z Boguszy (i *žuhrawyj* za WerŁ), PaLiSPŁ notuje *žuhravy(j)* ‘дорікливий’ ze wsi Zawoju. LemSlov ma *žuhraty* ‘gderać, marudzić’ □ słc. dial. *žuhoric* ‘nadávať’: *tag na mñe žuhoril* BuffaDL

žywan: *žywan* ‘złodziej’ WysH ▲ TylT ma *žywan* ‘поблажливо-лайливе слово до хлопчика ‘хитрун’. LemSlov ma *žywan* ‘psotnik, hultaj, czasem złodziejaszek’ Δ ŠišAS notuje *žyvan* ‘zbojník; loupežník; též nad. ‘neřád, darebák, lotr’ z wielu punktów, RiSNEŁ *žywan* ‘złodziej’ z 2 punktów i ‘huncwot, psotnik’ – z jednego, KrBrH – *žywan* ‘вуличник; злодій’, RadH – *žyvan* **1.** ‘złodej, zbojnik’ **2.** ‘nezbedník, huncút’ i derywaty □ słc. *živán* **1.** ‘zbojník’, **2.** ‘nezbedník, huncút’, dial. słc. *živan* ‘živán’: *chlapci buli živaňi* BuffaŠŠN, wsch. słc. *živan* ‘złodziej’ a to z węg. *zsvány* z występującymi tu znaczeniami *Nemeth* 93–94

Bibliografia

- BuffaDL – Ferdinand Buffa, 1953, *Nářečie Dlhej Lúky v bardejovskom okrese*, Bratislava.
 BuffaŠŠN – Ferdinand Buffa, 2004, *Slovník šarišských nářečí*, Bratislava.
 BuSUM – Вячеслав Бусел, 2001, *Великий тлумачний словник української мови*, Ірпінь.
 ČižNS – Mária Čižmárová, 2013, *Nářečový slovník Rusínov-Ukrajincov Slovenska*, I. Prešov.

- DzLP – Іван Дзєндзелівський, 1969, Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі, Київ
- ESUM – Етимологічний словник української мови, ред. Олександр С. Мельничук, т. I–VII, Київ 1982–2012.
- Hrin – Борис Грінченко, Словарь української мови, т. 1–4, Київ 1907–1909.
- KrBrH – Горбач Олекса, Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина), Мюнхен 1973.
- LAUH – Зузана Ганудель, Лінгвістичний атлас українських говорів східної Словаччини, т. I–IV, Пряшів 1981–2010.
- LemSlov – ЛемСловник. Перші інтернетови спис словництва лемківського / Pierwszy internetowy spis słownictwa łemkowskiego, <http://www.lemsovnyk.ugu.pl/> [dostęp 20.03.2019].
- MatB – Микола Матіїв, Словник говірок центральної Бойківщини, Київ–Симферополь 2013.
- MSGP – Mały słownik gwar polskich, red. Jadwiga Wronicz, Kraków 2009.
- OSB – Михайло Онишкевич, Словник бойківських говірок, т. I–II, Київ 1984.
- PaLiSPŁ – Стефанія Панцьо, Наталія Лісняк, Словник прикметникового лексикону лемківських говірок, Тернопіль 2015.
- Pancio – Стефанія Панцьо, Матеріали до словника лемківських говірок (Дієслівна лексика), Тернопіль 2009.
- PyrSŁH – Петро Пиртей, Словник лемківської говірки. Матеріали для словника, Івано-Франківськ 1986 [drukowane: Legnica–Wrocław 2001].
- RadH – Andrej Hnát, Krátky rusínsky slovník, Trebišov 2003 [słownik gwary wsi Radvaň nad Laborcem].
- Rieger Janusz 2015, Kilka słowackich paraleli do leksyki północnołemkowskiej, [w:] Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych, Lublin–Włodawa, s. 107–112.
- Rieger Janusz, 2016, O kilku wyrazach z północnej Łemkowszczyzny i ich paralelach słowackich i polskich, [w:] Slovo u Słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne, Kraków, s. 365–370.
- RiSŁ – Janusz Rieger, Słownik łemkowski [w przygotowaniu].
- RiSNŁ – Janusz Rieger, 1995, Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie, Warszawa.
- SGP – Słownik gwar polskich, 1977 i n., opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. Mieczysława Karasia, od t. II pod red. Jerzego Reichana, od t. VI pod red. Joanny Okoniowej, od t. IX pod kier. Renaty Kucharzyk, Wrocław–Kraków.
- SPXVI – Słownik polszczyzny XVI w., t. I–XXXVI, Warszawa 1966–2012.
- SSN – Slovník slovenských nářečí, zv. I–II, Bratislava 1994–2006.
- Stieber Zdzisław, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, t. I–VIII, Łódź 1956–1964.
- SW – Słownik języka polskiego, red. Jan Karłowicz, Adam A. Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- ŠišAS – Růžena Šišková, Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha 2009.
- TylT – Євгенія Турчин, Словник села Тилич на Лемківщині, Львів 2011.
- WerŁ – Іван Верхратський, Про говор галицьких лемків, Львів 1902.

WerZn – Иван Верхратский, Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. ч. II: Говори з наголосом сталим, Львів 1901.

WysH – Ołeksandr Hojsak, Słownik gwary łemkowskiej wsi Wysowa, opracowali Madina Aleksiejewa i Janusz Rieger. Warszawa 2018.

Inne skróty i znaki:

bojk. – bojkowski

dial. – dialektalny

gw. – gwara, gwarowy

łemk. – łemkowski

nom. – nominativus

pd. – południowy

pn. – północny

▲ wprowadza wyrazy z północnej łemkowszczyzny

Δ wprowadza wyrazy z południowej łemkowszczyzny

◇ wprowadza informacje dotyczące gwar ukraińskich

□ wprowadza materiał porównawczy ze słowackiego, polskiego i innych języków

pol. – polski

sg. – singularis

słc. – słowacki

ukr. – ukraiński

węg. – węgierski

wsch. – wschodni

Streszczenie

Zapóżyczenia i paralele słowackie w gwarach północnołemkowskich świadczą o kontaktach językowych Łemków, mogą też być pomocne w rozważaniach nad ewentualnym zasiedleniem terenów w Polsce przez Rusinów zza Beskidu. Potrzebny jest w miarę pełny zestaw odpowiednich wyrazów. W artykule przedstawiono przykłady takich wyrazów.

MARIA TRAWIŃSKA

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

ul. Bartoszewicza 1b m. 17

00-337 Warszawa

tel. +48 22 826 76 88

e-mail: maria.trawinska@ispan.waw.pl

WYRAZY POLSKIE W *VARIAE EXHORTATIONES
ET FORMULAE ORDINIS FRATRUM MINORUM
DE OBSERVATIA BARTŁOMIEJA Z BYDGOSZCZY*

SŁOWA KLUCZOWE: Bartłomiej z Bydgoszczy, XVI-wieczny rękopis, łacina, polskie glosy.

KEYWORDS: Bartholomeus de Bydgosztia, manuscripts, 16th century, Latin, Polish glosses.

POLISH WORDS IN *VARIAE EXHORTATIONES ET FORMULAE ORDINIS
FRATRUM MINORUM DE OBSERVATIA* BY BARTHOLOMEUS
OF BYDGOSZCZ

ABSTRACT: The article discusses the 16th-century Latin manuscript by Bartholomeus of Bydgoszcz, which was a handy notebook containing various exhortations and convent forms. In a very different way, he noted in it almost two hundred Polish words. The ambiguous Latin words were juxtaposed with ambiguous Polish equivalents, and the closeness of some records appears next to entries loosely related. Many entries on the margins are difficult to combine with the main text. For this reason, we cannot determine the meaning for all the words. The presence of the Polish language, mostly in the form of loose expressions and individual words, testifies to the fact that in the relationship of interest to us, the Polish language is more alongside the Latin text than in the text.

Tytułowy rękopis znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (syg. 3795). W inwentarzu odnotowano tylko, że jest to zabytek łaciński liczący 336 stron, który powstał pomiędzy XV a XVI wiekiem¹. W badaniach naukowych

¹ <http://mnk.pl/oddzial/biblioteka> [dostęp 1.12.2018].

po raz pierwszy został uwzględniony prawie sto lat temu, kiedy to Kamil Kantak podjął trud opracowania historii bernardynów w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem prowincji bydgoskiej. Autor wskazał, że rękopis zawiera różne formularze klasztorne, wyciągi z dzieł teologicznych oraz kazania dla braci zakonnych. Zaznaczył również, że zamieszczona informacja o Bartosławie z Bydgoszczy nie daje podstaw do przypisania mu autorstwa książki (Kantak 1933).

Ponowne zainteresowanie rękopisem łączy się z rozpoczęciem przez Irenę Kwilecką i Hannę Popowską-Taborską prac nad słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy. Uwaga badaczek skupiła się głównie na występującej w nim polszczyźnie, którą cechuje „charakterystyczna dla autora pisownia”, a zakwestionowany przez Kantaka zapis: *Consumatum est per fratrem Barthoslaum Bydgosianum, fratrem ordinis Minorum 1520* (k. 294) stała się podstawą włączenia *Variae...* do spuścizny bydgoskiego zakonnika i doprecyzowania daty powstania. Dodatkowym argumentem przemawiającym za jego autorstwem była:

analiza pisma i porównanie tej książki z innymi rękopisami Bartłomieja, jak również w oparciu o skrupulatną analizę zawartości rękopisu możemy stwierdzić bez najmniejszej wątpliwości, że cały ten rękopis (poza paroma krótkimi tekstami dopisanymi późniejszą ręką na ostatnich kilku stronach) napisany został ręką Bartłomieja z Bydgoszczy (Kwilecka, Taborska 1977: 12).

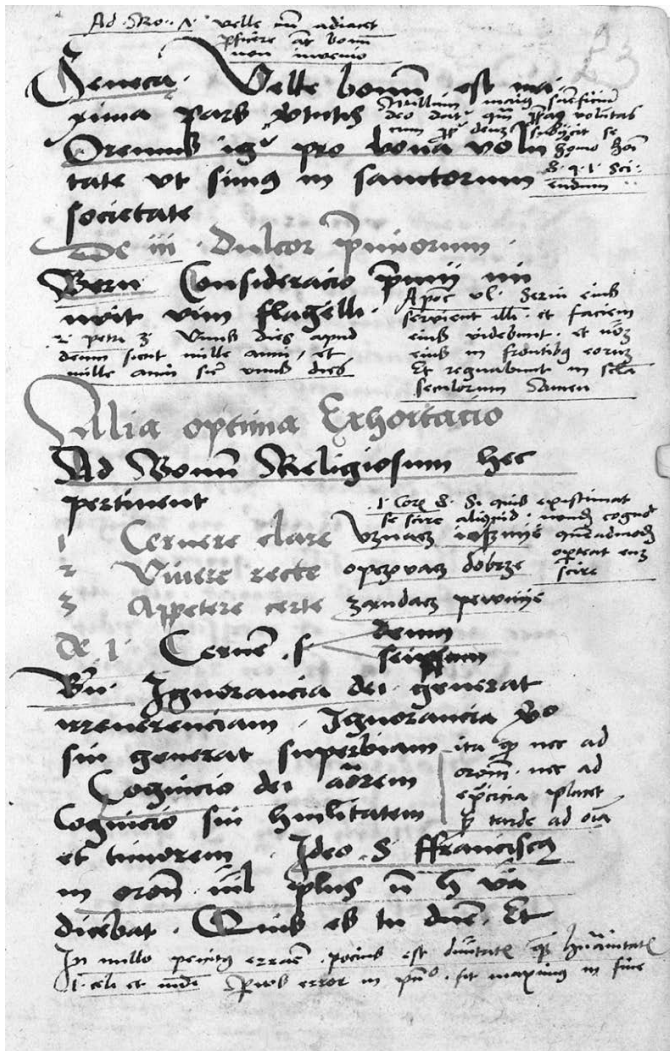
Wskazanie autorstwa nie zaowocowało dalszymi pracami nad zabytkiem. Mimo włączenia go do spuścizny Bartłomieja i zasygnalizowania obecności polskich głos, które odebrano jako „wyraźny wzrost jego zainteresowania językiem polskim” (Kędelska 1997: 14), nadal pozostaje nierozpoznany. Rękopis jest niewielką książką (w przybliżeniu odpowiada współczesnemu formatowi B7), która ze względu na swoją zawartość i cechy zewnętrzne określana jest mianem *Manuale Guardiani Bydgosiensis*. Starannie prowadzone zapiski z rubrowanymi tytułami przechodzą w bardzo pospiesznie sporządzane notatki, które są uzupełniane luźnymi uwagami i komentarzami wpisywanymi w wolne miejsca. Dopiski te powstawały w różnym czasie, o czym świadczy zmieniający się odcień atramentu i zacięcie pióra.

Manuskrypt spisany jest odmianą pisma, która ma już cechy kursywy humanistycznej, nazywanej także italiką². Zaliczyć można do nich przede wszystkim wyraźne oddzielanie wyrazów, obecność prostego **d**, dążność do odznaczania **i** kropką lub kreską, okrągłe **r**. Dość licznie poświadczone są jeszcze formy typowe dla kursywy gotyckiej, takie jak upraszczanie kształtów liter oraz dążność do pisania kilku znaków jednym pociągnięciem pióra, która powoduje dekompozycję graficzną utrudniającą identyfikację liter. Obecne jest długie **f**, bardzo często **c** i **t** są tożsame graficznie, litera **u** na początku wyrazu ma formę spiczastą, czyli jest

² Szerzej na ten temat: Battelli 1999, Cencetti 1977, Semkowicz 2007.

tożsama z literą v. Nadal obecne są ligatury, a łacińskie zapisy obfitują w abrewiacje. Widoczna jest także swoboda w operowaniu majuskułą.

Pismo sprawia wrażenie niezbyt starannego, miejscami wręcz brulionowego. Uwaga ta odnosi się nie tylko do polskich zapisów, które Bartłomiej kreslił wyjątkowo drobnym pismem. W analogiczny sposób dopisywał również łacińskie wyrazy. Kompozycja rękopisu, sposób wprowadzania zapisek oraz charakter pisma powodują, że nie zawsze łatwo jest odczytać i połączyć dopisany w wolnym miejscu wyraz z jego łacińskim odpowiednikiem.

Karta 23 (skala 1:1)

Szczegółowa analiza rękopisu potwierdziła obecność prawie dwustu polskich wyrazów, których rozmieszczenie jest nierównomierne – fragmenty nasycone nimi sąsiadują z kartami, na których nie odnajdujemy żadnego. Polszczyznę wprowadzał Bartłomiej na dwa sposoby, jeden polega na umieszczaniu polskich zwrotów pod łacińskimi odpowiednikami, w drugim poprzestawał na dopisywaniu pojedynczych wyrazów, zwykle w interlinii, także na marginesach, niekiedy między szpaltami.

W artykule, dla przybliżenia charakteru zapisów cytujemy i omawiamy tylko wybrane przykłady, które można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej zaliczamy zwroty występujące w ekshortacjach:

k. 12

*Ideo ffunt Exhortationes in religione noſtra: pro
Conservandis moribus **dlyja dobrich obiczayow zachowanija**
Vitandis ſcleribus **dla grzechow vvyarovanija**
Acquirendis muneribus **dla vjecznej chwali otrzymanija***

k. 16

*Exhortationes fiunt Ad:
Precavendam culpam **dlya vvyarovanya grzechow**
Inferendam penam **ſkaranya viſtampow**
Obtinendam gloriam **doſtampyenyja chvaly z dobrich vczyнков**
Divina providentia omnes dirigit **rzandzi quosdam erigit... wſpomaga ut**
Petrum...*

k. 21

*Alia Exhortatio
Ista conservant religiosum
Vigor preceptorum **przikazanya cyqſſkofcz, vaznoſcz**
Splendor exemplorum **Swyqntich przicladnoſcz***

k. 23

*Alia optima Exhortatio
Ad Bonum Religioſum hec pertinentem
Cernere clare **vznacz iaſznye**
Vivere recte **opczoacz dobrze**
Appetere certe **zandacz pewnye***

k. 28

*In religione enim dominus bono et ſimplici fratri dat:
Eſſe prefectius **bicz lyepyey**
Noſſe limpidius **vznacz iaſznyey**
Poſſe facilius **dzaacz mocz latvyey?**
Velle quiecus **chcyecz ſpokoyney vel chczenye ſpokoyneyſzhe***

k. 45

*Ergo fimus ſicut ſancti fratres qui fuerunt In
Sapientia profundiffimi*

Conscientia siceriffimi
Obedientia promitiffimi
Constantia antentiffimi
Naflyadvymy gych wmqdrofcy wczyftofcy wpoftlusnofci wmqznofcy

k. 84

Exhortatio ad [...] hec tria sunt neceffaria:
*Humilitas in intellectu **rozvm pokorny***
*Puritas in affectu **vmyfl czifty***
*Veritas in effectu **vczynek profty***

k. 101

Exhortatio pro electionem difcreti ad capitulum provinciale
Campana pulfata eft in refectorio
Littera eft allata... collegio
Forma eius erit publicata neceffario ut impleamus pr... mandata cum dei adiu-
torio
Ve zwonek zwonyono
Lifth poslufzenftwa przynyefyono
Potrzeb aby gy czczyono aby przikazanye bylo vipelnyono

k. 102

Hic tria mifteria
*Nodum **vqzel trudny***
*Modum **obiczai rzqndny***
*Fructum **vzitek pewny a potrzebny***

Drugą grupę tworzą pojedyncze wyrazy dopisywane w obrębie różnych zapisek i formularzy:

- k. 241 *Ufus **travyene vzytek***
- k. 243 *Utenfalia **rzeczy domowe***
- k. 244 *Suffessio **wftampyenyne in pofeffionem***
- k. 245 *Reditus **dochody***
- k. 247 *Execucio **vypelnyenyne***
- k. 247 *Executor **opyekvn vicyqgacz***
- k. 254 *Mutuare **wzayem dacz***
- k. 254 *Mutuuum **zajemne danye pozyczki***
- k. 254 *Commodare **pozyczycz***
- k. 255 *Comodatam **lafkave poziczenye***
- k. 255 *Se obligare **flyvbovacz***
- k. 255 *Bona fide **przefz flyvbovanya***
- k. 255 *Impignorare **zastavicz***
- k. 256 *Locare operas fuas **naymovacz***
- k. 256 *Convenire non poffunt **targovacz***
- k. 256 *Locacio **nayem***
- k. 266 *Administrator **rzqncza***
- k. 266 *Administracionem **szafovanye***

W dotychczasowych opracowaniach polskie wyrazy w łacińskich zabytkach są określane mianem glos, co pośrednio wskazuje, że odbierane są jako objaśnienie czy też tłumaczenie trudnych miejsc. Podkreśla się również, że kontekst łaciński pozwala „ściśle ustalić znaczenia wyrazów” (Wydra, Rzepka 2006: 197). Z tego względu uważane są za bardzo cenny materiał do badań leksykalnych (Belcarzowa 1981–2001: 17).

Analiza relacji łacińsko-polskich odsłoniła nie tylko ich złożoność, ale także trudności związane z opisem. Charakter rękopisu wskazuje, że nie jest on efektem systematycznej pracy Bartłomieja. Dopiski były wprowadzane okazjonalnie, raczej bez uwzględniania tego, co znajdowało się już na innych kartach.

Zapis *dla grzechow vvyarovanjya* ‘unikanie grzechów’ (k. 12) występuje powtórnie na dalszych kartach: *dlya vvyarovanya grzechow* (k. 16). Pierwszy poprzedzony jest łacińskim *vitandis sceleribus*, przy drugim widnieje *precavendam culpam*. Odmienne wyrażenia, z których jedno mówi o ‘uniknięciu występów’, kolejne o ‘zapobieganiu winom’, Bartłomiej objaśnia tak samo. Łacińskie ‘unikanie’ i ‘zapobieganie’ zastąpił ‘uwiarowaniem’, natomiast ‘występek i ‘wina’ są tożsame z ‘grzechem’.

W tym samym fragmencie zrobił uwagę o ‘zachowaniu dobrych obyczajów’ – *dlya dobrich obiczayow zachowanjya* (k. 12), w innym miejscu wskazał, że obyczaj powinien być ‘rządny’ *obiczai rżandnjy* (k. 102). Określenie to pojawia się również w kontekście ‘obyczaju prawa duchowego’ – *podlug obiczayv prava duchownego* (k. 104). W pierwszym zapisie ‘obyczaj’ jest dosłownym tłumaczeniem łacińskiego *moribus*, w drugim *modus* to bardziej ‘przepis, reguła, sposób’, natomiast w zwrocie *societatem servata forma canonica*, słowo to nie występuje, Bartłomiej dodał je w podanym przez siebie objaśnieniu. Zapisy te odczytujemy również jako formę komentarza, w którym dodał, że *obyczaj* powinien być *dobry* i *rządny*.

Przykładów różnych dopowiedzeń jest więcej. Objasniając *obtinendam gloriam* czyli ‘dostąpienie chwały’ dodaje, że warunkowane jest ono *dobrymi uczynkami*: *dostąmpyenyja chvaly z dobrich vczyнков* (k. 16). Tłumacząc *nodum vazel trudnyj* (k. 102) dopisuje przymiotnik *trudny*, jest to najprawdopodobniej forma doprecyzowania znaczenia poprzez wskazanie, że rzeczownik *nodus* oznacza także ‘trudność, przeszkodę’. Powtarzający się trzykrotnie zapis ‘użytek’ *ufus uzytek* (k. 70), *fructum vzitek pewny a potrzebny* (k. 102), *ufus travyene vzytek* (k. 241) łączy z *usus* i *fructis*. W łacinie są to wyrazy wieloznaczne, podobnie jak wskazany przez Bartłomieja polski odpowiednik. Tak lapidarny zapis jest bardzo trudny do objaśnienia. Dopowiedzenie, że chodzi o coś ‘pewnego a potrzebnego’ w połączeniu z ‘trawieniem’, wskazuje jakiegoś ‘korzyści, dochody’, które są potrzebne i mogą być też trawione, czyli ‘wydawane’. Połączenie *użytku* z *trawieniem* jest również przykładem dopisywania polskich wyrazów na zasadzie

asocjacji, w której *korzyść* łączy się z *wydawaniem*. W *mutuus zajemne dane pożyczki* (k. 254) *wzajemny* jest skojarzony z *dawaniem pożyczki*.

Odosobniony przykład *vires szylj* (k. 12) jest najprawdopodobniej zapiską o charakterze gramatycznym. Obok rzeczownika *vis* podanego w lm. Bartłomieja umieścił również w lm. polski odpowiednik.

W rękopisie występują również dłuższe frazy, których nie można nazwać tłumaczeniami, np.: w *Longani(mi)tate obtinetur sanctorum copula*, czyli 'wytrwałością objętą więź ze świętymi' łączy z *dobrą nadzieją na oczekiwanie towarzystwa świętych: bich z dobrą nadzieją towarzystwa swyąntnich oczekawaly* (k. 15), natomiast *Acquirendis muneribus* 'otrzymanie zasług' to innymi słowy *otrzymanie wiecznej chwały, dla vjecznej chwali otrzymanja* (k. 12). Łacina jest parafrazowana przez Bartłomieja na gruncie własnej konwencji, co może wynikać z dostosowywania do potrzeb kaznodziejskich czy też innych potrzeb wewnętrznych zgromadzenia zakonnego, w którym działał.

Wskazane przykłady ilustrują, że wprowadzanie polszczyzny może przybierać formę dosłownego tłumaczenia, być zbliżonym znaczeniowo dopowiedzeniem, rozbudowanym komentarzem lub swobodną parafrazą. Wieloznaczny wyraz łaciński można zestawzić z równie wieloznacznym polskim słowem, a bliskość znaczeniowa jednych zapisów występuje obok zapisek luźno powiązanych znaczeniowo. Z tego powodu nie dla wszystkich wyrazów można dziś precyzyjnie ustalić znaczenie. Dla Bartłomieja znajdującego realia, które opisywał i środowisko, do którego kierował swoje wskazania, kwestia ta nie istniała, natomiast z naszej perspektywy jest to w znacznym zakresie nierozwiązywalny problem. Obecność języka polskiego przeważnie w postaci luźnych wyrażeń i pojedynczych słów poświadczą, że w interesującej nas relacji polszczyzna występuje bardziej obok tekstu niż w tekście.

Manuskrypt *Varie...* z pewnością nie jest czystopisem z klarownym zamysłem redakcyjnym, lecz zbiorem brulionowych zapisek. Ma to oczywiście swój walor, pozwala ukazać warsztat pracy XVI-wiecznego skryby, ale niezwykle utrudnia opracowanie zabytku. Dodatkową komplikacją jest zawartość rękopisu, w którym ekshortacje przeplatają się z różnymi formularzami i dokumentami klasztornymi. Determinuje to charakter polskich wpisów, w których dla przykładu *Sandalia sandaly* (k. 273) przeplatają się z *Iure polii divino pravem bozym* (k. 221), a *Tribunus rothmystrz* (k. 333) z *utenfilia rzeczy domowe* (k. 243), utrudniając tym samym wskazanie szerszego kontekstu czy też jednorodnych kręgów tematycznych.

Aby dobrze osadzić polszczyznę, należałoby najpierw opracować szeroki kontekst łaciński, w którym powstawała i bardzo długo funkcjonowała. Badania takie są postulowane od lat. Z powodu braku takich opracowań odwołujemy się do słowników, przede wszystkim łaciny średniowiecznej, ale także łaciny klasycznej,

czyli historyczne zapisy o charakterze słownikowym porównujemy z materiałem zawartym we współcześnie redagowanych słownikach historycznych, co nie jest w pełni satysfakcjonującą metodą, ale na tym etapie dostępną.

Bibliografia:

- Battelli Giulio, 1999, *Lezioni di paleografia*, wyd IV, Vaticano.
- Belcarzowa Elżbieta, 1981–2001, *Głosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Kraków, <http://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication?id=15963&from=pubindex&dirids=80&tab=1&lp=165> [dostęp 1.03.2019].
- Cencetti Giorgio, 1977, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, wyd II, Bologna.
- Géhin Paula (red.), 2008, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, Warszawa.
- Jougan Alojzy, 2013, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wyd. V, Sandomierz.
- Kantak Kamil, 1933, *Bernardyni polscy*, t. I, 1453–1572, Lwów.
- Kędelska Elżbieta, 1997, *Przydatność łacińsko-polskich wokabularzy do badań językoznawczych – zalety i ograniczenia*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska, Warszawa, s. 117–125.
- Kędelska Elżbieta, Kwilecka Irena, Łuczak Arleta, 1999–2012, *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy*. Wersja polsko-łacińska, t. I–V (A–St), Warszawa.
- Korpanty Józef (red.), 2001, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1–2, Warszawa.
- Kwilecka Irena, Popowska-Taborska Hanna, 1977, *Bartłomiej z Bydgoszczy*, leksykograf polski pierwszej połowa XVI w., Wrocław.
- Plezia Marian (red.), 1953–2010, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 1–8, Wrocław.
- Popowska-Taborska Hanna (red.), 1979, *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, Warszawa.
- Rękopis Variae exhortationes et formulae ordinis Fratrum Minorum de Observatia*, syg. 3795, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie.
- Semkowicz Władysław, 2007, *Paleografia łacińska*, wyd. 2, Kraków.
- Wydra Wiesław, Rzepka Wojciech R. (oprac.), 2004, *Chrestomatia staropolska*. Teksty do roku 1543, Wrocław.

Streszczenie

Artykuł omawia wyrazy polskie występujące w XVI-wiecznym łacińskim rękopisie Bartłomieja z Bydgoszczy. Wskazane przykłady ilustrują, że wprowadzanie polszczyzny może przybierać formę dosłownego tłumaczenia łacińskiego fragmentu, być zbliżonym znaczeniowo dopowiedzeniem lub rozbudowanym komentarzem, bądź swobodną parafrazą.

ZBIGNIEW GREŃ

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa

tel. +48 22 552 05 46

e-mail: zbigniew.gren@uw.edu.pl

GWARY ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO W INTERNECIE

SŁOWA KLUCZOWE: gwara, Śląsk Cieszyński, Internet.

KEYWORDS: dialect, Cieszyn Silesia, Internet.

DIALECTS OF CIESZYN SILESIA ON THE INTERNET

ABSTRACT: The aim of the article is to analyze the functioning of Cieszyn dialects on the Internet. On the one hand, we want to describe the functions that this code fulfills, both in primary and secondary use, and to provide a general formal analysis of dialectal statements and statements with different number of dialectal elements, on the other. The dialectal texts and the texts with dialectal elements show a wide variety, both in terms of functionality and form. These are both written texts strictly edited and texts formulated ad hoc, sometimes even spontaneously. At the same time, due to the relatively high anonymity of spontaneous statements, they can naturally reveal the real knowledge and functional use of this code by different users.

Materiał językowy uzyskano z cieszyńskich stron regionalnych, po obu stronach Olzy¹. Analizie korpusu tekstowego z obu stron rzeki granicznej towarzyszyć musi świadomość różnic w rozwoju formalnym gwary wschodnio- i zachodniocieszyńskiej, oraz rozdzielonej granicą gwary południowocieszyńskiej, po podziale Śląska Cieszyńskiego, a co za tym idzie, innego usytuowania funkcjonalnego

¹ Zob. analizę obecności w Internecie tematyki lokalnej i regionalnej dla całego Śląska, Greń (2008).

wśród konkurujących z gwarą kodów: po stronie polskiej jest to standard ogólnopolski, po czeskiej, ogólnopolski i czeski, w jego zróżnicowaniu odmianowym. W rezultacie kod gwarowy spełnia różne funkcje w społeczności autochtonów po obu stronach Olzy – w części czeskiej najczęściej jest kodem podstawowym, w polskiej przechodzi, a w wypadku młodzieży najczęściej już przeszedł do roli kodu sekundarnego, zob. Greń (1997).

W opisie funkcjonalnym winniśmy wyjść od określenia miejsca wypowiedzi gwarowych na osi: teksty oficjalne (/urzędowe) : teksty nieoficjalne (/prywatne). Jest zrozumiałe, że kod gwarowy jest raczej predestynowany do wykorzystania w wypowiedziach nieoficjalnych. W związku z procesem oficjalizacji (górn)śląszczyzny na Śląsku Górnym należy się liczyć z próbami użycia oficjalnych i w Internecie, por. np. Greń (2008), Mętrak (2014). Przykłady takich prób na Śląsku opisano swego czasu, zob. Greń (2007), z reguły jednak dotyczyły to Śląska Górnego w dzisiejszym rozumieniu potocznym (a więc bez Śląska Cieszyńskiego). Eksploracja Internetu przeprowadzona obecnie nadal nie wskazuje na to, aby śląszczyzna w wariantcie cieszyńskim była wykorzystywana w użyciu oficjalnym, por. Greń (2008). Nie oznacza to jednak, że nie ma jej na portalach noszących cechy oficjalne. Jej pojawienie się na nich ma charakter prezentacji utworu uznanego za gwarowy, czy też, krótszego lub dłuższego cytatu, w ramach opisu sporządzonego w polskim języku standardowym (czasem z cechami regionalnymi). Porównajmy przykłady tekstów o charakterze informacyjnym z portalu Śląska Cieszyńskiego www.ox.pl:

W poniedziałek (5 września) w Domu Narodowym w Cieszynie odbyło się spotkanie sekcji miłośników gwary cieszyńskiej „Rzondzimy, rozprawimy i śpiwómy po naszymu i ni jyny” (<https://wiadomosci.ox.pl/spotkanie...>);

W czwartek 7 czerwca 2018 roku w Izbie Regionalnej Wsi Cieszyńskiej w Kończycach Małych po raz ósmy odbył się Powiatowy Konkurs Gwary Śląska Cieszyńskiego – rzondzimy po naszymu (<https://wiadomosci.ox.pl/konkurs...>);

Konkurs gwar: znamy wyniki! [...] Wyniki: W kategorii 3–6 lat: I miejsce – Aleksander Szuścik z Zebrzydowic – „Robotny ogródmnie” II miejsce – Nadia Koterzyna „Goiczorki” Przedszkole nr 6 w Ustroniu II miejsce – Lena Jaworska „Cieszyńsko suknia” Przedszkole nr 6 w Ustroniu II miejsce – Martyna Armata „Świynto starzików” Przedszkole nr 6 w Ustroniu III miejsce – Zuzanna Donczew „Ustrónioczka” Przedszkole nr 1 w Ustroniu Wyróżnienie: Oskar Martynek „Starość” Przedszkole nr 1 w Ustroniu Zosia Puzoń „Zygor”- nagroda specjalna dla najmłodszej uczestniczki konkursu 3-latki Przedszkole nr 1 w Ustroniu (<https://wiadomosci.ox.pl/konkurs-gwar-znamy...>).

Znamię oficjalności noszą teksty literackie i paraliterackie, w tym i folklorystyczne, pisane gwarą, a publikowane w Internecie. Paralelne do nich są teksty publikowane w mediach tradycyjnych, a reprodukowane w Internecie. Oto

fragment krótkiej opowieści, z internetowej reprodukcji pisma „Zwrot”, numer „niedziela, 21.10.2018 (...)”:

Trucina (po naszymu) / Byli dwo Jackowie, hónorowi, jak se patrzyło na sklepikorzów, czili kaufmanów. Nimieli se moc radzi, bo se kapke kónkurowali. Co sprzedowali, je już po rokach jedno, ale w każdym przypadku ni mieli głymboko do kapsy. / Piyrszi kaufmann se móg nazywać Maks a tyn drugi Izydor. Maks miał pieknóm babe, za kieróm se wszyscy chłopi łogłóndali, Izydor zaś takóm prałobyczajném. [...] (<http://zwrot.cz...>).

Czasem tekstom udostępnianym oryginalnie w Internecie towarzyszy przekład na język ogólnopolski, co w tekstach reprodukowanych raczej się nie zdarza.

Starzi ludzie to nie były taki móndroki jako wy młodzi; w prostocie ducha poradzili i strómu, i skały poóciuwać, coby yny prawily prowdy. Ci ci nie wśiecko jedno, kiery prowdy rzóndzi i skiyl un? / Sokrates z Atyn // Dawni ludzie nie byli tacy mądrzy jak wy młodzi; w prostocie ducha umieli i dębu, i głazu posłuchać, byleby tylko prawdę mówił. Czyż ci nie wszystko jedno, kto mówi prawdę i skąd on? / Sokrates (<http://www.radioistebna.pl/kultura...>).

Podobnie na portalu www.gazetacodzienna.pl : *Co tydziyń po naszymu: z naszymo na nasze / Kącik gwarowy* – 16 kwietnia 2011 09:00:00

F.J.Dral / Po naszymu / Miało się ku obiadu, kiej ciotka Łacioczka zezdrzyła przez okno Swojigo, jak się szelónce cestóm od stawu ku chałupie. / Tak się zachrużyła, że ji aji różaniec wyszpylnół się z rónk.(...) // Po polsku / Zbliżała się pora obiadowa, gdy ciotka Łacioczka przez okno męża zobaczyła, jak zatacza się od stawu ku chałupie. / Tak się zdziwiła, że nawet różaniec wyślizgnął się jej z rąk. (...) / Listopad 2001 (<http://gazetacodzienna.pl/node...>).

Na cieszyńskim portalu regionalnym www.gazetacodzienna.pl funkcjonuje wspomniana wyżej stała rubryka gwarowa, *Co tydziyń po naszymu*, w której najczęściej pojawia się nie przekład, lecz pomoc w postaci słownika cieszyńsko-ogólnopolskiego, porównajmy fragment opowieści gwarą:

Zwyrtac pedajłami / Doczkołech sie doś wartko tego, coby uwidzieć jak funguje ta nowo scyna na kolcach, bo w zesłym tygodniu už zustała rozpostrzóno. Gónitwy było na ni co nie miara, bo kierysi miał taki napad, coby nasze dziecka uczyć tam ekologie. Żodyn jednakowóz mie nie posłóchnył, coby te scyne przesmyczyć na drugóm strónie rynku i zrobić wygode dło tych co siedzeli ze zadku. [...].

Do tekstu dołączono *Minisłownik*:

coby-żeby, / funguje-funkcjonuje, / kolca-koła, / rozpostrzóno-rozciągnięta, / napad-pomysł, / przesmyczyć-przeciągnąć, / podarziło-udało się, / skyrs-z powodu, / dycki-wciąż, / pokuta-kara, / koło-rower, / zico-siodełko, / wolant-kierownica, / gesztel-konstrukcja, / zwyrtac-kręcić, / napad-pomysł, / dłażka-podłoga, / werk-fabryka (<http://gazetacodzienna...>).

Rubryka ta często prowokuje dyskusję, prowadzoną w gwarze cieszyńskiej, czasami i sama treść dotyczy form gwarowych. Porównajmy wątek: *Co tydziń po naszymu: Ausdruki, czyli powiedzonka / Kącik gwarowy – 26 luty 2011 10:00:00*, który sprowokował dyskusję w gwarze, na tematy gwarowe. Udział w niej wzięli rozmówcy z obu stron Olzy (<http://gazetacodzienna.pl/node...>).

Dołączanie, w celach edukacyjnych, słownika wyrażeń gwarowych, realizowane jest i na innych portalach, porównajmy fragment tekstu gwarowego z portalu radia lokalnego Istebna:

Ći worce być kocurym ? / Kocurym worce być – dyć na gazdówce wsiyndy pełno myśi a ściurów, w sómsiekach tak yny śtabarcuje, rómpluje a trześci. W sypaniach, sóndkach, śpajskach, kumorach ći starych gielatach kany gazda trzimióm śpyrkym, suśiöne jabka i śliwki, ći aji łobiyli – same dziury – tak röntujóm ty sakramyncki psiekwie – tóz jedzynio ci nie chybi.

Do tekstu dołączono *Ślabikorz trudnijších słów*:

Sómsiek – pomieszczenie na siano lub słomę / Śtabarcować – hałasować metalicznie / Rómplować – synonim śtabarcować, lecz niekoniecznie hałas metaliczny / Sypania-skrzynia na zboże / Sóndek – drewniane duże naczynie na zasoloną słoninę (<http://www.radioistebna.pl...>)

Podobną funkcję spełniają inne pomoce dydaktyczne, powstające wspólnym trudem internautów. Są to przede wszystkim różnego typu słowniki gwarowe, począwszy od wikisłownika – strony z dialektyzmami polskimi ze Śląska Cieszyńskiego, z dołączonymi odpowiednikami ogólnopolskimi (<https://pl.wiktionary...>), opartej na źródłach pisanych, skończywszy na amatorskich „projektach”, ale o dużych walorach poznawczych, jak na przykład na stronie autorskiej Tomasza Sochackiego (<https://www.gwaracieszynska...>) z polskiej części regionu, czy na podstronie <http://www.isibrno.cz/~malczyk/karwinal.htm>, Romana Malczyka, z części czeskiej (<http://www.isibrno...>).

Należy jednak brać pod uwagę fakt, że w świecie wirtualnym zacierają się granice między komunikacją oficjalną i nieoficjalną. Obok komunikatów prasowych w rozumieniu klasycznym, prasy drukowanej, w Internecie funkcjonują ich elektroniczne odpowiedniki. Wydania elektroniczne w takich wypadkach, jako mutacje wydań drukowanych, podlegają podobnym uwarunkowaniom jak media klasyczne, na przykład genologicznym, ze świadomością potrzeby odróżniania informacji od komentarza (choć już niekoniecznie ze stosowaniem się do tej reguły). Obok tego jednak pojawiły się w sieci gatunki medialne specyficzne dla wydań elektronicznych, jak blogi i video-blogi. Tematyka i sposób ich prowadzenia daje świadectwo aspiracji autorów do oficjalizacji wypowiedzi. Jednocześnie, w warstwie formalnej, często są one bliskie wypowiedziom potocznym. Czasem są to tylko wpisy gwarowe w blogu prowadzonym w języku ogólnopolskim, np.

Dzisiaj zaś na drugą stronę Olzy. Pojechałem do Bystrzycy i wyjechałem se na Pasięki. Kaj sie nie obejrzyysz tam „naszo” cieszyńska gwara./ Jak chcecie kiedy posłuchać tej naszej mowy to sie wybiercie kiedy do Bystrzycy albo do Gródka. Na Pasiękach fajnie żech se pogodoł z jednym starszym panoczkiem co tam miyszko, mo też rad bicykiel i trekingi po groniach (<http://daniel3ttt...>).

Bywają jednak i blogi pisane kodem nieoficjalnym, urzędowo niepotwierdzonym, w naszym wypadku gwarą cieszyńską (zob. niżej). Blogi stanowią więc naturalny pomost do komunikacji o charakterze nieoficjalnym, czasem prywatnym. W tym wypadku, użycie kodów nieoficjalnych jest w pełni uzasadnione. Różnica w stosunku do komunikacji potocznej w świecie realnym polega jedynie na tym, że sytuacja komunikacyjna ma charakter najczęściej otwarty, na wirtualnym forum publicznym. Nie oznacza to, że nie ma mechanizmów ograniczania tego forum lub kontrolowania składu grupy komunikującej się. Najprostszym przykładem są zamknięte grupy dyskusyjne, z koniecznością logowania się, a nawet uzyskania zgody na udział w grupie przez dysponenta praw – administratora. Bywają oczywiście grupy dyskusyjne i fora internetowe ogólnodostępne, np. forum na portalu Śląska Cieszyńskiego: www.ox.pl.

W tego typu komunikacji gwara pojawia się jako kod nieoficjalny, ale i tam musi konkurować z innymi kodami – oficjalnymi, najczęściej w odmianach potocznych, ale i z nieoficjalnymi, np. socjolektami lub profesjolektami. W dużej mierze wybór określonego kodu nieoficjalnego zależy od tematyki tekstów. I tak w dyskusjach internetowych toczonych na tematy młodzieżowe istnieje naturalna tendencja do stosowania slangizmów młodzieżowych. Kod gwarowy przywoływany jest w wypadkach, gdy tematyka tekstu, zwłaszcza dyskusji internetowych, dotyczy spraw regionu cieszyńskiego. Prawie wyłącznie dyskusja prowadzona jest w gwarze cieszyńskiej, gdy tematem jest sama gwara, tak na www.ox.pl (np. <http://forum.ox.pl/showthread...>), ale już na forum istebna.com w wątku na temat gwary *gwarzyni*, przeważa dyskusja w języku ogólnopolskim (<http://forum.istebna...>).

Udział gwary w tego typu komunikacji ma charakter skalowalny – od kodu prowadzenia strony: monologowej lub dialogowej / polilogowej, do, na drugim krańcu, jedynie cytatów, czasem w funkcji nazw własnych, przezwiskowych (zob. niżej).

Rozpatrując funkcjonowanie kodu gwarowego w Internecie możemy dojść do wniosku, że niejako wzorowe użycie gwary w sieci stanowią strony z zamierzenia pisane gwarą cieszyńską². Od znajomości gwary i stopnia jej czynnego opanowania zależy, czy jest to też użycie wzorcowe. Za takie można uznać stronę autorską Tomasza Sochackiego, w zamierzeniu w całości tworzoną w gwarze cieszyńskiej, o stosunkowo rozwiniętej strukturze i zróżnicowanej treści

² W ostatnim czasie ten gatunek internetowy jest jednak w odwrocie, w związku z polityką właścicieli portali użyczających miejsca i adresów internetowych.

(<https://gwaracieszynska.pl/>). Najczęściej jednak mamy do czynienia z różnymi stopniami „samodzielnosci kodowej” produkowanych tekstów – od tekstów bliższych klasycznej formie gwary, takiej, jak ją opisują opracowania dialektologiczne, po teksty zmienione pod kątem przynależności grupowej użytkownika, z elementami z innych kodów (np. slangu młodzieżowego), aż po teksty formalnie mieszane, choć w intencjach autorów gwarowe – „po naszymu”. Analiza formalna tekstów gwarowych, w gwarze cieszyńskiej, pojawiających się w Internecie, pokazuje ten mieszany charakter analizowanego zjawiska, zob. np. Greń (2007a). Można tu więc znaleźć teksty, w których widać dążenie do zachowania poprawności normy gwarowej, przez co należy rozumieć utrwaloną w świadomości użytkowników i przekazaną przez tradycję postać gwary. Dążenie do komunikacji w takim właśnie kodzie widać przede wszystkim w niektórych blogach i w dyskusjach z zamierzenia prowadzonych w gwarze i o gwarze. Podobnie wypowiedzi i teksty gwarą, funkcjonujące w postaci cytatu gwarowego, mogą wykazywać starania użytkowników do zgodności formalno-funkcjonalnej z tradycją. Chodzi o te przypadki, gdy gwara i formy gwarowe stają się tematem rozważań prowadzonych w języku standardowym, w formie pisanej, ale i w nagraniach video, np. w wywiadach na temat gwary cieszyńskiej, wykonanych przez portal ox.pl, a udostępnionych na youtube.com.

Po drugiej stronie na skali „poprawności historycznej” znajdują się przypadki, w których użycie gwary wynika jedynie ze względów czysto praktycznych. Możemy tu mieć do czynienia z dwoma przypadkami. Po pierwsze, chodzi o przypadki gwary jako kodu najbliższego dla autora wypowiedzi internetowej, najłatwiejszego w użyciu. Z takimi przypadkami mamy do czynienia przede wszystkim w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego, zob. (Greń 2007a). Mieszany charakter tego typu tekstów szczególnie wyraźnie jest widoczny w blogach Cieszyniaków z czeskiej części Śląska Cieszyńskiego, porównajmy:

Nima nadto / Rubryka Úlety... aneb jak se wygnýc srereotypowi / umíe se vyrobit vlastní aspirýne:-) / Na lekcji se nóm ji podarziło vyrobit 90% „teoretického výtěžku”, takže aj po stránce učóných, aj po naszej, byla spokojenost, jyny nie wiyw jak insi, ale jo by nimiala odwagi to prubnýc, jeśli to funguje;) Heh, ni žebych zpochybniowala kwalite własnej pracy, ale podle tego, coch tam wszystko do tego zamyszala (trza kyselina sírová, kiero se niby niala odfiltrowac, takže w kónčovym produkcie nie byla, ale kto wiy:), tak nie wiyw, nie wiyw:-) Ale při biydzie...:-D / Takže gdyby byl gdosi ochotny otestowac tyn biolutki krystaliczny pruszek, tak Wóm pak powiyw, jak to dopadlo ;-) (<http://palili...>)

Podobnie, chociaż w dużo mniejszym stopniu:

Je zech drugi notoryk świata / wtorek 28.11.2006 00:05 / Nie wierzicie? Aż do fczora zech to sóm nie wiedziół. Pióntkowe targniyńci własnego piwnego rekordu zech broł

jako wyjątkowy wyczyn, który się nimo okazje hned tak powtórzyć (mamus, to podkreślóm głównie kfułi Ciebie (<https://www.chesio...>)).

Teksty te często oddają mieszany charakter kodu młodzieżowego i to niezależnie od nastawienia autora. W tekstach osób celowo, ale ze względów praktycznych, piszących gwarą, pełno jest zapożyczeń z innych kodów: języka standardowego i slangu młodzieżowego, czeskich, po stronie czeskiej, zob. Greń (2007a) i polskich, po polskiej stronie. Jeżeli zaś autor zamierza pisać polskim językiem potocznym, przepuszcza w swoim tekście, obok slangizmów młodzieżowych, dialektyzmy cieszyńskie, czasem nie rozróżniając pochodzenia tych elementów traktowanych przezeń jako ekspresywizmy.

Z drugiej zaś strony mamy do czynienia z sytuacją, gdy gwara, a właściwie gwarowy materiał językowy, staje się celowym środkiem stylistycznym, wzbogacającym wypowiedź na równych prawach z innymi środkami stylistycznymi, jak np. slangizmy czy anglicyzmy, por. Greń (2000). W takim wypadku jednak, obok przyczyn praktycznych, rolę grają względy estetyczne – atrakcyjność wykorzystanego dialektyzmu. I tak na wspomnianym już portalu regionalnym www.ox.pl w tekście oficjalnym pojawia się dobrze znane określenie:

Zapraszamy na kolejną część cyklu – „Najmłodszy **stela**” – czyli fotogalerię najmłodszych mieszkańców naszego powiatu w obiektywie naszego fotoreportera (<https://wiadomosci...>).

Ten sam mechanizm, podnoszenia atrakcyjności stylistycznej, wchodzi w grę, gdy, często, jest to wykorzystywane jako sposób na podniesienie własnej atrakcyjności językowej rozmówcy, w postaci wyrazistego nicku gwarowego, z gwarowymi cechami fonetycznymi: *grandziorz*, *łobeznany*, *łoblotany*, *mondrok*, *wygodany*, leksykalnymi: *fafla*, *ganc szaszek*, *gizd*, *ludź stela*, *mamlasek*, *pyrczek*, i leksykalnymi w fonetycznej formie gwarowej: *boroczek*, *chroboczek*, *drzistok*, *fulok*³.

Na uboczu owych internetowych zastosowań gwary cieszyńskiej lokują się przypadki odtwarzania tekstów gwarowych powstałych bądź to z przeznaczeniem do umieszczenia w Internecie, jak w wielkiej bibliotece, fonotece i filmotece, bądź to powstałe poza środowiskiem wirtualnym, a potem reprodukowanych w bazach internetowych. W pierwszym wypadku chodzi o nagrania z przeznaczeniem umieszczenia ich w dostępie otwartym, na przykład na youtube.com. Przykładem tego typu jest amatorskie nagranie terenowe wywiadu gwarowego z Jaworzynki (<https://www.youtube.com...>), które *nota bene* stało się impulsem do dyskusji, raczej amatorskiej, na temat gwary. W drugim wypadku chodzi o publikacje dialektologiczne: opracowania naukowe i teksty oraz nagrania wideo, na przykład z konkursów znajomości gwary (<https://youtu.be/...>).

³ Wszystkie przykłady z forum na portalu regionalnym [ox.pl](http://www.ox.pl) [dostęp: 2013, 2015].

Wprawdzie w ich przypadku sieć spełnia *de facto* funkcję tablicy ogłoszeniowej, to jednak nie pozostaje to bez wpływu na funkcjonowanie gwary w komunikacji internetowej. Po pierwsze, dostarczają one materiału tematycznego, do analizy i rozważań dla świadomych internetowych analityków gwary, po drugie, prezentują wzorce gwarowe dla tych, dla których „prawidłowa” forma gwarowa stanowi problem do rozwiązania lub cel dążeń.

Podobną funkcję spełniają internetowe wersje tradycyjnych mediów, w których również znaleźć można, teksty i fragmenty tekstów w gwarze cieszyńskiej, funkcjonujące na prawach cytatu. Oto przykład z czasopisma „Nasza Trójwieś”:

Urszula Gruszka opowiedziała z kolei o wzruszających okolicznościach śmierci Jana Kawuloka: „Przyjechali my rano z zespołem z Cepeliady, a chłopciska pomagali instrumenty smycić ku chałpie. Jak jedyn wsiecy my pošli przed dźwyrze do ujca Kawuloka i cały autobus przyszeł, zaspiywalimy kurpiowską pieśń, kierej nas tam naucili. Tak jakoby zespolocy wiedzieli, zie ich trzeba poziegnąć i to było ich łostatni poziegnani. Na drugi dziyn ujec už nie zili. [...]” (Nasza Trójwieś, nr 11).

Podobnie należy traktować krótkie opowiadanie gwarą jabłonkowską, Małgorzaty Kiereś, pt. *Jankowe zolety*, opublikowane w tymże czasopiśmie (Nasza Trójwieś, nr 1).

W takim wypadku na informatorów czyhają jednak zasadzki, wynikające z nieznajomości gwary administratorów portali. Oto na przykład informacja o konkursie na znajomość gwary, jak można się domyślić cieszyńskiej, w Zespole Szkół Ekonomiczno-Gastronomicznych im. W. Szybińskiego w Cieszynie, na portalu szkolnym opatrzona została przez administratora strony tekstem wiersza *Pan Hilary* w przekładzie Marka Szołtyska na śląszczyznę Górnego Śląska, a więc z cechami językowymi obcymi dla gwar Śląska Cieszyńskiego (<http://szybinski...>).

Podsumowując, możemy stwierdzić, że w wielogłosowej rzeczywistości komunikacji internetowej istnieje miejsce do komunikacji z wykorzystaniem gwary cieszyńskiej. Ułatwia to duża rozpiętość formalno-funkcjonalna i społeczna komunikacji internetowej. Różnicowanie formalne tekstów gwarowych w dużej mierze odbija współczesne różnicowanie wykorzystania gwary cieszyńskiej w świecie realnym. Działają tu też podobne mechanizmy, np. stylizacji wypowiedzi⁴. W związku z dużą anonimowością niektórych typów wypowiedzi, teksty gwarowe w Internecie mogą mieć nawet bardziej naturalny charakter niż teksty w świecie realnym.

Na Śląsku Cieszyńskim, jak dotychczas, nie zarejestrowałem prób całkowitej oficjalizacji dialektów cieszyńskich, na przykład w postaci śląsko-cieszyńskiej

⁴ Zostało to sprawdzone w anonimowym teście na znajomość gwary u młodzieży cieszyńskiej, zob. Greń (1997), tam też opis stylizacji w języku młodzieży z wykorzystaniem elementów gwarowych.

Wikipedii, choć już Wikisłownik uwzględnia cieszyńską, gwarową (!) „samodzielność leksykalną” (<https://pl.wiktionary...>). Najbliższa temu jest wspomniana wyżej strona autorska Tomasza Sochackiego. Cieszyńskie podłoże gwarowe jest brane pod uwagę w projekcie tworzenia języka (górnio)śląskiego, lecz zarówno ewentualna zasadność tego, jak i sposoby realizacji, stanowią odrębny problem dialektologiczny i etnolingwistyczny.

Bibliografia

Źródła internetowe:

- <http://daniel3ttt.bikestats.pl/891632,Bystrzyca-Na-Pasiekach.html> (zapis z dnia: Poniedziałek, 25 marca 2013 | dodano: 25.03.2013) [dostęp: 21.10.2018].
- <http://forum.istebna.com/viewtopic.php?t=36&postdays=0&postorder=asc&start=15> [dostęp: 19.10.2018].
- <http://forum.ox.pl/showthread.php?6177-Pogwarzmy-se-tak-jak-nasze-starki-i-starziki> [dostęp: 19.10.2018].
- <http://gazetacodzienna.pl/artykul/wydarzenia/co-tydziyn-po-naszymu-rozkazowac-to-kazdy-poradzi-ale-poschlocha-mao-gdo> [dostęp 19.10.2018].
- <http://gazetacodzienna.pl/node/90485> [dostęp: 20.10.2018].
- [http://palili.bloguje.cz/index.php/~/Witóm całym kitóm !.html](http://palili.bloguje.cz/index.php/~/Witom%20ca%20m%20kitom%20!.html) [dostęp: 29.11.2006].
- http://szybinski.cieszyn.pl/szybinski_new/content/tyn-mo-godane, wiadomość z dnia: 11.11.2014 [dostęp 19.10.2018].
- <http://www.isibrno.cz/~malczyk/slownik.htm> [dostęp: 25.10.2018].
- <http://www.radioistebna.pl/kultura/item/827-z-goralskich-rozmyslan> 7.02.2018 [20.10.2018].
- <http://www.radioistebna.pl/regionalne/proza-regionalne/item/528-cim-worce-byc-gazdowski-dumania> [dostęp 19.10.2018].
- <http://zwrot.cz/2016/09/trucina-po-naszymu/> [dostęp: 21.10.2018].
- https://pl.wiktionary.org/wiki/Kategoria:Dialektyzmy_polskie_-_%C5%9A%C4%85sk_Ciesz%C5%84ski [dostęp: 19.10.2018].
- <https://wiadomosci.ox.pl/konkurs-gwary-slaska-cieszynskiego-rzondzimy-po-naszymu,52368> [dostęp 7.06.2016].
- <https://wiadomosci.ox.pl/konkurs-gwar-znamy-wyniki,24991> [dostęp 23.11.2013].
- <https://wiadomosci.ox.pl/najmlodsi-stela-797032018,54144> [dostęp: 19.10.2018]
- <https://wiadomosci.ox.pl/spotkanie-sekcji-milosnikow-gwary,42263> [dostęp 7.09.2016].
- [https://www.chesio.com/~chesterów blog.htm](https://www.chesio.com/~chesterow_blog.htm) [dostęp: 29.11.2006].
- <https://www.gwaracieszynska.pl/s%C5%82ownik-gwary> [dostęp: 19.10.2018].
- <https://www.youtube.com/watch?v=UWH3W54LdVM> [dostęp: 19.10.2018].
- <https://youtu.be/ecdrv5nDOCQ> [dostęp: 19.10.2018].
- pl.wiktionary.org [dostęp: 19.10.2018].

Literatura:

- Greń Zbigniew, 1997, Gwara cieszyńska najmłodszej generacji. Stopień znajomości i sposób wykorzystania leksyki gwarowej, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska, Warszawa, s. 75–89.
- Greń Zbigniew, 2000, Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe, Warszawa.
- Greń Zbigniew, 2000a, Socjolingwistyczne uzupełnienie i weryfikacja dialektologicznych badań arealnych (na materiale gwar cieszyńskich), „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. XXXVI, s. 41–63, Warszawa.
- Greń Zbigniew, 2006, Stałość versus zmienność dialektów cieszyńskich, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. XLI, s. 45–58, Warszawa.
- Greń Zbigniew, 2007, Po śląsku w Internecie. Problemy standaryzacji żywiołowej, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 11, Językoznawstwo, red. Zofia Rudnik-Karwatowa, Warszawa, s. 61–68.
- Greń Zbigniew, 2007a, Język młodzieży z Zaolzia w Internecie, „*Prace Filologiczne*”, t. LIII, s. 231–240, Warszawa.
- Greń Zbigniew, 2008, Śląska lokalność w Internecie, [w:] *Oblicza lokalności. Ku nowym formom życia lokalnego*, red. Joanna Kurczewska, Warszawa.
- Grzenia Jan, 2006, Komunikacja językowa w Internecie, Warszawa.
- Jagodzińska Joanna, 2002, Dyskurs internetowy, [w:] *Czynności tworzenia i rozumienia wypowiedzi*, red. Józef Porayski-Pomsta, Warszawa, s. 207–227.
- Mętrak Maciej, 2014, Zachodniosłowiański internet mniejszościowy – medium masowe czy hobby pasjonatów, „*Zeszyty Łużyckie*”, t. XLVIII, s. 329–344, Warszawa.
- Nasza Trójwieś, nr 11 (291), r. XXVI, listopad 2017, za: www.istebna.eu [dostęp: 19.10.2018].
- Nasza Trójwieś, nr 1 (282), r. XXV, styczeń 2017, za: www.istebna.eu [dostęp: 19.10.2018].
- Oowski Błażej, 2018, Gwary słowiańskie w nowym środowisku komunikacyjnym – Internet, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 13, t. 2, red. Zbigniew Greń, Poznań, s. 223–232.

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza obecności gwar cieszyńskich w najnowszym medium elektronicznym – w Internecie. Z jednej strony zależy nam na wydobyciu funkcji, jakie spełnia ten kod, zarówno w użyciu prymarnym, jak i sekundarnym, w drugim zaś o ogólną analizę formalną wypowiedzi gwarowych i wypowiedzi o różnym stopniu nasycenia elementami gwarowymi. Teksty gwarowe i z wykorzystaniem gwary wykazują duże zróżnicowanie, tak pod względem funkcjonalnym, jak i formalnym. Mamy tu do czynienia zarówno z tekstami zredagowanymi, jak i tekstami pojawiającymi się ad hoc, czasem wręcz żywiołowymi. Jednocześnie, dzięki stosunkowo dużej anonimowości wypowiedzi spontanicznych mogą one w naturalny sposób odsłaniać rzeczywistą znajomość i funkcjonalność tego kodu u przedstawicieli różnego typu użytkowników gwary.

SŁOWIAŃSZCZYNA
W WIELKOMIEJSKICH
PRZESTRZENIACH

KINGA SIATKOWSKA-CALLEBAT
UFR d'Etudes slaves, département de polonais
Sorbonne Université
108, bd Malesherbes, 75017 Paris
tel. 01 47 05 48 18
e-mail: kinga_callebat@hotmail.com.

KIESZONKOWY ATLAS JĘZYKÓW WARSZAWSKICH.
CZTERY MARIE – CZTERY JĘZYKI –
CZTERY WARSZAWY (W POWIEŚCI SYLWII CHUTNIK,
KIESZONKOWY ATLAS KOBIET)

SŁOWA KLUCZOWE: literatura współczesna, gwara warszawska, intertekstualność, powieść, Sylwia Chutnik.

KEYWORDS: contemporary literature, Warsaw dialect, intertextuality, novel, Sylwia Chutnik.

THE POCKET ATLAS OF WARSAW LANGUAGES. FOUR MARIES –
FOUR LANGUAGES – FOUR WORLDS (IN SYLWIA CHUTNIK'S NOVEL
WOMEN. POCKET ATLAS)

ABSTRACT: The article examines the language used by the characters and narrators of Sylwia Chutnik's first novel. Divided into four parts, Chutnik's "atlas" lists different figures of social exclusion: poverty and madness, Jewish origins and old age, sexual otherness and immaturity, as they are represented by the four Maries (Czarna Mańka, Maria, Marian, and Marysia) living in the same pre-war building in one of Warsaw's popular districts (Ochota). Each of the protagonists belongs to a different social environment, culture, and language. The present study focuses on the aspect of language, understood as a system of cultural references, superimposed on the „new dialect of Warsaw” of the beginning of the 21st century. This “language” is conveyed via different texts of cultures, integrated in the novel: Warsaw ballads of the pre-war period, popular love songs exploiting the post-romantic imaginary, maxims, sentences and epigrams, and finally, echoes of the politically engaged discourse of anarcho-feminists, this multitude of “languages” leading to deterioration of communication between the characters.

Sylwia Chutnik, kulturoznawczymi, działaczka społeczna, pisarka, jest osobą szczególnie związaną z Warszawą; tak dalece, że w jednym z wywiadów stwierdza, iż „urodziła się w Warszawie, nie w Polsce” (Chutnik, *Urodziłam się...*). Tu też studiowała, a obecnie działa jako przewodniczka miejska, oprowadzająca po autorskich trasach śladami wybitnych kobiet¹. Chutnik jest także autorką powieści i zbiorów opowiadań, pisanych – co często podkreśla w wywiadach – z zaangażowaniem społecznym i z perspektywy kulturoznawczej. Z tej perspektywy ogląda Warszawę², a zwłaszcza dzielnice, które zachowały jeszcze elementy charakterystycznego folkloru i języka: Wołę, Ochotę czy Żerań. I to językowi właśnie, językowi, jakiego używa Chutnik w swoich powieściach, chciałabym się przyjrzeć nieco bliżej. Ograniczę się do jej powieściowego debiutu, pt. *Kieszonkowy atlas kobiet*, w którym przyznając autorce Paszport „Polityki” doceniono „wyjątkowy słuch literacki [i] umiejętność zagładania pod podszewkę miasta”³. Wybór ten podyktowany jest przede wszystkim formą samej książki – to cykl czterech opowiadań czy też powieść składająca się z czterech autonomicznych części – gdzie tytułowy „atlas” klasyfikuje nie tylko „typy kobiece” (Bazarowy, Łączniczki, Podróbki, Księżniczki), ale też i odmiany języka, jakim się te postaci posługują. Powstaje więc coś na kształt atlasu „języków warszawskich”, zróżnicowanych jedynie „pionowo” (posłużę się tu terminem Bronisława Wieczorkiewicza⁴), gdyż poszczególne części łączy nie tylko ta sama dzielnica (Ochota), ta sama ulica (Opaczewska), ale i ta sama przedwojenna kamienica.

Pojęcia, takie jak język czy gwara nie są w tym tekście traktowane jako terminy językoznawcze. Język będzie rozumiany jako system znaków kultury, zaś gwara jako zabieg literacki, który u Chutnik polega na „mieszaniu rejestrów i naśladowaniu (czy też przedrzeźnianiu) mowy potocznej” (Bałaga 2016: 128)⁵, ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki warszawskiej. Jeśli więc można uznać Chutnik za kontynuatorkę Wiecha, Leopolda Tyrmanda czy Stanisława Grzesiuka, to jest ona niewątpliwie kronikarką przewrotną, rejestrującą język Warszawy XXI wieku, w której gwara miejska – wbrew mnożącym się inicjatywom zachowawczym i upamiętniającym⁶ – należy raczej do reliktyw przeszłości, „przezie-

¹ Z tego doświadczenia zrodził się tom esejów *Warszawa kobiet* (2011).

² Por. Kinga Siatkowska-Callebat (2013).

³ Fragment uzasadnienia przy przyznawaniu autorce Paszportu Polityki.

⁴ We wstępie do pierwszego opracowania gwary miejskiej (Wieczorkiewicz 1966: 15 i nast.), autor wprowadza rozróżnienie pomiędzy podziałem poziomym (terytorialnym) oraz pionowym (społeczno-kulturalnym czy też środowiskowym). W kolejnej swej książce (Wieczorkiewicz, 1974) przy opisywaniu tego samego zjawiska już do tej terminologii nie wraca.

⁵ Por. Magdalena Bałaga (2016), Iwona Słomak (2008), Anna Roman (2009).

⁶ Mam tu na myśli inicjatywy spontaniczne i bez pretensji do naukowości: *Mała książka o gwarze warszawskiej* Marii Bulikowskiej, skierowana do młodych czytelników (Warszawa 2013), słowniki gwary warszawskiej on-line (np. <https://fiszkoteka.pl/zestaw/3457-sownik-gwary->

rających” (u Chutnik) spod, także zróżnicowanego „pionowo”, języka ogólnopolskiego. Coraz mniej zresztą polskiego, bo przesiąkającego *globish english*, jak wiele innych języków dzisiejszego świata⁷.

Dorota Kozicka (2015: 138) zauważa, iż „różne języki opowieści o Warszawie i warszawskich opowieści stanowią ważną materię tej narracji”, zaś sama autorka przyznaje, że to właśnie historie zasłyszane na warszawskich ulicach inspirują ją najbardziej:

Nie ma co wymyślać, skoro Warszawa dostarcza materiału na tyle powieści. Złapałam się już nawet na tym, że kiedy jadę tramwajem, to nie chcę słyszeć, co ludzie gadają. A gadają gotowe sceny do prozy. Można oszaleć. I ja wtedy sobie mówię: Nie, nie, proszę mi tego nie opowiadać, ale nadstawiam oczywiście ucha i już ja was wszystkich opiszę w moich książczynach! (Chutnik, *Interesują...*)

Literatura najnowsza, co nie jest oczywiście wynalazkiem XXI wieku, opiera się na mimesis językowej, przetwarzając rozmaite teksty kultury (Samoyault 2005). W wypadku powieści Chutnik jest ich także wiele, choć sama autorka przyznaje się jedynie do trzech, przytaczając je na końcowej stronie *Kieszonkowego atlasu kobiet*⁸.

Paratekstowe zlokalizowanie (Genette 1982) tych właśnie pre-tekstów (Bolecki 1991) daje nam jednak już bardzo czytelną wskazówkę interpretacyjną. Cóż łączy *Balladę o Czarnej Mańce z Pokoikiem na Hożej*, oraz z jednym z lepiej znanych romantyków krajowych? Niewiele. Zwróćmy jednak uwagę na rozmieszczenie inkrustacji w tekście: pierwszy rozdział, drugi i ostatni. Każda z nich określa w znaczący sposób postać, której poświęcony jest dany rozdział.

Wspólnym mianownikiem dla wszystkich czterech części jest wielość narracyjny – plotki przekazywane przez sąsiadów, przekupki bazarowe, pacjentów w poczekalni lekarskiej, bywalców kawiarni Fantazja... – to relacje i komentarze, funkcjonujące na zasadzie „chóru antycznego”; natomiast do każdej z postaci wiodących przypisany jest specyficzny dla niej język, współgrający (lub kontrastujący) ze współczesną gwara warszawską, jaką posługują się komentatorzy.

warszawskiej) czy utworzenie skweru Gwary Warszawskiej na Woli, które wywołało debatę także wśród językoznawców z UW (por. <http://www.warszawa.pl/miasto/historia-skweru-gwary-warszawskiej/>), Stowarzyszenie Gwara Warszawska, „Warszawa jest kława”, organizujące wydarzenia mające na celu upowszechnianie znajomości gwary i folkloru miasta (<http://gwara-warszawska.waw.pl> oraz <https://www.facebook.com/gwarawarszawska/>), działalność takich kapel muzycznych jak Combo Taneczne itp.

⁷ Owo „zangielszczenie” polszczyzny niezwykle trafnie ujęła Dorota Masłowska w powieści *Kochanie, zabiłam nasze koty*, Warszawa 2012.

⁸ „W rozdziale 1 wykorzystano fragmenty piosenek podwórkowych Bronisława Wieczorkiewicza *Warszawskie ballady podwórkowe*, PIW, Warszawa 1971. Na str. 99 fragment piosenki *Pokoik na Hożej* z repertuaru Miry Zimińskiej; słowa Julian Tuwim, muzyka Władysław Dan-Daniłowski. Na str. 182 fragment utworu *Piękna nasza Polska cała* Wincentego Pola” (Atlas 195).

Czarna Mańka i warszawskie ballady podwórzowe

Pierwszy rozdział poświęcony jest Marii Kretańskiej (onomastyka jest tu dość ewidentna⁹), „Królowej Bazarowej”, lekceważonej przez rodziców, porzuconej przez męża, wariatce-alkoholiczce, zepchniętej przez społeczność bazaru do „dziadowskiego sektora”¹⁰, gdzie na starej wyświechtanej chuście rozkłada swoje „produkty”, najpierw „Bozie” z modeliny (nieodzowne w świecie, gdzie króluje „bazar, honor, ojczyzna”), słoniki z zakreconą trąbą, znalezione odpadki. Wreszcie rozsiada się tylko, żeby śpiewać stare warszawskie ballady. Jej wyobraźnię i wizję świata ukształtowały piosenki podwórzowe, śpiewane przez ojca w czasie nocnych libacji, któremu „głos [...] wibrował, w kuchni przy Opaczewskiej przeżywał miejskie przygody, był ‘chłopakiem morowym’, ‘Antkiem Cwaniakiem’ i ‘bratem fest’” (Atlas 14). Poczesne miejsce zajmuje tu *Ballada o Czarnej Mańce*, pięknej ulicznicy, łamiącej serca „na Czerniakowskiej, Górnej, na Woli”, która stanie się dla Marii Kretańskiej ikoną uosabiającą ideał kobiecości. Stworzy swe własne życie na wzór losu Czarnej Mańki¹¹, przejmując jej imię wraz z językiem ballady, którego jako dziecko nie rozumie, podobnie jak nie rozumie jej treści.

Maria chciała być przyczyną zakrwawiania noży, tylko nie za bardzo wiedziała, co to znaczy ulicznica. Ta, co chodzi po ulicy? Nie lubiła więc wsiadać do tramwaju czy autobusu i kiedyś, jak jechali do ciotki na Czerniaków, to aż nogami się na przystanku zaparła. I wrzask, że ona nie jedzie, że ona pójdzie na piechotę, bo chce być ulicznicą. Cały przystanek aż zamilkł. Matka jej przywaliła w kark i mocno pociągnęła do wejścia (Atlas 14).

Po tym niechlubnym wydarzeniu ojcu Marii zabroniono już śpiewania piosenek podwórzowych przy córce, którą tym bardziej fascynować będzie świat zanikającego folkloru Warszawy. Zasłyszane teksty, odnotowane skrzętnie w pamiętniku, staną się jej pierwotnym językiem, służącym do opisu świata. Gdy zobaczy w „Bravo Girl!” zdjęcie roznegliżowanej pary, to określić go będzie w stanie tylko przy

⁹ „Oczywiście łatwo zgadnąć, że już w przedszkolu zakładowym dostała przezwisko ‘Mańka Kretańska’” (Atlas 13).

¹⁰ Wedle klasyfikacji Chutnik należy ona do – ironicznie pojętej – elity bazaru. „...oddzielny sektor konfekcji używano-łatanej i na końcu elita. Bez stoisk i opłat, bez czajników na prąd i kluczy do publicznego kibla. Za to kolorowo i fantazyjnie rozłożeni przy krawężniku na tych wszystkich tekturach, szmatach, łóžeczkach dziecięcych i gazetach. Sprzedający nic.” (Atlas 7).

¹¹ Badacze zajmujący się debiutancką powieścią Chutnik, nawet autor wnikliwego studium pt. *Niesamowite i dowcipne...* (Uniłowski 2015), przeciwstawiają los Marii Kretańskiej i Czarnej Mańki. Tymczasem, nawet jeśli bohaterka Chutnik nie należy do świata przestępczego Warszawy, dalszy ciąg „historii lichej” jej życia jest zaskakująco podobny do dziejów bohaterki podwórzowej ballady: „sen o szczęściu złoty”, porzucający ją kochanek (mąż), „szał rozpoczął”, „przerwana życia Czarnej Mańki nie”. Wspólna jest też dla obu Marii niezrozumiała melancholia.

pomocy fragmentu piosenki *W knajpie „Pod kogutem”* (Atlas 19; Wieczorkiewicz 1971: 249), zaś kontakt z handlującym obok niej na bazarze Wiciem nawiąże, śpiewając refren ballady o Antku Białym (Atlas 35; Wieczorkiewicz 1971: 226–227)¹².

Język ballad, wraz z ich elementami gwary warszawskiej, nie ogranicza się tylko do języka protagonistki. Ballady świata przestępczego przedwojennej Warszawy, podobnie jak i te z okresu wojny, Powstania Warszawskiego i odbudowy stolicy, stanowią swoisty budulec, tworzący świat przedstawiony całej pierwszej części powieści *Chutnik*. Rozpoczyna go czytelna parafraza piosenki *Na prawo most, na lewo most* w opisie bazaru: „Na prawo syf, na lewo syf, a przed nami miejski labirynt” (Atlas 7, Wieczorkiewicz 1971: 358), zamyka zaś fragment *Prawdziwego zdarzenia o sierotkach warszawskich z czasu powstania*: „Mamciu, zabierz nas do Bozi,/ Bo nam nędza tutaj grozi,/ Bo bez ciebie będzie smutno nam” (Atlas 68, Wieczorkiewicz 1971: 338). Na język ballad podwórzowych, bardziej lub mniej nasycony osobliwościami gwary warszawskiej¹³, nakłada się specyfika kolokwializmów z początków XXI wieku. Powstaje więc coś, co określić można jako nową gwarę warszawską: z jednej strony wchłaniającą wyrazy obce (głównie anglicyzmy), przy zastosowaniu zniekształconej wymowy i ortografii fonetycznej, z drugiej zachowującą pewne cechy fonetyczne i osobliwości leksykalne dawnej gwary warszawskiej. Elementy owej gwary odnajduje się przede wszystkim w dialogach zasłyszanych na bazarze, przestrzeni miejskiej, wokół której skupia się życie całej dzielnicy¹⁴:

„Co mnie tu maca, oczu nie ma? Patrzcie ją. Jaka znawczyni. I co tam wykryje, złoto jakieś? Widać, że duże, dobre, to albo bierze, albo niech se do żanta czy jakiegoś kerfura¹⁵ jedzie po te pleśnie” (Atlas 9).

„To ja ci, Haniu, majdanu popilnuję, a ty se skocz do kibelka” [...] I straż miejska wzdychająca głęboko, oczami przewracająca, i [...] ”dowodzik proszsz”. „Panie, weź się pan stąd, ja tu pracuję, pan mnie da spokój. Pan się za gangsterów weźmie łapać ich, a nie bidne kobity, co już niedługo to z głodu zemrą” (Atlas 12–13).

Przenika także do narracji:

A Polska Matka, wiadomo, nie umiera sobie ot tak sobie, tylko wstępuje do nieba. Normalnie, bez biletu, na cwaniaka, siada na odkurzacz okrakiem i pędzi na samą

¹² Uwodzenie sąsiada odbywa się tu na poziomie intertekstu – Ballada *Antek Biały* zaczyna się od słów sugerujących związek pomiędzy Czarną Mańką a bohaterem piosenki „Czarna Mańka, Antek Biały/ Mieszkali na Karcelaku. Ona ciapa, on chłop śmiały – Wrócił tera wprost z Pawiaku” (Wieczorkiewicz 1971: 226).

¹³ Zauważmy na marginesie, że *Chutnik* konsekwentnie wybiera ballady związane z lewo-brzeżnymi dzielnicami Warszawy: Wołą i Ochotą. Tam też sytuuje się akcja jej pierwszej powieści.

¹⁴ „Bazar to również odpowiedź na konsumpcję, korporacje, kapitalizm, globalizm i inne czarne siły. Taki underground handlu” (Atlas 10).

¹⁵ W tym fragmencie na szczególną uwagę zasługuje zapis nazw francuskich sieci hipermarketów (Géant i Carrefour), wymawianych „z angielska” i w spolszczonym zapisie fonetycznym.

górze. Tam przybija piątkę z Maryją i leci zmywać naczynia po Ostatniej Wieczery. A jeszcze gdera pod nosem: „No cholery jedne, co oni tu nawyprawiali, barłóg taki zostawić na stole, przecież to jak dzicz jakaś, wszystko wylane, okruchy na ziemi, szmatą po łbie dzielić, toby zaczęli szanować pracę cudzą. Najłatwiej to sobie łązić wte i nazad, głosić jakieś kocopoły, a posprzątać to już nie łaska, mesjasze zasrane” (Atlas 16).

Tego rodzaju cytaty moglibyśmy jeszcze mnożyć. Pierwszy rozdział *Kieszonkowego atlasu kobiet* jest z pewnością najkonsekwentniej skonstruowaną częścią powieści Chutnik czerpiącą przy opisie folkloru miejskiego Ochoty ze źródeł naukowych¹⁶. Obok kanonicznej antologii „pieśni i piosenek warszawskiej ulicy” Bronisława Wieczorkiewicza odnajdujemy tu też cytaty i kryptocytaty ze studium filozofki Jolanty Brach-Czajny *Szczeliny istnienia*, a w szczególności z rozdziału pt. *Krzątactwo* (Brach-Czajna 1992). Kolejne części powieści utrzymują nadal kolokwialną mowę warszawską w dyskursie narratora (-ów), przy wciąż zmieniającej się perspektywie i gwałtownych przeskokach stylistycznych, natomiast język postaci wiodącej jest wkomponowany w te narracje na zasadzie mniej lub bardziej wyraźnego kontrastu.

Pani Maria kanalarka i język (post)romantyczny

Bohaterka rozdziału *Łączniczki* to Maria Wachelberska (a właściwie Wachelberg, co skrzątnie ukrywa przed samą sobą i przed innymi), uczestniczka obu powstań warszawskich, osierocona przez ojca, zmarłego w getcie, i matkę, zabita przez oddziały SS RONA¹⁷ na terenie dzisiejszego Zieleniaka na Ochocie. Maria, uratowana cudem z masakry, dokonanej przez hitlerowców na skrywających się w piwnicy mieszkańcach domu przy Opaczewskiej 104, uniknie też gwałtu, przed którym obroni ją matka, przyplacając to życiem. Maria nie zaakceptuje jednak tego dwukrotnego cudownego ocalenia i, czując się winną śmierci matki, całe życie będzie czekała na własną śmierć.

Pani Maria, w odróżnieniu od Czarnej Mańki, pochodzi z tak zwanej „dobrej rodziny”, jej miejscem przedwojennych zabaw był park Szczęśliwicki, gdzie

¹⁶ Życiu stolicy Chutnik poświęciła rozprawę doktorską, pisaną w Instytucie Kultury Polskiej na UW: *Codziennosc Warszawy w latach 1954–1955. Zmysły, ciało, obyczaje*, pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Małgorzaty Szpakowskiej (obrona 27 listopada 2018 r.).

¹⁷ SS RONA – brygada szturmowa złożona z żołnierzy Rosyjskiej Wyzwoleńczej Armii Ludowej (RONA), kolaborująca z wojskami hitlerowskimi, uformowana pod koniec II wojny światowej zob. Zenon Rudny, *Brygada RONA*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1997, z. 1/2, s. 224–245 (od red. D.R.).

„spacerowali dostojni rodzice”, w niedzielne popołudnia jadała ciastka od Bliklego, a przy pisaniu w eleganckich zeszytach łamała wieczne pióra. Gdy nadeszła wojna

Maria dziewczynka siedziała [...] w piwnicy i chciała iść do szkoły. Nie interesowały ją wojny, strzelania i przewrócone na ziemię deski. Uważała, że to jest jakiś żart, że to zwykle manewry wojskowe. Zaraz rozlegnie się przez megafon wesoły głos „koniec ćwiczeń” i będzie można wrócić na górę, do swojego pokoju, swoich książek (Atlas 78).

Podobnie jak bohater *Tworek* Marka Bieńczyka (Bieńczyk 1999), Maria Wachelberska nie zna języka pozwalającego na opis wydarzeń wojennych, te zaś są w jej przypadku szczególnie dramatyczne. Z jednej strony język, jakiego dostarczyła jej oparta na paradygmacie romantycznym przedwojenna edukacja, nie jest w stanie oddać okrucieństwa tego, co dzieje się wokół niej, z drugiej zaś nie opuszcza jej strach, iż jej żydowskie pochodzenie zostanie odkryte. Dlatego o dziejach ojca dowiadujemy się początkowo jedynie, że „rok później [...] rodzina pani Marii musiała opuścić dom i przenieść się do zamkniętego centrum miasta. Potem, już tylko z matką, wróciły na Opaczewską” (Atlas 79). Język postromantyczny nie przewiduje roli, jaką odegrała Maria – rzucająca granatami w czasie obu powstań, uciekająca po dachach, przenosząca w kanałach rannych.

Pozostaje jej, na modłę przedwojennych szlagierów Eugeniusza Bodo, Stefci Górskiej, Hanki Ordonówny czy Miry Zimińskiej „siedzieć samej przy oknie i łkać¹⁸”. Pani Maria zamienia się więc powoli w „Madonnę Parapetową”, żyjącą życiem przechodniów zza okna, otulającą się romantycznymi piosenkami o miłości, której nie zaznała nigdy („Umówiłem się z nią na dziewiątą, kino, kawiarnia i spacer, jesienne róże, róże smutne, herbaciane” Atlas 104), by uciszyć język wendetty. Jeśli przyjąć pewną logikę psychologiczną postaci – co nie jest ewidentne, bowiem Chutnik gra w swej powieści rozmaitymi konwencjami literackimi, od realizmu po powieść grozy – to raczej od narratorki pochodzi dyskurs „rozszałałej łączniczki”, „Matki Boskiej Żydowskiej, matronki wszystkich bojowniczek getta i powstań zbrojnych. Kobiet strzelających, bombowniczek, morderczyń, rebeliantek, sabotujących terrorystek, wariatek z karabinem. Kobiet-rewolucji, które w nocy kręcą włosy na wałki, żeby rano ładnie wyglądać na barykadzie¹⁹”. Dyskurs ten, podobnie jak i bluźnierczą modlitwę „Zdrowaś Mario, zemsty pełna” (Atlas 88), odczytuję jako propozycje narracyjne reakcji (przywracającego do życia „odreagowania”), wpisanej w los Marii Wachelberg, która tymczasem

¹⁸ W *pokoiku na Hożej* jest ulubioną piosenką Marii Wachelberskiej.

¹⁹ Problematyka ta wykracza poza obrane przeze mnie ramy, trudno jednak nie dostrzec w tym fragmencie echa polskiej myśli feministycznej i dzieł artystek zaangażowanych w ten nurt (praca Anny Baumgart, *Bombowniczką*, 2004, uwspółcześniona wizja obrazu Delacroix, *La liberté guidant le peuple*, którą zawdzięczamy między innymi Marii Janion, etc.).

„umarła za życia” czy też „chora na powstanie”²⁰ siedzi w przychodni lekarskiej, przysłuchując się biernie wspomnieniom wojennym innych pacjentów.

Paradygmat (post)romantyczny pozostawia kobiecie dwie możliwe role: Matki Polki (tymczasem Maria „dzieci nie miała. Raz urodziła. Potem niby dziecko zakrzusło się w czasie snu, ale znaleziono przy nim rozbity termometr i dwa ogonki po czereśniach” Atlas 89) lub młodej dziewczyny, obiektu romantycznej miłości (Maria „nadal jest dla siebie młodą siksą zbierającą fotosy gwiazd z czekoladek” Atlas 104). Niemożność opisanego w ramach paradygmatu innego doświadczenia, „nie-bohaterskość” kobiecego losu²¹ sprawia, iż Maria zamyka się w swej samotności, by na koniec zejść do piwnicy, miejsca wojennej masakry, i umrzeć tam, gdzie jej zdaniem „powinna” była zginąć w 1944, powracając do (łona) matki. Ta zaś, znów wedle romantycznego wzorca („Spotkania jak dziady, gusła, czary-mary w piwnicznej stęchliźnie. Nikt ducha zmarłej nie wywołał, sama przylazła i mówi do córki”²² Atlas 114), będzie przeprowadzać córkę w zaświaty.

Paniopan Marian i język lukrowany

Trzeci z rozdziałów, poświęcony panu Marianowi, zwanemu też „podróbką” „Paniopanem”, „homo niewiadomo”, „homo nic”, jest krótszy od pozostałych i z pozoru najmniej dopracowany. Zdawać by się mogło, że to niemal szkolna praca absolwentki *gender studies*, gdzie wśród odmieńców naznaczonych ostracyzmem społecznym nie mogło zabraknąć Inności genderowej. Pan Marian, z wykształcenia cukiernik, na rencie od pobytu w wojsku, gdzie kolegom nie spodobał się jego sposób bycia i fakt pisanie wierszy, powszechnie lubiany i szanowany w sąsiedztwie, uczynna „złota rączka”, „człowiek skarb, niezbędny każdego porządnego gospodarstwa domowego” (Atlas 117), intryguje jednak otoczenie, któremu obce jest pojęcie płci kulturowej i potrzebuje dookreślenia orientacji seksualnej Paniopana. W odróżnieniu do pozostałych rozdziałów powieści,

²⁰ „Kiedy pada pytanie: ‘Co pani jest?’, Maria odpowiada, że boli ją powstanie. Reumatyzm, stłuczona noga, niedoleczone rany. Wszystkiego nabawiła się w 1944, jak chodziła po kanałach. [...] Mnie strzyka powstanie w kręgosłupie, nogi mnie bolą od tego patriotyzmu” (Atlas 83–84).

²¹ „Może zgwałcić ją dwudziestu mężczyzn z rządu i wtedy jest szansa, że ona zginie. Ale to nie jest bohaterska śmierć w wyniku ran odniesionych w bitwie. Bohaterskie nie jest też trzymanie swojego nieżywego dziecka w ramionach, patrzanie, jak wyrzucają je z piątego piętra, słyszenie odgłosu rozpryskiwanego o asfalt ciała.

Do zapomnienia i włożenia w szufladkę ‘skutki uboczne’ jest również duszenie płaczących niemowlaków w schronach i patrzanie, jak gestapo zabija starego ojca, który nie ma siły iść równo w kordonie” (Atlas 82).

²² To dość czytelne nawiązanie do II części *Dziadów* Adama Mickiewicza.

w części zatytułowanej *Podróbki* narracja nadrzędna nie porządkuje nigdy wielość, wedle którego:

Aaa, on jest homo, tak, ciotka jakaś, nieteges jakiś! Ależ skąd, gdzie na pana Mariana takie potworne oskarżenia rzucać, wstydu te płociuchy nie mają, by się za porządną pracę wzięły. A już mi stąd, z tej klatki schodowej, do swoich nor wracać i w kotłach mieszać! Czuczła jedne! Pan Marian nie żaden pedzio, tylko wrażliwy, zwyczajnie nieszczęśliwy facet. Facet! (Atlas 117).

Brak w komentarzu odautorskim odwołania do konkretnego tekstu kultury, przypisanego do tego rozdziału, nie oznacza jednak, że Paniopan Marian nie ma zindywidualizowanego języka. Po pierwsze cały rozdział charakteryzuje specyficzne nagromadzenie zdrobnień, z jednej strony oddających sposób bycia i wygląd postaci, z drugiej odnoszących się do stylistycznej manieri gwary warszawskiej, zbliżając się niekiedy do pastisu (Balbus 1996). Jak wiadomo, deminutivum to jedna z jej cech podstawowych, zauważona już w XIX wieku jako przydająca, w pojęciu mieszczańskim, elegancji wysłowienia (Wieczorkiewicz 1974: 113). Zdrobnienia odnajdujemy zarówno w (rzadkich) wypowiedziach postaci („Dobrze, no już, sąsiadeczko...”, Atlas 117, ”I może, a, zaszaleję, jeszcze jakieś ładne ciasteczko do kaweczki. Takie jakieś, a w ogóle świeże są te ciasteczka, pani Elu?” Atlas 119–120), jak i w opisie pana Mariana, gdzie mamy do czynienia z kontaminacją specyficznym językiem opisywanej postaci. I tak cukiernik piecze u siebie w domu „pączusie, torciki, ciasteczka” w „foremkach”, które sam zrobił z „drucików”. Wygląda także wykwintnie: „Zamiast fraczka płaszczyk zapiwany do połowy. Pod gardziółkiem szaliczek w kratkę” (Atlas 118). Gdy zaopiekuje się chorym gołębiem, spotka się z brakiem zrozumienia ze strony weterynarza, oddanym poprzez kontrast językowy, oparty na zderzeniu deminutivum z augmentativum:

Ptaszek taki siedział, sobie dziobkiem poprawiał piórka w skrzydełku. A to skrzydełko naderwane, wiszące gdzieś tam z tyłu. Smutnie spojrział oczkami i tylko gruu, gruu. To pan Marian wziął chusteczkę do nosa w kratkę, zawiązał gołąbka do środka i zaniósł do domu. [...] „Leż sobie, maleńki, odpoczywaj”. I rano do weterynarza, a ten: „Panie, co mi pan zarazy przynosi, obsrane jakieś ptaszony z podwórka pozbierane. Jak ja bym miał tak wszystkie te szczury latające leczyć, to bym chyba nic innego nie robił, zabieraj się pan z tym majdanem, ale już!” (Atlas 128).

Deminutivum nie jest jednak jedyną cechą charakterystyczną dla pana Mariana. Wśród rozlicznych zajęć manualnych: pieczenia, gotowania, majsterkowania i szycia, Paniopan z pasją oddaje się haftowaniu – „Zwykle haftował makatki. A to z jakimś fikuśnym wzorem, a to z przysłowiem czy złotą myślą. Preferował kolory stonowane, szare błękity, czasem pastele” (Atlas 122). To hasła i sentencje, cytaty biblijne i porzekadła ludowe, które charakteryzuje lakoniczność i mądrość,

często zastygłe w pretensjonalną kliszę. Warto przy okazji przypomnieć, że rozważania w młodzieńczym sztambuchu, które tak rozsierdziły kolegów z wojskowej jednostki, pan Marian podpisał „Marianna Pawlikowska”, nawiązując na swój sposób do kultury przedwojennej Warszawy. Po balladach podwórzowych i szlagierach miłosnych z poprzednich rozdziałów przywołana zostaje tym razem poetka związana z grupą Skamander, Maria Pawlikowska-Jasnorzevska, w obiegu popularnym kojarzona z epigramatami o tematyce miłosnej. Język pana Mariana, nacechowany silnym ładunkiem emocjonalnym, elegancją i pretensjonalnością, skłania się też do skrótów i uproszczeń, krótkich i trafnych fraz, które nie zawsze zrozumiane, dostrzeżone czy usłyszane, pozostają na marginesie życia kamienicy przy Opaczewskiej, podobnie jak i sam pan Marian.

Księżniczka Marysia i slang młodzieżowy

Ostatni z rozdziałów poświęcony jest jedenastoletniej Marysi Kozak, wkraczającej w wiek dojrzewania zbuntowanej „księżniczce”. Pozostanie ona w całej książce jedyną Marią zbuntowaną. Po bezwolnej Mańce niemocie, depresyjnej i lękliwej pani Marii, potulnym i spolegliwym panie Marianie, jest ona z pozoru kolejną modelową postacią, akceptującą poślednie miejsce narzucone jej przez społeczeństwo – grzecznej dziewczynki. „Ubierała się we wszystko to, co kupili jej dorośli. Nie marudziła i nie protestowała, że chce mniej lub więcej różu” (Atlas 143), „Kochana córeczka od dziecka. Skarb!” (Atlas 144). Tymczasem, kiedy nikt nie widział, brudziła te ubrania od spodu, pluła do kanapki, zrobionej rodzinie na śniadanie, „niechący” nadeptywała na sztuczną szczękę babci. Ta forma buntu, rodem z Gombrowicza²³, przeradzać się będzie w bardziej zorganizowane akcje wandalizmu, a w finale doprowadzi do podpalenia przez Marysię bazaru. Warto na marginesie zaznaczyć, choć przekracza to obszar zainteresowań niniejszego artykułu, iż gest ten nie do końca jest aktem zaangażowanym, wbrew odczytaniu postaci Marysi przez niektóre badaczki, jako posługującej się językiem i estetyką anarchofeministek (Bałaga 2016: 130). Wszak powieść zamyka taka oto refleksja:

Wracam do domu. Nie domyślą się, że to ja zrobiłam, a jeśli nawet, to powiem, że niechący. I jeszcze zdążę na telewizyjną relację z pożaru. Może zostało coś z kolacji w lodówce. A zresztą, najwyżej poczekam do śniadania. Nigdzie mi się nie spieszy (Atlas 194).

²³ Mam tu na myśli zachowanie młodych bohaterów opowiadania *Dziewictwo* czy narratora *Ferdydurke*.

Czyn Marysi wynika z frustracji – buntu przeciw narzuconej jej roli i rozczarowania tym, że „na świecie nie ma już Matki Boskiej” (Atlas 191). Nie jest akcją przemyślaną i konsekwentną, to gest anarchiczny, który zabija jednocześnie anarchistkę w Marysi. W wywołanym przez Marysię pożarze ginie „zjawiskowa nieznojoma”, podziwiana przez nią z daleka „przyjaciółka punkowa”, „Błogosławiona, bo niestrzeżona”, idealizowana przez dziewczynkę na równi z Matką Boską, a wraz z nią projekcja Marysi-Robin Hoodki, operującej w sferze anarchofeminizmu.

Język, jakim posługuje się Marysia, oscyluje między nieudolnością dziecięcą (świadczy o tym chociażby fragment z pamiętnika, Atlas 158–159), językiem religijnym a żargonem młodzieżowym („Och, Maryjo, dopomóż mi! Pliska, pliska!”, Atlas 159; „No normalnie, jak patrzę na te tłumy, to mi słabo. Chodzę z głową w dół, bo niechybnie bym kogoś na drugi świat posłała z tej wściekłości w oczach. Daruj, Matko Boża, ale albo kogoś zajebię, albo się uspokoję jakoś. Na pewno”. Atlas 171). Zestawienie tych odrębnych całkowicie rejestrów stylistycznych wybrzmiewa najciekawiej w dialogu pomiędzy Marysią, a siedzącą w piwnicy panią Marią Wachelberską, którą dziewczynka, kierowana zbieżnością imion, wzięła za Matkę Boską²⁴.

O rajutku, Najświętsza Panienska tutaj, w naszej kamienicy? Wiedziałam, wiedziałam, że do mnie kiedyś przyjdiesz. Jak ja się modliłam, jak ja wierzyłam! Tutaj, w moim domu zstąpiłaś z nieba. Przepraszam, że tak nakrzyczałam na ciebie w kościele, ale naprawdę te dziewczyny mnie wkurzyły, jak mnie zbiły. Tak że sorry. [...]

– Czy masz może, dziewczynko, coś do picia?

– Ty pijesz, Maryjo, to duchy piją? (Atlas 184–185)

Język Marysi Kozak tworzy się właśnie w napięciu pomiędzy językiem wyniesionym ze szkoły i lekcji religii a pełnym anglicyzmów i wulgaryzmów żargonem młodzieżowym. Natomiast przytoczony przez Chutnik fragment z pieśni Wincentego Pola odgrywa tu jedynie rolę epizodyczną, nie stanowi w najmniejszym stopniu języka Marysi. Wręcz przeciwnie. Tekst piosenki, śpiewanej przez zespół Mazowsze (literatura romantyczna zamieniona w kliszę komercyjną), jest dla niej niezrozumiały. Marysia odczyta tu jedynie, bardzo dosłownie, przeniesione do realiów Warszawy początków XXI wieku, wezwanie do walki zbrojnej. Gdy „objawienie Marysi z Ochoty” okaże się zwykłym *qui pro quo*, dziewczynka, słuchając pieśni ze znaną frazą „I do boju Mazur szczerzy”, stwierdzi, że „chętnie zrobi jakieś powstanie” (Atlas 188). A przecież i ten gest okaże się ostatecznie pusty – jego prawdziwym adresatem będą media, w których Marysia będzie chciała obejrzyć samą siebie. Jak *selfie* wykonane w ekstremalnych warunkach, pozorna komunikacja w dobie samotności, życie na pokaz, obraz zastępujący treść.

²⁴ Zbieżność to oczywiście nieprzypadkowa. Sylwia Chutnik kreśli w swej powieści cztery portrety współczesnych Mater Dolorosa.

Marysia Kozak, głównie ze względu na wiek, ale też i na wychowanie w innych realiach polityczno-ekonomicznych, jako jedyna nie nawiązuje do przedwojennych tekstów kultury (warszawskiej). Jej Warszawa zdaje się istnieć poza światem ballad podwórzowych, popularnych piosenek czy poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. Z pozoru jest ona „dzieckiem” łączniczki-kanalarki, obie charakteryzują się w pewnej chwili na „Maryję Zbrojną” („pomalowane usta, dwie kreski na policzku” Atlas 188²⁵), ich spotkanie sprowadza się jednak do całkowitego nieporozumienia, podobnie jak nocne rozmowy przy papierosie na klatce schodowej Marysi i Czarnej Małki. Pan Marian zaopiekuje się wprawdzie chorą Marią Wachelberską, lecz nie znajdzie to najmniejszego oddźwięku w rozdziale poświęconym tej ostatniej (inne postaci też zdają się nie dostrzegać nigdy bohatera trzeciej części powieści). A kontakt pani Marii z Czarną Małką ograniczy się jedynie do parapetowej obserwacji „żulicy”, zbierającej odpadki przy śmietniku.

Istnienie czterech „Marii” z powieści Chutnik w osobnych, hermetycznych światach, choć na niewielkiej przestrzeni wspólnej kamienicy, wynika z „zaburzenia zbiorowej świadomości” i braku ciągłości historycznej pomiędzy dawną stolicą, a metropolią XXI wieku (Uniłowski 2015: 5). Prowadzi to do zachwiania komunikacji pomiędzy pokoleniami i różnymi warstwami społecznymi. Coraz trudniej znaleźć wspólny język, rozumiany jako system wartości i czytelnych znaków kulturowych, nawet wśród osób żyjących w tej samej przestrzeni geograficznej – zdaje się mówić Chutnik, którą boli nie tylko brak akceptacji w stolicy dla przybyszów z prowincji, ale i „warsawiaków” z innego piętra czy innej klatki schodowej (Chutnik, Nic...). Ta pesymistyczna konstatacja odnosi się jednak do czterech postaci wiodących, na których skupia się obserwacja Chutnik, a te reprezentują klasyczne figury wykluczenia (ubóstwo, choroba, starość, pochodzenie żydowskie, odmienność genderowa i niedojrzałość) (Varga 2008). Słabo zindywidualizowaną społeczność, która je otacza, spaja wspólnota językowa – nowa gwara warszawska.

Bibliografia

- Atlas – Sylwia Chutnik, *Kieszonkowy atlas kobiet*, Warszawa 2008 (wersja ebook 2013).
 Balbus Stanisław, 1996, *Między stylami*, Kraków.
 Bałaga Magdalena, 2016, *W imieniu kobiet podziemnych: o twórczości Sylwii Chutnik*, [w:] red. Agnieszka Nęcka, Dariusz Nowacki, Jolanta Pasterska, *Skład osobowy: szkice o prozaikach współczesnych*, cz. 2, s. 125–142, Katowice.

²⁵ Podobieństwo do obrazu Czarnej Madonny i wykorzystania jej symbolu w walce zbrojnej stanowi osobną kwestię, którą trudno rozwinąć w ramach tego tekstu.

- Bednarek Magdalena, 2008, *Zdrowaś Mario? Łaskiś pełna?*, „Czas Kultury”, t. 4, s. 165–167.
- Bolecki Włodzimierz, 1998, *Pre-teksty i teksty. Z zagadnień związków międzytekstowych w literaturze polskiej XX wieku*, Warszawa.
- Bulikowska Maria, 2013, *Mała książka o gwarze warszawskiej*, Warszawa.
- Chutnik Sylwia, 2011, *Warszawa kobiet*, Warszawa.
- Chutnik Sylwia, *Urodziłam się w Warszawie, nie w Polsce. Z Sylwią Chutnik rozmawia Justyna Sobolewska*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/pasporty/284021,1,rozmowa-z-sylwia-chutnik.read>, [dostęp 10.12.2018].
- Chutnik Sylwia, *Interesują mnie okruszki pod dywanem z bazaru. Z S Sylwią Chutnik rozmawia Mike Urbaniak*, <http://weekend.gazeta.pl/weekend/1,152121,18910112,sylwia-chutnik-interesuja-mnie-okruszki-pod-dywanem-z-bazaru.html>, [dostęp 10.12.2018].
- Chutnik Sylwia, *Nic mnie tak nie denerwuje, jak gadanie o słoikach*, „Gazeta Wyborcza”, 25 sierpnia 2014, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,66825,16428558,Chutnik_Nic_mnie_tak_nie_denerwuje_jak_gadanie_o.html [dostęp 10.12.2018].
- Genette Gerard, 1982, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Seuil, Paryż.
- Janin Maria, 2006 (1996), *Kobiety i duch inności*, Warszawa.
- Kozicka Dorota, 2015, *Sylwia Chutnik, czyli kobieta w mieście*, „Śląskie Studia Humanistyczne”, t. 1 (6), s. 131–142.
- Nadana-Sokołowska Katarzyna, 2017, *Kieszonkowy atlas kobiet, Dzidzia, Cwaniary... – wybrane powieści Sylwii Chutnik w kontekście badań nad związkami reprezentacji wojny i płci kulturowej*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze”, t. 10, s. 59–72.
- Ruman Anna, 2009, *Ciemne strony kobiecości*, „Akcent”, 3, <http://akcentpismo.pl/spis-tresci-numeru-32009/anna-ruman-ciemne-strony-kobiecosci/> [dostęp 10.12.2018].
- Samoyault Tiphaine, 2005, *L’intertextualité. Mémoire de la littérature*, Armand Collin, Paryż.
- Siatkowska-Callebat Kinga, 2013, *La Varsovie fantasmatique. Image de la capitale polonaise dans l’œuvre de Jerzy Pilch, Sylwia Chutnik et Tomasz Piątek*, [w:] *Mémoire(s) des lieux*, (red.) Małgorzata Smorąg-Goldberg, Marek Tomaszewski, Lozanna, s. 157–175.
- Słomak Iwona, 2008, *Rzecz to niesłychana*, „FA-art”, nr 1–2, s. 166–168.
- Szczuka Kazimiera, 2008, *Rewolucja jest kobietą*, „Polityka”, nr 50 (2684), s. 54–57.
- Uniłowski Krzysztof, 2015, *Niesamowite i dowcipne. O „Kieszonkowym atlasie kobiet” Sylwii Chutnik*, „Śląskie Studia Humanistyczne”, t. 1, s. 171–187.
- Varga Krzysztof, 2008, *Leksykon wykluczonych*, „Gazeta Wyborcza”, nr 105, s. 19.
- Wieczorkiewicz Bronisław, 1966, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa.
- Wieczorkiewicz Bronisław, 1971, *Warszawskie ballady podwórzowe. Pieśni i piosenki warszawskiej ulicy*, Warszawa.
- Wieczorkiewicz Bronisław, 1974, *Gwara warszawska dawniej i dziś*, Warszawa.

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest językowi, jakim napisana została powieść Sylwii Chutnik, *Kieszonkowy atlas kobiet*. Każda z czterech części książki Chutnik przedstawia inną „bohaterkę” (Czarna Mańka, pani Maria, paniopan Marian i Marysia), każda z nich

ilustruje jakąś formę wykluczenia społecznego, do każdej przypisany jest też inny język. Wspólnemu miejscu zamieszkania (kamienica na starej Ochocie) odpowiada też wspólna dla nich wszystkich współczesna gwara warszawska, na którą nakładają się inne teksty kultury (warszawskie ballady podwórzowe, przedwojenne szlagiery, maksymy i epigramy, wreszcie echo feministycznego dyskursu naukowego).

KAZIMIERZ SIKORA
Katedra Historii Języka i Dialektologii
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 16,
31-007 Kraków
tel. +48 12 6631403
e-mail: k.sikora@uj.edu.pl

KRAKÓW SPOD CIEMNEJ GWIAZDY W SYMBOLICZNEJ PRZESTRZENI MIASTA

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, folklor miejski, Kraków.

KEYWORDS: linguistic worldview, urban folklore, Kraków.

KRAKÓW OF THE DEEPEST DYE IN THE SYMBOLIC SPHERE OF THE CITY

ABSTRACT: The article discusses the functioning of traditional urban folklore in the contemporary symbolic sphere of the city. For this purpose, it analyses changes of meaning (melioration) and systemic connotations (idealisation) of a selected group of lexemes naming people from the underworld. Its conclusion is that the process of creating a positive image of these people should be associated with mythologization of the past and figures of pop culture and folk culture. The language of the suburbs of Kraków (nowadays eagerly used in regional advertising), just like the dialect of the Polish highlanders, is a good example of such cultural promotion of the „goodfellas”.

Inspiracją do zajęcia się problematyką obecności dawnych „bohaterów przedmieść” i przedstawicieli półświata w miejskim folklorze Krakowa była głośna pod Wawelem wystawa „Andrusy, kindry, agary... Z przedmieść Krakowa” (15 XI 2013 – 9 III 2014), przygotowana przez Dom Zwierzyniecki – oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, mieszczący się u stóp wzgórza bł. Bronisławy

(Sikornika) i kopca Kościuszki¹. Muzeum zaprosiło zwiedzających na barwną i dowcipną opowieść o miejskim folklorze Krakowa z początku XX wieku, która miała w zamierzeniu twórców: „przybliżyć zwiedzającym bogactwo historii i kultury przedmieść Krakowa”².

Wystawa, przygotowana przez znawców zagadnienia, miała upamiętnić „podwórkowy” Kraków sprzed lat, w istocie rzeczy jednak nie tak dawny, przecież ten z czasów młodości Gustawa Holoubka, Danuty Rinn, Jerzego Harasymowicza, Mieczysława Świącickiego, Zygmunta Koniecznego, Jana Kantego Pawлуśkiewicza, Wiktora Sadeckiego, Jerzego Treli, Leszka Piskorza – Kindra z Grzegórek³, a także przywrócić pamięć o Zaczarowanej Dorożce Jana Kaczary zmarłego w 1980 r. (dorożka z takim złotym napisem jeździła po Krakowie aż do 1985 r., kiedy uległa zniszczeniu w wypadku), dokonaniach Piotra Skrzyneckiego i Piwnicy pod Baranami, wreszcie podnieść żywą obecność w intelektualnym pejzażu Miasta godnych kontynuatorów tej tradycji: Andrzeja Sikorowskiego, Anny Dymnej, Anny Szalapak, Jacka Wójcickiego, Grzegorza Turnaua... Wprowadzam tu moje reminiscencje z tego spotkania, by podkreślić, że Kraków jest kulturą przestrzenią wyjątkowo sprzyjającą mitologizacji przeszłości⁴.

Miejsce na wystawę też wybrano nieprzypadkowe, bo to szczególne miejsce w kulturowym pejzażu miasta. Na Zwierzyńcu odbywa się w każdy poniedziałek wielkanocny słynny odpust i kiermasz Emaus, stąd wyrusza w oktawę Bożego Ciała na Rynek Główny pochód Lajkonika, tu wreszcie znajdował się zamknięty w 1991 r. (właściciel nie dostał koncesji na wyszynk alkoholu...) legendarny Bar na Stawach, upamiętniony przez Jerzego Harasymowicza. Trudno sobie (i, jak

¹ Kopiec Kościuszki, nadal pozostający „pielgrzymkową górą Polaków” góruje nad miastem i nad zabudowaniami krakowskiej dzielnicy Zwierzyniec. W pogodne, wolne od smogu dni z kopca Kościuszki oczom zwiedzających ukazuje się najpiękniejsza panorama Krakowa. Dom Zwierzyński znajduje się blisko Błoń, przy ulicy Królowej Jadwigi 41.

² Materiały promocyjne, w tym interesujący, kilkuminutowy filmowy zwiastun wystawy, można nadal obejrzeć w Internecie (portal youtube). Dla porządku dodajmy, że o półświatku Krakowa z czasów przedindustrialnych i jeszcze odleglejszych niewiele (poza źródłami *stricte* historycznymi) wiadomo; onomastyczną pamiętką po nich są ulice: *Facimiech* i *Dajwór*, niewąznicznice wskazujące na niecny proceder rzeźmieszków. Ogólną orientację w tym zakresie dają prace: Jakubowski 2016 oraz Kracik, Rożek 2012, wskazane w bibliografii.

³ W tej galerii sławnych podwóczas (i dzisiaj), związanych blisko ze Zwierzyńcem i Krakowem aktorów, piosenkarzy, poetów, kompozytorów, artystów kabaretowych jest jeszcze kilka dziesiątków nazwisk do wymienienia. Nie czyni się tego z braku miejsca (choć dopominałyby się o to krakowskie maniery). Leszek Piskorz, aktor Starego Teatru (urodzony na krakowskich Grzegórkach) jest autorem wspomnień (autobiografii) pod tytułem: *Ja, Kinder z Grzegórek* (2008).

⁴ Nazwiska publicystów i twórców – piewców uroków dawnego i podmiejskiego Krakowa wymieniam przy dalszej sposobności.

KRK

Muzeum Historyczne Miasta
Krakowa
Dom Zwierzyniecki

andrusy kindry agary...

Z przedmieść Krakowa
15.11.2013
09.03.2014
ul. Królowej
Jadwigi 41

TOP
krakow
MUSEUM
HIST
MIASTO
pl
www.museum.pl
141

Plakat wystawy *Andrusy...* (ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa Oddział Dom Zwierzyniecki)

mniemam, Zaczemu Czytelnikowi) odmówić tej przyjemności i nie zacytować fragmentu jego poematu pod tym samym tytułem:

Nieraz pytają za kim jestem
 W tym kraju częsta to sprawa
 Mówię najbardziej popieram szyl
 Z napisem „Bar Na Stawach”

Tam Maks Wózek przychodzi i Rufino
 Goście z tysiąca i jednej zwierzyńckiej nocy
 Tam zielone pachnie nocy piwo
 Tam się schodzą placowe drogi

Burżujek tu bywa i Kazek Dycha
 Sam Głoweczka Tolo Malarz Poldek Śpiewak
 Tu baronów swych przedstawia ulica
 Tu jest wolnokieszonkowa strefa

Czasem zabraknie kogoś – salute!
 Z piwa zielony nagrobek mu kładą
 Nad Norbertanki uleciał Edek
 Gdzieś na wieży siedzi denato

I zadzwoniły kufle po nim
 Na tę parkanów przedmieścia nostalgię
 Poniosły go kawki na skrzydłach
 Bo kawki mają garnitury czarne

I leci krótki – trzy wina bier
 I król brodaty biber kier
 Jedną swą rąszką trzymie korone
 Drugą wskazuje karty znaczone

Kończy się szefku pasaż
 Kieszonkowa strefa nasza
 I koń który w łąki srokaty
 Elektryczne mija światy

(Harasymowicz 1973)

Fascynacji tym miejscem, przedmieściem i twórczością samego Harasymowicza dowodzi też tekst piosenki *Bar na Stawach* Wolnej Grupy Bukowina, autorstwa Wojciecha Bellona. Jest to już zdecydowanie pożegnanie z mityczną przestrzenią krakowskiego przedmieścia, na które składają się prócz Półwsia Zwierzyńckiego także inne dawniejsze wioski – przedmieścia: Ludwinów, Czarna Wieś, Grzegórzki, Krowodrza, Dębniki.

Bar na Stawach*(słowa i muzyka Wojciech Bellon)*

Jeszcze się z nocy kołysze miasto
Ósma piętnaście Na Stawach Bar
Bramy otwiera – wchodzimy tedy
Ja i Hnatowicz Jan

Co tu zostało z wierszy Mistrza
Klasa robotnicza, faszka z bufetu
A smak poranny piwa
Łapczywie poznają poematy w beretach

Wszedł dzielnicowy krokiem szeryfa
Tępo spod dacha popatrzył
Nie mieści mu się w głowie służbowej
Że można wypić na czczo

Co tu zostało z wierszy Mistrza
Kiedy wyjść trzeba na papierosa
A bufetowa grozi gliną
Gdy ktoś coś powie głośniejsze

Pod ścianą zaraz przy wejściu
Pałac sporty z rękawa
Siedli goście wprost z wierszy Mistrza
Bubu, Makino – wypisz wymaluj

Słuchaliśmy ich z Hnatowiczem
Jak żywy poemat Stawów
Poezją był brzęk ich kufli
Kosmiczny wymiar miały słowa

Lecz chłopakom od sąsiedniego stolika
Chyba z zawodówki pobliskiej
Nagle się dziwnie zachciało
Żeby te zgredy wyszli

Co tu zostało z wierszy Mistrza
Chłodem powiało od drzwi nie domkniętych
I wyszliśmy z Hnatowiczem
Gdzie indziej szukać poezji (Bellona)

Tradycja, pamięć tego miejsca „gdzie bije serce Krakowa”, utrwalanego zarówno w poezji, jak i w popularnych tekstach kultury (np. wodewile Konstantego Krumłowskiego, Stefana Turskiego, Władysława Krzemińskiego) oraz krakow-

skiej twórczości literackiej w jakiejś części przynajmniej pozostaje żywa. Jeszcze w 2015 roku, 20 czerwca, odbył się tu VI Wodewilowy Bal na Stawach z udziałem wielu krakowskich artystów i władz miasta. Kontynuuje się w ten sposób tradycję imprez rozrywkowych urządzanych na Zwierzyńcu (od lat 80. – pod nazwą „Bal na Placu”) z okazji Dni Krakowa na placu Na Stawach z inicjatywy Aleksandra „Makina” Łódzia Kobylińskiego (lidera najpierw zespołu Szmelcpaka, a potem Andrusów). Obok muzyki wodewilowej, estradowej i tańców pojawia się odgrywający hejnał trębacz z Wieży Mariackiej, temperaturę zabawy podnosiły igrce Lajkonika. Było oczywiście beczkowe piwo, pieczona kiełbasa i *krachla* (oranżada) dla dzieci, kobiet i abstynentów⁵. W latach 90. ubiegłego wieku w tej przypominającej festyn zabawie brały udział tysiące mieszkańców Zwierzyńca i Krakowa. Trzeba z niejakim smutkiem stwierdzić, że są to ostatnie żywe przejawy obecności tradycyjnego folkloru przedmieść w socjosemanticznej przestrzeni Krakowa. Dlatego też poświęcono im nieco więcej uwagi. Ostatnim łącznikiem z tamtym pokładem lokalnej kultury i tradycji pozostaje niezmiernie „Makino” Kobyliński, legendarny muzyk estradowy, „baron ulicy” kultywujący tradycje muzyki podwórkowej Krakowa⁶. Odkrywczy i pełen ciepła i humoru portret takich jak Makino „zwierzynieckich zuchów” z krakowskiej „paki” (zapewne z niej i z niebywalej popularności *Królowej przedmieścia* Konstantego Krumłowskiego wywodzi się warszawska „ferajna” i zainteresowanie miejskim folklorem stolicy⁷) dała ostatnio Katarzyna Siwiec w dwóch swoich książkach o Krakowie i kulturze zwierzynieckiego przedmieścia (Siwiec 2010, 2014). Charakterystyczne postaci szemranych bohaterów przedmieść (andrusów, kindrów, agarów, antków, brzan, baciarów itp.) włączył do swoich haseł nowo wydany słownik regionalizmów krakowskich⁸, z przekonaniem traktując te nazwy jako swoiste symbole kulturowe krakowskiego przedmieścia.

Warto na otwarcie kolejnego wątku rozważań podkreślić, że Półwieś Zwierzyniecka, które rozciąga się między krakowskimi Błoniami, Wisłą, Rudawą a al. Krasińskiego, dzisiaj będące częścią dzielnicy Zwierzyniec, stało się swoistą wizytówką miejskiego folkloru Krakowa. Czy zasłużenie, trudno jednoznacznie

⁵ Por relację w prasie krakowskiej (Mrowiec, Stachnik).

⁶ Aleksander „Makino” Łódzia Kobyliński nazywany jest też „królem andrusów”, ponieważ swoim ubiorem i swobodnym, „burszowskim” stylem życia nawiązuje do czasów przedwojennego i powojennego Krakowa. To jego barwną postać utrwalił Harasymowicz w poemacie „Bar na Stawach” i w innych swoich „krakowskich” utworach.

⁷ Odradzanie się zainteresowania półświatkiem dawnej Warszawy, miejskim folklorem i jego bohaterami potwierdza np. ciesząca się popularnością (kilka wydań) książka Stanisława Milewskiego, *Szemrane towarzystwo niegdysiejszej Warszawy* (Milewski 2009).

⁸ *Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich* (PpK). Autor artykułu, zrazem współautor PpK, odpowiadał za przygotowanie tych haseł.

rozstrzygnąć, skoro do takiej roli mogłyby aspirować np. Czarna Wieś, Krowodrza, Łobzów, Grzegórzki, Ludwinów⁹. Idźmy dalej tym tropem, by zbliżyć się do fenomenu rosnącej popularności regionalnych wartości i promocji kulturowej odrębności wielkich polskich miast. Dodajmy, że wartości wydawałoby się niejednokrotnie anachronicznych (dłatego przetwarzanych¹⁰) i mało przydatnych z perspektywy współczesności (np. gwara miejska, niewyszukane potrawy ubogiej kuchni¹¹, trywialna obrzędowość świecka, na poły ludowa muzyka itp.), dla których być może najwłaściwszym kontekstem interpretacyjnym byłoby poszukiwanie „naszości” i tożsamości w globalizującym się świecie. Można na tę tendencję spojrzeć także z innej strony.

Miasto potrzebuje dla nowoczesnie rozumianego marketingu nie tylko rzutkich menedżerów, ale i barwnych postaci, własnej (dziś chętnie dokumentowanej naukowo¹²) gwary, tradycji i muzyki (jak jest w Poznaniu, w Łodzi, Warszawie; było i jest po części w przedwojennym Lwowie), bohaterów, bardów ulicznego folkloru i miejskiej legendy (np. w Warszawie Stanisława Grzesiuka, Staśka Wielanka czy Felka Zdankiewicza¹³); ich popularności nie zagraża nawet to,

⁹ To dawne wioski, wchłonięte przez miejską zabudowę rozwijającego się coraz bardziej, „urzędniczo-profesorsko-inteligenckiego i kupiecko-rzemieślniczego” (Chrobaczyński 2004: 67) C.K. Wielkiego Krakowa (w wypadku wymienionych wiosek-przedmieść stało się to ostatecznie po reformie administracyjnej z 1910 r.). Szerzej na ten temat we Wstępie do PpK i w cytowanym artykule Jacka Chrobaczyńskiego. Przystępnie o powstawaniu tego szczególnego organizmu miejskiego na stronie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Historia_podzia%C5%82%C3%B3w_administracyjnych_Krakowa [dostęp 6.01.2019]. O dziedzictwie habsburskim i „wiedeńskim szyku” Krakowa Matejki, Kossaków, Wyspiańskiego, Rydla, Przybyszewskiego, Boya-Żeleńskiego i Zielonego Balonika w książce *Kraków cesarsko-królewski* (Skowroński 2003).

¹⁰ Por. muzyczną działalność Projektu Warszawiak (od 2011 r.), wykonującego w nowych aranżacjach stary warszawski folklor muzyczny (np. piosenkę Grzesiuka *Nie masz cwaniaka nad warszawiaka*: <https://www.youtube.com/watch?v=Ty-3SDp7cb8> [dostęp 1.12.2018]). Dla zyskania pożądanego dystansu por. też książkę Bronisława Wieczorkiewicza, *Warszawskie ballady podwórzowe* (1971).

¹¹ Por. postne, wielkopolskie *pyry z gzikem* (ziemniaki w mundurkach z twarogiem) albo góralskie *moskole* (placki pieczone na blasze pieca) lub podkarpackie *proziaki* (placki na sodzie oczyszczonej pieczone na blasze) – cieszące się wielką popularnością specjały kuchni regionalnej.

¹² Por. np. Gruchmanowa, Walczak 1997; PpK; edukacyjno-kulturalny projekt Muzeum Miasta Łodzi „Ludzki język łódzki” z 2014 r. (<http://jezyk.muzeum-lodz.pl/> [dostęp 6.01.2019]). Idea regionalizmu przekracza granice, za przykład może posłużyć *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (LL).

¹³ Warszawski złodziej i bandyta, ps. Krwawy Feluś. Za śmiertelne ugodzenie nożem policyjnego agenta i ciężkie zranienie przy próbie aresztowania dwóch pozostałych (niektóre źródła mówią o potrójnym zabójstwie), został zesłany dożywotnio na Sybir, skąd prawdopodobnie zbiegł i kontynuował swój przestępczy proceder w przedwojennej Warszawie. Jest bohaterem więziennej piosenki i podwórzowej ballady *Ballada o Felku Zdankiewiczu*, która uczyniła go najślawniejszym warszawskim przestępcą.

że w istocie reprezentują często – jak w interesującym nas wypadku – krakowski półświatek, społeczny margines, który rozlokował się ok. 1,5 km od bram średniowiecznego Krakowa. Kultura krakowskiego przedmieścia doczekała się nie tylko rozmiłowanych w folklorze kontynuatorów, ale i piewców, popularyzatorów, z których wymienić można Andrzeja Koziola, Michała Koziola wspomnianych już Katarzynę Siwiec i Leszka Piskorza, Leszka Mazana, Mieczysława Czumę i wielu innych. Co ciekawe, doceniana ostatnio miejska gwara krakowska zawędrowała do projektów internetowych krakowskiego hip-hopu i rapu *Chodź na pole*¹⁴ (2013 r.), na wzór innych wielkich miast staje się obecna w tekstach reklamowych, nazwach firmowych (kupseto.pl), na koszulkach (napis: *chodźże na pole*); magistrat namawia nią do nieużywania do głośnych rozmów w tramwajach telefonów komórkowych (*nie gadajże głośno*), a Cracovia i Wisła zapraszają nią na swoje mecze (*weźże przyjdź na mecz; nie siedźże w domu, chodźże na mecz*). Można się spodziewać szerszej jej obecności w przestrzeni komunikacyjnej miasta. Można się spodziewać wielu dalszych prób opowiedzenia historii, której nie ma.

Trzeba tu postawić pytanie, czy rzeczywiście wzrosła popularność miejskiego folkloru i języka przedmieść Krakowa, czy też zmieniła się jego ocena, sam sposób postrzegania zjawiska. Za dziennikarzem warto powtórzyć nurtującą także mnie wątpliwość, czy w dzisiejszych czasach miejski folklor tkwiący korzeniami w końcu XIX w. może być jeszcze atrakcyjny dla młodych ludzi? Indagowana Katarzyna Siwiec jest optymistką, podkreśla, że przyciąga tym, że jest autentyczny, krakowski i jedyny w swoim rodzaju¹⁵. Trudno jednak nie dostrzec, że jest to swoista kulturalna archeologia i promocja regionalności. Aleksander „Makino” Kobyliński, ostatni krakowski andrus, którego przedstawia załączone zdjęcie, z całym należnym mu szacunkiem, pozostaje pewną pamiątką, znakiem lokalności, zanikającej obecności tradycji przedmieścia w kulturze miasta.

¹⁴ Por.: <https://muzyka.interia.pl/hip-hop/news-krakowski-hip-hop-kontratakuje-chodz-na-pole,nId,1660029>; http://lovekrakow.pl/aktualnosci/niech-inni-zrobia-cos-lepszego-raperzy-opowiadaja-o-klipie-chodz-na-pole_4838.html [dostęp 8.01.2019].

¹⁵ Ale czy w dzisiejszych czasach miejski folklor o korzeniach tkwiących w końcu XIX w. może być jeszcze atrakcyjny dla młodych ludzi? Katarzyna Siwiec odpowiada, że tak, bo jest autentyczny, krakowski i jedyny w swoim rodzaju. Opowiada też, jak zbierając materiały do swojej książki o Zwierzyncu, zagłębiała się w tę tematykę. Okazało się, że poza powszechnie w Krakowie znanymi zwierzynieckimi wątkami, takimi jak Lajkonik i Emaus, jest tu jeszcze cała nieodkryta kultura, barwna i fascynująca. – Kto wie, że wśród tutejszych andrusów obowiązywał kodeks honorowy zabraniający np. bicia słabszego, a w stosunku do dam nakazujący szarmanckość i kulturę? – pyta pani Katarzyna. Kto jeszcze pamięta zamknięty w 1991 r. legendarny Bar na Stawach opiewany przez Jerzego Harasymowicza? Albo kto kojarzy postać Czeška Czornego, który rządził wśród zwierzynieckich chłopaków? (<http://www.dziennikpolski24.pl/artukul/3907215,placna-stawach-znow-ozyje-jak-za-dawnych-lat-zapraszamy-na-bal,id,t.html>) [dostęp 6.01.2019].

Andrusy, Bar na Stawach na Stawach (ze zbiorów Jarosława Sokoła)

Tak jak np. Stasiek Wielanek ze swą kapelą w Warszawie, śpiewający ballady barda Czerniakowa Stanisława Grzesiuka i piosenki Mariana Hemara; specyficzny strój, sposób noszenia się „pod” bohaterów przedmieścia jest też już kostiumem scenicznym, a nie ubiorem.

Razem z ich właścicielami przenosi się do krakowskiej skrzyni – skarbnicy lokalnej kultury, kryjącej treści, wyobrażenia zmitologizowane, podlegające kulturowej reinterpretacji, metamorfozie. Mamy więc do czynienia z podwójną perspektywą poznawczą: sytuującą postaci folkloru w kontekście realiów historycznych, jak też ich współczesnych wyobrażeń, poza paradygmatem nauki nie podlegającym już weryfikacji.

Z takim, na poły rekonstrukcyjnym zadaniem musieliśmy się zmierzyć, opracowując słownictwo należące do kultury duchowej krakowskiego przedmieścia. Taki sam, w istocie rzeczy, problem stanął przed autorami LL, bowiem włączono do podstawy materiałowej czasy wspólnej polsko-ukraińskiej przeszłości Lwowa i słynnego bałaku (lwowskich batiarów, andrusów i jantków, kindrów/kindrusów¹⁶ itp.,

¹⁶ Lektura opracowania przekonuje, że nazwy ludzi z półświatka regularnie powtarzają się, zachowując tożsame lub podobne znaczenie (nawet zbiorowe *paka* 'ferajna'), nie wyłączając wielu znanych także w Krakowie eksperywizmów osobowych i wykrzykników.

tworzących szemrane towarzystwo tego bardzo bliskiego kulturowo Krakowowi miasta). Daje to dobrą sposobność do porównań.

Pora przedstawić choć kilku spośród tytułowych bohaterów (Agara/Chachara, Andrusa/Andra, Antka, Kindra/Kindrusa). Tworzą oni trzon krakowskiego szemranego towarzystwa, zasadniczo stanowiący już społeczny margines. Z braku miejsca nie może to być opis wszechstronny, ani tym bardziej barwna, zajmująca opowieść. Zdecydowałem się więc jedynie na przedstawienie już usystematyzowanej leksykograficznie (PpK), ujętej syntetycznie wiedzy na ten temat. Jak można się zorientować, próbowano w opisie¹⁷ pogodzić wspomniane sprzeczności.

Jak pokazały badania materiałowe i studia nad dostępną literaturą, wśród postaci krakowskiej paki – ferajny najważniejszą i najbardziej rozpoznawalną (także współcześnie) pozostaje **andrus/ander**. Ten najbardziej charakterystyczny typ ludzki, typowy dla środowisk robotniczych i powstającego tam marginesu społecznego, zamieszkujący przedmieścia przedwojennego i powojennego Krakowa (Zwierzyniec, Grzegórzki, Ludwinów i Krowodrzę) w folklorze miejskim przedstawiany jako miejski spryciarz, „honorowy” cwaniak i lekkoduch, noszący co prawda sprężynowy nóż w kieszeni, ale przestrzegający swego kodeksu honorowego (stąd np. u tego łobuziaka – dżentelmena rycerskość wobec kobiet, grzeczność w obejściu, bójka na pięści „solo” jeden na jednego, niekopanie i nieponiżanie powalonego przeciwnika), obdarzony młodzieńczą fantazją, oddający się beztroskiej zabawie, pełen zawadiackiego poczucia humoru¹⁸. *Andrusa*, z jego pojęciem elegancji i szyku, wyróżniała pstrokata odzież, kraciaste spodnie rurki (bardziej elegancy, jak „Makino” Kobyliński nosili spodnie białe lub czarne, prasowane w kant), takąż (lub w jodełkę) samodziałowa marynarka z kolorowymi łatami (często noszona na gołe ciało lub na kolorowy podkoszulek na ramiączkach), kraciasta czapka kaszkietowa w intensywnym kolorze (żółtym lub czerwonym), krzykliwy krawat lub apaszka i lśniący od brylantyny lub kremu (w ostateczności tłuszczu) fryzura, w latach 60. ubiegłego wieku naśladująca uczesanie Elvisa Presleya. Specyficznie pojmowany szacunek nakazywał *andrusom* bronić honoru kobiet i słabszych mieszkańców własnej dzielnicy przed „obcymi” z innych dzielnic, zwłaszcza tępić *frajerów* niezastługujących na szacunek „swoich”. Z tym noszącym cechy autostereotypu wyobrażeniem, ukształtowanym

¹⁷ Wykorzystano robocze wersje tych haseł, przygotowane dla PpK. Ze względu na brak miejsca pominięto zarówno opis fleksyjny, jak i przykłady użycia.

¹⁸ Skrupulatne ustalenie (drogą swobodnych wywiadów) rozmaitych elementów tych wyobrażeń krakowskiego andrusa, nie wyłączając jego stroju i zwyczajów, zawdzięczam pani Dorocie Czarneckiej, która napisała na Wydziale Polonistyki UJ pod kierunkiem prof. dr hab. Renaty Przybylskiej pracę magisterską na temat funkcjonowania *andrusów*, *dżolerów*, *brzan* i reszty krakowskiej „paki” w językowo-kulturowym obrazie świata. Dane te podaje się tu za wiedzą i zgodą autorki, zamieszkującej (z niewątpliwą szkodą dla polskiej nauki) od kilku lat w Bawarii.

niewątpliwie pod wpływem lokalnej tradycji i literatury (idzie tu o niesłychaną wręcz i trwającą niezmiennie od 22 lipca 1898 roku przez dziesiątki lat popularność¹⁹ świetnie portretującego ludzi i język przedmieścia (por. Godyń 1972) wodewilu Konstantego Krumłowskiego *Królowa Przedmieścia*, a po nim *Krowoderskich Zuchów* (1910) i *Loli z Ludwinowa* (1914) S. Turskiego) kontrastuje jeszcze obecny w języku starszych krakowian, recesywny, negatywny wizerunek *andrusa* – jako budzącej lęk i odrazę „(pod)miejskiej szumowiny”, łobuza i chuligana, złodziejzka i kombinatora, spędzającego życie na ulicy.

Stąd wynika bliskość znaczeniowa (nawet synonimia?) z **agarem/chacharem**, rzeczywiście już przedstawicielem krakowskiego półświatka; także mieszkańca przedmieść, ale utrwalonego w folklorze miejskim jako człowiek młody, zuchwały, skłonny do wszczynania bójek i występków, jawnie lekceważący prawo i normy życia społecznego. Stąd krok tylko do współczesnego utożsamienia *agara* z miejskim chuliganem i łobuzem „zakapiorem”. Próby ustalenia znaczenia tych nazw utrudniają przekazy popularyzatorów wiedzy o Krakowie: np. *chachar* (synonim *agara*, znany dziś głównie w wulgarnych piosenek biesiadnych, np. *A chachary żyją...*) zyskał w rezultacie znaczenie ‘miejskiego cwaniaka i dowcipnisia’, by na dowód zacytować tu budzące niejaką wesołość (zamiłowanie do oranżady) zdanie Katarzyny Siwiec, wyrażone w książce *Andrusów król* (2010):

Chachar – cwaniak i dowcipniś, ale żaden społeczny degenerat. W piosence „A chachary żyją i gorzałę piją”, na potrzeby rymu posłużono się insynuacją. Klasyczne chachary owszem, piły, ale krachlę, co najwyżej piwo.

Pozostaje nakreślić jeszcze wizerunek **kindra/kindrusa**, którego na tle krakowskiego szemranego towarzystwa wyróżnia przede wszystkim młody wiek (związek etymologiczny z niem. *Kinder*²⁰ ‘lm. dziecko, chłopiec’) i miejsce na mapie przedmieść (głównie Zwierzyniec i Grzegórzki). W rezultacie w miejskim folklorze utrwalił się w podstawowym znaczeniu jako ‘pełen fantazji, zadziorny młodzieniec, brzydzący się ciężką pracą cwaniak prowadzący bez troskie, rozrywkowe

¹⁹ Według wiarygodnych relacji w ciągu 2 miesięcy od premiery *Królową Przedmieścia* obejrzało 40 tysięcy ówczesnych krakowian (połowa wszystkich mieszkańców miasta). Zachwycał się tym wodewilem Stanisław Przybyszewski. Krakowskie wodewile należały do 1986 roku do stałego repertuaru krakowskiego „plebejskiego” Teatru Kolejarsza, gdzie grywali także wybitni aktorzy scen krakowskich. Jeszcze po wojnie wystawiały je liczne teatryki amatorskie w podkrakowskich wioskach, dokąd komunistyczne władze PRL, likwidując struktury ZMW „Wici” [Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici” (od red. D.R.)] i OM TUR [Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (od red. D.R.)], nie położyły kresu tej integrującej lokalne wspólnoty działalności (np. w moich rodzinnych Bronowicach młodzież przygotowała i wystawiła do 1948 roku aż 16 spektakli). Nie inaczej było w innych ciągnących ku miastu wsioch-osiedlach.

²⁰ Dziś po niemiecku jest *das Kind*, a *Kinder* to forma liczby mnogiej, ale pochodzenie wyrazu wskazuje, że pierwotnie w liczbie pojedynczej mogło być *kundr* (przyp. red. DR).

życie kosztem innych. Co ciekawe, strój i sposób bycia *kindra* polegał na naśladowaniu starszych – *andrusów*, których grono z czasem zasiłał. Przez związek z „nobilizującym” kulturowo miejscem i pozytywnymi konotacjami młodości²¹ wytworzyło się także znaczenie poboczne: ‘dziecko przedmieścia, etniczny, „prawdziwy” krakus, urodzony i wychowany na przedmieściu, zwł. ze Zwierzyńca, Ludwinowa, Grzegórzek’.

Na koniec tego wybiórczego przeglądu warto wspomnieć o prawie zapomnianym już krakowskim **antku** – sympatycznym dziecku ulicy²², odpowiedniku paryskiego gawrosza, psotnym uliczniku z przedmieścia naciągającym turystów na datki, szukającym jakiegoś zarobku i posiłku w okolicach Rynku Głównego. Kraków, podobnie jak Lwów miał także swoich **baciarów**, których tu zwykle utożsamiano z hulakami i niebieskimi ptakami, wiodącymi beztrudnie, wypełnione pijacką zabawą „rozrywkowe” życie. W takim też znaczeniu słowa *baciar*, *baciarka*, *baciarować* itp. utrwaliły się nie tylko w gwarze miejskiej Krakowa, ale też w gwarze krakowskiej.

Gwoli naukowej rzetelności dodajmy, że w wypadku większości omówionych kulturowych leksemów dostrzec można istotne podobieństwa do nazw używanych wśród mieszkańców przedwojennego Lwowa, w jakiś sposób przechowanych dzięki popularności lwowskiego bałaku i folkloru śpiewanego. Uznając naukową wiarygodność LL, dostrzec można jednak spore odrębności, które wynikają głównie z nieuwzględniania sfery konotacji systemowych i kulturowych, wpływających na współczesne rozumienie słowa (por. np.: *antek/jantek* ‘chuligan, złodziej, ulicznik’; *andrus/jandrus* ‘chłopiec-ulicznik, huligan, łobuz’ także ‘złodziej’; *kinder/kindrus* ‘złodziej przestrzegający zasad złodziejskiego honoru’ lub ‘człowiek odważny, pewien siebie; zawadiaka, chojrak’; znaczeniowo nadrzędnym wobec nich wydaje się polisemiczny leksem *batiar*, któremu LL poświęca zdecydowanie więcej uwagi i obyczajowo-etnograficznych komentarzy, co pośrednio dowodzi także jego żywotności we współczesnej leksyce miejskiej Lwowa.

Cytowany wyżej fragment książki K. Siwiec, każący czytelnikowi wierzyć, że chachary pijały z zamiłowaniem oranżadę i wodę mineralną, prowadzi nas krok dalej, do pytania, jakiej istotnej zmianie uległy te nazwy, skoro dzisiaj funkcjonują w dość odległym od pierwotnego znaczeniu (mimo dostępności poważnej wiedzy na ten temat); por. za blogiem młodego miłośnika Krakowa:

²¹ Przez pozytywne skojarzenia słowo to używane jest także w odniesieniu do osób starszych, co dobrze tłumaczy nieprzynoszący autorowi żadnej ujmę tytuł autobiograficznej książki Leszka Piskorza *Ja, Kinder z Grzegórzek* (2008).

²² Za PpK: Antki krakowskie słyęły ze specyficznego, łobuzerskiego dowcipu, psot i ostrego języka, co czyniło z nich swego rodzaju turystyczną atrakcję; z czasem dorastające antki stawały się andrusami, których mali psotnicy starali się naśladować w ubiorze i zachowaniu (s. 80–81).

- Andrus** – nastolatek z przedmieścia, który jest dowcipny, zadzierzysty, żwawy szybko się orientujący. Określenie raczej pochlebne.
- Agar** – chłopak z przedmieścia, który czasami łamał andrusowskie kodeksy postępowania.
- Kinder** – chłopak z przedmieść Krakowa, <http://mareklasyk.blogspot.com/2013/11/andrusy-kindry-agary.html> [dostęp 14.11.2016].

Narzucającą się obserwacją jest brak negatywnych skojarzeń, powiązania z szemranym towarzystwem, światem społecznych nizin, lumpenproletariatu, z krakowskim półświatkiem w ogólności. Tymczasem kroniki policyjne nie kłamią: chuligański kwiat dzielnicy (*andrusy, kindry, dzolery*), goszczący częściej na komisariacie, melinie niż w kościele, prowadzący podejrzane interesy, żyjący na bakier z prawem, często na koszt społeczeństwa, bywa że odstręczający wyglądem, z konieczności tylko mający się dorywczych zajęć (bagażowi, noszący węgiel *duckorze, majlorze*, chodzenie z szopką bożonarodzeniową, łapanie ryb w Wiśle), podlega tu swoistej rehabilitacji i nobilitacji. Historia zgotowała im wybielającą kąpiel. Pośrednikiem w tej kulturalnej przemianie jest oczywiście popularna kultura i folklor, który jako jedyny zdolny jest z często odrażających i budzących lęk postaci uczynić swoich ludowych bohaterów, uczestników jakoby tak barwnego życia krakowskich przedmieść (zwłaszcza Zwierzyńca) – ludzi wolnych, wesołych i dowcipnych, kochających uroki życia i zabawę, lekceważących władzę i narzucony im porządek itp., co razem wzięte jest projekcją oczekiwań i pragnień społeczności na poły wykluczonej, doświadczającej poważnego niedostatku w tym względzie (wolność osobista, ekonomiczna, prestiż).

Nietrudno dostrzec liczne podobieństwa i analogie względem kształtowania się zmitologizowanych wyobrażeń zbójników i zbójnictwa w kulturze polskiej i słowackiej. Z rozmaitych opracowań historycznych, jak pisze Feliks Kiryk, wyłania się zgoła negatywny wizerunek zbójnika i zbójnictwa – „gdyż na jego treść składają się nieszczęścia tysięcy ludzi, setek spalonych i złupionych miejscowości, męczarnie schwytych sprawców rabunków i rozboju, obraz ponury, daleki od utrwalonego przez literaturę piękną” (Kiryk 2007: 36). Takich ludowych bohaterów, dumnych i „ślebodnych” harnasiów orlim lotem „równających góry z dolinami”, stających w obronie słabych i uciśnionych nie ma w materiałach źródłowych. Jedynie piękne legendy mówią o szlachetnych zbójnikach.

Właściwy, jak się wydaje, trop, odsuwający na bok pokusę trywialnych socjologicznych interpretacji, podsuwa Urszula Janicka-Krzywda, stwierdzając, że kiedy zbójnictwo karpackie stało się dominującym tematem pieśni, podań i legend folkloru słownego, na jego kanwie narodził się mit nawiązujący do starych struktur indoeuropejskich mitów bohaterskich, mających swe korzenie w starożytności (Janicka-Krzywda 2007: 121; 1986). Już Zdzisław Piasecki (1973) zauważył, że bohaterowie zbójnickich opowieści uosabiają cechy szczególnie bliskie ludowi,

stanowiące przedmiot społecznych pragnień, obejmujące np. szczególne cechy fizyczne, duchowo-psychiczne, prestiż (wyróżniona pozycja społeczna), dodatnie cechy charakteru (np. odwaga, spryt, dowcip, swoiste poczucie sprawiedliwości, wspaniałość) – a nie tylko wynaturzoną (chęć posiadania) ideę społecznej sprawiedliwości. W recenzji książki Piaseckiego Teresa Komorowska napisała:

Powoli, ale z prędkością jednostajnie przyspieszoną, góralscy zbójcy, ludzie wyjęci spod prawa, pozbywali się w świadomości potomnych swych negatywnych cech i urastali do roli herosów. Legenda wyposażała ich w nadludzkie możliwości, literatura dodała głęboką mądrość, nauka wreszcie wykreowała na obrońców praw wyższego rzędu, świadomych prekursorów nowego porządku (Komorowska 1974: 380).

Ciekawe dopełnienie tego wątku rozważań przynosi artykuł Barbary Zgamy (2007), w którym autorka zestawiała skrupulatnie w ciągu chronologicznym definicje zbójnika i zbójnictwa występujące w polskich źródłach słownikowych XIX i XX wieku. Ten trud przyniósł pouczające wyniki, bowiem okazało się, że w słownikach XIX-wiecznych dominuje obraz negatywny (zbój, opryszek, członek bandy rozbójników), by w dziełach późniejszych nabrać cech ambiwalentnych i przyjmując też wizerunek pozytywny (szlachetnego chłopskiego rycerza, obrońcy uciśnionych górali, pogromcy złych panów, dumnego i miłującego wolność mieszkańca gór – polskiego patrioty) (Zgama 2007: 385–386).

Wskazując na rozmaite świadectwa: a) obecności wyidealizowanych bohaterów dawnego krakowskiego przedmieścia i miejskiego folkloru we współczesnych, zmitologizowanych wyobrażeniach przeszłości Miasta, i (b) tęsknoty za owym czasem szczęśliwym, życiem pełnym prawdziwych emocji, można zaryzykować tezę, że krakowskie *andrusy* i *kindry* podążają w ślad za podhalańskim góralem-harnasiem. Czas pokaże, czy postacie te na trwale zagoszczą w regionalnej polszczyźnie Krakowa i właściwym jej językowo-kulturowym obrazie świata. Istnieją po temu pewne szanse, bowiem tradycja i zbiorowa pamięć chętnie pielęgnują integrujące społecznie przekazy o przodkach zadziornych, zawadiackich i dowcipnych, a przy tym honorowych i w żadnym wypadku chamskich (nawet jeśli są wytworem szemranego folkloru). *Nil novi sub sole* – Dostojny Panie Profesorze!

Bibliografia

- Bellon Wojciech, Bar na Stawach, <http://wiersze.pl/wiersz/106/bellon-wojciech/bar-na-stawach.html> [dostęp 12.09.2018].
- Chrobaczyński Jacek, 2004, Kraków przed i w 1914 roku, „Dzieje Najnowsze”, t. XXXVI, nr 3, s. 63–78.
- Godyń Jan, 1972, Uwagi o gwarze krakowskiej w utworach Konstantego Krumłowskiego, „Język Polski”, r. LII, s. 189–200, 286–295.

- Gruchmanowa Monika, Walczak Bogdan (red.) 1997, Słownik gwary miejskiej Poznania, Poznań.
- Harasymowicz Jerzy, 1973, Bar na Stawach, Warszawa.
- Jakubowski Krzysztof, 2016, Kraków pod ciemną gwiazdą, Warszawa.
- Janicka-Krzywda Urszula, 1986, Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie, Warszawa–Kraków.
- Janicka-Krzywda Urszula, 2007, Zbójnicy w karpaccim folklorze słownym – wątki i motywy, [w:] Mity i rzeczywistość zbójnictwa na pograniczu polsko-słowackim w historii, literaturze i kulturze, red. Maria Madejowa, Anna Mlekodaj, Maciej Rak, Nowy Targ, s. 121–130.
- Kiryk Feliks, 2007, Przyczynki do dziejów zbójnictwa-beskidnictwa na pograniczu polsko-słowackim w XV–XVIII wieku, [w:] Mity i rzeczywistość zbójnictwa na pograniczu polsko-słowackim w historii, literaturze i kulturze, red. Maria Madejowa, Anna Mlekodaj, Maciej Rak, Nowy Targ, s. 26–36.
- Komorowska Teresa 1974, [rec.] Zdzisław Piasecki, „Byli chłopcy, byli... Zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska”, Kraków 1973, Wydawnictwo Literackie, ss. 348 + 4 wkładki ilustr., „Pamiętnik Literacki”, t. 65, nr 3, s. 380–384.
- Kracik Jan, Rożek Michał, 2012, Hultaje, złoczyńcy, wszetecznicze w dawnym Krakowie, wyd. 3, Kraków.
- LL – Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш, Лексикон львівський: поважно і на жарт, вид 3-е, доповн. і випр., Львів 2015.
- Milewski Stanisław, 2009, Szemrane towarzystwo niegdysiejszej Warszawy, Warszawa
- Mrowiec Małgorzata, Stachnik Paweł, : <http://www.dziennikpolski24.pl/artukul/3907215,-plac-na-stawach-znow-ozyje-jak-za-dawnych-lat-zapraszamy-na-bal,id,t.html> [dostęp 6.01.2019 r.].
- Piasecki Zdzisław, 1973, Byli chłopcy, byli... Zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska, Kraków.
- Piskorz Leszek, 2008, Ja, Kinder z Grzegórzek, Kraków.
- PpK – Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich, red. Donata Ochmann, Renata Przybylska, Kraków 2017.
- Siwiec Katarzyna, 2010, Andrusów król, Kraków.
- Siwiec Katarzyna, 2014, Idze, idze bajoku... Rzecz o krakowskim Zwierzyńcu, Kraków.
- Skowroński Jarosław, 2003, Kraków cesarsko-królewski, Łódź.
- Wieczorkiewicz Bronisław, 1971, Warszawskie ballady podwórzowe, Warszawa.
- Zgama Barbara, 2007, Wizerunek zbójnika i zbójnictwa w XIX- i XX-wiecznych źródłach leksykograficznych, [w:] Mity i rzeczywistość zbójnictwa na pograniczu polsko-słowackim w historii, literaturze i kulturze, red. Maria Madejowa, Anna Mlekodaj, Maciej Rak, Nowy Targ, s. 378–388.

Streszczenie

Autor zajął się (na przykładzie języka regionalnego Krakowa i jego przedmieść) obecnością tradycyjnego folkloru miejskiego we współczesnej przestrzeni symbolicznej miasta. Nowy, pozytywny wizerunek dawnych *agarów*, *andrusów* i *kindrów* (i innych ludzi z półświatka) jest – jego zdaniem – głównie wynikiem mitologizacji przeszłości, która cechuje współczesny dyskurs regionalności.

INFORMACJE DLA AUTORÓW „PRAC FILOLOGICZNYCH”

Komitet Redakcyjny „Prac Filologicznych” zaprasza Autorów do nadsyłania artykułów naukowych z zakresu językoznawstwa. Do procedury recenzenckiej będą dopuszczane tylko teksty przygotowane zgodnie z poniższymi zasadami.

Prosimy o zgłaszanie wyłącznie prac oryginalnych, wcześniej niepublikowanych. Warunkiem wydrukowania tekstu jest uzyskanie pozytywnej oceny recenzentów. Zasady kwalifikowania prac do druku są opisane w zakładce: *Procedura recenzowania* na stronie: www.pracefilologiczne.uw.edu.pl.

Oświadczenia o oryginalności autorskiej tekstów

W związku z zaleceniami Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego redakcja zobowiązuje Autorów do składania oświadczeń o oryginalności autorskiej tekstów oraz do przestrzegania poniższych zasad:

1. Autor jest zobowiązany podać informację o osobach, które w jakikolwiek sposób przyczyniły się do powstania artykułu. Takie postępowanie ma na celu uniknięcie sytuacji określanej jako *ghostwriting*, czyli ukrywanie udziału w powstaniu artykułu osób innych niż oficjalnie figurujące w nagłówku tekstu. Należy więc podawać wszystkich współautorów artykułu ich afiliacje oraz wyraźnie zaznaczyć, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji. Jeśli w grę wchodzi pomoc osób trzecich lub instytucji, należy je podać w przypisie.
2. Innym sprzecznym z naukową rzetelnością zjawiskiem może być podawanie jako współautorów osób, które nie wniosły żadnego wkładu w publikację (tzw. *ghost authorship*). Autor jest zobowiązany do podania informacji tylko o rzeczywistych twórcach tekstu.
3. Jeśli artykuł związany jest z badaniami finansowanymi z grantu NCN lub innej instytucji czy stowarzyszenia, autor jest zobowiązany podać tę informację wraz z numerem grantu w przypisie.
4. Odpowiedzialność za zgodne z prawdą podanie informacji, o których mowa w pkt. 1–3, spoczywa na osobie zgłaszającej tekst do redakcji.

Zasady przygotowania tekstu

Komitet Redakcyjny „Prac Filologicznych” zwraca się z uprzejmą prośbą o przestrzeganie następujących zasad przy przygotowaniu tekstu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 20 ss. znormalizowanego tekstu (format A4, 30 wierszy na stronie, około 60 miejsc znakowych w wierszu, margines z lewej strony – 3,5 cm) przygotowanego w formacie .doc, .docx lub .rtf.
2. Czcionka: Times New Roman, 12, interlinia – 1,5, cały tekst z wyjątkiem tytułu – wyjustowany. W wypadku użycia znaków specjalnych (np. fonetycznych oraz

fontów niełacińskich) prosimy o ich przesłanie lub dołączenie wersji artykułu w formacie PDF.

3. Prosimy o umieszczenie na początku artykułu (po tytule) mniejszą czcionką (Times New Roman, 10) słów kluczowych (do pięciu wyrazów) w języku polskim i angielskim, które nie mogą powtarzać treści tytułu artykułu.
4. Prosimy o dołączenie do tekstu artykułu (po słowach kluczowych, a przed właściwym tekstem) krótkiego streszczenia (do 10 wierszy) w języku polskim i angielskim oraz angielskiego tłumaczenia tytułu. Długość streszczenia w języku angielskim nie może przekraczać 2994 znaków, liczba znaków w słowach kluczowych (łącznie polskich i angielskich) nie może przekraczać 254, a liczba znaków w tytule polskim i angielskim musi wynosić maksymalnie po 150 (w każdym).
5. Prosimy o podanie w lewym rogu imienia i nazwiska (wersalikami), a w kolejnych dwóch wersach zwykłą czcionką (Times New Roman, 12) – nazwę reprezentowanej instytucji (najpierw jednostkę wewnętrzną danej instytucji, a następnie nazwę instytucji), dokładny adres pocztowy, służbowy numer telefonu oraz adres e-mail. Przesłanie tekstu do Redakcji jest równoznaczne z wyrażeniem zgody na publikację tych danych.
6. Na końcu artykułu prosimy umieścić datę przesłania tekstu.
7. Wyśrodkowany tytuł całości zapisujemy wersalikami (Times New Roman, 14), wyrównane do lewego marginesu nienumerowane śródtytuły czcionką pogrubioną (Times New Roman, 12).
8. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism pojawiające się w treści artykułu lub w przypisach.
9. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania, ponadto tytuły artykułów, książek i ich części (rozdziałów), a także zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst polski.
10. Krótsze cytaty wyróżniamy cudzysłowem, dłuższe zaś – czcionką Times New Roman, 11, interlinia – 1.
11. Cytaty obcojęzyczne w artykułach polskich tłumaczymy na język polski. Tłumaczenie umieszczamy w przypisie dolnym.
12. Znaczenia wyrazów omawianych podajemy w cudzysłowach definicyjnych: ‘ ’.
13. Stosujemy dwa typy przypisów:
 - a. bibliograficzne – umieszczane w tekście w nawiasach zwykłych wg schematu: nazwisko autora, rok wydania pracy oraz numer strony wg schematu: (Strawson 1967, s. 37),
 - b. polemiczne czy wyjaśniające – przypisy dolne.
14. Bibliografię obcojęzyczną podajemy w zapisie oryginalnym (bez transkrypcji).
15. W zapisie bibliografii prosimy o stosowanie zasad APA (American Psychological Association) zgodnie z poniższym schematem:

Monografia:

Karaś, H. (2012). *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW.

Praca zbiorowa lub słownik pod czyjąś redakcją:

Sarnowska-Giefing, I., Graf, M. (red.). (2010). *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Artykuł w czasopiśmie:

Bednarczuk, L. (1999). Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego, *Acta Baltico-Slavica*, 24, 95–105.

(Jeśli artykuł posiada numer DOI należy go podać po ostatniej kropce w postaci zapisu: DOI: xxxxxx)

Rozdział w monografii:

Popowska-Taborska, H. (1999). Językowe wykładniki opozycji swoi – obcy w procesie tworzenia etnicznej tożsamości. W: J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata* (61–68). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.

Referat konferencyjny:

Kresa, M. (wrzesień, 2013). *Między kiczem a autentyzmem – stylizacja na gwary podlaskie w serialu „Blondynka”* (reż. Maciej Gronowski). Referat wygłoszony na konferencji „Gwara i tekst”. Kraków.

Praca niepublikowana:

Kresa, M. (2007). Nazwiska mieszkańców parafii Stoczek w latach 1798–1850 i 1918–1945 (niepublikowana praca magisterska). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Artykuł z czasopisma elektronicznego:

Śledziński, D. (2013, styczeń). Normalizacja tekstów w języku polskim – aspekty lingwistyczne, *Kwartalnik Językoznawczy*, 13, 1–22. Pozyskano z http://www.kwartjcz.amu.edu.pl/teksty/teksty2013_1_13/Sledzinski_edition.pdf.

Elektroniczna wersja książki drukowanej:

Skowronek, K. (2001). *Współczesne nazwisko polskie: studium statystyczno-kognitywne* [image/x.djvu]. Pozyskano z <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=2593&from=FBC>.

16. Zakresy liczbowe (np. stron, lat itp.) podajemy wg wzoru: 75–90 (bez odstępów z półpauzą) jednolicie w całym tekście i bibliografii.
17. W opisach bibliograficznych artykułów z czasopism i wydawnictw zbiorowych podajemy stronę początkową i końcową artykułu.

18. Przy dwóch autorach (redaktorach) podajemy oba nazwiska (np. Awdiejew i Habrajska 2006), przy trzech autorach lub większej ich liczbie stosujemy skrót „i in.” (np. Dubisz i in. 1991).
19. Prosimy o stosowanie następujących skrótów słowników:
- ESJPBań** – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000;
 - ISJP** – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000;
 - JPSz** – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1978-1981;
 - L** – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807-1814;
 - NKJP** – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, www.nkjp.pl;
 - NSPP** – *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Warszawa 1999 (i nast.);
 - SEJPBor** – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005;
 - SEJPBr** – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927 (i nast.);
 - SEJPS** – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952;
 - SFraz** – *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. S. Skorupka, Warszawa 1974;
 - SGP** – *Słownik gwar polskich*, opr. IJP PAN, Kraków 1979-;
 - SGPKarł** – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900-1911;
 - SJPD** – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969;
 - eSJPXVII** – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński, Warszawa (on-line);
 - SPrasł** – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, Wrocław 1974-2001;
 - SPXVI** – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa; Wrocław 1966;
 - SStp** – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Kraków 1953-2002;
 - SW** – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1927 (tzw. *Słownik warszawski*);
 - SWJP** – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996;
 - SWil** – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in.; Wilno 1861 (tzw. *Słownik wileński*);
 - USJP** – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003;
 - WSPP** – *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Warszawa 2004.
20. Prosimy o niewymienianie tych pozycji w wykazie skrótów stosowanych w pracy. Skróty innych słowników oraz inne skróty wykorzystane w artykule proszę podać przed bibliografią.
21. Prosimy o dostarczenie prac pocztą elektroniczną: pracofilologiczne@uw.edu.pl.
22. Na odrębnej kartce prosimy też o dołączenie krótkiej notki biograficznej, w której zostaną uwzględnione informacje o tytule naukowym, stanowisku, zainteresowaniach naukowych Autora.
23. Wykorzystane w artykule zdjęcia prosimy dołączać również w postaci oddzielnych plików w formacie jpg, tif, bmp w rozdzielczości co najmniej 300 dpi. Prosimy o każdorazowe wskazanie źródła (autora) fotografii i innych elementów wykorzystanych w artykule.

24. Teksty będą poddawane dalszej procedurze recenzenckiej i wydawniczej tylko w wypadku uwzględnienia wszystkich powyższych zasad.
25. Korektę autorską prosimy wykonywać na plikach PDF z użyciem programu do edycji tych plików (np. Adobe Reader X i nast.).
26. W wypadku pytań prosimy o kontakt drogą e-mailową:
pracefilologiczne@uw.edu.pl.

